

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського

Департамент культури і туризму, національностей та релігій
Чернігівської облдержадміністрації

Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України. Чернігівське відділення

Чернігівська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць
Випуск 15

Чернігів
2013

УДК 94 (477)
ББК 63.3. (4 УКР)
С 42

Редакційна колегія: О.Б. Коваленко (голова), С.Л. Лаєвський,
Л.П. Линюк (відповідальний редактор),
С.М. Лихачева, С.О. Половнікова

Комп'ютерний набір І.П. Цикунова

Фото музейних колекцій: В.М. Вермієнко

Комп'ютерна верстка: В.М. Лозовий

Дизайн обкладинки: М.М. Анненков

С 42 Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 15/Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, Чернігівська обласна організація Національної спілки краєзнавців України; Редколегія: О.Б. Коваленко (голова) та ін. – Чернігів, 2013. – 252 с.:16 іл.

ISSN 1996-1502

У п'ятнадцятому випуску збірника наукових праць вміщені матеріали про історію музею та його колекції, дослідження з краєзнавства, а також доповіді і повідомлення, виголошені на науковій конференції “Колекціонування українських старожитностей як складова частина українського національного руху і національного відродження XIX – початку XX століть”, присвяченій 175-річчю від дня народження В.В. Тарновського.

Для наукових працівників, викладачів, музейників і краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією і культурою України.

УДК 94 (477)
ББК 63.3. (4 УКР)

ISSN 1996-1502

© Чернігівський історичний музей
імені В.В. Тарновського, 2013

ГОНЧАРЕНКО В.

Кераміка Олешні та Грабова у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. Частина II

У другій частині каталогу виробів гончарів сіл Олешня та Грабів Ріпкинського району, що зберігаються у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського, представлені роботи олешнянських майстрів (творчість І.І. Бібіка, за винятком двох робіт, які надійшли вже під час верстки матеріалів, оприлюднена у першій частині каталогу¹), гончарів М.П. Авраменка і Д.С. Солов'я з Грибової Рудні та Б.Я. Шупила з Олександрівки – сіл, які підпорядковуються Олешнянській сільській раді та належать до Олешнянського гончарського центру, а також Р.В. Санюти із с. Грабів.

Вироби олешнянських майстрів почали надходити до музейної збірки з середини 1970-х років. Більшість з них була куплена в авторів або подарована ними під час виїздів працівників музею до гончарського осередку.

В такий спосіб до музею надійшли і 10 з 11 робіт Р.В. Санюти.

Експедиції до Олешні сприяли не тільки поповненню колекції, а й вивченню сучасного стану гончарського виробництва. Були зафіксовані і деякі місцеві назви гончарних виробів. Горщики для квітів в Олешні називають “цвітніками”, горщики з широким отвором – “вазками”, макітри – “макотрами” або “лоханями”.

Олешнянські гончарі виготовляють теракотовий та полив'яний посуд, зберігаючи давні місцеві традиції. Майже незмінними залишаються і його форми.

Теракотовий посуд декорують гравірованими прямими та хвилястими лініями. Полив'яні вироби оздоблюють фігурними та витими ручками, ліпними деталями, рослинним орнаментом, нанесеним за допомогою штампа, інколи розписом. Характерним для Олешні є застосування поливи

коричневого та зеленого кольорів з більш темними або світлими крапками, що збагачує її колір і створює своєрідний декоративний ефект.

Остання експедиція до с. Олешні відбулася 29 серпня 2013 р. В результаті спілкування з М.І. Денисенком, його сином Володимиром та А.С. Кобзарем з'ясувалося, що сьогодні в селі нараховується 25 гончарів (у 2004–

М.М. Бібік. 2005 р.

М.І. Денисенко. 2013 р.

В.М. Денисенко. 2013 р.

2005 роках їх було майже 40²). Наймолодший – 28-річний Максим Савенко нещодавно почав працювати на гончарному крузі, тож його вироби відсутні в музейному зібранні. 12 осіб гончарюють постійно, решта – за необхідності або на замовлення.

До перших належать Денисенки. Вони виготовляють переважно “вазки” та “макотри”, бо саме ці вироби користуються найбільшим попитом у покупців. Реалізують свою продукцію на Центральному базарі Чернігова та ярмарках.

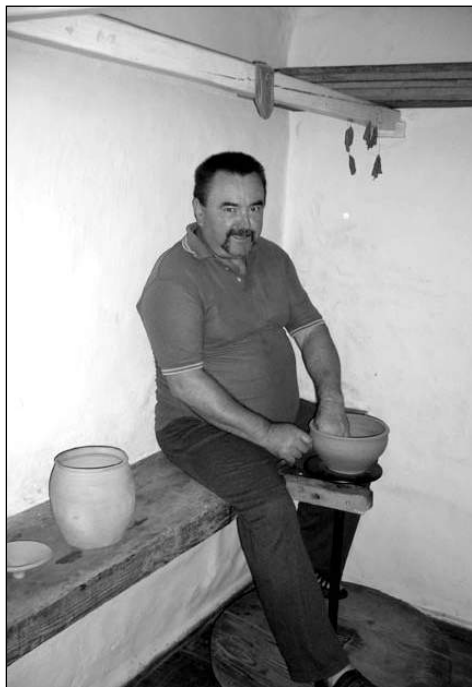

Вироби Денисенок. 2013 р.

А.С. Кобзар працює лише на замовлення, що надходять, головним чином, з Києва та західних регіонів України. Виготовляє різноманітні горщики, глечики, миски, стакани, набори посуду, сувеніри тощо. Останнім часом все більшої популярності набувають глиняні хлібниці, які майстер робить у вигляді циліндричної посудини з опуклими стінками і кришкою. Роботи Анатолія Степановича є в Німеччині, Канаді, Італії. Вироби, що відправляються закордон, майстер позначає монограмою: на денці сирого виробу ставить відбиток саморобної дерев'яної печатки.

Печатка А.С. Кобзаря.

А.С. Кобзар. 2013 р.

Сучасні олешнянські гончарі беруть глину на місцевому глинищі, на глибині від 70 см до 1 м. Зберігають сировину за традицією в хатах у спеціально обладнаних ямах – “грубках”. Важливе місце у гончарному виробництві посідає підготовка глини до роботи, її очищення від сторонніх домішок. За словами А.С. Кобзаря, для виготовлення якісного посуду глина має бути “тягучая”, “становкая” (тобто така, щоб сирий виріб тримав форму, не розвалювався), “вязкая”, щоб під час випалювання посуд “не рвало”.

Сьогодні в музейному зібранні виявлено 259 робіт 21 майстра Олешнянського гончарського осередку (дані відрізняються від попередньої інформації за рахунок віднайдення і придбання творів, а також уточнення авторства в результаті наукового опрацювання колекції) та 11 витворів грабівського гончаря Р.І. Санюти.

Вироби А.С. Кобзаря. 2013 р.

Твори розміщені за алфавітом авторів (дві роботи І.І. Бібіка, отримані 27 вересня 2013 р., вміщені наприкінці каталогу) і назв у хронологічному порядку. Розміри подаються у сантиметрах: Н – висота, Д – діаметр вінців, d – діаметр денця, N x N x N – висота, ширина, глибина. Порядкова нумерація – наскрізна. У каталозі зазначаються інвентарний номер, відомості про час і місце створення, короткий опис, матеріал, техніка та джерело надходження.

1. Див.: Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 14. – Чернігів, 2012. – С. 8–46.
2. Мирошниченко О. Сучасний стан гончарства в селі Олешня Ріпкинського району Чернігівської області //Український керамологічний журнал. – 2005. – № 1–4. – С. 177.

Каталог

Авраменко Микола Петрович, 1936 р. н.

1. Глечик. 1975 р.

Приватна майстерня, с. Грибова Рудня.

Тулуб округлий приземкуватий, шийка висока широка, вінця прямі; з носиком і ручкою. Вкритий, крім основи, різних відтінків коричневою поливою. Декорований на плечах, шийці та вінцях гравірованими прямими концентричними лініями.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

Н – 24, Д – 10,5, d – 9.

Ик-11.

Куплений на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

2. Глечик. 1975 р.

Приватна майстерня, с. Грибова Рудня.

Тулуб округлий, шийка висока широка, вінця прямі; з носиком. Вкритий, крім основи, зеленою поливою. Декорований на плечах, шийці та вінцях гравірованими концентричними прямими лініями.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

Н – 25,8, Д – 10,5, d – 10.

Ик-12. *Кольор. вкл. 1.*

Куплений на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

3. Горщик. 1975 р.

Приватна майстерня, с. Грибова Рудня.

Тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця прямі.

Вкритий на плечах і вінцях зеленою поливою, решта – теракотова.

Декорований на плечах гравірованими концентричними прямими лініями.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 12,2, Д – 10, d – 7,6.

Ик-6.

Куплений на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

4. Горщик. 1975 р.

Приватна майстерня, с. Грибова Рудня.
За формою та оздобленням подібний до № 3.
Вкритий на плечах та вінцях коричневою поливою,
решта – теракотова.

Н – 14, Д – 12, d – 8,5.

Ик-7.

Куплений на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко
Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

5. Горщик. 1975 р.

Приватна майстерня, с. Грибова Рудня.
За формою та оздобленням подібний до № 3.

Н – 18, Д – 13,5, d – 9,8.

Ик-8.

Куплений на Центральному базарі м. Чернігова
у Ничипоренко Лідії Степанівни,
мешканки с. Олешня, в 1975 р.

6. Горщик для сметани. 1975 р.

Приватна майстерня, с. Грибова Рудня.
Тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця трохи відігнуті назовні.
Вкритий на плечах та вінцях зеленою поливою, решта – теракотова.
Декорований на плечах гравірованими концентричними
прямими лініями.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 14, Д – 17, d – 10.

Ик-9.

Куплений на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко
Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

7. Горщик для сметани. 1975 р.

Приватна майстерня, с. Грибова Рудня.
За формою та оздобленням подібний до № 6.

Н – 10,9, Д – 13, d – 8,5.

Ик-10.

Куплений на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня,
в 1975 р.

Бібік Дмитро Никифорович (1887–1981).

8. Куманець. 1930-ті роки.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На масивній фігурній ніжці з широкою круглою основою. Тулуб колесоподібний плескатий, шийка
невисока вузька; з коротким носиком і фігурною із завитками ручкою. Вкритий суцільно зеленою з
жовтуватим блиском поливою.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.

32,2 x 25,5 x 14,5.

Ик-691. *Кольор. вкл. 1.*

Передав Бібік Іван Іванович, гончар із с. Олешня, в 1991 р.

9. Судок. 1930-ті роки.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, трохи розширений угорі, вінця валикоподібні;
з двома маленькими горизонтальними петлеподібними ручками.

Вкритий суцільно коричневою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.

Н – 17,7, Д – 22, d – 16,3.

Ик-690.

Передав Бібік Іван Іванович, гончар із с. Олешня, в 1991 р.

Бібік Микола Миколайович, 1938 р. н.

10. Ваза з кришкою. 2004 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі, тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця прямі; з двома горизонтальними витими ручками. Закривається конусоподібною кришкою з циліндричним хватком. Вкрита коричнево-зеленою поливою. Декорована: на тулубі рельєфними колами та розетками, що чергуються між собою; на кришці рельєфними гронами жолудів та дубового листа, що чергуються між собою, по краю – концентричні прямі лінії, на хватку – розетка.

На кришці по сирому черепку продряпаний напис: “Б.Н.Н.”

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, ліплення, штампування, випалювання.

Н (з кришкою) – 23,5, Д – 17,2, d – 10,9.

Ик-983. *Кольор. вкл. 1.*

Подарована автором під час експедиції музейних працівників до с. Олешня в 2004 р.

Будник Юрій Миколайович, 1975 р. н.

11. Ваза для квітів. 2004 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі; тулуб округлий, плавно переходить у широку високу шийку, вінця прямі з хвилястим краєм.

Вкрита, крім основи, темно-коричневою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 21,5, Д – 9,5, d – 7,8.

Ик-973.

Подарована автором під час експедиції музейних працівників до с. Олешня в 2004 р.

12. Глечик іграшковий. 2004 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб опуклий, плавно переходить у коротку широку шийку, трохи розширену до вінців; з носиком і ручкою.

Суцільно вкритий коричневою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.

Н – 9, Д – 5,6, d – 4.

Ик-975.

Подарований автором під час експедиції музейних працівників до с. Олешня в 2004 р.

13. Кухоль. 2004 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб опуклий, плавно переходить у коротку широку шийку, вінця профільовані, трохи відігнуті назовні; з фігурною ручкою. Вкритий, крім нижньої частини, чорним ангобом і частково – прозорою поливою.

Глина, ангоб, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.

Н – 11, Д – 9, d – 7.

Ик-974. *Кольор. вкл. 1.*

Подарований автором під час експедиції музейних працівників до с. Олешня в 2004 р.

Денисенко Володимир Миколайович, 1968 р. н.

14. Макітра. 2010 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, різко звужений до денця, трохи видовжений, вінця ледь відігнуті назовні. Вкрита на вінцях та плечах коричневою поливою, решта – теракотова. Декорована на плечах гравірованими концентричними прямими та хвилястою лініями.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 18,9, Д – 20,9, d – 13,5.

Ик-1047. *Кольор. вкл. 1.*

Куплена на Центральному базарі м. Чернігова у автора в 2010 р.

15. Макітра. 2010 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб широкий округлий, різко звужений до денця, вінця ледь відігнуті назовні. Вкрита на вінцях та плечах коричневою поливою, решта – теракотова. Декорована на плечах гравірованими концентричними прямими та хвилястою лініями.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 13, Д – 19,5, d – 11,7.

Ик-1048. *Кольор. вкл. 1.*

Куплена на Центральному базарі м. Чернігова у автора в 2010 р.

16. Макітра. 2010 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою та оздобленням подібна до № 15.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 12,6, Д – 17,8, d – 10,5.

Ик-1049. *Кольор. вкл. 1.*

Куплена на Центральному базарі м. Чернігова у автора в 2010 р.

17. Макітра. 2010 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою та оздобленням подібна до № 15.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 12, Д – 17,5, d – 9,8.

Ик-1050. *Кольор. вкл. 1.*

Куплена на Центральному базарі м. Чернігова у автора в 2010 р.

18. Макітра. 2010 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою та оздобленням подібна до № 15.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 9,1, Д – 12,9, d – 8.

Ик-1051. *Кольор. вкл. 1.*

Куплена на Центральному базарі м. Чернігова у автора в 2010 р.

Денисенко Микола Іванович, 1943 р. н.

19. Горщик. 2013 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі; тулуб кулястий, звужений до денця, вінця прямі. Вкритий на плечах та вінцях коричневою поливою, решта – теракотова.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 11, Д – 10, d – 7.

Ик-1066. *Кольор. вкл. 1.*

Подарований автором під час експедиції музейних працівників до с. Олешня в 2013 р.

20. Горщик. 2013 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою та оздобленням подібний до № 19.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 10,2, Д – 8,9, d – 6,7.

Ик-1067. *Кольор. вкл. 1.*

Подарований автором під час експедиції музейних працівників до с. Олешня в 2013 р.

21. Горщик. 2013 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі; тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця прямі заокруглені. Вкритий на плечах та вінцях коричневою поливою, решта – теракотова. Декорований на плечах гравірованими концентричними прямими та хвилястою смугами.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 10,7, Д – 14,6, d – 8,8.

Ик-1065. *Кольор. вкл. 1.*

Подарований автором під час експедиції музейних працівників до с. Олешня в 2013 р.

22. Миска. 2013 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі; глибока, з маленьким дзеркалом, високим широким бортиком, прямими заокругленими вінцями. Вкрита всередині вохристою поливою, зовні – теракотова.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 6, Д – 17, d – 8,7.

Ик-1068. *Кольор. вкл. 1.*

Подарована автором під час експедиції музейних працівників до с. Олешня в 2013 р.

23. Миска. 2013 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою та оздобленням подібна до № 22.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 4,5, Д – 12, d – 7.

Ик-1069. *Кольор. вкл. 1.*

Подарована автором під час експедиції музейних працівників до с. Олешня в 2013 р.

Денисенко Михайло Андрійович (1919 – початок 2000-х років).

24. Глечик. 1975 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі; тулуб округлий, плавно переходить у коротку широку, трохи розширену угорі шийку, вінця прямі; з носиком і ручкою. Вкритий, крім основи, коричневою різних відтінків поливою. Декорований на плечах і шийці гравірованими концентричними прямими та хвилястими лініями.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 22, Д – 11, d – 9,4.

Ик-13. *Кольор. вкл. 1.*

Куплений на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

25. Глечик. 1975 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою та оздобленням подібний до № 24.

Н – 17, Д – 9,5, d – 7.

Ик-14.

Куплений на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

26. Глечик. 1975 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою та оздобленням подібний до № 24.

Н – 13,5, Д – 9, d – 6,3.

Ик-15.

Куплений на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

27. Глечик-гладишка. 1975 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, шийка висока широка, вінця валикоподібні.

Вкритий всередині світло-коричневою поливою, зовні – теракотовий.

Декорований на шийці гравірованими прямими концентричними лініями.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 27, Д – 11, d – 9,3.

Ик-18.

Куплений на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

28. Горщик для квітів. 1975 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі; тулуб циліндричний з ледь опуклими стінками, трохи звужений до денця, вінця розширені, з хвилястим краєм.

Вкритий, крім основи, коричневою поливою. Декорований на тулубі гравірованими концентричними хвилястими лініями.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 10,5, Д – 13, d – 7,3.

Ик-16.

Куплений на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

29. Горщик для квітів. 1975 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі; тулуб циліндричний з ледве опуклими стінками, трохи звужений до денця, вінця потовщені, відігнуті назовні, з зубчастим краєм. Вкритий, крім основи, зеленою поливою.

Декорований рельєфними стилізованими квітами.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, штампування, випалювання.

Н – 7,6, Д – 9,6, d – 5,2.

Ик-17.

Куплений на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

30. Горщик для квітів. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі; тулуб циліндричний трохи розширений угорі, вінця потовщені, ледве відігнуті назовні, з зубчастим краєм.

Вкритий, крім основи, темно-коричневою поливою. Декорований на тулубі смугою рельєфних квітів та пальметок, що чергуються між собою, нижче – гравірована хвиляста концентрична смужка, обрамлена прямими лініями.

Глина, полива; формування на крузі, штампування, гравірування, випалювання.

Н – 21,7, Д – 24,7, d – 15,5.

Ик-81.

Куплений у автора в 1978 р.

Денисенко Олександр Петрович (початок 1900-х – початок 1990-х років).

31. Глечик-гладишка. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, шийка висока широка, вінця валикоподібні.

Зовні теракотовий, всередині вкритий вохристою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 22, Д – 9,7, d – 8,8.

Ик-111. *Кольор. вкл. 1.*

Куплений у автора в 1978 р.

32. Глечик. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, плавно переходить у коротку широку, розширену угорі шийку, вінця валикоподібні; з носиком та ручкою.

Вкритий, крім нижньої частини, темно-коричневою поливою.

Декорований на шийці та під вінцями гравірованими концентричними прямими лініями.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

Н – 20, Д – 10,4, d – 8,5.

Ик-112.

Куплений у автора в 1978 р.

33. Макітра. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця трохи відігнуті назовні.
Вкрита на плечах та вінцях темно-коричневою поливою, решта – теракотова.
Глина, полива; формування на крузі, випалювання.
Н – 13,2, Д – 16,5, d – 9,4.
Ик-113.
Куплена у автора в 1978 р.

34. Макітра. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
За формою та оздобленням подібна до № 33.
Н – 10,9, Д – 13,5, d – 7,2.
Ик-114.
Куплена у автора в 1978 р.

35. Макітра. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Тулуб округлий, звужений до денця, вінця валикоподібні. Вкрита всередині вохристою поливою, зовні – теракотова.
Глина, полива; формування на крузі, випалювання.
Н – 12,8, Д – 15,5, d – 8,3.
Ик-115. *Кольор. вкл. 1.*
Куплена у автора в 1978 р.

36. Миска. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Глибока, з маленьким дзеркалом, високим крутим бортиком, прямими потовщеними вінцями.
Вкрита всередині вохристою поливою, зовні – теракотова.
Глина, полива; формування на крузі, випалювання.
Н – 8,2, Д – 18, d – 8.
Ик-116.
Куплена у автора в 1978 р.

37. Миска. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Глибока, з маленьким дзеркалом, високим опуклим бортиком, вінця прямі. Вкрита всередині вохристою поливою, зовні – теракотова.
Зовні на вінцях гравірована концентрична пряма смуга.
Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.
Н – 6,5, Д – 14, d – 6,4.
Ик-118.
Куплена у автора в 1978 р.

38. Миска. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
За формою та оздобленням подібна до № 37.
Н – 7,3, Д – 15, d – 6,8.
Ик-119.
Куплена у автора в 1978 р.

39. Миска. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
За формою та оздобленням подібна до № 37.
Н – 7,5, Д – 15,5, d – 7,3.
Ик-120.
Куплена у автора в 1978 р.

40. Форма для випікання паски. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Тулуб циліндричний, трохи звужений до денця, вінця валикоподібні.
Вкрита всередині вохристою поливою, зовні – теракотова.
Глина, полива; формування на крузі, випалювання.
Н – 12,5, Д – 15,5, d – 10.
Ик-117.
Куплена у автора в 1978 р.

Євмінка Григорій Юхимович (?-?).

41. Ваза для квітів. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Тулуб циліндричний, трохи опуклий в середній частині, шийка коротка широка з валикоподібним потовщенням, вінця розширені, з зубчастим краєм. Вкрита темно-коричневою поливою. Декорована на тулубі, шийці та вінцях концентричними хвилястими смугами.
Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.
Н – 23,5, Д – 12,8, d – 11,3.
Ик-80. *Кольор. вкл. 1.*
Куплена у автора в 1978 р.

Єрмаков Микола Максимович (1936–2011).

42. Горщик. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Тулуб видовжений округлий, звужений до денця, вінця прямі.
Вкритий на плечах та вінцях зеленою поливою, решта – теракотова.
Декорований на плечах подвійною гравірованою концентричною прямою лінією.
Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.
Н – 11,6, Д – 8,3, d – 7,5.
Ик-121.
Куплений у автора в 1978 р.

43. Макітра іграшкова. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця ледве відігнуті назовні.
Вкрита на плечах та вінцях зеленою поливою, решта – теракотова.
Декорована на плечах гравірованими концентричними прямими лініями.
Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.
Н – 10, Д – 14,3, d – 8.

Ик-123.

Куплена у автора в 1978 р.

44. Макітра іграшкова. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою та декором подібна до № 43.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 8,5, Д – 13,2, d – 7,8.

Ик-124.

Куплена у автора в 1978 р.

45. Миска. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим бортиком, вінця прямі. Вкрита всередині вохристою поливою, зовні на вінцях – зеленою, решта – теракотова. Зовні на вінцях гравіровані концентричні прямі лінії.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 7, Д – 17,2, d – 8,5.

Ик-122. *Кольор. вкл. 2.*

Куплена у автора в 1978 р.

Жуков Максим Филімонович (1929–1988).

46. Глечик. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, шийка висока вузька, вінця валикоподібні; з носиком і довгою ручкою. Вкритий поливою. Декорований розписом: на червонувато-коричневому тлі на плечах між двома хвилястими лініями – смуга стилізованих квітів та пальметок, на шийці під носиком – напіврозетка із завитків, на ручці – смуга кружечків. Кольори розпису: білий, синій, зелений.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, ліплення, випалювання.

Н – 26,5, Д – 7, d – 10.

Ик-141. *Кольор. вкл. 2.*

Подарований автором у 1979 р.

Жуков Максим Филімонович, Жукова Марія Савеліївна, 1926 р. н.

47. Глечик. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, звужений до денця, угорі плавно переходить у коротку широку, розширену до вінців шийку; з носиком і ручкою. Вкритий, крім нижньої частини, темно-коричневою поливою. Декорований на плечах та шийці під вінцями гравірованими концентричними прямими лініями.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, ліплення, випалювання.

Н – 18, Д – 10, d – 8,5.

Ик-109.

Куплений у авторів у 1978 р.

48. Глечик. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою та оздобленням подібний до № 47. Вкритий суцільно коричнювато-зеленою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, ліплення, випалювання.

Н – 22,7, Д – 11,0, d – 9,5.

Ик-110.

Куплений у авторів у 1978 р.

49. Горщик. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця прямі. Вкритий на вінцях та плечах зеленувато-коричневою поливою, яка стікає униз нерівними потьокками, решта – теракотова.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 17, Д – 12,5, d – 9,7.

Ик-99.

Куплений у авторів у 1978 р.

50. Горщик. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця прямі.

Вкритий на плечах та вінцях зеленою поливою, решта – теракотова. Декорований під вінцями гравірованими концентричними прямими лініями.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 14,5, Д – 11,7, d – 8,6.

Ик-100.

Куплений у авторів у 1978 р.

51. Горщик. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою та оздобленням подібний до № 50.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 12, Д – 10, d – 7,5.

Ик-101.

Куплений у авторів у 1978 р.

52. Горщик. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою та оздобленням подібний до № 50.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 13, Д – 10,5, d – 8.

Ик-102.

Куплений у авторів у 1978 р.

53. Горщик. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою та оздобленням подібний до № 50. Полива – коричневого кольору.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 12, Д – 10, d – 7,5.

Ик-103.

Куплений у авторів у 1978 р.

54. Горщик для квітів. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі; тулуб циліндричний, з ледве опуклими стінками, вінця трохи відігнуті назовні. Вкритий, крім основи та вінців, зеленою поливою.

Декорований смугою гілочок з листям в обрамленні гравірованих прямих концентричних ліній.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, штампування, випалювання.

Н – 12, Д – 14, d – 8,2.

Ик-104.

Куплений у авторів у 1978 р.

55. Горщик для квітів. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою подібний до № 54. Вкритий, крім основи, коричневою поливою. Декорований смугою квітучих гілочок в обрамленні гравірованих концентричних прямих ліній.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, штампування, випалювання.

Н – 10,3, Д – 12,8, d – 7,5.

Ик-105.

Куплений у авторів у 1978 р.

56. Горщик для квітів. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою подібний до № 54. На вінцях – рельєфна хвиляста смуга. Вкритий, крім основи, коричневою поливою. Декорований смугою рельєфних гілочок з листям та ягідками в обрамленні гравірованих концентричних прямих ліній.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, штампування, випалювання.

Н – 13,5, Д – 16,2, d – 9,4.

Ик-106.

Куплений у авторів у 1978 р.

57. Кришка для горщика. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Конусоподібної форми з плоским хватком. Теракотова.

Глина; формування на крузі, випалювання.

Н – 4, Д – 11.

Ик-107.

Куплена у авторів у 1978 р.

58. Кришка для горщика. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою подібна до № 57.

Глина; формування на крузі, випалювання.

Н – 6,2, Д – 14,5.

Ик-108.

Куплена у авторів у 1978 р.

59. Макітра. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця відігнуті назовні. Вкрита на плечах та вінцях темно-коричневою поливою, решта – теракотова. Декорована на плечах гравірованими концентричними прямими лініями.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 15, Д – 19,2, d – 11.

Ик-97.

Куплена у авторів у 1978 р.

60. Макітра. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою подібна до № 59. Вкрита на плечах та вінцях коричневою поливою, решта – теракотова.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 11, Д – 14,5, d – 8,7.

Ик-98.

Куплена у авторів у 1978 р.

Кобзар Анатолій Степанович, 1960 р. н.

61. Горщик для квітів. 2003 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб у формі зрізаного конуса, вінця розширені прямі. Теракотовий.

Глина; формування на крузі, випалювання.

Н – 8,7, Д – 11,7, d – 6,9.

Ик-976.

Подарований автором під час експедиції працівників музею до с. Олешня в 2004 р.

Кобзар Степан Степанович (1924–2000).

62. Глечик. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, плавно переходить у коротку широку, розширену угорі шийку, вінця прямі; з носиком і ручкою. Вкритий, крім основи, зеленувато-коричневою поливою. Декорований на плечах стилізованими квітами, шийка підкреслена вузьким валиком.

Глина, полива; формування на крузі, штампування, ліплення, випалювання.

Н – 23,5, Д – 11,2, d – 10,2.

Ик-71. Кольор. вкл. 2.

Куплений у автора в 1978 р.

63. Глечик іграшковий. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі; тулуб округлий, шийка висока широка, вінця валикоподібні. Зовні теракотовий, всередині вкритий світло-коричневою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 8, Д – 4, d – 3,4.

Ик-72.

Куплений у автора в 1978 р.

Коровін Григорій Олексійович (1922–1985).

64. Глечик. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, плавно переходить у широку коротку шийку, вінця прямі; з носиком і ручкою. Вкритий, крім основи, темно-коричневою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 25, Д – 11, d – 9.

Ик-338.

Куплений у автора в 1984 р.

65. Глечик. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, шийка висока широка, вінця потовщені.

Зовні – теракотовий, всередині вкритий вохристою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 23,5, Д – 10, d – 8,5.

Ик-339. *Кольор. вкл. 2.*

Куплений у автора в 1984 р.

66. Глечик. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, звужений до денця, шийка висока широка, вінця валикоподібні.

Зовні – теракотовий, на вінцях та всередині вкритий червонувато-коричневою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 23, Д – 10,2, d – 8,5.

Ик-340. *Кольор. вкл. 2.*

Куплений у автора в 1984 р.

67. Глечик. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, звужений до денця, шийка коротка широка, вінця заокруглені.

Зовні – теракотовий, всередині вкритий вохристою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 17,5, Д – 9,7, d – 7,2.

Ик-341. *Кольор. вкл. 2.*

Куплений у автора в 1984 р.

Неруш Іван Васильович, 1940 р. н.

68. Горщик для квітів. 2004 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб опуклий, звужений до денця, вінця валикоподібні з зубчастим краєм.

Вкритий, крім основи, світло-коричневою поливою. Декорований широкою смугою,

в композиції якої групи з 5-ти овальних заглиблень чергуються з короткими хвилястими лініями.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 12,5, Д – 14,8, d – 8,1.

Ик-977. *Кольор. вкл. 2.*

Подарований автором під час експедиції працівників музею до с. Олешня в 2004 р.

69. Горщик. 2004 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Тулуб опуклий, різко звужений до денця, вінця прямі.
Закривається майже плоскою кришкою з плоским хватком.
Вкритий на вінцях та плечах світло-коричневою поливою,
решта – теракотова.
Глина, полива; формування на крузі, випалювання.
Н (з кришкою) – 12, Д – 11,4, d – 8,1.
Ик-978.

Подарований автором під час експедиції працівників музею до с. Олешня в 2004 р.

Ничипоренко Дмитро Павлович (?-?).

70. Глечик іграшковий. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Тулуб округлий, плавно переходить у коротку широку,
розширену угорі шийку, вінця прямі; з носиком і ручкою.
Вкритий, крім нижньої частини, коричневою поливою.
Глина, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.
Н – 8,2, Д – 4,7, d – 3,9.
Ик-125.

Куплений у автора в 1978 р.

71. Глечик іграшковий. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Тулуб округлий, плавно переходить у коротку широку, розширену угорі шийку,
вінця заокруглені; з носиком і ручкою. Вкритий, крім основи, зеленувато-коричневою поливою.
Глина, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.
Н – 9,2, Д – 6,9, d – 4,2.
Ик-130. *Кольор. вкл. 2.*

Куплений у автора в 1978 р.

72. Горщик іграшковий. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
На невисокій основі, тулуб кулястий, різко звужений до денця,
вінця відігнуті назовні. Вкритий на плечах та вінцях коричневою
поливою.
Глина, полива; формування на крузі, випалювання.
Н – 7,1, Д – 6, d – 3,4.
Ик-129.

Куплений у автора в 1978 р.

73. Макітра іграшкова. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
На невисокій основі; тулуб округлий, різко звужений до денця,
вінця відігнуті назовні. Вкрита на плечах та вінцях коричневою
поливою.
Глина, полива; формування на крузі, випалювання.
Н – 4,8, Д – 7,7, d – 3,7.
Ик-126.

Куплена у автора в 1978 р.

74. Макітра іграшкова. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою та оздобленням подібна до № 73.

Вкрита на плечах та вінцях зеленувато-коричневою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 5, Д – 7,3, d – 4.

Ик-127.

Куплена у автора в 1978 р.

75. Миска іграшкова. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі; з маленьким дзеркалом, бортик високий,

вінця прямі. Вкрита всередині коричневою поливою,

зовні – теракотова.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 3,5, Д – 8,1, d – 3,9.

Ик-128.

Куплена у автора в 1978 р.

Ничипоренко Дмитро Петрович (1929–2007).

76. Глечик. Початок 1970-х років.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, шийка висока вузька, вінця розширені; з носиком і фігурною ручкою. Вкритий поливою. Декорований розписом: на світло-зеленому тлі на тулубі з одного боку – велика квітка з видовженим листям на тонкому стеблі, з іншого – квітуча гілка з дзвониками, яка з тулуба переходить на шийку; на вінцях – хвиляста лінія, на ручці – крапки.

Кольори розпису: жовтуватий, блакитний.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, ліплення, випалювання.

Н – 25, Д – 8,2, d – 9,2.

Ик-21. *Кольор. вкл. 3.*

Куплений на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

77. Глечик. 1974 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб кулястий, шийка висока вузька, вінця прямі; з носиком і фігурною ручкою.

Закривається опуклою кришкою з хватком у вигляді песика. Вкритий, крім нижньої частини, поливою.

Декорований розписом: на зеленому та коричневому тлі на тулубі – пряма та хвилясті концентричні лінії, на шийці – вертикальні гілочки. Кольори розпису: світло-зелений, темно-коричневий.

На кришці по сирому черепку продряпана дата “1974”.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, ліплення, випалювання.

Н (з кришкою) – 31, Д – 7,6, d – 8,5.

Ик-22. *Кольор. вкл. 3.*

Куплений на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

78. Глечик-гладишка. 1970-ті роки.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, звужений до денця, шийка висока, широка, вінця валикоподібні. Зовні – теракотовий,

всередині вкритий світло-коричневою поливою.
Глина, полива; формування на крузі, випалювання.
Н – 22,7, Д – 10, d – 8.
Ик-19.

Куплений на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

79. Горщик. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця прямі. Вкритий на плечах та вінцях темно-коричневою поливою, решта – теракотова.
Глина, полива; формування на крузі, випалювання.
Н – 9,2, Д – 8,3, d – 5,7.
Ик-75. *Кольор. вкл. 3.*
Куплений у автора в 1978 р.

80. Горщик. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
За формою та оздобленням подібний до № 79. Полива коричнева.
Глина, полива; формування на крузі, випалювання.
Н – 9,8, Д – 8,4, d – 5,3.
Ик-76. *Кольор. вкл. 3.*
Куплений у автора в 1978 р.

81. Горщик для квітів. Початок 1970-х років.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Тулуб циліндричний, вінця розширені, заокруглені. Вкритий, крім нижньої частини, поливою. Декорований розписом на тулубі: на світло-коричневому тлі – пряма концентрична лінія, смуга з кружечків з 4-ма дрібними стилізованими гілочками; під вінцями – подвійна гравірована лінія. Кольори розпису: зелений, жовтуватий.
Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, гравірування, випалювання.
Н – 13, Д – 16, d – 10,7.
Ик-23. *Кольор. вкл. 3.*
Куплений на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

82. Горщик для квітів. Початок 1970-х років.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Тулуб циліндричний, вінця розширені, заокруглені. Вкритий зовні, крім нижньої частини, поливою. Декорований розписом: на тулубі на світло-коричневому тлі – діагонально розміщені гілочки із завитками. Кольори розпису: зелений, жовтуватий.
Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.
Н – 16,8, Д – 19,5, d – 13,3.
Ик-24. *Кольор. вкл. 3.*
Куплений на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

83. Горщик для квітів. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
На невисокій основі; тулуб опуклий, звужений до денця, вінця прямі з рельєфною хвилястою смугою по нижньому краю. Вкритий, крім нижньої частини, темно-коричневою поливою. Декорований смугою

квітучих гілочок троянд, обрамленою гравірованими концентричними прямими лініями.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, штампування, випалювання.

Н – 17,3, Д – 19, d – 11,3.

Ик-77. *Кольор. вкл. 3.*

Куплений у автора в 1978 р.

84. Горщик для квітів. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, вінця розширені заокруглені. Вкритий, крім основи, коричнювато-зеленою поливою. Декорований гравірованими концентричними хвилястими смугами.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 11, Д – 13,7, d – 8,6.

Ик-78. *Кольор. вкл. 3.*

Куплений у автора в 1978 р.

85. Горщик для квітів. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою та оздобленням подібний до № 84. Полива коричнева.

Н – 7,5, Д – 9,8, d – 6,3.

Ик-79. *Кольор. вкл. 3.*

Куплений у автора в 1978 р.

86. Горщик для сметани. 1970-ті роки.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця відігнуті назовні.

Вкритий на плечах та вінцях коричневою поливою, решта – теракотова.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 15, Д – 20, d – 11.

Ик-20.

Куплений на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

87. Макітра. Початок 1970-х років.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, звужений до денця, вінця широкі плескаті; з двома ручками. Зовні – теракотова, всередині вкрита світло-коричневою поливою. Декорована гравірованими концентричними прямими лініями.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

Н – 27,5, Д – 38,2, d – 29.

Ик-30. *Кольор. вкл. 3.*

Куплена на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

88. Миска. Початок 1970-х років.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим бортиком, заокругленими, трохи увігнутими всередину вінцями. Декорована розписом: на коричневому тлі на дзеркалі – стилізована 8-променева розетка, на бортику – стилізовані гілочки над прямою концентричною смугою. Зовні на вінцях гравірована пряма смуга. Кольори розпису: зелений, жовтуватий.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, гравірування, випалювання.

Н – 6,3, Д – 15,7, d – 7,5.

Ик-31. *Кольор. вкл. 3.*

Куплена на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

89. Миска. Початок 1970-х років.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою подібна до № 88. Декорована розписом: на коричневому тлі на дзеркалі – стилізована 6-променева розетка, на бортику – дрібні гілочки над прямою концентричною смугою.

Зовні на вінцях гравірована смуга. Колір розпису – жовтуватий.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, гравірування, випалювання.

Н – 6,4, Д – 13,5, d – 7.

Ик-32. *Кольор. вкл. 3.*

Куплена на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

90. Миска. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим бортиком, прямими вінцями. Декорована розписом: на коричнювато-зеленому тлі на дзеркалі – стилізована квітка, на бортику – стилізовані гілочки над прямою концентричною лінією. Зовні на вінцях – хвиляста смуга. Кольори розпису: зеленувато-синій, жовтуватий, білий.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 8, Д – 18, d – 9,2.

Ик-73. *Кольор. вкл. 3.*

Куплена у автора в 1978 р.

Ничипоренко Михайло Демидович (1933–2011).

91. Глечик. 2004 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, шийка висока вузька, вінця валикоподібні; з носиком і фігурною ручкою. Закривається конусоподібною кришкою з хватком у вигляді півня. Вкритий, крім основи, темно-зеленою та коричневою поливою. Декорований на плечах смугою невеликих заглиблень, обрамленою концентричними прямими лініями.

На денці по сирому черепку продряпана цифра “2”.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

Н (з кришкою) – 22,8, Д – 4,9, d – 7,5.

Ик-980. *Кольор. вкл. 2.*

Подарований автором під час експедиції працівників музею до с. Олешня в 2004 р.

92. Глечик. 2004 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний плавно переходить у коротку широку шийку, вінця розширені; з двома фігурними ручками. Закривається конусоподібною кришкою з округлим хватком. Вкритий, крім основи, коричневою поливою.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “М.Д. Ничипоренко/ с. Олешня 2004”.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.

Н (з кришкою) – 33,4, Д – 8,3, d – 10,5.

Ик-981. *Кольор. вкл. 2.*

Подарований автором під час експедиції працівників музею до с. Олешня в 2004 р.

93. Глечик. 2004 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб кулястий, різко звужений до денця, на плечах переходить у коротку вузьку шийку, вінця розширені; з двома фігурними ручками. Закривається конусоподібною кришкою з округлим хватком. Вкритий зеленувато-коричневою поливою, кришка – коричнева.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Майстер /М.Д. Ничипоренко/ – 2004 –”.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.

Н (з кришкою) – 28, Д – 5,7, d – 11.

Ик-982. *Кольор. вкл. 2.*

Подарований автором під час експедиції працівників музею до с. Олешня в 2004 р.

94. Глечик-тиква. 2004 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб кулястий, шийка коротка вузька, вінця прямі; з ручкою. Закривається напівсферичною кришкою з округлим хватком. Вкритий, крім вінців та нижньої частини, коричневою поливою. На денці по сирому черепку продряпані написи: “М.Д. Ничипоренко/ – 2004 р.” і “с. Олешня” (по колу).

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.

Н (з кришкою) – 25, Д – 5, d – 9,7.

Ик-1037. *Кольор. вкл. 2.*

Подарований автором під час експедиції працівників музею до с. Олешня в 2004 р.

95. Горщик для квітів. 2003 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі, тулуб циліндричний, трохи звужений до денця, вінця валикоподібні, з зубчастим краєм. Вкритий, крім нижньої частини, коричневою поливою. Декорований рельєфною прямою лінією та смугою крапкового орнаменту над нею.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 10,4, Д – 13, d – 7,4.

Ик-979.

Подарований автором під час експедиції працівників музею до с. Олешня в 2004 р.

Соловей Дмитро Степанович (1923–?).

96. Глечик. 1975 р.

Приватна майстерня, с. Грибова Рудня.

Тулуб округлий, звужений до денця, шийка висока широка, вінця валикоподібні.

Зовні – теракотовий, всередині вкритий світло-коричневою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 27, Д – 10, d – 8.

Ик-25.

Куплений на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

1. Кераміка Олешні та Грабова

№8 Ик-691

№19-21 Ик-1065-1067

№35 Ик-115

№22-23 Ик-1068-1069

№31 Ик-111

№24 Ик-13

№13 Ик-974

№2 Ик-12

№10 Ик-983

№41 Ик-80

№14-18 Ик-1047-1051

2. Кераміка Олешні та Грабова

Майстерня М.Д. Нечипоренка

№94 Ик-1037

№92 Ик-981

№71 Ик-130

№93 Ик-982

№91 Ик-980

№45 Ик-122

№68 Ик-977

№46 Ик-141

№62 Ик-71

№65-67 Ик-339-341

3. Кераміка Олешні та Грабова

№90 Ик-73

№89 Ик-32

№88 Ик-31

№87 Ик-30

№79-80 Ик-75-76

№85 Ик-79

№76 Ик-21

№77 Ик-22

№83 Ик-77

№84 Ик-78

№82 Ик-24

№81 Ик-23

4. Кераміка Олешні та Грабова

№98 Ик-27

№99 Ик-26

№102 Ик-87

№115 Ик-92

№113 Ик-95

№125 Ик-153

№119 Ик-155

№117 Ик-152

№127-128 ВВ-782-783

№122 Ик-149

97. Горщик. 1975 (?) р.

Приватна майстерня, с. Грибова Рудня.

Тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця прямі. Вкритий на плечах та вінцях коричневою поливою, решта теракотова.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 13,5, Д – 10,5, d – 8.

Ик-28.

Куплений на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня; в 1975 р.

98. Миска. 1975 р.

Приватна майстерня, с. Грибова Рудня.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим бортиком, прямими вінцями. Декорована розписом: на світло-коричневому тлі на дзеркалі – кругла пляма, оточена хвилястою смугою, на бортику чотири вертикальні гілочки, між ними горизонтальні хвилясті смужки. Колір розпису – жовтуватий.

Глина, полива, ангоб; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 7,6, Д – 17,5, d – 8.

Ик-27. *Кольор. вкл. 4.*

Куплена на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

99. Миска. 1975 р.

Приватна майстерня, с. Грибова Рудня.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим бортиком, прямими вінцями. Декорована розписом: на світло-коричневому тлі на дзеркалі – стилізована гілочка, на бортику – чотири гілочки, між ними хвилясті горизонтальні смужки. Колір розпису – жовтуватий.

Глина, полива, ангоб; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 7,7, Д – 18,5, d – 8,2.

Ик-26. *Кольор. вкл. 4.*

Куплена на Центральному базарі м. Чернігова у Ничипоренко Лідії Степанівни, мешканки с. Олешня, в 1975 р.

Шупило Борис Якович (1938–2002), Шупило Ольга Кирилівна.

100. Глечик. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олександрівка.

Тулуб опуклий, звужений до денця, шийка коротка, широка, вінця ледве відігнуті назовні; з носиком і ручкою. Вкритий коричневою поливою. Декорований на плечах стилізованими квітами та гравірованими зигзагоподібними смугами.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, штампування, гравірування, випалювання.

Н – 13, Д – 10,5, d – 7.

Ик-85.

Куплений у авторів у 1978 р.

101. Глечик. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олександрівка.

Тулуб опуклий, шийка висока неширока, вінця трохи відігнуті назовні; з носиком і подовженою ручкою. Вкритий суцільно коричневою поливою.

Декорований на плечах стилізованими квітами, на шийці – стилізовані квіти в обрамленні гравірованих хвилястих ліній.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, штампування, ліплення, випалювання.

Н – 23, Д – 9, d – 9,5.

Ик-86.

Куплений у авторів у 1978 р.

102. Глечик. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олександрівка.

Тулуб опуклий, звужений до денця, шийка коротка широка, вінця трохи відігнуті назовні; з носиком і ручкою. Вкритий, крім основи, коричневою поливою. Декорований на плечах стилізованими квітами, на шийці – гравірована концентрична хвиляста смуга в обрамленні прямих ліній.

Глина, полива; формування на крузі, штампування, ліплення, випалювання.

Н – 21, Д – 10,5, d – 9.

Ик-87. *Кольор. вкл. 4.*

Куплений у авторів у 1978 р.

103. Глечик. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олександрівка.

Тулуб видовжений опуклий, звужений до денця, шийка висока широка, вінця відігнуті назовні; з носиком і ручкою. Вкритий коричневою та зеленувато-коричневою поливою. Декорований на плечах смугою стилізованих квітів зі звивистими гілочками, на шийці гравіровані концентричні хвилясті смуги в обрамленні прямих ліній.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, штампування, ліплення, випалювання.

Н – 28,3, Д – 11,3, d – 10.

Ик-88.

Куплений у авторів у 1978 р.

104. Глечик. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олександрівка.

Тулуб опуклий, звужений до денця, шийка висока широка, вінця відігнуті назовні; з носиком і ручкою. Вкритий коричневою поливою. Декорований на плечах стилізованими квітами із завитками, на шийці – гравірована концентрична хвиляста смуга в обрамленні прямих ліній.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, штампування, ліплення, випалювання.

Н – 26,8, Д – 11, d – 10.

Ик-89.

Куплений у авторів у 1978 р.

105. Глечик-гладиска. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олександрівка.

Тулуб опуклий, звужений до денця, шийка висока широка, вінця відігнуті назовні; з носиком. Вкритий, крім нижньої частини, коричневою поливою. Декорований на шийці половинками стилізованих квітів та гравірованими концентричними хвилястими смугами в обрамленні прямих ліній.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, штампування, випалювання.

Н – 28,3, Д – 10, d – 11,3.

Ик-90.

Куплений у авторів у 1978 р.

106. Глечик-гладиска. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олександрівка.

Тулуб дещо видовжений, опуклий, звужений до денця, шийка висока, широка, вінця валикоподібні. Зовні – теракотовий, всередині вкритий вохристою поливою. Декорований на плечах гравірованою концентричною хвилястою смугою в обрамленні прямих ліній.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 29, Д – 11, d – 10,3.

Ик-91.

Куплений у авторів у 1978 р.

107–108. Горщики. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олександрівка.

1. Тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця прямі.

Вкритий на плечах світло-коричневою поливою, решта – теракотова.

Н – 9,2, Д – 7,8, d – 6,5.

2. За формою та оздобленням подібний до першого.

Н – 9,7, Д – 7,7, d – 6,5.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Ик-82.

Куплені у авторів у 1978 р.

109. Горщик. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олександрівка.

За формою та оздобленням подібний до № 107. Полива коричнева.

Н – 12,7, Д – 9,3, d – 7,3.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Ик-83.

Куплений у авторів у 1978 р.

110. Горщик. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олександрівка.

За формою та оздобленням подібний до № 107.

Н – 13,8, Д – 10,3, d – 8,2.

Ик-84.

Куплений у авторів у 1978 р.

111. Горщик для квітів. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олександрівка.

Тулуб майже циліндричний трохи опуклий, вінця потовщені з рельєфною хвилястою смугою. Вкритий коричневою поливою. Декорований від вінцями смугою круглих заглиблень та гравірованих хвилястих ліній.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, тиснення, випалювання.

Н – 15, Д – 13, d – 9,7.

Ик-93.

Куплений у авторів у 1978 р.

112. Макітра. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олександрівка.

Тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця прямі. Вкрита на плечах коричневою поливою, решта – теракотова.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 13,5, Д – 18, d – 10.

Ик-94.

Куплена у авторів у 1978 р.

113. Макітра. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олександрівка.

Тулуб опуклий, звужений до денця, вінця плескаті. Зовні – теракотова, всередині вкрита вохристою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 15, Д – 18,4, d – 10.

Ик-95. *Кольор. вкл. 4.*

Куплена у авторів у 1978 р.

114. Миска. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олександрівка.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим бортиком, прямими вінцями. Вкрита всередині вохристою поливою, зовні – теракотова. Декорована на бортику гравірованими концентричними хвилястими смугами, зовні на вінцях – хвиляста лінія.

Глина, полива; формування

на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 7, Д – 15,7, d – 8,2.

Ик-96.

Куплена у авторів у 1978 р.

115. Скарбничка. 1978 р.

Приватна майстерня, с. Олександрівка.

У формі трохи розширеного догори циліндра, із закритим сферичним верхом з прорізю, що закінчується заокругленим навершям. Вкрита зеленувато-коричневою поливою. Декорована у верхній частині тулуба стилізованими квітами під смугою розміщених у шаховому порядку кружечків, навколо навершя – вертикальні овальні заглиблення, біля денця – хвиляста концентрична лінія.

Глина, полива; формування на крузі, штампування, гравірування, випалювання.

Н – 14,3, Д – 10,7, d – 8,8.

Ик-92. *Кольор. вкл. 4.*

Куплена у авторів у 1978 р.

Санюта Родіон Васильович (1902–?).

116. Глечик-гладиска. 1950-ті роки.

Приватна майстерня, с. Грабів.

Тулуб округлий, звужений до денця, шийка висока широка, вінця валикоподібні, трохи відігнуті назовні. Темно-сірого кольору. Декорований лискованими вертикальними та горизонтальними смугами. Глина; формування на крузі, лискування, димлення.

Н – 22,3, Д – 10,5, d – 8,3.

Ик-536.

Куплений у Івашути Любові Єгорівни, мешканки с. Глузди Куликівського району в 1987 р., яка придбала його в 1950-х роках у с. Виблі у заїжджого гончаря.

117. Глечик. 1979 р.

Приватна майстерня, с. Грабів.

Тулуб округлий присадкуватий, звужений до денця, шийка висока широка, вінця валикоподібні. Темно-сірого кольору. Декорований на тулубі лискованою ромбічною сіткою, на шийці – вертикальними смугами та ініціалами “СРВ”.

Глина; формування на крузі, лискування, димлення.

Н – 24,2, Д – 10,5, d – 10,2.

Ик-152. Кольор. вкл. 4.

Куплений у автора в 1980 р.

118. Глечик-тиква. 1979 р.

Приватна майстерня, с. Грабів.

Тулуб кулястий, шийка коротка вузька, вінця прямі; з носиком і ручкою. Темно-сірого кольору. Декорований лискованими вертикальними та горизонтальними смугами.

Глина; формування на крузі, лискування, димлення.

Н – 25,5, Д – 6,5, d – 11,2.

Ик-151.

Куплений у автора в 1980 р.

119. Горщик. 1979 р.

Приватна майстерня, с. Грабів. Тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця прямі. Білого кольору. Декорований лискованими діагональними смугами та розписом: на плечах діагональні риси, обрамлені концентричними прямими лініями. Колір розпису – коричневий.

Глина, ангоб; формування на крузі, розпис, лискування, випалювання.

Н – 12,5, Д – 11, d – 8,7.

Ик-155. Кольор. вкл. 4.

Куплений у автора в 1980 р.

120. Горщик. 1979 р.

Приватна майстерня, с. Грабів.

Тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця прямі. Темно-сірого кольору. Декорований у верхній частині тулуба лискованими навкісними лініями та розписом: на плечах прямі концентричні лінії. Колір розпису – коричневий.

Глина, ангоб; формування на крузі, розпис, лискування, димлення.

Н – 13, Д – 11, d – 9.

Ик-156.

Куплений у автора в 1980 р.

121. Горщик. 1979 р.

Приватна майстерня, с. Грабів.

Тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця прямі.

Темно-сірого кольору. Декорований у верхній частині тулуба навкісними лискованими лініями та ініціалами “РВ”.

Глина; формування на крузі, лискування, димлення.

Н – 10, Д – 10, d – 7,5.

Ик-157.

Куплений у автора в 1980 р.

122. Макітра. 1979 р.

Приватна майстерня, с. Грабів.

Тулуб округлий, звужений до денця, вінця плескаті, відігнуті назовні. Темно-сірого кольору. Декорована лискованими широкими вертикальними смугами та “сосонками”.

Глина; формування на крузі, лискування, димлення.

Н – 16,9, Д – 19, d – 10,5.

Ик-149. *Кольор. вкл. 4.*

Куплена у автора в 1980 р.

123. Макітра. 1979 р.

Приватна майстерня, с. Грабів.

Тулуб округлий, звужений до денця, вінця плескаті широкі.

Сірого кольору. Декорована лискованою ромбічною сіткою з кружечками всередині.

Глина; формування на крузі, лискування, димлення.

Н – 16,5, Д – 18,8, d – 10,5.

Ик-150.

Куплена у автора в 1980 р.

124. Макітра. 1979 р.

Приватна майстерня, с. Грабів.

Тулуб округлий, звужений до денця, вінця плескаті широкі.

Темно-сірого кольору. Декорована лискованими вертикальними смугами.

Глина; формування на крузі, лискування, димлення.

Н – 13, Д – 16,5, d – 9,4.

Ик-154.

Куплена у автора в 1980 р.

125. Миска. 1979 р.

Приватна майстерня, с. Грабів.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим округлим бортиком, різко звуженим до денця, прямими вінцями. Білого кольору. Декорована зовні під вінцями розписом: концентрична хвиляста смуга в обрамленні прямих ліній; нижче – лисковані діагональні смуги. Колір розпису – коричневий.

Глина, ангоб; формування на крузі, розпис, лискування, випалювання.

Н – 10,5, Д – 20,5, d – 10.

Ик-153. *Кольор. вкл. 4.*

Куплений у автора в 1980 р.

126. Чайник. 1979 р.

Приватна майстерня, с. Грабів.

Тулуб округлий, вінця відігнуті назовні, носик короткий, піднятий вгору, ручка маленька. Закривається конусоподібною кришкою з плоским хватком. Темно-сірого кольору.

Декорований лискованими вертикальними смугами.

По сирому черепку продряпані ініціали “С.Р.В.”.

Глина; формування на крузі, ліплення, лискування, гравірування, димлення.

Н з кришкою – 22, Д – 10, d – 10,6.

Ик-148.

Куплений у автора в 1980 р.

Бібік Іван Іванович, 1925 р. н.

127. Кухоль. 2013 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, звужений угорі та розширений до вінців, вінця потовщені; з ручкою. Вкритий всередині зелено-коричневою поливою, зовні – плями коричневої поливи. Декорований на тулубі стилізованим рельєфним зображенням голови чоловіка з довгим “оселедцем”, вусами та люлькою у роті.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.

Н – 13,8, Д – 9,3, d – 10,7.

Вв-783. Кольор. вкл. 4.

Подарований автором у 2013 р.

128. Кухоль. 2013 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, звужений угорі, вінця прямі; з ручкою. Вкритий всередині зелено-коричневою поливою, зовні – теракотовий. Декорований на тулубі стилізованим рельєфним зображенням голови чоловіка з довгим “оселедцем”, вусами та люлькою у роті.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “2013 /Олешня /підпис автора”.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.

Н – 13,7, Д – 9,8, d – 9,9.

Вв-782. Кольор. вкл. 4.

Подарований автором у 2013 р.

ЛИНЮК Л., ЛАЄВСЬКИЙ С.

Звіт про роботу Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського у 2012 році

У 2012 р. вивчення фондового зібрання втілювалося в укладання каталогів енкалпціонів з Княжої Гори, єфимків, гаптів, творів різьбярів А.І. Колошина та Л.М. Панька; створення реєстрів і картотек російських мідних монет 1796–1917 років (майже 2500 од.), корсеток, подарунків місту Чернігову й області від гостей та офіційних делегацій. Тривала робота над каталогами зброї, культового срібла, вотивів, авторської кераміки.

Історико-краєзнавчі дослідження охоплювали широкий спектр тем від неоліту до початку ХХІ століття. Зі створенням філії – Музейно-меморіального комплексу партизанської слави “Лісоград” більше уваги стало приділятися партизанській проблематиці. Робота ведеться у двох напрямках: по-перше, виявлення імен учасників партизанського руху, у першу чергу з с. Єліне і прилеглих до нього населених пунктів, а також документів щодо партизанського руху в області для формування бази даних; по-друге, обстеження території “Лісограду”, пошук і картографування стоянок, землянок, окопів, вогневих точок тощо. На сьогоднішній день знайдені 52 землянки та значна кількість оборонно-фортифікаційних споруд; в районі сіл Тур’я–Іванівка–Тихоновичі–Гута Студенецька–Єліне виявлено 3 стоянки, картографований 1 табір. Записані спогади 4 людей. Встановлені прізвища 14 з 16 осіб, похованих у братській могилі в с. Єліному, та повні дані на 7 з них.

Інший аспект історії Великої Вітчизняної війни на Чернігівщині, що активно досліджувався науковцями музею, – окупаційний режим.

Не залишилися поза увагою і такі теми, як: “Дворянські маєтки Чернігівщини”, “Некрополі Чернігівщини”, “Війна 1812 року”, “Чернігів наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ століть”, “Чернігівщина і розвиток космонавтики” тощо.

В рамках підготовки до 175-річчя від дня народження В.В. Тарновського активізувалася робота з вивчення колекції українських старожитностей та біографії діяча.

Історико-біографічні дослідження були спрямовані на виявлення нових імен та підготовки довідок про Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, Героїв України, науковців, митців тощо. Для Енциклопедії сучасної України на основі музейних матеріалів був написаний нарис про Олексу Коваленка.

Старший науковий співробітник І.М. Ситий уклав монографію “Козацька Україна: печатки, герби, емблеми та символи. Кінець ХVІ – ХVІІІ століття”, друк якої готується у видавництві “Темпора”. Ще одним виданням, над підготовкою якого протягом року працювала з дизайнером науковий співробітник В.В. Зайченко, є каталог вишиваних рушників з музейного зібрання. Вона ж розпочала роботу над перевиданням книжки про село Масани: організувала опитування мешканців села, збирання фотографій, складання списків учасників Великої Вітчизняної війни тощо.

Чотири наукові співробітники є аспірантами або пошукачами і готують кандидатські дисертації: М. М. Блакитний “Часопис “Черниговские епархиальные известия” у церковному, науковому і громадському житті”, М. В. Горох “Створення та функціонування системи “Торгсину” на Чернігівщині у 1932–1936 роках”, А. С. Лаєвський “Козацька старшина Стародубського полку у другій половині ХVІІ – ХVІІІ століттях”, Є. В. Ногін “Неоліт Північно-Східної України”.

Протягом року співробітниками музею здійснені 9 наукових і науково-популярних видань.

Дворічна копітка і напружена співпраця з київським видавництвом “Богдана” (директор – Б.В. Логінов, заступник – С.Б. Хихлушко) над темою “Т.Г. Шевченко і Чернігівщина” завершилася наприкінці року виходом з друку путівника “Шляхами Тараса Шевченка. Чернігівщина” (автори Н.Є. Самохіна, С.О. Половнікова, Л.П. Линюк, С.Л. Лаєвський). Музей особливо пишається цією книжкою, оскільки подібного в Україні досі не видавалося, більше того – наша ініціатива отримала подальше життя: за прикладом Чернігівщини путівники з нагоди 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка будуть готуватися і по інших областях. Книга містить інформацію про міста і села Чернігівської області та населені пункти, що на момент відвідання їх Тарасом Шевченком перебували у складі Чернігівської губернії, про чернігівців, які стали щирими друзями Кобзаря та прототипами його героїв. Для написання нарисів використані щоденникові записи, нотатки, листи, твори Т. Шевченка, спогади його знайомих та очевидців подій. Подані відомості про пам’ятки історії та монументального мистецтва на Чернігівщині, пов’язані з життям та перебуванням Т. Шевченка, про чернігівців – лауреатів Національної премії імені Тараса Шевченка. Видання проілюстроване понад 1000 світлин, має іменний покажчик і поради для подорожуючих. У додатку подані спогади про Тараса Шевченка, використані у тексті фрагментарно або й не використані взагалі. Кошти на видання надав Державний комітет телебачення і радіомовлення за програмою “Українська книга 2012 року”, тож книга надійде лише до бібліотек. Презентація путівника відбулася у Шевченківські дні 2013 року.

За обласною програмою підтримки книгодрукування реалізоване друге, виправлене і доповнене, видання довідника “Чернігівці – лауреати державних премій”, упорядковане Т.П. Журавльовою, Л.П. Ларіоновою та С.М. Сергєєвою. Воно було приурочене до 210-річчя створення Чернігівської губернії та 80-річчя – Чернігівської області. Порівняно з першим виданням 2010 року додалося 29 персоналій. Проте і це не межа, оскільки вже на час виходу книжки музейники мали інформацію про ще понад десятьох земляків-лауреатів.

“Новобілоуська метрична книга та її персоналії” – чергова наукова праця заслуженого працівника культури України, кавалера ордена княгині Ольги III ст., лауреата обласної премії імені М. Коцюбинського, премії імені С. Таранушенка Національної спілки майстрів народного мистецтва, стипендіата Національної спілки краєзнавців та ГО “Український центр розвитку музейної справи” наукового співробітника Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського В.В. Зайченко. Вона написана на основі опрацювання пам’ятки, що зберігається в музейній колекції, – метричної книги новобілоуської Свято-Троїцької церкви, яка містить записи 1793–1817 років, і розповідає про мешканців найближчої околиці Чернігова, висвітлює окремі аспекти їхнього життя протягом XVIII – початку ХХ століть, характеризує соціальні стани і прошарки населення. Вивчення генеалогічних довідників, архівних джерел, спілкування зі старожилами та нащадками дозволило авторці створити цікаві нариси про роди Рознятовських, Красовських, Грембецьких, Малахових тощо; зробити спробу частково розписати рід Дзвонкевичів, що не увійшов до жодної родовідної книги. У додатках вміщені перелік сотенної старшини Білоуської сотні та список мешканців села, згаданих у метричній книзі. Книга видрукувана коштом автора.

Дві книги підготував І.М. Ситий. Перша з них – “Протокол, или Потребность” Менського намісництва 1720–1735 років” є публікацією цікавого історичного джерела – рукописного збірника з колекції Сосницького краєзнавчого музею імені Ю.С. Виноградського. Він містить 92 документи (оригінали, чернетки, копії), що стосуються різних аспектів релігійного і світського життя населення такого церковно-адміністративного утворення як Менське намісництво та загалом Лівобережної України. Співупорядником праці став Д.В. Казіміров. Видання здійснене київським видавництвом “Темпора” (директор – Ю.В. Олійник), з яким у музею склалися ділові й дружні стосунки. Друга книга також стосується історії краю XVII–XVIII століть:

“Чернігівщина козацька. Ройська сотня: історія створення, населені пункти, сотенна старшина” написана у співавторстві з С.М. Горбцем і видрукувана в рамках обласної програми книговидання.

У серії “Історики та краєзнавці Чернігівщини”, яка видається Чернігівською обласною універсальною науковою бібліотекою імені В.Г. Короленка у співпраці з Чернігівським історичним музеєм імені В.В. Тарновського та Чернігівською обласною організацією Національної спілки краєзнавців України, вийшов біобібліографічний покажчик “Ігор Михайлович Ситий” (складений С.Л. Лаєвським та Л.П. Линюк).

Виявлений С.О. Половніковою під час роботи над путівником “Шляхами Тараса Шевченка” у Національному музеї Тараса Шевченка альбом малюнків А.І. Лизогуба був використаний для набору листівок “Старий Седнів у творах художників XIX ст.” (упорядники і автори тексту О.Б. Коваленко та С.О. Половнікова) серії “Чернігівщина туристична”.

Музей спромігся видати каталог виставки “Зустріч зі “Словом”, приуроченої до 70-річчя від дня народження знаного дослідника “Слова о полку Ігоревім” і збирача колекції С.С. Воїнова (упорядники С.С. Воїнов, В.Г. Мудрицька, С.О. Половнікова).

Черговий випуск наукового збірника “Скарбниця української культури № 14” містить 26 статей. Переважна більшість матеріалів – 20 публікацій – підготовлена науковцями музею. Серед інших авторів – викладачі Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, архівісти, краєзнавці, колеги з інших музеїв.

Колекції музею В.В. Тарновського репрезентовані: каталогами єфимків, творів гончаря І.І. Бібіка та різьбяра на дереві А.І. Колошина, печаток сільських старост Чернігівської губернії другої половини XIX ст.; шпильковими револьверами Лефоше, похвальною грамотою гімназистки-чернігівки О. Дроздової. Оприлюднені десять листів О.Г. Лотоцького до І.Л. Шрага висвітлюють питання, що хвилювали українську громаду на початку XX ст., як-от: друкування книжок рідною мовою, доля спадщини О. Кониського, доля самого І. Шрага, який зазнав переслідувань за свої політичні погляди. Цікаву інформацію щодо запровадження одностроїв для дворянства Чернігівського намісництва містять документи XVIII ст.

У рубриці “Краєзнавство” сформувалися дві групи тематично споріднених публікацій. Перша стосується життя Чернігова кінця XIX – початку XX століть, друга – періоду тимчасової окупації краю німецько-фашистськими загарбниками у 1941–1943 роках. Статті, присвячені таким далеким одна від одної темам, як прапори Чернігівського ополчення 1812 р. та осередки мистецтва гаптування на Чернігівщині, також мають спільний сюжет.

Ще один розділ збірника присвячений пам’яткам, що перебувають у приватних колекціях. Територіально з історичною Чернігівщиною пов’язана ажурна літа іконка святих Бориса і Гліба XVI ст., знайдена у Глухові. А введення до наукового обігу печатки Солонин, яка зберігається у нащадків роду, стало дуже доречним саме у цьому випуску, адже серед біографічних матеріалів маємо нарис про професора медицини і громадського діяча В.О. Беца, який по материнській лінії належав до роду Солонин.

Персоналії представлені також розповіддю про долю дружини і доньки чернігівця М.М. Могилянського, антрополога, етнографа, політичного і державного діяча.

Наклад збірника через проблеми з казначейством був видрукуваний лише в 2013 р.

Загалом, у 2012 р. науковці музею оприлюднили 60 наукових статей.

У звітному році музей долучився до проведення двох наукових зібрань. 20 квітня на його базі відбувся науково-методичний семінар “Методика та практика археологічних досліджень”. Українські і російські археологи обговорювали питання не лише власне проведення розкопок, а й подальшої долі знайдених артефактів. У липні відбулися VII Старобілоуські читання, присвячені участі дворян у громадянській війні 1917–1921 років.

Співробітники музею взяли участь у ще 18 наукових форумах, де виголосили 27 доповідей і повідомлень: VII Міжнародний науковий семінар “Євреї Лівобережної України: історія і культура” (Чернігів, 5), конференція молодих вчених та студентів Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського (Чернігів, 1), наукова конференція до 260-річчя собору Різдва Богородиці у Козельці (Козелець, 1), XI науково-практична конференція “Сіверщина в історії України” (Глухів, 1), II Спаські міжнародні наукові читання (Ніжин, 3), IV Міжнародний польовий археологічний семінар “Урбаністичні центри Русі в контексті історії середньовічної Європи” (Шестовиця, 1), Міжнародна наукова конференція “Формоутворення культурно-побутового середовища палацово-паркових комплексів другої половини XVIII – початку XX століть” (Качанівка, 1), V Шрагівські читання (Чернігів, 2), “круглий стіл” “До 90-річчя створення Чернігівського губернського архівного управління” (Чернігів, 1), II Любецькі читання (1), Історико-генеалогічні читання “Родові таємниці Сіверянського краю” (Новгород-Сіверський, 1), Всеукраїнська наукова конференція “Війна. Окупація. Пам’ять: примусові робітники з України в окупованій Європі” (Київ, 1), XI Кримські міжнародні наукові читання “Мир усадебної культури” (Ялта, 1), Розумовські читання (Чернігів, 1), Міжнародна наукова конференція “Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни” (Корюківка, 2), наукова конференція “Ювелірне мистецтво: погляд крізь століття” (Київ, 2), III Міжнародна сфрагістична конференція (Київ, 1), Грінченківські читання (Київ, 1), IV Міжнародний симпозіум “Русская словестность в мировом культурном контексте” (Москва, 1). Більшість з них опублікована.

Музей брав участь в організації і роботі Міжнародної Шестовицької археологічної експедиції та роботі Батуринської українсько-канадської археологічної експедиції.

Написані тексти 5 екскурсій по виставках і експозиціях, розроблені концепції, тематичні структури, тематико-експозиційні плани 18 виставок. Була виконана науково-дослідна робота зі створення експозицій Музею історії чернігівського ліцею № 15 (відкритий), Музею Софії Русової в с. Олешня Ріпкинського району (наукова концепція, тематична структура, теп, план збору експонатів), Музею Розумовських у с. Лемеші Козелецького району (наукова концепція, розділу “Велика Вітчизняна війна” Музею історії міста Славутича (концепція, план збору експонатів, розпочата систематизація наявних колекцій).

Наукові дослідження в царині краєзнавства та музейного зібрання втілювалися не лише у публікаціях і доповідях, а й в експозиційній роботі.

Протягом року було побудовано 33 виставки (замість 10 запланованих).

20 січня 2012 року з нагоди Дня Соборності та Свободи України в Чернігівському обласному філармонійному центрі фестивалів та концертних програм відбулися збори громадськості міста. За вже усталеним порядком перед зборами музей експонував виставку “Віднині воедино зливаються частини єдиної України”, створену на основі документальних матеріалів, пов’язаних з проголошенням Соборності (об’єднання) українських земель.

27 січня 2012 року до Міжнародного Дня пам’яті жертв Голокосту створена виставка “Пом’яни, Господи, народ, який принесли в жертву...”. Її назва – це два рядки з “Ізкору” – єврейської поминальної молитви в пам’ять про шість мільйонів євреїв, які загинули під час Катастрофи. Дата обрана не випадково – адже саме 27 січня 1945 р. військами Радянської армії був звільнений один з найстрашніших нацистських таборів смерті – “Освенцим” (“Аушвіц”). Експозиція складалася з ритуальних речей, фотографій та книг, що належали чернігівським євреям. В ній знайшли місце копії документів періоду окупації, фото розкопок на місці розстрілу в Чернігові, матеріали архіву Чернігівського управління СБУ. Окремий розділ був присвячений людям, які, попри небезпеку, допомагали євреям, приреченим на смерть. Їх пізніше

стали називати Праведниками. Звання “Праведник народів Світу” отримала і Л.М. Кудрявцева, яка разом з матір’ю – Г.М. Коломійцевою у себе вдома до січня 1942 р. переховувала БERTУ Баркову. На виставці експонувалися її диплом Праведника, лист-подяка за підписом С. Спілберга, орден “За заслуги III ст.” та фото. Одним з місць пов’язаних з Голокостом на Чернігівщині, є місто Щорс, колишній Сновськ. Жахливі події, що сталися там під час німецько-фашистської окупації, стали відомими завдяки повісті “Важкий пісок”, яку написав наш земляк А.Н. Рибак (Аронов). Її матеріали також експонувалися на виставці. За мотивами повісті був створений серіал, окремі епізоди якого знімалися в Чернігові та Щорсі, тож фото зі знімального майданчика доповнили музейну експозицію. Чернігівська єврейська громада та Благодійний єврейський фонд “Хасде Естер” створили стенд “Голокост на Чернігівщині”, який був представлений на виставці.

1 лютого відкрилася планова виставка “Зустріч зі “Словом”. Вона репрезентувала приватне зібрання дослідника та колекціонера “Слова о полку Ігоревім” С.С. Воїнова і була приурочена до 70-річчя від дня його народження. Рідкісні і масові видання, переспіви поеми, переклади “Слова” мовами народів світу, ілюстрації до книжки і малярські твори, мініатюрні видання, медалі, плакати, а також праці колекціонера – загалом понад 160 експонатів з 15-тисячної колекції могли побачити відвідувачі виставки.

10 лютого в Києві під час річних зборів Товариства “Чернігівське земляцтво” музей експонував виставку “Дерево життя” у чернігівській вишивці”: 35 творів – рушники, жіночі сорочки, купони жіночих блуз другої половини XIX – XX століть привернули увагу і викликали захоплення численної армії земляків, що мешкають у Києві.

З 16 лютого у виставковому залі військово-історичного відділу почала працювати виставка “Музичні інструменти народів світу”. Вона вперше представила широкому загалу колекцію музею, яка нараховує понад 300 одиниць збереження. Колекція збиралася протягом століття, але найбільше поповнення отримала в 2004 р., коли після чотирирічних змагань до музею передали залишки зібрання Чернігівської фабрики музичних інструментів, яку 2000 р. оголосили банкрутом. Тут можна було побачити, а почасти й почути, самозвучні, перетинкові, струнні, духові музичні інструменти, виготовлені як в Україні, так і у країнах Європи та Азії, роботи знаних чернігівських майстрів з виготовлення музичних інструментів О. Корнієвського, О. Шльончика, М. Єщенка, І. Скляра, експериментальну і масову продукцію Чернігівської фабрики музичних інструментів, фотографії, афіші музичних колективів, іграшкові інструменти. Найбільш давнім експонатом стала дерев’яна дудка X ст., знайдена під час археологічних розкопок посада городища в урочищі Коровель поблизу села Шестовиця Чернігівського району.

28 лютого з нагоди 25-річчя заснування Організації ветеранів України музей підготував не лише змістовну, а й урочисту виставку “Залишаємося у строю”, яка експонувалася в Молодіжному театрі. На ній йшлося про величні справи ветеранів, їхню невтомну і надзвичайно вагомую працю по вихованню молоді, про роль ветеранських організацій у розбудові України.

Виставку “Їм підкорилося небо” 27 березня демонстрували в міському Палаці культури.

11 квітня напередодні Всесвітнього дня авіації та космонавтики у військово-історичному відділі відкрилася виставка “Поруч із зірками”. Вона розповідала про льотчиків-космонавтів – вихованців Чернігівського вищого військового авіаційного училища льотчиків, яких маємо 13: двоє з них натовді перебували на навколосезній орбіті. Окремий розділ був присвячений двічі Герою Радянського Союзу, почесному громадянину міста Чернігова П.І. Климуку, якому 10 липня 2012 р. виповнилося 70 років. Надзвичайно цікаві матеріали, у тому числі зразки космічного харчування, ключ “На старт”, нагороди, моделі, які надав ветеран космодрому Байконур М.Т. Оврамець, яскраво свідчили, що космічні польоти неможливі без напруженої роботи на Землі.

Виставка "Кераміка Чернігівщини". Фрагменти експозиції.

На відкритті виставки "Музичні інструменти народів світу".

"Званий вечір у XIX ст."
Волонтери – "гості на балі".

18 квітня до Міжнародного дня пам'яток і визначних місць була створена чергова виставка “Нові археологічні дослідження Чернігівщини”. На ній були представлені матеріали розкопок польових сезонів 2008–2011 років на території Чернігівської області: Шестовицької Міжнародної археологічної експедиції (керівники В.П. Коваленко, О.П. Моця, Ю.М. Ситий), яка продовжила роботи на давньоруському городищі та посаді в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівського району; Батуринської Міжнародної українсько-канадської археологічної експедиції (керівники В.П. Коваленко, В.І. Мезенцев, Ю.М. Ситий), яка досліджувала садибу І. Мазепи на Гончарівці кінця XVII – початку XVIII ст.; експедиції Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (керівник О.М. Веремейчик), що продовжила роботи на Замковій Горі в смт Любеч Ріпкинського району; експедиції Інституту археології НАН України та ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка (керівники О.П. Моця, В.М. Скороход), яка вивчала давньоруський археологічний комплекс біля с. Виповзів Козелецького району; Чернігово-Сіверської експедиції Інституту археології НАН України (керівники А.Л. Казаков, О.Є. Черненко), яка впродовж багатьох років проводить дослідження різних районів міста Чернігова; Новгород-Сіверської експедиції Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя та Інституту археології НАН України (керівники І.С. Кедун, О.Є. Черненко), яка проводила археологічні розкопки на території м. Новгород-Сіверський. Загалом експонувалося понад 170 предметів. Найцікавіші серед них: різьблена кам'яна іконка XIII ст.; кістяна шахова фігурка давньоруського часу з Замкової Гори в Любечі; набір прикрас середини – другої половини X ст. (підвіски, намистини, фібули, утримувачі для ланцюжків) та горщик-урна зі скандинавського жіночого поховання за обрядом кремації у кургані біля с. Шестовиця; срібний дирхем початку X ст. та набір давньоруських стріл, знайдених біля с. Виповзів. Унікальною знахідкою останнього польового сезону на замський резиденції гетьмана І. Мазепи в Батурині став фрагмент керамічної закладної дошки.

11 травня з нагоди 110-ї річниці від дня народження Героя Радянського Союзу маршала К.С. Москаленка, який брав участь в обороні Чернігівщини у 1941 р. та визволенні області у 1943 р., була створена фото-документальна виставка з циклу “Пам'ять”.

16 травня у військово-історичному музеї зібралися ті, хто хотів не лише побачити виставку “Море починається з вітрил”, а й поспілкуватися з її героєм – капітаном 1-го рангу у відставці Героєм Радянського Союзу В.Є. Соколовим, який народився в Батурині. Виставка створена на основі матеріалів, переданих В.Є. Соколовим Чернігівському історичному музею імені В.В. Тарновського та наданих Національним історико-культурним заповідником “Гетьманська столиця”. Майже 200 експонатів – мундири, нагороди, прапор атомного підводного човна, яким командував В. Соколов, фото, документи – розповідали про службу і громадську діяльність нашого земляка. Цікавим доповненням стали макети військових кораблів і підводних човнів, виготовлені чернігівцем А. Кравченком.

Ажіотаж, особливо чоловічої аудиторії, викликала виставка “Пістолет. З історії зброї XVIII – першої половини XX століть”, яка 18 травня у Міжнародний день музеїв стала прологом “Ночі в музеї”. Створена на основі музейної колекції, вона висвітлювала етапи розвитку цього виду зброї, регіональні особливості конструкції та декоративне оформлення, що інколи дозволяло перетворити пістолет на витвір мистецтва. Кремінні пістолети країн Західної Європи, Російської імперії, Балканських країн та Кавказу, різні типи капсульних пістолетів, включно з вишуканим дуельним набором празької фірми “Лебеда”, а також різні системи револьверів та автоматичних пістолетів, серед яких легендарні Кольт, Браунінг, Маузер; інструменти та аксесуари для обслуговування пістолетів, твори живопису, фотографії, військовий однострій та спорядження: загалом – 95 експонатів із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (у т. ч. – 31 одиниця зброї), Чернігівського художнього музею імені Григорія Галагана, приватного зібрання П.С. Уткіна.

В цей же день у рамках свята демонструвалися тимчасова виставка “Міська вишивка і костюм 1950-х – 1960-х років” та почала діяти виставка фотографій чернігівця Р. Закревського “Мінливість часу – мінливість міста”.

20 червня до Дня скорботи і вшанування пам’яті жертв війни в Україні була створена виставка “Згадаймо всіх поіменно”. Її особливістю стало те, що відвідувачі мали змогу частину експонатів брати до рук, користуватися ними, що вони, до речі, і робили. Мова – про багатотомні видання “Книга скорботи” та “Іх помнит Черниговщина”.

26 червня з нагоди святкування Дня Конституції України виставка “Конституція суверенної України” експонувалася в обласному філармонійному центрі фестивалів та концертних програм під час проведення урочистих зборів. На ній були представлені матеріали, пов’язані з конституційним процесом в Україні. Зокрема: копія булави Пилипа Орлика та срібна монета “300 річчя Конституції Пилипа Орлика”. Особливу увагу привернув розділ про участь чернігівців у створенні Конституції незалежної України: Зірка Героя України, нагороди та посвідчення Голови Верховної Ради України 1990–1995 років І.С. Плюща, матеріали Л.Г. Лук’яненка, одного з авторів Декларації про державний суверенітет України, ручка Президента України Л.Д. Кучми, якою були підписані перехідні положення до Конституції України. Окрасою виставки були також пам’ятні монети Національного банку України з серії “Національне відродження”.

“Дружинні табори Чернігівської землі” – таку назву мала виставка, яка з 25 липня діяла у військово-історичному музеї, а її презентація відбулася 20 липня під час проведення Міжнародного польового археологічного семінару “Урбаністичні центри Київської Русі в контексті історії середньовічної Європи”, що проходив у таборі Шестовицької археологічної експедиції. На ній представлені майже 250 артефактів з розкопок 1908–2010 років. Переважна частина їх стосувалася досліджень Шестовицької Міжнародної археологічної експедиції: унікальні матеріали з поховання вікінга X ст., отримані в 2006 р., а також різноманітна зброя, побутові речі та прикраси давньоруської доби. Зацікавленість відвідувачів викликало також ювелірне ковадло, знайдене біля с. Малий Листвен Ріпкинського району. Окрема вітрина була присвячена дослідженням у місті Чернігові, у т. ч. знахідки з розкопок курганного могильника в урочищі Берізки, які наш земляк, відомий вчений Д.Я. Самоквасов здійснив у 1908 р. під час XIV Археологічного з’їзду.

18 серпня у старовинному містечку Любеч, що вперше згадується в літопису Руському під 882 р., пройшов V Відкритий фестиваль традиційної слов’янської культури та бойових єдинборств “Київська Русь”. В рамках цього фестивалю відбулися декілька заходів, участь у яких взяв Чернігівський історичний музей імені В.В.Тарновського. На Замковій, або Мазепиній горі провели фестиваль “Любецький передзвін”. Тут були представлені дзвони із музейного зібрання. Але головною подією стало відкриття після реставрації кам’яниці Павла Полуботка, що впродовж декількох десятиліть лежала в руїнах. У ній була розгорнута спільна виставка Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана та Історико-археологічного музейного комплексу “Древній Любеч” – “Павло Полуботок та його доба”. Виставка викликала справжнє паломництво відвідувачів свята, яких за п’ять годин роботи побувало декілька тисяч чоловік. А подивитися було на що. Науковці музею імені Василя Тарновського, а саме нам було доручено розробити концепцію і дібрати експонати, дуже ретельно підійшли до створення експозиції. В ній представлялися не тільки пам’ятки XVIII ст., але й меморіальні речі П. Полуботка та його нащадків, серед них: пернач чернігівського полковника, вишите шовком панно китайської роботи, описане серед чернігівських пожитків закатованого у Петропавловській фортеці наказного гетьмана, Євангеліє 1762 р., яке 1765 р. було опрацьоване його онуком В. Полуботком та вкладене до

Вознесенської церкви Чернігова, та два автографи Павла Леонтійовича з печаткою. Експозиція створювалася “за мотивами” Книги пожитків 1724 р. та включала в себе: кунтуш і черевички доньки гетьмана – П. Апостол, свічник генерального обозного В. Дуніна-Борковського, ківш седнівського сотника С. Бутовича, срібний посуд, найдавніший з-поміж датованих чернігівський рушник 1746 р., “Мазепину книгу” 1726 р. з описом Любеча, зброю та клейноди, ікони середини XVIII ст. із зібрання обласного художнього музею імені Григорія Галагана тощо. В підвальній частині кам’яниці демонструвалися експонати “Древнього Любеча”, які також вписувалися в опис пожитків.

5 вересня з нагоди 200-річчя Вітчизняної війни 1812 року відкрилася виставка “Вітри Бородінського поля”. Чернігівська губернія не стала театром військових дій, але її внесок у перемогу над армією Наполеона досить вагомий. Тут було сформоване друге за чисельністю після Московського народне ополчення, яке нараховувало понад 26 тисяч ратників. Уродженець Новгород-Сіверського повіту Є. Четвертак очолив майже 3-тисячний партизанський загін на Смоленщині. Важливу роль відіграла Чернігівщина у постачанні Російської армії порохом, сукном, була організована випічка хліба та сушіння сухарів, у Добрянці діяв військовий шпиталь. Подвиги воїнів-чернігівців неодноразово відзначалися у наказах по армії. Портрети двох бойових генералів, уродженців краю А.С. Глебова та В.Г. Костенецького представлені у Воєнній галереї Зимового палацу в Петербурзі. На виставці представлені автографи головнокомандувача Російської армії генерал-фельдмаршала М.І. Кутузова та генерал-фельдмаршала М.Б. Баркляя де Толлі, маніфест Олександра I про перемогу, копії настільних медалей, присвячених подіям війни, виконаних відомим майстром Ф.П. Толстим. Прикрасив виставку чайник-самовар козака Сиволюба з с. Хоробичі Городнянського повіту – учасника подій 1812 р. Музей мав можливість показати артефакти, пов’язані з ім’ям Наполеона I Бонапарта: медаль на честь освячення могили французького імператора в Парижі 1853 р. та нічний столик з острова Святої Єлени, де Наполеон провів останні роки життя.

13 вересня до Дня фармацевтичного працівника на замовлення комунального підприємства “Ліки України” була створена і експонувалася спочатку на зборах установи, а потім у музеї виставка “З історії аптечної справи Чернігівщини XVIII – початку XX століть”.

20 вересня з нагоди відзначення 71-ї річниці початку партизанського руху в Україні відбулися урочистості в Музейно-меморіальному комплексі партизанської слави “Лісоград”. До цього дня в експозиції під відкритим небом розчистили два нових комплекси землянок та протрасували екскурсійні маршрути, на яких встановили стенди з фотографіями. Музей історії партизанського руху був доповнений новими цікавими експонатами, а в одному із залів розгорнута виставка “Свідки минулого”, яка представляла матеріали, знайдені під час пошукової роботи на території “Лісограду” та прилеглих комплексах землянок. Серед них – залишки зброї, військовий реманент та спорядження, гільзи від снарядів, побутові речі партизан: тарілка, ложка, ніж, пряжки від ременів тощо.

На території партизанського табору, де зазвичай відбуваються основні святкові заходи, були створені ряд виставок. “Йшли у похід партизани. Літопис обласного партизанського з’єднання: до 70-річчя створення” представляла матеріали про формування партизанського руху в краї, його організаторів, перші бойові дії, про створення об’єднаного загону та обласного з’єднання, фотографії, які розповідають про зустрічі ветеранів та вшанування їхньої пам’яті. Окрема виставка, яка розмістилася у штабній землянці, була присвячена О.Ф. Федорову, двічі Герою Радянського Союзу, командирі Чернігівського партизанського з’єднання, почесному громадянину міста Чернігова. Вона носила назву “Командир” і демонструвала фото легендарного партизанського ватажка, його особисті речі, в тому числі мундир генерал-майора, посвідчення, стрічку та диплом почесного громадянина, грамоти та відзнаки. Поруч із землян-

кою виставка “Партизанськими шляхами” репрезентувала малюнки чернігівських художників Г.Й. Петраша, М.І. Ложечникова та І.В. Лисицина, зроблені з натури на замовлення музею одразу після війни, у тому числі в селі Єліному і партизанському “Лісограді” (нині зберігаються в Чернігівському художньому музеї імені Григорія Галагана): зруйновані села, землянки, могили і портрети партизан. Ще одна експозиція – виставка моделей військової техніки розташувалася в землянці-зброярні. Її автор – давній друг музею А. Якимачи, який багато років займається виготовленням моделей військової техніки.

Цього ж дня, 20 вересня, у Чернігівському міському Палаці культури відбувалися урочисті збори з нагоди 70-річчя формування 1-ї гвардійської армії, ветерани якої були ініціаторами створення в Чернігові Військово-історичного музею. У свою чергу, музей організував виставку “Подвигу жити у віках”, яка розповідала про військову звитягу та повоєнне життя колишніх першогвардійців.

12 жовтня у приміщенні військово-історичного музею відкрилася виставка “Кераміка Чернігівщини”, присвячена 80-річчю створення Чернігівської області та 210-й річниці – Чернігівської губернії. Вона розповідала про одне з найдавніших занять людини й одночасно вид мистецтва – гончарство, яке виникло у 5 тисячолітті до нашої ери. Представлені зразки ліпної кераміки доби неоліту, виготовлені на гончарному крузі виробу періоду Київської Русі та доби Гетьманщини. Широко показані зразки продукції основних гончарських осередків Чернігівщини – Ічні, Коропа, Ніжина, Семенівки, сіл Олешня Ріпкинського та Верба Коропського районів ХІХ–ХХІ століть, роботи художників-керамістів М.І. Денисенка та Г.П. Денисенка, заслуженого майстра народної творчості І.І. Бібіка. Не обійшли увагою автори виставки і таку галузь гончарства, як кахлярство. Загалом майже 350 традиційних для Чернігівщини гончарних виробів створювали атмосферу ярмарку. А робочі інструменти гончаря, у тому числі й гончарний круг, та фото наочно показували його нелегку працю. Учасники відкриття вкотре висловили слова жалю про те, що в Чернігові ліквідований музей народного декоративного мистецтва, де не лише експонувалося музейне зібрання, але й пропагувався творчий здобуток сучасних майстрів.

26 жовтня до 68-ї річниці визволення України від фашистських окупантів у Військово-історичному музеї створили виставку “1941–1945. Нові надходження”. На ній представлені понад 200 оригінальних предметів, що надійшли до музею протягом останніх п’яти років. Це, в першу чергу, відреставровані документи політвідділу 195-ї стрілецької дивізії 5-ї армії Південно-Західного фронту, знайдені у 2009 р. членами клубу “Пошук” поблизу Чернігова, і сейф, у якому зберігались та були віднайдені документи. Документи, фото та особисті речі розповідали про воєнні будні підводників Північного флоту В.С. Острянка і А.П. Хіро, учасників визволення України – родини Нітченків, партизанської медсестри В.П. Лободи та інших. На виставці експонувалися і матеріали з історії 30-го окремого Криворізького полку зв’язку, що тривалий час дислокувався в Чернігові, та особисті речі його колишнього командира В.В. Донця, зокрема, кітель, нагороди, документи, грамоти.

23 листопада у приміщенні обласного академічного українського музично-драматичного театру імені Т.Г. Шевченка відбулися урочистості з нагоди відзначення 210-річчя створення Чернігівської губернії та 80-річчя – Чернігівської області. У театральному фойє були розгорнуті виставки музеїв і заповідників області. Виставка Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського мала символічну назву “Слава землі Чернігово-Сіверській” і розповідала про славу історію нашого краю. Експозицію склали пам’ятки з музейного зібрання і серед них – орден Леніна, яким 19 червня 1967 р. була нагороджена Чернігівська область “За активну участь у партизанському русі, мужність та стійкість, які були виявлені трудівниками Чернігівської області в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками у період Великої Вітчизняної

війни, та за успіхи, що були досягнуті у розвитку народного господарства”. Ще одна реліквія – прапор Чернігівської обласної ради народних депутатів з орденською стрічкою. Давньоруська зброя і козацькі клейноди, губернська печатка і знаки місцевих урядовців дозволили поринути у давні часи. Історія Чернігівщини часів незалежності України була розкрита за допомогою пам’ятних і ювілейних монет Національного банку України, на яких карбовані чернігівські архітектурні перлини, портрети відомих діячів культури, науки. Під час концерту урочистим маршем до глядацької зали були внесені прапори всіх районів і міст області, а також унікальні пам’ятки з колекції музею – герби повітів Чернігівської губернії, виготовлені кралевецькими ткачами у 1907–1908 роках до 1000-річчя першої літописної згадки про Чернігів.

26 листопада Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського відзначав свій 116-й день народження. Спеціально для свята була створена виставка “Раритети Василя Тарновського у зібранні музею імені Василя Тарновського. Документи XVI–XVIII століть”. Тема її не випадкова, адже цього року виповнилося 110 років від часу відкриття у Чернігові для відвідувачів Музею українських старожитностей В.В. Тарновського – єдиного у Російській імперії **українського** музею. На виставці, яка діяла лише один день, були представлені унікальні пам’ятки, що з різних причин (стан збереження, особливі умови експонування) не демонструються широкому загалу: Апокаліпсис з малюнками, Росія, рукопис XVII ст.; грамота царя Олексія Михайловича з розпорядженням чернігівському єпископу Зосимі вислати до Москви для “справки” (виправлення) Біблії вчених-ченців Кирила Замоїського та Арсенія і Дамаскина Птицьких, знавців грецької та латинської мов, 30 вересня 1649 р.; рукописний Псалтир румунською мовою (але кирилицею) XVII – початку XVIII ст.; наказ князя Костянтина Острозького про розмежування земель з підданими монастиря св. Миколи Пустинського, грудень 1583 р. – найбільш ранній документ музейного зібрання; універсал гетьмана Гаврила Крутневича на маєтності монастиря св. Миколи Пустинського, 22 травня 1603 р. – найстаріший гетьманський універсал музейного зібрання.

Чернігівські пейзажі В. Оніщенка прикрасили вестибюль музею, який з 26 листопада став залом для виставки “Осяння”.

“Маленькі дрібнички дворянського світу XIX століття”. Виставка з такою назвою запрацювала з 5 грудня. Вона була частиною інтерактивних заходів “Культура XIX століття”. Експоновані музейні предмети кінця XVIII – початку XX ст., як-от: прижиттєве видання творів О. Пушкіна, пенсне, портмоне, візитна картка, асигнації, запонки, палиця, чубук у бісерному чохлі, кисет, мундштук у футлярі, табакерки, люльки, бісерний чохол для барботера (пристрій для пропускання тютюнового диму через воду, що кріпився до верхньої частини чубука), а також сумочки, наперстки, футляр для голок, гаманець-монетниця, пудрениця, гребінь, сережки, рукописна книга “Селам, или Язык цветов”, дзвоники, рукавички, щипці-“розпірки” для одягання рукавичок відтворювали чоловічий і жіночий світи вищих прошарків суспільства і викликали надзвичайну зацікавленість відвідувачів.

14 грудня в День вшанування учасників ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС в обласній державній адміністрації, де відбувалася зустріч керівництва області з ліквідаторами, експонувалася виставка “Пам’ять Чорнобиля”.

Трагедія війни має багато проявів, крім неминучої смерті на передовій від ворожої кулі. Війна – це і трагедія мирного населення: трагедія окупації, трагедія рабської праці в Німеччині. За час Другої світової війни до фашистської Німеччини було вивезено від 9 до 12 млн. робітників з 22 країн, майже 2,4 млн. – з України. 19 грудня у Військово-історичному музеї відкрилася виставка “І плачі, і прощання...”, приурочена до 70-х роковин масового вивезення українців на примусові роботи в часи Великої Вітчизняної війни. 70 експонатів із зібрань Чернігівського історичного музею, Державного архіву Чернігівської області, архіву Управління Служби без-

пеки України в Чернігівській області – документи, фотокартки остарбайтерів, листи з неволі, особисті речі – мали на меті розповісти про політику окупантів та про долі остарбайтерів. Особливий інтерес становив комплекс матеріалів журналіста, колишнього директора обласної бібліотеки імені В.Г. Короленка Л.І. Мазура (1925–1995).

Пересувна виставка “Відвага, звитяга, обов’язок” у лютому експонувалася в бібліотеці Технологічного університету, з якою музей співпрацює вже тривалий час.

Виставка “Вишивка козацької старшини XVII–XVIII ст. із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського” відкрилася 8 жовтня у Національному історико-культурному заповіднику “Качанівка”. Крім того, предмети із зібрання музею були представлені на V Великому антикварному салоні в рамках експозиції “Спадщина Галаганів” (Київ, Мистецький Арсенал).

Не був реалізований проект участі музею у виставці “Меч и златник”, яку організував Державний історичний музей Росії (Москва). На неї передбачалося надати знахідки з розкопок Шестовицьких курганів, але через стислі терміни не вдалося вчасно отримати дозвіл на тимчасове вивезення музейних предметів до Російської Федерації. Проте до виставкового каталогу артефакти були включені.

У вересні до 50-річчя школи був відкритий Музей історії Чернігівського ліцею № 15. До його організації долучилися не тільки наукові співробітники музею, які розробили концепцію, тематичну структуру, тематико-експозиційний план, допомогли у збиранні експонатів і розробці художнього оформлення. Монтаж експозиції здійснювався також за участі столяра і художника музею.

У вересні ж до Всесвітнього дня туризму завершилася кількарічна робота по створенню Музею Куликівського туристичного клубу “Вогнище”.

До Дня прикордонника була проведена часткова реекспозиція Музею Чернігівського прикордонного загону.

У 2012 р. зібрання Чернігівського історичного музею зросло на 3317 одиниць: 660 – основного фонду, 2657 – науково-допоміжного. До фондів історичного відділу надійшло 3026 од. (450+2576), до військово-історичного – 291 од. (210+81). Оскільки Музейно-меморіальний комплекс “Лісоград” не має можливості формувати власні фонди, зібрані його працівниками експонати передаються до військово-історичного відділу. Було проведено 18 засідань фондово-закупівельної комісії. На придбання музейних предметів витрачено 6850 гривень.

Фонди комплектувалися за такими темами, як-от:

– матеріали Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, Героїв України, лауреатів державних премій: документи, фото, нагороди, особисті речі М. Туровця, В. Шпагіна, І. Курбацького, О. Кармазіна, І. Аліфана, Л. Лук’яненка, В. Радченка та ін. були отримані в процесі роботи над написанням біографічних нарисів, 138 од. – документи, відзнаки, кортик, мундир – особисто передав Герой Радянського Союзу командир підводного човна уродженець Батурина В.Є. Соколов;

– фонд воїна-інтернаціоналіста В. Шевчука поповнився його особовою справою;

– цікавий комплекс колишнього партизана З. Кадіна передала його удова;

– космічну тематику втілюють знаки, книги, буклети до 60-річчя ЧВВАУЛ, конверти до 50-річчя польоту Ю. Гагаріна, особисті речі, фото, відзнаки ветерана космодрому Байконур І. Бичкова;

– до групи нумізматики надійшли монети і бони країн світу, у тому числі ювілейні та пам’ятні монети Національного банку України;

– як і раніше, збиралася етнографія: рушники, жіночі сорочки, скатерки та побутові речі городян 1950-х – 1970-х років;

– з-поміж фотографій можна виділити світлину з портретом М.І. Борщ, четверо з десяти дітей якої померли від голоду в 1933 р.

Ще одним цікавим надбанням став номерний знак автомобіля “Волга”, бурхливі події навколо якого викликали так звану “ковбасну революцію” в Чернігові в 1991 р. До збірки моделей військової техніки часів Другої світової війни додався літак “Дуглас”.

Найбільш інтенсивно поповнювалося археологічне зібрання музею: матеріали з розкопок Шестовиці 2006–2008 років, Чернігова 1984, 1992 та 2001 років.

Була здійснена експедиція до с. Олешня Ріпкинського району з метою збору інформації про гончарів цього осередку та їхньої продукції.

Поповненню колекцій сприяла і Чернігівська митниця, яка передала музею 442 од. нумізматики, фалеристики, посуду та інших побутових речей; з них 60 предметів після попереднього вивчення були передані до Чернігівського художнього музею.

Завдяки налагодженню тісної співпраці з київським Товариством “Купола” музей отримав 110 муляжів і копій нагород, клейнодів, зброї, які активно використовуються при проведенні інтерактивних заходів, створенні виїзних виставок тощо.

У 2012 р. до музею надійшли зібрання ліквідованих Музею історії Чернігівського полку зв’язку та Музею історії зв’язку Чернігівської області. З огляду на великий обсяг матеріалів, специфіку речей та відсутність інвентарних книг ліквідованих музеїв наукова інвентаризація буде здійснена в 2013 р., а допоки музейні предмети записані до книг тимчасових надходжень.

Протягом року реставраторами музею було реставровано і законсервовано 285 од. зберігання з металу і тканини. Відбулося 14 засідань реставраційної ради. 4 музейні предмети пройшли реставрацію у Національному науково-дослідному реставраційному центрі України. Крім того, тривала робота по реставрації матеріалів із сейфу 195-ї стрілецької дивізії, знайденого в 2009 р., яку проводять фахівці Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”. Це стало можливим завдяки акції “Відреставруй експонат”, започаткованій напередодні Міжнародного дня музеїв головним управлінням культури, туризму і охорони культурної спадщини Чернігівської облдержадміністрації. Серед лотів, запропонованих музеєм, були і згадані вище документи 1941 р. Саме вони припали до душі Міжнародному фонду “Єдиний світ”, який надав 54 тисячі гривень, необхідних для завершення робіт.

Проведене звірення наявності музейних предметів груп “нумізматика нагородна” та “нумізматика пам’ятна”, експозиції Музею історії партизанського руху на Чернігівщині в 1941–1943 роках. З представниками дозвільної системи двічі здійснена інвентаризація зброї, оформлені нові дозвільні документи на її зберігання.

Проводилася обробка проти молі і просушування виробів з вовни, заміна в експозиціях музейних предметів на паперовій основі копіями і муляжами. Завершене складання наскрізного топографічного опису на пам’ятки археології з дорогоцінних металів, нові надходження пройшли відповідну інвентаризацію і рознесені по картотеках. Відновлені втрачені номери і бирки на 485 предметах, зашифровані і запаковані 979 монет кінця XVIII – початку XX ст. Складена картотека дарувальників на 6309 позицій.

Обладнане нове сховище для археології.

З музейними колекціями працювало 454 дослідники, яким було видано понад 5 тисяч одиниць збереження.

Загальний рух фондів становив 18300 од.

На вимоги митниці, СБУ, МВС та за заявами громадян здійснена експертиза щодо історичної і культурної цінності 1613 предметів, складено 408 експертних висновків.

Протягом року в музейних експозиціях та на виставках, у тому числі й поза межами музею, побувало 150,5 тис. відвідувачів, серед яких переважали учні та студенти – 88,2 тис. осіб. Було проведено 3735 екскурсій.

Новими темами збагатився цикл “З історії речей”, який користується незмінним успіхом у молоді. Інтерактивна екскурсія “Історія дуелі. Мораль, право, честь і гідність” – це спроба показати дуель як феномен світової та вітчизняної історії. “Дуелянти” – наукові співробітники музею в костюмах ХІХ ст., озброївшись, демонструють дуельний ритуал, на конкретних прикладах розповідають про виникнення та еволюцію цього явища, його вплив на розвиток суспільства. А можливість торкнутися речей додає присутнім неабияких емоцій (саме для цього і використовуються муляжі). Інша тема – “Званий вечір ХІХ ст.”, яка розповідає про бали, завдяки участі волонтерів, котрі демонструють танці, також дозволяє відвідувачам поринути у позаминуле століття і відчути себе дамами і кавалерами.

Відбулися зустрічі з ліквідаторами аварії на ЧАЕС, воїнами-інтернаціоналістами, ветеранами Збройних Сил і Байконуру, презентації музейних видань, тематичні вечори. Як особливість цього року можна відзначити збільшення кількості проведення таких заходів поза музеєм: у навчальних закладах, бібліотеках, в інших населених пунктах, як-от: участь працівників музею у тематичному вечорі, присвяченому Олешнянському гончарському осередку, в с. Олешня Ріпкинського району, у вечорі до Дня партизанської слави в міській бібліотеці Чернігова тощо.

Серед масових заходів, що набули найбільшого розголосу, крім урочистих відкриттів виставок, хочеться згадати презентацію “Чернігів 100 років тому: фотографії з архіву родини М.В. Шамбона”, святкування Міжнародного дня музеїв та Дня народження Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.

9 січня відбулася презентація фотографій Чернігова 1913–1918 років, отриманих електронною поштою від нащадків викладача французької мови Чернігівського реального училища М.В. Шамбона, що нині мешкають у Франції. Унікальний і до цього часу невідомий родинний альбом містить понад 200 фотографій, 136 з яких зроблені в Чернігові: краєвиди міста, його будівлі, повсякденне життя родини Шамбон, їхні друзі тощо. Попри новорічні канікули зала не змогла вмістити всіх бажаючих “погортати” альбом. Влітку гості з Франції – онуки Мойсея Власовича відвідали Чернігів.

18 травня 2012 р. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського вдруге відзначив професійне свято долученням до міжнародної акції “Ніч у музеї”. Запропонована цього року тема “Мінливість світу” дуже точно відповідає змістові історичних експозицій.

Для того, щоб зробити цей день незабутнім для відвідувачів, 13 науковців з 30, задіяних у акції, перевтілилися за допомогою костюмів, наданих чернігівськими театрами та обласним філармонійним центром фестивалів і концертних програм, на героїв відповідної епохи, а постійна експозиція доповнилася міні-виставками. Звичайно, розповідь про давньоруські прикраси від імені давньоруської княжни, про козацькі шаблі – полковника ХVІІІ ст., про столик Наполеона – офіцера початку ХІХ ст., про народні звичаї – від українських молодичь, про “Торгсини” – від енкаведиста більше вражає, ніж звичайна екскурсія. А ще були пані у вбранні ХІХ – початку ХХ ст., жінка-військовослужбовець, модниці 1950-х років, дуелянт, військовий Української держави гетьмана Скоропадського. Проте й не костюмовані екскурсії цього дня відбувалися як спілкування музейних працівників з відвідувачами у форматі запитань і відповідей, обміну думками. “Ніч” розпочалася о 18-й годині і тривала до 22-ї. За цей час історичний та військово-історичний музеї відвідало понад 1600 осіб. Найменшому відвідувачу було лише кілька місяців.

Програма святкового дня передбачала презентації двох видань: книги С.А. Леп’явка

Міжнародний день музеїв "Ніч у музеї".

Партизанське свято в "Лісограді".

“Чернігів. Історія міста”, видрукуваної київським видавництвом “Темпора”, та підготовленої науковцем музею В.В. Зайченко праці “Новобілоуська метрична книга та її персоналії”, перші примірники якої надійшли з друкарні чернігівського видавця В.М. Лозового просто на презентаційний стіл. Крім запропонованих виставок неабияку цікавість виявили відвідувачі й до павільйону, де зберігаються великогабаритні музейні предмети – трактори “Запорожець” та “Універсал”, гармати, вперше відчиненого для загалу. Майстер-клас з оригамі від В. Дубини і С. Сімкіної; жива музика від бароко до року, яку виконувала капела бандуристів імені Остапа Вересая, джаз-бенд “Jazz evening trio”, рок-група “День За”, члени клубу авторської пісні “Трамонтана”, юна бандуристка К. Вороніна; німе кіно під зоряним небом – таке обрамлення мало музейне свято. Можна було сфотографуватися у капелюшках середини ХХ ст. або зі зброєю у руках, випробувати танковий тренажер і поласувати смачним морозивом.

116-ту річницю від дня заснування Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського вшанували презентацією книг “Протокол, или Потребность” Менського намісництва 1720–1735 років” та “Ігор Михайлович Ситий: Біобібліографічний покажчик”, виставкою “Раритети Василя Тарновського у зібранні музею імені Василя Тарновського. Документи XVI–XVIII століть”, а також світлинами фотозвіту 2012 року.

Цікаві заходи відбувалися й у Музейно-меморіальному комплексі “Лісоград”. У День Перемоги до партизанського табору завітали учасники автопробігу: Українська служба порятунку, Рада ветеранів м. Щорса, Ліга радіоаматорів України, чернігівський клуб “eXtremal”, Телеграфний Морзе-клуб UCWC. Вони не лише здійснили екскурсію, привітали ветеранів, а й розгорнули пересувний радіовузол, з якого зв’язалися з радіолюбителями України, Білорусі, Росії. 22 червня у “Лісограді” розпочалася безстрокова акція “Ми не маємо права забути”. Її мета – надання можливості відвідувачам ознайомитися з копіями документів, що стосуються загиблих у роки Великої Вітчизняної війни єлінців, мешканців навколишніх сіл, радянських воїнів, партизан. Як зворотній зв’язок – відвідувачі діляться своєю інформацією.

Музей був активним учасником, а подеколи й базою, обласних свят. Так, для відзначення 69-ї річниці визволення Чернігова від фашистських загарбників 21 вересня 2012 р. музей надав Прапор Визволення – червоне полотнище, яке було встановлене над містом 21 вересня 1943 р., а нині представлене в постійній експозиції. В урочистій ході ветерани і жителі міста пройшли під музейними копіями прапорів дивізій, які за визволення Чернігова отримали почесне найменування “Чернігівська”.

Традиційним стає проведення Дня партизанської слави на обласному рівні в Музейно-меморіальному комплексі партизанської слави “Лісоград” – філії Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Справжнім подарунком для тих, хто завітав сюди 20 вересня, крім уже згаданих виставок, стала дегустація хвойного відвару, зробленого за рецептурою чернігівських партизанів. Вона відбувалася поблизу землянки-лазарета. Кожний, хто скуштував відвар, розписувався у спеціальній книзі, а бажаючих виявилось чимало. Підходили люди і за добавкою, показуючи при цьому свій підпис.

Не було відбою й від бажаючих написати “Лист з “Партизанського Лісограду”. Співробітники музею розробили текст листа (заготовку), який треба було дописати чорнилом або хімічним олівцем, підписатися та згорнути фронтовим трикутником. Виявилось, що сучасні діти вже не знають, що таке чорнило і як ним писати, але старанно виводили імена своїх батьків, дідусів та бабусь, братів, сестер і друзів. Не відставали від них і дорослі. Ті, хто навчилися правильно складати трикутники, вчили інших. А поруч у землянці демонструвався кінофільм “Підпільний обком діє”. Гості свята, а особливо дітлахи, які заповнили партизанський табір, скористалися і можливістю безкоштовно постріляти з луків та арбалетів.

Серед лісу можна було помітити багато людей у формі часів Великої Вітчизняної війни

– реконструкторів, які прибули в “Лісоград” напередодні, провели тренувальний бій та переночували. “Радянські воїни” та “німці” нікому не відмовляли зробити фото на пам’ять.

Для ветеранів і всіх учасників святкування відбувся концерт, підготовлений силами акторів обласного філармонійного центру фестивалів та концертних програм, і традиційний куліш, який за чудової сонячної погоди та чистого соснового повітря був особливо смачним.

23 листопада в приміщенні обласного академічного українського музично-драматичного театру імені Т.Г. Шевченка відбулися урочистості з нагоди відзначення 210-річчя створення Чернігівської губернії та 80-річчя Чернігівської області. Крім виставки “Слава землі Чернігово-Сіверської”, музейні предмети – герби повітів Чернігівської губернії, виткані кралевецькими ткачами у 1907–1908 роках до 1000-річчя першої літописної згадки про Чернігів, та булава – були задіяні в театралізованій композиції “Слава і гордість Чернігівського краю”, а колекція фотографій використана для альбому “Чернігівській області – 80 років”, укладеного Державним архівом Чернігівської області.

Музей також залучався до проведення Дня соборності, Дня пам’яті жертв Голокосту, чергових зборів Товариства “Чернігівське земляцтво”, фестивалю “Київська Русь”, Дня пам’яті жертв Голодомору та політичних репресій (“круглий стіл”), Міжрегіонального туристичного форуму “Чернігівщина туристична – 2012”, до роботи пошуковців по ексгумації жертв Корюківської трагедії, зустрічей голови облдержадміністрації з громадськістю до Шевченкових роковин (надання музейних предметів для бібліотечної виставки), з фармацевтами, з ліквідаторами, а також приймав офіційні делегації і гостей Чернігова і області, як-от: учасники благодійної акції “Молодь Дона – за спільну історичну пам’ять” та ін.

Як приклад участі у Всеукраїнських заходах можна назвати автограф-сесію, проведену В.В. Зайченко – автором книг “Вишивка козацької старшини” та “Вишивка Чернігівщини” під час форуму видавців у Києві.

66 виїздів і понад 3 тисячі учасників – таким був здобуток лекторію “на колесах” “Дорогами рідного краю”. Цьому сприяли і 5 нових його маршрутів: храми Подолу і Національний музей історії медицини України в Києві; Чернігів–Бердичів–Вінниця–Тулчин–Немирів; Чернігів–Корець–Дубно–Львів–Жовква–Одесько; Чернігів–Козелець–Остер; Чернігів–Київ–Обухів з відвіданням музеїв М. Рильського та А. Малишка. Останнім туром відсвяткували День української писемності і мови. А розпочинався рік традиційними “різдвяними зустрічами” у Гомелі. Учасниками подорожей були колективи БТІ, обласного управління статистики, фірми “Верес”, магістральних електромереж, освітяни Козелецького і Чернігівського районів, міста Чернігова, лікарі, залізничники, слухачі навчально-методичного центру профспілок, студенти педагогічного університету, Клуб ділових жінок Чернігова, соціальний центр Деснянського району.

Лекторії “Зимові свята українців”, “Свято Пасхи та його атрибутика”, “Чернігівщина в роки Великої Вітчизняної війни” працювали у школах № 3, 12, 14, 34. Лекції “Шевченко і Чернігівщина”, “З історії міст і містечок нашого краю” читалися студентам Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, “Чернігівщина – космічна” – співробітникам Управління СБУ. Новою формою роботи стала відкрита відео-лекція “Писанки Чернігівщини” в рамках проекту Чернігівського державного інституту економіки і управління “Українські народні традиції”. Як і раніше, музей виступав одним з організаторів вікторини “Стежками рідного Полісся” та конкурсу “Моя земля – земля моїх батьків”, запроваджених управлінням освіти і науки.

В рамках співпраці з територіальними центрами соціального обслуговування пенсіонерів та самотніх непрацездатних осіб, “Університетом третього покоління” та єврейською благодійною організацією “Хасде Естер” проведено 7 заходів.

Популяризація музейного зібрання та його діяльності здійснювалася через друковані та електронні ЗМІ, сайт головного управління культури, туризму і охорони культурної спадщини, інтернет-портал “Музейний простір”. Розпочалася робота по створенню і наповненню музейного сайту. Використовувалися також можливості учительських конференцій та семінарів профспілкових діячів.

На основі фотографій М. Шамбона була зроблена телепрограма циклу “Невідомий Чернігів” (міське телебачення), підготовлено і записано 14 сюжетів циклу “Історія одного експоната” (обласне телебачення).

Непересічною подією в житті музейної спільноти області став Міжрегіональний музейний форум “Музеї у ХХІ столітті: Виклики часу. Шляхи модернізації”, який проводився відповідно до розпорядження голови Чернігівської облдержадміністрації від 03.04.2012 № 108 у зв’язку з проголошенням Президентом України 2012 року – Роком культури та відродження музеїв, з метою обміну досвідом у царині музейної справи. Музей як обласний методичний центр на всіх етапах забезпечив підготовку і проведення заходу: розробка концепції і порядку проведення, формування програми, підготовка проекту резолюції та інших документів, запрошення і реєстрація учасників, виготовлення папок учасників.

Учасниками форуму стали представники всіх музеїв Чернігівської області: національні, комунальні, громадські, відомчі, приватні, шкільні, колеги з інших областей. Були залучені представники Міністерства культури України, Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України, Українського національного комітету ICOM, Всеукраїнської асоціації музеїв, ГО “Український центр розвитку музейної справи”, Благодійного Фонду Ріната Ахметова “Розвиток України”, обласних осередків Українського товариства охорони пам’яток історії і культури, Національної спілки краєзнавців України, творчих спілок, ЗМІ тощо. Загалом – майже 100 осіб.

Зібрання відбулося у формі пленарного засідання, у перервах якого учасники могли обмінятися думками, вирішити питання співпраці, оглянути виставку інноваційних музейних проєктів, створену як одну зі складових частин форуму. На жаль, жоден з чернігівських храмів муз не має приміщення для подібних з’їздів, тож форум відбувся в обласній бібліотеці імені В.Г. Короленка.

Під час форуму були розглянуті такі групи питань:

I. Музеї на початку ХХІ століття:

- Музеї Чернігівщини: стан, проблеми, перспективи (Обласна державна адміністрація).
- Місце музеїв у стратегії розвитку гуманітарної сфери України. Державна політика і законодавство в галузі музейної справи (Національний інститут стратегічних досліджень при Президенті України, Міністерство культури України).
- Концепція Програми розвитку музейної справи в Чернігівській області на 2013–2017 роки (Головне управління культури, туризму і охорони культурної спадщини облдержадміністрації).

II. Музеї і суспільство:

- Музей і школа, школа і музей (Управління освіти і науки облдержадміністрації).
- Музеї і туризм (Чернігівська обласна рада по туризму).
- Громадські інституції і музей – напрямки взаємодії (ГО “Український центр розвитку музейної справи”, БФ Ріната Ахметова “Розвиток України”, Спілка промисловців і підприємців України, Українське товариство охорони пам’яток історії і культури, Чернігівський осередок Національної спілки краєзнавців України).

III. Досвід музеїв: основні тенденції, шляхи модернізації та адаптації до викликів часу:

- ІСОМ – міжнародний досвід музейного будівництва та співіснування.
- Всеукраїнський музейний фестиваль: партнерство у суперництві (Дніпропетровський національний історичний музей імені Д.І. Яворницького).
- Музеї між минулим і майбутнім: час змін (Чернігівський історичний музей імені В.В.Тарновського).
- Освітнянські музеї в системі навчально-виховного процесу та у житті територіальних громад (обласний Центр дитячого та юнацького туризму та екскурсій).
- Інновації в роботі Чернігівського художнього музею імені Григорія Галагана.
- Музей і меценати (Прилуцький краєзнавчий музей імені В. І. Маслова).
- Нові форми популяризації музею (Національний історико-культурний заповідник “Гетьманська столиця”).

Відбулося обговорення Концепції розвитку музейної справи в Чернігівській області, презентація обласної акції “Відреставруй експонат” (до розробки її положення також долучився музей). Кращі музейники і журналісти, що висвітлюють музейну проблематику, отримали грамоти і подяки. Під час пленарного засідання головної управління культури та управління освіти облдержадміністрації підписали угоду про співробітництво у музейній галузі.

У 2012 р. після ознайомлення з проектом Концепції державної цільової національно-культурної програми розвитку музейної справи на період до 2018 року були внесені відповідні пропозиції щодо змін і доповнень до неї, по суті – написана власна концепція, направлена до Міністерства культури та інших зацікавлених установ і громадських організацій. Також надавалися пропозиції до проектів Закону України “Про національну культурну спадщину”, Положення про Музейну раду при Міністерстві культури України, постанови КМ “Про затвердження Порядку оформлення права на вивезення та тимчасове вивезення культурних цінностей з території України”.

Наприкінці 2011 р. Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України організував професійне опитування та “круглий стіл” “Механізми модернізації музейної справи в Україні”, в роботі якого взяв участь директор музею. На початку 2012 р. музей підготував та надіслав інституту заповнену анкету науково-практичного дослідження “Аналіз стану музейної системи України” (29 сторінок А-4) та пропозиції щодо модернізації за всіма трьома напрямками: державна політика в музейній справі, законодавство з музейної справи, сучасний музейний менеджмент, взяв участь у двох дискусіях з першого напрямку.

Перевірена діяльність Коропського регіонального історико-археологічного та Ічнянського краєзнавчого музеїв і підготовлені необхідні матеріали для розгляду на засіданні колегії Головного управління культури, туризму і охорони культурної спадщини. Здійснена ліквідація Музею історії зв’язку Чернігівської області з дотриманням усіх процедур. Методична допомога з різних напрямів роботи надавалася 23 музеям різних форм власності, у тому числі й національним. Взята участь в атестації працівників Прилуцького краєзнавчого музею.

Серед численних консультацій з краєзнавства і народного мистецтва можна згадати надання інформації О. Березкіній, яка на її основі написала три статті для “Чернігівських відомостей”, допомогу Чернігівському обласному академічному українському музично-драматичному театру імені Т.Г. Шевченка в розробці костюмів для вистави “Назар Стодоля”.

На базі музею його співробітниками проведені семінари і заняття:

- для студентів, що вивчають курс “Музеєзнавство” в Чернігівському національному педагогічному університеті, під час музейної практики – 6 занять за темами: “Методика створення виставок”, “Методика створення експозиції з історії Чернігівщини ХХ століття”, “Науково-фондова робота в музеї”;

– для музейних працівників – слухачів Чернігівського факультету Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва – триденний семінар “Новації в науково-освітній роботі” із залученням тренера з Донецького краєзнавчого музею О.Б. Глибокої (в рамках програми МАТРА та діяльності секції професіоналізації ІСОМ України);

– для викладачів мистецьких закладів, бібліотекарів, працівників відділів культури, музейників, що навчалися на Чернігівському факультеті Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва, – заняття за темами: “Інтерактивні форми роботи з відвідувачами”, “Стратегія в роботі з музейною аудиторією”, “Вивчення відвідувачів” тощо;

– для учасників обласного семінару завідувачів музеїв при навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки, молоді та спорту, присвяченого 67-й річниці перемоги у Великій Вітчизняній війні, – заняття на тему “Маркування, шифрування та етикетаж музейних експонатів”, були надані також індивідуальні консультації;

– для молодих науковців – слухачів I Міжнародної Літньої школи “Російська імперія XIX – початку XX ст.: влада і суспільство”.

З метою підвищення власної кваліфікації, ознайомлення з досвідом роботи колег були здійснені:

– організована чотириденна поїздка музейників області до АР Крим;
– поїздка у складі робочої групи українських музейників з питань реституції культурних цінностей до Німеччини (1 особа);

– поїздка до Житомира для участі у методологічному семінарі “Сучасний музей космонавтики: організація експозиційного простору” (2 особи);

– ознайомча поїздка до міста Прип’ять (2 особи);

– виїзд до Одеси, під час якого поспілкувалися з колегами і оглянули музеї: Одеський краєзнавчий музей, Музей “Степова Україна”, Одеський археологічний музей НАН України, Муніципальний музей приватних колекцій ім. О.В. Блещунова, Білгород-Дністровський заповідник (16 осіб);

– один співробітник пройшов навчання за програмою КЕТЕР, запровадженою Європейською фундацією Ротшильдів для поглиблення знань музейних працівників з єврейської історії та культури ;

– участь у семінарі з музейного менеджменту “Розширення кола відвідувачів музеїв” в Національному центрі народної культури “Музей Івана Гончара” (Київ, 1 особа);

– участь в українсько-польському семінарі “Пам’ять оживляє музей: музеєфікація історичного середовища та культури повсякденності” (Київ, 1 особа);

– участь в українсько-американському семінарі “Розвиваючі музейні інтерактивні програми для дітей та молоді” у “Мистецькому Арсеналі” (Київ, 1 особа);

– участь у науковому семінарі “Голодомор у світлі політики масового винищення цивільного населення у XX ст.: питання пам’яті і правової оцінки” (Київ, 1 особа);

– відвідання лекції генерального директора Національного музею Грузії Д. Лордкіпанідзе “Сучасні тенденції розвитку музейної справи на прикладі Національного музею Грузії”, організованої в рамках паралельної лекційної програми до проекту “Динамічний музей” Фондом Ріната Ахметова “Розвиток України” (Київ, 2 особи).

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, переважно через особу його директора, працював у багатьох комісіях, радах, у тому числі – Музейній раді, створеній при Міністерстві культури і туризму України. Були здійснені виступи: на Всеукраїнській нараді начальників управлінь культури (презентація проекту Концепції державної цільової програми розвитку музейної справи), спільному засіданні ОДА та Департаменту охорони культурної спадщини Міністерства культури, засіданні Регіонального комітету з економічних реформ,

Громадської ради при голові ОДА з питань розвитку музейної справи в області, музеєфікації Чернігівського дитинця тощо.

Директор музею С.Л. Лаєвський як віце-президент Українського комітету Міжнародної ради музеїв (ICOM), брав участь у роботі 76-ї річної конференції ICOM та 27-ї Генеральної асамблеї ICOM у Парижі, підготовці звітної-виборчої конференції організації, де виголосив звітну доповідь (з 3 вересня він виконував обов'язки президента). 28 листопада учасники зборів обрали його президентом ICOM України. У вітанні з цієї нагоди міністр культури і туризму України М. Кулиняк охарактеризував музей Тарновського як один з найстаріших та найбільш відомих музеїв України.

До бібліотеки музею надійшло 285 примірників книг, переважно – дарунки, всі вони, а також 217 статей були занесені до електронного каталогу. 471 читачу видано 921 книгу (насправді книговидача значно більша, оскільки музейні працівники для перевірки або уточнення інформації часто користуються бібліотекою без запису у формуляр, просто біля стола видачі). Звірено 20% книжкового фонду, проведено два огляди нової літератури.

Документообіг становив: вхідна кореспонденція – 609, вихідна – 661, заяви громадян – 624 (переважно про проведення експертиз культурних цінностей), видано наказів – 457. Здійснено 118 відряджень загальною тривалістю 363 дні.

ЛУЦЬКА В.

З історії аптечної справи Чернігова (кінець XVIII ст. – 1917 р.)

Започаткування аптечної справи у Чернігові припало на кінець XVIII ст., коли міський лікар Я. Омельянович 1782 р. відкрив невелику аптеку. З метою її збільшення він запропонував усім службовцям Чернігівського намісництва відраховувати на неї з кожного рубля свого заробітку по 3 гроші, а на випадок їхньої хвороби зобов'язувався видавати ліки безкоштовно. Ідею підтримали службовці судової палати, але великого успіху вона не мала. І лише у 1793 р. провізором Іваном Цигрою, власником ніжинської аптеки, у Чернігові була відкрита перша приватна, або як тоді вона називалася – партикулярна, аптека¹. Працював у ній за контрактом провізор К. Бартем. У 1798 р. І. Цигра в цьому закладі утримував за контрактом і аптеку Приказу громадської опіки, яка мала медикаментів на 3 тис. руб. – досить велику суму на той час.

На початку XIX ст. розпочалася історія іншої аптеки від губернського Приказу громадської опіки, ймовірно, відкритої 1804 р. за ініціативою першого малоросійського генерал-губернатора (1802–1807) князя О. Куракіна, на запрошення якого з Москви приїхав аптекар Федір Вінгерон. Даних про діяльність аптеки не виявлено, відомо лише, що у 1812 р. її надали у відкуп.

Цього ж року Вінгерон надіслав прохання генерал-губернатору (1808–1816) Я. Лобанову-Ростовському про надання йому переваги серед претендентів на утримання чернігівської аптеки, що бо він був її першим управляючим і доклав немало зусиль, аби заклад відповідав усім тогочасним правилам і вимогам². Хто став її утримувачем наразі невідомо, але уже в 1836 р. не тільки в Чернігові, але й по всій губернії не залишилося жодної аптеки від Приказу. Натомість, у тому ж році зафіксовано існування в місті трьох вільних (приватних) аптек, утримувачами яких були провізори Леонтій Гіммельрейх, Василь Вагнер та Вільгельм Зауервальд³, інформацію про діяльність яких та місце розташування виявити не вдалося. Скупі дані говорять лише про те, що аптека В. Вагнера постачала ліки закладам Приказу громадської опіки зі знижкою 30%, а чернігівській в'язниці – 50%. Крім того, відомо, що донька В. Вагнера – Анна Вагнер у 1861 р. утримувала вільну аптеку в Конотопі.

У середині XIX ст., а саме з 1854 р. по 1860 р. у Чернігові функціонувала вільна аптека нащадків Гарке, управляючим якої в той період був Ксаверій Францевич Шлегель⁴, у майбутньому відомий фахівець в царині фармації Чернігівщини. З 1858 р. по 1860 р. аптекарським помічником тут служив Данило Антонович Б'янки⁵. З березня 1860 р. заклад перейшов у власність і управління провізора Івана Григоровича Піотровського. У цей час в аптеці служили аптекарський помічник Іван Крамансю(?) і аптекарський учень Полікарп Лісовський⁶.

У 1860 р. в Чернігові продовжувала діяти вільна аптека В. Зауервальда⁷. З 1863 р. її утримував син Вільгельма – аптекарський помічник Петро Зауервальд, управління аптекою здійснював провізор Хотковський⁸. В тому ж році П. Зауервальд звернувся з проханням до лікарського відділення Чернігівського губернського правління, аби йому та дочці колезького асесора Єлизаветі Ярмаховій дозволили відкрити в Чернігові третю вільну аптеку. Мотивуючи тим, що в Чернігові з 17 тис. мешканців існували тільки дві аптеки, ліками з яких, крім городян, користувалися жителі прилеглих сіл, лікарня “Богоугодных заведений”, гімназичний пансіон та семінарія. Раніше при меншій чисельності мешканців у місті було три аптеки, одна

з яких – Л. Гіммельрейха – згоріла. Найближчий до Чернігова населений пункт, що мав вільну аптеку, знаходився на відстані 60 верст (одна верста – 1067 м). Обґрунтовуючи прохання, П. Зауервальд повідомляв, що для відкриття третьої аптеки наявний капітал 3 тис. руб. сріблом, як того вимагав Лікарський статут, зобов'язувався мати в аптеці провізора⁹. У проханні було відмовлено, бо за даними статистичного комітету в 1863 р. у Чернігові проживало всього 14111 чол.¹⁰, а відкриття третьої аптеки за такої ситуації суперечило закону.

Для задоволення потреб “публіки” у 1860 р. у Чернігові був відкритий магазин косметичних та аптечних товарів, власником якого був купець третьої гільдії Жулін¹¹.

Діяльність всіх вільних аптек губернії підлягала постійним перевіркам. Про їх результати дізнаємося з документів ревізій. Так, перевірки чернігівської аптеки П. Зауервальда у 1864 р. і 1866 р. не виявили порушень, і стан її оцінювався як задовільний¹².

Отже, протягом 10 років – 1863–1873 – чернігівські вільні, або, як їх ще називали, “нормальні” аптеки утримували І. Піотровський та П. Зауервальд.

Починається новий етап: змінюються власники, посилюється конкурентна боротьба.

У першій половині 70-х років XIX ст. починається історія вільної аптеки Ісаака Маркельса. Точної дати її відкриття віднайти не вдалося, але в одному з документів – проханні І. Маркельса до лікарського відділення Чернігівського губернського правління про надання йому можливості відкрити аптечне відділення, датованому 1877 р., зазначено: “...в продолжение моего трехлетнего содержания аптекою, жители города Чернигова, живущие по Шоссе к Богоугодному заведению и по окраинам этой местности неоднократно обращались ко мне с предложением об открытии в этой местности аптечного отделения”¹³. Таким чином, вільна аптека Маркельса була відкрита у 1874 чи 1875 р.

Очевидно, вона була придбана І. Маркельсом у П. Зауервальда, бо ім'я останнього більше не зустрічається у документах; єдиний виняток становить дозвіл Маркельсу, виданий у 1878 р. лікарським управлінням на перенесення аптеки з будинку Зауервальда (місце знаходження невідоме) у власний – більший і просторіший¹⁴ на розі вулиць Мстиславської та Богоявленської. Управління аптекою здійснював Владислав Станіславович Андрадзький, а з квітня 1878 р. – К.Ф. Шлегель¹⁵. У вересні 1878 р. на цій посаді його змінив Ернест Федорович Відеман, який прийняв аптеку Маркельса під свою повну відповідальність¹⁶. В той час аптекарським

Аптека І. Маркельса. Сучасний вигляд.

помічником служив Йосип Паціорковський. Аптека Маркельса стала серйозним конкурентом для аптеки Піотровського, який звернувся до лікарського відділення Чернігівського губернського правління з проханням: “... в городе Чернигове существует две аптеки – моя, (находящаяся на самом краю города, где нет жителей, где есть Присутственные места и Собор) и провизора Маркельса, находящиеся одна от другой не в далеком расстоянии. Так как аптека Маркельса находится в самом

центре города, она имеет больше покупателей. В связи с этим, прошу позволения открыть в Чернигове на Новом базаре аптечное отделение”¹⁷. Аналогічне клопотання надійшло і від Маркельса. Обом прохачам відмовили, адже у Чернігові було дві аптеки, а, за правилами, відкриття філіалів заборонялося. Хоча згодом у місті таки з’явилося аптечне відділення І. Маркельса.

Справи І. Піотровського погіршувалися, прибутків ставало все менше, тож у квітні 1878 р. він продав аптеку своїй дружині Марії Рафаїлівні Піотровській¹⁸, а сам поступив на службу в лазарет Чернігівського внутрішнього губернського батальйону, виконуючи військово-фармацевтичні обов’язки. Придбавши аптеку, М. Піотровська відразу передала управління нею провізору В.С. Андрадзькому¹⁹, який з 1 червня 1878 р. прийняв заклад в орендне утримання, а з 1880 р. став його повноправним власником²⁰. Аптека залишалась в будинку Піотровської по вулиці Мстиславській, поки його не придбала у власність пані Домонтович. Відтак, Андрадзькому довелося шукати інше приміщення. Його бажанню розмістити аптеку в будинку купця Сорокіна на Базарній Красній площі не судилося здійснитися. Лікарське відділення губернського правління не дозволило це зробити, щоб не створювати небезпечної конкуренції для Маркельса, й у квітні 1881 р. вільна аптека Андрадзького була облаштована у будинку купця Балабанова по вулиці Богуславській²¹.

Аптеки І. Маркельса та В. Андрадзького забезпечували містян ліками не одне десятиріччя. Більша і сучасніша аптека Маркельса обслуговувала дві третини мешканців міста. Вона і досі існує в Чернігові. Хоча її приміщення зазнало руйнувань під час Великої Вітчизняної війни, але відбудоване в повоєнний час, воно і сьогодні знайоме чернігівцям як міська аптека № 1 на розі вулиць Шевченка і Мстиславської.

Цікава історія життя її власника. Ісаак Маркельс народився 1848 р. в родині віленських міщан. Його батько – неграмотний Кальман Маркельс займався в Чернігові тим, що перепродував поношений одяг і усілякий побутовий мотлох. Одного дня життя бідного єврея радикально змінилося – за білетом державної позики він виграв 200 тис. руб.²² Це була фантастична, неймовірна сума (для порівняння: бюджет Чернігова у 1861 р. становив близько 25 тис. руб.). Сучасники розповідали, що одержувати виграш він йшов у супроводі всієї рідні та лікарів, які побоювалися, що старий Кальман, побачивши стільки грошей, може втратити здоровий глузд. Побоювання були марними. Кальман Маркельс виявився людиною розсудливою і далекоглядною. Перетворившись зі злидаря на одного з найзаможніших жителів міста, він надав значну допомогу місцевій єврейській громаді, зокрема, виділив кошти для богадільні. Та, звісно, в першу чергу, потурбувався про те, щоб вивести у люди сина Ісаака, давши йому ґрунтовну освіту. Тож Маркельс, вихованець Чернігівської чоловічої гімназії, став студентом медичного факультету Київського університету св. Володимира. У 1869 р. отримав ступінь аптекарського помічника, а у 1872 р. після успішного складання іспитів – диплом провізора з відзнакою. Розпочалася його багаторічна діяльність на аптечній ниві Чернігова. Відкрита на батькові гроші аптека почала незабаром приносити неабиякі прибутки. Енергійність та амбітність спонукали Маркельса у 1876 р. звернутися до чернігівського губернатора з проханням, аби лікарське відділення губернського правління поклопоталося перед Медичним департаментом про призначення його понадштатним фармацевтом при цьому відділенні²³. У проханні було відмовлено, бо за тогочасним законом заборонялося брати на державну службу євреїв-провізорів, за винятком тих, які прийняли святе хрещення.

Фінансові можливості з кожним роком зростали. У 1885 р. І. Маркельс відкрив при своїй аптеці виробництво штучних мінеральних вод²⁴, аптечне відділення, у 1894 р. – аптекарський магазин на Базарній площі²⁵. Разом зі зростаючими статками розширювалися і штати аптеки.

Так, у 1894 р. тут працювали два провізори – сам утримувач та управляючий аптекою Йосип Маркович Лазарев, два аптекарські помічники – Соломон Львович Бистрицький і Зухер Кушель, учнів не було²⁶. Маркельс був не тільки власником аптекних закладів, а й багатим домовласником та успішним купцем. Він володів будинками на Троїцькій, Богоявленській, Бульварній, Сіверянській вулицях; йому належали корпуси мурованих лавок на Базарній площі та корчма у районі Берізок. Вартість його майна у 1908 р. складала 76172 руб.²⁷

І. Маркельс активно займався благодійною і громадською діяльністю. Він був серед 96 чернігівців, які надали кошти на будівництво Чернігівської торгової школи²⁸, у 1895 р. надав допомогу єврейській богадільні у розмірі 150 руб.²⁹, також брав участь у проведенні благодійних різдвяних свят для вихованців міських дитячих притулків та ремісничої виправної колонії. Не стояв осторонь і культурного життя міста: був членом місцевого відділення Російського музичного товариства і як благодійник у 1910 р. подарував музичним класам віолончель, скрипку та 25 руб. на придбання концертного рояля. “Потомственный почетный гражданин Чернигова”, він обирався гласним Чернігівської міської думи протягом двох каденцій (у 1875 і 1878 рр.), посадив й інші виборні посади в місті³⁰. У 1879 р. Маркельс був обраний членом Чернігівської міської управи³¹. До речі, коли він хотів відмовитися від обрання у зв’язку з тим, що був занадто обтяжений власними справами, міський голова просив Маркельса залишитися, бо його діяльність в управі була дуже корисною і плідною. Дума також прийняла рішення просити його залишитися на посаді до закінчення терміну³².

Цікавий спогад про особистість Маркельса залишив чернігівський старожил В’ячеслав Пухтинський: “Якщо Маркельс-старший був ще старозавітним євреєм, то Маркельс-молодший вже став “справжнім європейцем”, бездоганно вдягався, носив бакенбарди по моді епохи Олександра II, золоте пенсне і золотого годинника на масивному золотому ланцюжку, що лежав півколом на жилетці, яка облягала солідний животик. Своєю поставою і манерою розмовляти Маркельс-молодший дуже нагадував героя смішної комедії “Добре пошитий фрак” – вискокчу з низів, який став рицарем фон Райнером, онуком мольєрівського “міщанина у дворянстві”³³.

На жаль, більш детально дослідити історію цієї аптеки та її власника не вдалося за відсутністю джерел. Відомо лише, що вже у 1911 р. Ісаак Маркельс продав свій завод штучних мінеральних вод, а у 1912 р. і аптеку. Новим власником цих закладів став чернігівський фармацевт Євген Костовецький³⁴. Мабуть, того ж року родина Маркельсів полишила Чернігів і емігрувала до Америки, куди масово виїздили тоді з України єврейські родини.

Недостатньо даних виявлено наразі і про аптеку В. Андрядзького. Відомо, що вона була добре облаштована і мала кваліфікованих фармацевтів. У 1894 р. в ній працювали два провізори – сам утримувач В.С. Андрядзький та управляючий аптекою Олександр Олександрович Малишевський, два помічники провізора – Едуард Пилипович Фогель та Едмунд Граціанович Жуковський. Крім них в аптеці служив учнем Станіслав Мар’янович Дзенькевич. За соціальним станом вони були дворяни, за національною приналежністю – поляки римо-католицького віросповідання, крім Е. Фогеля – німця лютеранської віри³⁵. Відомо, що вільна аптека

Андрадзького у 1911 р. містилася в будинку Доброгаєва по вулиці Богуславській поблизу П'ятницької церкви³⁶. 15 березня 1911 р. Владислав Андрадзький помер³⁷. Подальшу долю його аптеки з'ясувати поки що не вдалося. У 1917 р. аптеку нащадків Андрадзького орендував С. К. Ейдрігевич³⁸.

Відкриття нових аптек у Чернігові завжди було пов'язано з небажанням міської влади задовольнити потреби городян в розширенні мережі аптечних установ та жорстокою конкуренцією.

1901 року надійшло три прохання – від провізорів Пекарського, мешканця Києва, Сточика з м. Чорний Яр Астраханської губернії, та чернігівця Ельяшева³⁹. Всі вони зазначали, що при збільшенні за останні 10–15 років у багатьох містах імперії кількості аптек Чернігів залишався винятком, а за наявності всього двох аптек – І. Маркельса і В. Андрадзького у 1886 р. було навіть закриття відділення Маркельса. Відповідь усім трьом була одна – відмовити, посилаючись на закон 1873 р., за яким для губернських міст норма складала – одна аптека на 10 тис. жителів, а за даними губернського статистичного комітету в жовтні 1901 р. в Чернігові проживало 28721 особа (14460 чоловіків та 14261 жінка), не рахуючи військових⁴⁰.

Але документ свідчить, що у 1915 р. у Чернігові існувало вже три аптеки⁴¹. У 1917 р. їх власниками були Є. Костовецький, Піотух Альберта Владиславівна, жителька міста Єсентуки Терської губернії та орендар аптеки нащадків Андрадзького С.К. Ейдрігевич.

Бажання розширити мережу не зникало.

У 1915 р. провізор Юліан Ромашко, що проживав у м. Чаусах Могилевської губернії, мав намір відкрити аптеку по вулиці Воскресенській, Троїцькій чи Стрітенській. Чернігівський міщанин Авраам Орловський хотів відкрити аптеку у власному будинку по вулиці Шосейній за Богоугодним закладом. Відповідь була знайома – відмовити, посилаючись на право відкриття аптек від 9 серпня 1906 р., згідно з яким для облаштування четвертої нормальної аптеки кількість городян мала бути не менше 40 тис. осіб (на 1 січня 1915 р. у Чернігові проживало 35843 осіб, без військових)⁴².

Про нову вільну аптеку в 1917 р. клопоталися провізори Лятер і Малишевський: перший хотів відкрити аптеку на Шосейній вулиці між Богуславською та Стрітенською, другий – на вулиці Олександрівській біля колишнього Державного банку або на Шосейній, аргументуючи це збільшенням населення міста під час війни, ростом захворюваності, незручним розташуванням існуючих аптек. Як писав у своєму клопотанні Лятер, який до 1914 р. вслужив у аптеці Костовецького: “...Мне приходилось ежечасно видеть ту нужду, которую терпели граждане города Чернигова, простаивая по 3–4 часа за получением лекарства, всегда бранились на администрацию, ограничивающую открытие новых аптек... Был случай, когда человек умер от несвоевременной лекарственной помощи”⁴³. Лятер також обіцяв 30% знижку вартості ліків, а за вказівкою лікарів, за необхідності, видавати їх безкоштовно. Влада відмовила (на 1 січня 1917 р. у місті мешкало 32940 осіб)⁴⁴. Проти були і всі власники чернігівських вільних аптек, зокрема, Піотух: “Если в настоящее время жителей больше, то лишь в связи с обстоятельствами военного времени. С окончанием войны беженцев станет меньше и город останется при прежнем количестве жителей и потому три аптеки больше чем достаточно. Открытие 4-й аптеки приведет к излишней и вредной конкуренции”⁴⁵.

*Олексіївський пасаж, де був аптечний магазин С.Туркіна.
Початок ХХ ст.*

*Й. Ю. Тартило.
Фото 1950-х років.*

У перше десятиріччя ХХ ст. медичну допомогу з відпуску ліків, до того ж безкоштовного, надавали аптеки Чернігівської земської лікарні⁴⁶, міської лікарні (містилася по вулиці Богуславській поряд з приміщенням бані, брала невелику плату за посуд). Ліки за третину вартості відпускала хворим і аптека Червоного Хреста, яка розміщувалася по вулиці Шосейній у будинку Заворотного⁴⁷, з 1916 р. – будинку Шлепянова (управляючий Павло Іванович Кручек-Голубов, провізор Микола Євгенович Громов)⁴⁸. У 1911 р. в цій аптеці служив Йосип Юрійович Тартило, у радянський час відомий у Чернігові фармацевт. Ось як він характеризував її персонал: “Заведуючий п'яница, две сестры милосердия и два фармацевта”⁴⁹.

Крім згаданих установ аптечними товарами забезпечували аптечні магазини та склади, серед найбільш відомих – магазини Ельяшева, Коробочкіна, Малісових, Туркіна⁵⁰. Особливою популярністю у городян користувався аптечний магазин Туркіна. Ось як згадував про нього один із сучасників: “Я старожил города Чернигова и постоянно покупаю в аптекарском магазине С.Ш. Туркина в Пассаже и убедился, что действительно нет лучшего и добросовестного как отпуска и качества товара, так и дешевизны его, в чем каждый может убедиться”⁵¹. Придбати необхідне можна було і на аптечному складі Я.М. Лівшиця, який у 1911 р. знаходився на Базарній площі під приміщенням готелю “Юг”⁵². Всього ж станом на 1 серпня 1917 р. у Чернігові працювало лише 15 фармацевтів⁵³.

Отже, ми спробували хоча б фрагментарно висвітлити розвиток аптечної справи у Чернігові та виявити імена власників аптек і фармацевтів, які перебували на службі в аптечних установах міста з кінця ХVІІІ ст. до 1917 р.

¹ Бородій М. До історії аптечної справи на Україні в другій половині ХVІІІ ст. //Фармацевтичний журнал. – 1980. – № 2. – С. 77.

² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1026. – Арк. 20–21.

³ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 3269. – Арк. 139.

⁴ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 23. – Спр. 1321а. – Арк. 20.

⁵ ДАЧО. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 2.

⁶ ДАЧО. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 161. – Арк. 10–11.

⁷ ДАЧО. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 80.

⁸ ДАЧО. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 304. – Арк. 3.

⁹ ДАЧО. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 554. – Арк. 20.

¹⁰ ДАЧО. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 301. – Арк. 15.

- ¹¹ ДАЧО. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 2.
¹² ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 2в. – Спр. 2. – Арк. 3.
¹³ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 13в. – Спр. 38. – Арк. 2.
¹⁴ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 17в. – Спр. 63. – Арк. 3.
¹⁵ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 23. – Спр. 1321а. – Арк. 23.
¹⁶ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 23. – Спр. 1321а. – Арк. 124.
¹⁷ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 13в. – Спр. 38. – Арк. 3.
¹⁸ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 23. – Спр. 1321а. – Арк. 21.
¹⁹ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 23. – Спр. 1321а. – Арк. 28.
²⁰ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 17в. – Спр. 63. – Арк. 2.
²¹ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 21в. – Спр. 23. – Арк. 5.
²² ДАЧО. – Ф. Р-1275. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 45.
²³ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 12в. – Спр. 210. – Арк. 1.
²⁴ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 21. – Спр. 23. – Арк. 1.
²⁵ Черниговские губернские ведомости. – 1894. – 20 октября. – С. 1.
²⁶ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 23. – Спр. 1377. – Арк. 58.
²⁷ Підраховано автором за: Список домовладельцев гор. Чернигова, с указанием валовой и чистой доходности имуществ их, как основы для взимания в 1908 году государственного налога и сбора в доход города. – Чернигов, 1908. – 98 с.
²⁸ Кузнецова В. Благотворительность еврейского купечества в Чернигове XIX–XX в. //История и культура евреев Левобережной Украины и Литвы X–XX в. 8 декабря 2001г. – Чернигов, 2001. – С. 22.
²⁹ ДАЧО. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 43.
³⁰ ДАЧО. – Ф. 206. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 1–2.
³¹ ДАЧО. – Ф. 206. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 3.
³² Свод Постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 год. – Чернигов, 1883. – С. 776.
³³ ДАЧО. – Ф. Р-1275. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 46.
³⁴ Черниговское слово. – 1911. – 28 августа; Путеводитель по городу Чернигову и указатель торгово-промышленных фирм города Чернигова. – Чернигов, 1912. – С. 65.
³⁵ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 23. – Спр. 1377. – Арк. 57.
³⁶ Путеводитель по городу Чернигову... – С. 65.
³⁷ Черниговское слово. – 1911. – 15 марта.
³⁸ ДАЧО. – Ф.127. – Оп. 12д. – Спр. 64. – Арк. 7.
³⁹ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 36в. – Спр. 21. – Арк.4–7.
⁴⁰ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 36в. – Спр. 21. – Арк. 9.
⁴¹ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 12. – Спр. 687. – Арк. 1.
⁴² ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 12. – Спр. 613. – Арк. 8.
⁴³ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 12д. – Спр. 694. – Арк. 2.
⁴⁴ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 12д. – Спр. 694. – Арк. 4.
⁴⁵ ДАЧО. – Ф.127. – Оп. 12д. – Спр. 694. – Арк. 7.
⁴⁶ Луцька В. З історії земських аптек Чернігівської губернії //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 13. – Чернігів, 2011. – С. 64–68.
⁴⁷ Путеводитель по городу Чернигову... – С. 68.
⁴⁸ Календарь Черниговской губернии на 1916 год. – Чернигов, 1915. – С. 55.
⁴⁹ Аптечное дело на Черниговщине: Тезисы докладов областной научно-практической конференции фармацевтов, посвященной 50-летию аптечного дела в СССР. – Чернигов, 1986. – С. 24.
⁵⁰ Черниговское слово. – 1911. – 1 июня.
⁵¹ Черниговское слово. – 1912. – 9 декабря.
⁵² Черниговское слово. – 1911. – 22 декабря.
⁵³ ДАЧО. – Ф. 137. – Оп. 35. – Спр. 462. – Арк. 1.

КИРИЄВСЬКИЙ В.

Пам'ятник царю, або До історії виникнення Шостки

“В память исполнившегося в 1871 году столетия со времени основания Шостенского порохового завода (ШПЗ) на площади возле церкви поставлен бронзовый бюст Императора Александра II” [6, 200]. Саме так зазначено у статті “К 125-летию Шостенского порохового завода”, опублікованій в “Календаре Черниговской губернии на 1896 год”, стосовно першого у Шостці пам'ятника, що простояв майже півстоліття, до революції 1917 р., на майдані біля церкви Різдва Христового неподалік головного в'їзду до порохового заводу.

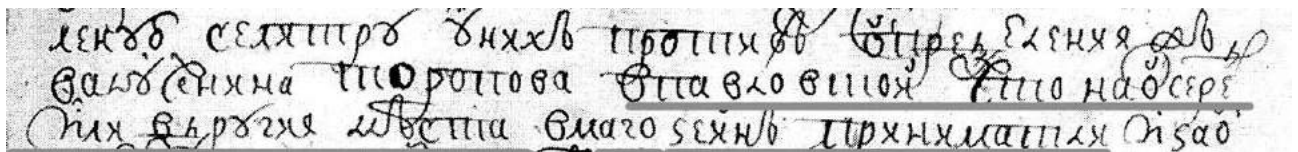

З книги “Столетие Шостенского порохового завода”. 1871 р.

Чи не найперше зображення пам'ятника міститься у додатку до книги “Столетие Шостенского порохового завода (1771–1871)” [17]. На жаль, малюнок не має підпису. Але з іншого додатку – “План Шостенского порохового завода 1871 года” – дізнаємося, що посеред Церковного майдану стояв “Памятник столетия завода”. Отже, пам'ятник був присвячений не царю або якомусь великому князю, а сторіччю існування казенного порохового заводу. На дореволюційних фотографіях пам'ятника, які зберігають деякі шосткинці, містяться різні написи: “пам'ятник Олександру II”, “Великому князю Михайлу”, а то й просто – “царю”. Тому шосткинці й відносять пам'ятник: хто до імператора Олександра II, хто до Великого князя Михайла, а дехто – до царя Петра I або ж його діда Михайла. Останню версію про засновника Шостки царя Михайла “преподнес” шосткинцям півстоліття тому, у 1960-х роках, альбом “Историческое прошлое нашего края”, укладений міською бібліотекою ім. Л. Толстого не без участі шосткинських краєзнавців або ж за їхніми працями. Дослівно: “Первыми жителями селения были солдаты времен царствования Михаила с династии Романовых (около 325–330 лет назад). В тот период был основан пороховой завод”. Мабуть, цар Московії Михайло Романов домовився спочатку з польським королем Сигізмундом про заснування в дрімучих лісах підпорядкованої ляхам Сіверщини порохового заводу та направив московитів “на вечное поселение на шестой притоке Десны”. Виходить, пам'ятник у Шостці мав би належати царю Михайлу Федоровичу Романову (1613–1645). Проте довга борода царя не відповідає короткій борідці чи-то бакенбардам погруддя. Також не відповідає зображенню пам'ятника й зовнішність Петра I з вусищами, хоча саме його й досі чимало шосткинців вважають засновником порохового заводу. Навіть колишні й нинішні керівники міста не оминають у своїх виступах нагадати про Петра I як засновника заводу, а отже – і Шостки. А комунальна телерадіокомпанія “Акцент” безупинно прокручує на початку та наприкінці своїх передач, як вранці, так і ввечері пісні любові до Шостки з приспівом про великого Петра як засновника міста. Насправді Петро I заснував лише два процвітаючі казенні порохові заводи на річках Охті та Сестрі під Петербургом [9, 549]. Взагалі, за царювання Петра I (1682–1725) діяло 8 порохових заводів: крім двох казенних було шість приватних – і всі під Москвою на річці Клязьмі [3, 164]. Тож, на річці Шостці жодного

порохового заводу за царювання Петра не з'явилося. Але шосткинцям, мабуть, хочеться додати віку своєму заводу за рахунок діянь московського царя, а не якогось локотського козака Бугая, що заснував млин на річці Шостці, на потужності якого виник гетьманський пороховий завод, як підказує нам відомий історик Олександр Матвійович Лазаревський [8, 344, 350].

Цікаво, відколи Шостка опустила історію заводу до епохи Петра I? У всякому разі до кінця 1960-х років про це не йшлося. А в 1970 р. з'явилася в місті краєзнавча брошура “Шостка”, видрукувана харківським видавництвом “Прапор” накладом 15 тисяч примірників [22]. Її підготував авторський колектив з вісьмох осіб, очолюваний секретарем міському компартії В.Ф. Пустовойтовим [7]. У ній вперше було поєднано історію Шостки з Петром I: “В началe XVIII столетия правительство Петра I открыло в Шостке **специальный*** пункт по приему селитры. Указ сената от 19 июня 1711 года предлагал губернаторам объявлять “по всем городам, чтобы явились подрядчики, всяких чинов люди в сенат и уговоры свои записали, кто сможет изготовлять порох”. При цьому автори покликалися на працю А.Г. Слюсарського “Социально-экономическое развитие Слобожанщины”. Справді, на 283-й сторінці книги написано: “...правительство Петра I устроило приемные пункты селитры в Павловске, Усерде, Шостке и других местах” [15, 283]. Як бачимо, тут Шостка згадується як звичайний, а не “специальный”, надзвичайний пункт з прийому селітри. Професор Слюсарський, у свою чергу, посилається на Сенатський указ № 2528 та на один з документів “Справи за поданням Ізюмського полку полковника Захаржевського з товаришами про надання наказів на побудову в Воронежській губернії заводів і пошук селітрової руди та ін.” 1716 р. (Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 1638). На вказаних Слюсарським аркушах 19–20 “Донесення на ім'я губернатора Воронежської губернії Апраксина Ф.М.” від 8 серпня 1716 р. міститься “челобитная” М. Захаржевського про надання йому “повелительного указу” на заснування в зручних місцях губернії селітряних заводів, а також “приготовленную селитру в Павловске принимать”. Відповіддю на прохання Захаржевського є документ від 23 серпня 1716 р. – “Розпорядження віце-губернатора Количова С.А.”, де йдеться про “приумножение”, згідно з наказом Петра I, селітряних заводів на терені Воронежської губернії та приймання виготовленої селітри “в Павловске что на Осерде или в другие места в магазин принимали” (арк. 23). У жодному з

20 документів Шостка не згадується, і це зрозуміло, адже справа стосується тільки слобожанських полків. Очевидно, харківський професор вважав, що одним з “других мест”, де можуть приймати селітру, мали бути Усерд та якась Шостка – в усякому разі не наша: у 1716 р. її ще не існувало. Уявімо собі пункт прийому посеред лісу над річкою Шосткою. У кого він мав приймати селітру? Мабуть, у зайців та лисиць. Тільки після побудови в 1739 р. в гаю біля млина Шосткинського порохового заводу Шостка стане таким приймальним пунктом, точніше, біля старого млина козака Бугая з’явиться селітряний магазин – “пункт прийому селітри”. Узагалі дивно, як Шостка, що знаходилася на території Гетьманщини, могла потрапити до книги Слюсарського, який писав про соціально-економічний розвиток Слобожанщини. Можливо, на Слобожанщині була своя Шостка зі своїм пунктом прийому селітри, заснованим за вказівкою уряду Петра I?

Стосовно “Указа сената от 19 июня 1711 года”, наведеного у брошурі про Шостку, то відзначимо, що немає ані слова про Шостку в жодному з наявних 152 указів Сенату (“правительства Петра I”) за 1711 р., навіть у двох спеціалізованих “селітряних”: від 19 червня “О вывозе подрядчиков для делания пороху и о привозе селитры для продажи в Москве” (№ 2379) та від

20 червня “О запрещении промышленникам продавать селитру в посторонние руки, кроме пороховых подрядчиков” (№ 2381) [12, 700–702]. З указів зрозуміло, що єдиним місцем приймання селітри “из Малороссийских городов” в 1711 р. була Москва, і всі підрядники-селітровари були зобов’язані постачати заготовлену селітру на її порохіві заводи.

Лише згадку про “приймальні пункти селітри”, що були відкриті в нашій місцевості ще на початку XVII ст., тобто задовго до появи Петра I на Десні, зустрічаємо у сумському томі “Історії міст і сіл УРСР”. На жаль, у нарисі не вказано, хто відкривав ці пункти, тільки натяки, що вони мали бути десь на річці Шостці біля млинів, збудованих козацькою старшиною для того, щоби молоти “зерно, а також селітру й вугілля для виробництва пороху”. Селітру виробляли тоді кустарним способом у навколишніх селах, зокрема в “селищі Локотки, що є частиною сучасної Шостки” [4, 596, 597]. Проте транспортування селітри до порохових заводів коштувало дорого, тому її здавали на приймальні пункти, такі собі селітряні заготконтори. У другому виданні – “Истории городов и сел” конкретизовано, що “селитру и уголь отсюда (з села Локотки – *В.К.*) доставляли в Москву и Петербург в частные пороховые заводы, что обуславливало значительное удорожание пороха. В начале XVIII в. по указанию Петра I в этом районе был открыт пункт по приему селитры” [5, 582, 583]. Де саме біля Локотків функціонував цей пункт, автори статті з історії Шостки М.В. Мірошниченко, І.Ф. Мозговий та В.Ф. Пустовойтов не вказали і не надали посилання на джерело інформації, хоча ще в їхньому рукописі 1970 р. згадано книгу професора Слюсарського [23, 3].

У 1991 р. заводчани у виданні “Завод и его люди” зазначили і рік заснування, і місце розташування пункту з приймання селітри: “В 1711 году Правительство Петра I организовало в Шостке приемный пункт селитры” [2, 6].

На офіційному сайті Шосткинського міського краєзнавчого музею в нарисі “Виникнення та розвиток порохового виробництва на р. Шостка” читаємо: “В 1711 р. уряд Петра I організував на р. Шостці приймальний пункт селітри. Є відомості, що порох робили при хуторі Шкірманівськiм (Глухівського уїзду) на р. Уске, неподалік від виникнувшого пізніше Шосткинського порохового заводу” [24]. На жаль, автори не вказали джерела цієї інформації.

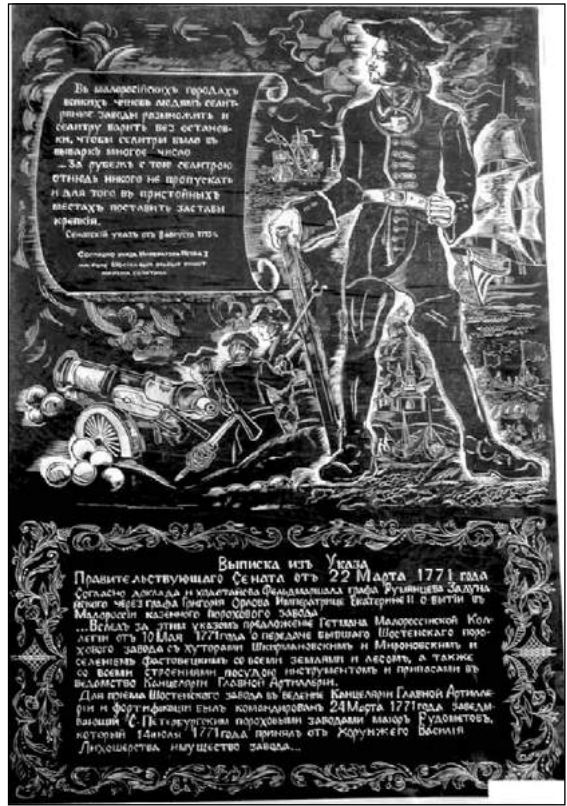
У 2007 р. в газеті “Сіверський край” була надрукована цікава стаття про історію Шостки, підготовлена новгород-сіверськими журналістами після відвідин Шосткинського краєзнавчого музею, де їм розповіли, що “в 1708 році Петро I, зупинившись в недалекому Вороніжі, дізнався про такий незвичний промисел (перемелювання селітри та деревного вугілля на млині – *В.К.*) і звелів відкрити приймальний пункт, де заготовляли селітру для порохових заводів” [10]. Та чи не найпершим ще у 1989 р. вказав цю, старішу на три роки, дату “постройки” шосткинського пункту Б.С. Стогнут (1918–2000): “Пребывая в наших краях в 1708 году, Петр I приказал на реке Шостке построить приемный пункт селитры, которой был богат наш край” [16].

Того ж 2007 р. О.І. Плодиста запропонувала не 1708 р. і навіть не 1711, а 1713 р. введення в експлуатацію Шосткинського приймального пункту, посилаючись на сенатський указ, за яким “на реке Шостке был создан пункт по приему селитры” [11, 6]. Вона скористалася інформацією зі згаданого вище “Столетия Шостенского порохового заводу (1771–1871)”. Але на 5-й сторінці книжки йдеться про указ Сенату від 8 серпня 1713 р. “О делании селитры в Малороссии, о привозе оной на продажу в Москву и непропуске за границу” (№ 2705). Він дуже коротенький: “В Малороссийских городах всяких чинов людям селитренные заводы размножить, и селитру велеть варить без остановки, чтоб селитры было в выварке многое число; а ту селитру покупать у них всяких чинов людям повольною ценою, и купя, привозить к Москве, а oprичь Москвы, в иные города и за рубеж с тою селитрою отнюдь никого не пропускать: и для того в пристойных местах поставит заставы крепкия, чтоб с тою селитрою, oprичь Москвы, никаким способом никуда ни в которые города за рубеж никто проехать не мог” [13, 49–50]. Як бачимо, про “создание” пунктів з прийому селітри в ньому не йдеться взагалі.

Заводчани, маючи вже три книги, де згадується шосткинський пункт з прийому селітри, вирішили увічнити ім'я “засновника” – царя Петра I – у своєму музеї. Вони викарбували на чорній дошці переказ указу Сенату від 8 серпня 1713 року про “размножение селитряных заводов в Малороссии”, до якого додали вигаданий висновок, що саме за цим указом “на реке Шостке был открыт пункт приёма селитры”.

Та все ж таки пам'ятник 1871 року увінчувало погруддя не царя Петра I, а правлячого тоді імператора Олександра II.

Згадана вище О. Плодиста у своїх публікаціях упевнено стверджує, що шосткинський пам'ятник увінчувало тільки погруддя брата царя, великого князя Михайла, на честь якого наш, з 1739 року Гетьманський, порохований завод і назвали Михайлівським. Справді, завод став Михайлівським 17 серпня 1871 року, про що й було оголошено командиром заводу Сабо на урочистому зібранні з нагоди святкування ювілею: “Завод сегодня празднует первое (казенное – В.К.) столетие своего существования,

наименоуется, по воле августейшего монарха нашего, Михайловским, в честь великого князя Михаила Николаевича, влиянию и заботе которого он наиболее обязан своим нынешним развитием” [18]. Слід зазначити, що й до великого князя Михайла Миколайовича добре опікувався ШПЗ його дядько Михайло Павлович, рідний брат царя Миколи I і теж генерал-фельдцейхмейстер, командуючий всією артилерією імперії. На першому книжному малюнку 1871 р. “Памятника столетия завода” бачимо викарбувані внизу постаменту дати казенного існування ШПЗ “1771–1871”. На барельєфі з лицевого боку постаменту зображена засновниця казенного ШПЗ цариця Катерина II з роками її правління “1762–1796”. Приналежність правостороннього барельєфа Олександр I визначають роки його царювання “1801–1825”. За логікою, з лівого боку мав би бути барельєф Миколи I з відповідними датами – “1825–1855”. На четвертій (задній) грані взагалі б не мало бути барельєфа, хіба що Павла I (1796–1801), який за п’ятирічку свого царювання теж доклав чимало зусиль до розбудови ШПЗ, як зазначено в книзі “Столетие Шостенского порохового завода”. Проте, Плодиста вважає, що “криме бюста Великого князя Михайла Николаевича, на памятнике было 4-е барельефа, изображающие Екатерину II, Александра I, Николая I и Александра II, символизирующие самые главные эпохи и крупнейшие факты истории развития завода” [11, 36]. Невже Шостка в 1871 р. відверто зневажила не тільки його імператорську величність, а й усіх його попередників, розмістивши їхні царські зображення нижче погруддя князя, хоча й великого. Тим більше, що барельєф діючого тоді царя Олександра II мав бути без карбувань його років правління – 1855–1881 та ще й із заднього боку постаменту. Однак на фотографії 1882 р., зробленій ззаду пам’ятника, ніякого четвертого барельєфа на постаменті не проглядається, отже, його взагалі не було.

З малюнка 1871 р. та фотографії 1882 р. виходить, що пам’ятник стояв **обличчям** на захід – до дороги, до командирського будинку (вул. Леніна, 53), а **спиною** – на схід, так, як нині стоїть пам’ятник Леніну біля Шосткинського міськвиконкому (вул. Леніна, 14). На жаль, у рамки фотографії не потрапили два будинки ліворуч водокачки, зображення яких є на малюнку пам’ятника. Перший, кам’яний будинок існує й донині, відомий як житлово-комунальний відділ заводу (вул. Карла Лібкнехта, 49). Біля пам’ятника царю не зображено ані гармат, ані

Фото 1882 р.

жорнового каменя з шосткинського млина, що дав першу силу ще козацькій виробні пороху. Все це є вже на іншому малюнку – 1896 р. до статті “К 125-летию Шостенского порохового завода”, зробленому з фотографії 1882 р. На ньому бачимо над датами “1771–1871” новий барельєф зі схрещеної зброї, поруч із зарослим знизу бур’янами постаментом стоять дві гармати на лафетах, а між ними, ніби на згадку, що завод виник не на голому місці, лежить жорновий камінь. За пам’ятником, за пірамідальними тополями зображено двоповерхову будівлю “Делового двора”. Під малюнком мітиться напис: “Бюст Императора Александра II, поставленный в м. Шостке в память исполнившегося в 1871 г. столетия со времени основания Шостенского порохового завода”. Проте “План Михайловского Шостенского порохового завода с поселениями Шостки и Капсюльной слободки 1897 года” дає старе пояснення: “Памятник Столетия завода. 1871 год”. Пам’ятник позначено посеред скверу (80 x 40 метрів), що закінчувався якраз по східній межі садиби священика, або ж по нинішній будівлі пожежної вежі та недіючого фонтану біля неї. До речі, шосткинський пам’ятник названо в губернській газеті “Черниговское слово” за 1907 р. як пам’ятник імператору Олександру II [19, 4]. Він не був єдиним у Чернігівській губернії: у 1887 р. пам’ятник імператору встановили в Семенівці, через 10 років – у Чернігові, наступного 1898 р. – в Любечі. Ще один пам’ятник Олександру II в Чернігівській губернії спорудили в липні 1914 р. у сусідньому Новгороді-Сіверському [1, 113]. Отже, шосткинський пам’ятник імператору Олександру II був найстарішим пам’ятником його величності в Чернігівській губернії.

Останні фотографії шосткинського пам’ятника були зроблені в 1910-х роках місцевим фотографом Іваном Опанасовичем Карповим (1879–1953).

Фото 1896 р.

У січні 1918 року шосткинські більшовики звалили погруддя Олександра II, яке ще довго перебувало у підвалі на подвір’ї генеральського будинку [14, 4]. За спогадами відомого архітектора шосткинця Д. Чечуліна (1901–1981), узимку 1918 року: “...товарищи из ревкома попросили (його – В.К.) сделать что-то взамен бюста **царя**, что стоял в заводском сквере.

Фото 1910-х років.

площею. З приходом німців наприкінці серпня 1941 р. Красна площа стала німецьким кладовищем. У 1968 р. на безіменній площі з'явився дуже скромний пам'ятник-обеліск 22 загиблим воїнам, учасникам Великої Вітчизняної війни, колишнім працівникам заводу № 9 (нині – завод “Зірка”). Згодом обеліск був перенесений далі по вулиці Леніна ближче до вулиці Карла Маркса.

Нині Церковна площа є занехаяним сквером. А спитайте у будь-якого робітника заводу “Зірка”, хто заснував пороховий завод, Шостку, і отримаєте відповідь подібну до тієї, яку отримав журналіст “Киевского вестника”: “Петро I був у Шостці проїздом і за його вказівкою водяний млин віддали “для устроювання порохового заводу” [21]. Чи був, чи не був селітряний пункт, мало кого цікавить, головне, що 1708 р. був Петро I, який перевернув історію Шостки в головах деяких шосткинських “краеведов” догори ногами.

За несколько дней нарисовал и исполнил в дереве обелиск и барельефы с изображением вождей революции. Состоялось открытие композиции. Было много народа, звучали торжественные речи” [19, 21]. Чечулінська композиція простояла до початку квітня, коли в Шостку ввійшли німці. Зрозуміло, що нова влада не залишила й сліду від постаменту з дерев'яними зображеннями комуністичних ідолів. З поверненням більшовиків у грудні 1918р. майдан біля церкви став зватися площею Красної армії, або ж Красною

1. Воїнов С.С. Новгород-Сіверський: Нариси історії. – Чернігів, 1999.
2. Завод и его люди (страницы истории). Шосткинское производственное объединение “Десна”. – Шостка, 1991.
3. Заозерская В.И. Мануфактура при Петре I. – М.; Л., 1947.
4. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973.
5. История городов и сел УССР. Сумская область. – К., 1980.
6. К 125-летию Шостенского порохового завода (1771–1896 г.г.) //Календарь Черниговской губернии на 1896 год. – Чернигов, 1895.
7. Книга о Шостке //Советское Полесье (Шостка). – 1970. – 7 августа.
8. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. II: Полк Нежинский. – К., 1893.
9. Лукьянов П.М. История химических промыслов и химической промышленности России до конца XIX века. – М, 1961. – Т. 5.
10. Незабудка Г., Секера С. На шостій річці?.. Чи на шостій милі?... //Сіверський край (Новгород-Сіверський). – 2007. – 13 січня.
11. Плодистая А.И. Шостка. Страницы истории. – Шостка, 2007.
12. Полное собрание законов Российской империи. – Т. 4. – 1830.
13. Полное собрание законов Российской империи. – Т. 5. – 1830.
14. Приходько А.И. Воспоминания. Рукопись. – 1990. – Музей заводу “Зірка”, Шостка.
15. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. – Харьков, 1964.
16. Стогнут Б. В глубь веков //Советское Полесье (Шостка). – 1989. – 15 июля.
17. Столетие Шостенского порохового завода. (1771–1871). – СПб., 1871.
18. Страницы истории //Заводське життя (Шостка). – 2002. – 8 серпня.
19. Черниговское слово. – 1907. – 1 марта. – С. 4.
20. Чечулин Д. Жизнь и зодчество. – Москва, 1978.
21. Что за город Шостка и какие они шосткинцы? //Киевский вестник. – 2008. – 18 ноября.
22. Шостка. Историко-краеведческий очерк. – Харьков, 1970.
23. Шостка. Рукопис, 1970. – Шосткинський міський краєзнавчий музей
24. Шосткинський міський краєзнавчий музей. Режим доступу: <http://www.shostkamus.iatp.org.ua>

* Тут і далі виділено автором.

БЛАКИТНИЙ М.

Офіцери – учасники Першої світової війни, поховані у Чернігові в 1914–1918 роках

У 2014 р. виповнюється 100-річчя від початку Першої світової війни. У даній статті ми зробили спробу дослідити військові поховання, зокрема офіцерів колишньої російської імператорської армії, що загинули або померли у роки Першої світової війни і знайшли вічний спочинок у Чернігові. У своїх пошуках ми керувалися відомостями з метричних книг і місцевої преси зазначеного періоду та оглядом кладовища на вул. Старобілоуській, цвинтарів Єлецького та Троїцького монастирів.

У Державному архіві Чернігівської області і місцевій пресі удалося виявити відомості про 26 офіцерів російської армії, похованих на старому міському кладовищі і церковних цвинтарях Чернігова (які фактично не збереглися) у період 1914–1918 роки: 2 – генерал-майори, 1 – полковник, 4 – підполковники, 1 – осавул (майор), 2 – капітани, 2 – штабс-капітани, 5 – поручиків, 3 – підпоручики, 4 – прапорщики, 2 – “офіцери” без зазначення звань.

Значна кількість офіцерів – 14 осіб – похована саме на старому міському кладовищі. Передусім, це були люди, які народилися, мешкали або перебували за різних обставин військової служби у місті. Зокрема, служили у тих полках, які свого часу дислокувалися у Чернігові, мали тут родини. Переважна більшість їхніх поховань не зберіглася (збережені могили – зазначені). Слід зауважити, що багато намогильних пам’ятників кладовища на Старобілоуській вулиці, яке облаштували ще на початку XIX ст., були пошкоджені, зруйновані і знищені за часів радянської влади. На деяких з них ліквідували напис, робили новий і переносили монумент на могилу іншого померлого. Відомих мешканців Чернігова радянських часів ховали у тій частині цвинтаря, де вже були старі могили, тим самим, знищуючи останні.

Наводимо перелік офіцерів з виявленими біографічними відомостями.

Арапов Микола Іванович. Народився 18 серпня 1866 р. у Саратовській губернії. Закінчив Камишинське реальне училище і Тифліське піхотне юнкерське училище. У квітні 1906 р. отримав звання полковника. Служив у Генштабі. З 3 липня 1911 р. – командир 15-го Шлісельбурзького піхотного полку. Брав участь у боях у Східній Пруссії і Польщі. Мав нагороди: ордени св. Станіслава 3-го і 2-го ступенів, св. Анни 3-го і 2-го ступенів. Загинув у бою 15 листопада 1914 р. біля селища Соббота, похований на старому міському кладовищі (могила зберіглася). Посмертно 18 травня 1915 р. нагороджений орденом св. Георгія 4-го ступеня, 26 березня 1917 р. отримав звання генерал-майора. Дружина – Марія Маврикіївна, донька міського голови, колезького радника Маврикія Романовича Фридмана; лютеранка, у 1915 р. перейшла у православ’я. Шлюб узяли у вересні 1902 р. у Воскресенській церкві Чернігова [1].

Бичек Афанасій Миколайович – штабс-капітан 176-го Переволочинського піхотного полку, командир 16-ї роти. Похований на старому міському кладовищі (могила зберіглася). Народився у 1879 р. у родині фельдшера Чернігівського богоугодного закладу (батько – Микола Гнатович, мати – Варвара Іванівна). Навчався у Чугуївському юнкерському училищі, після за-

кінчення якого був направлений у 167-й Острозький піхотний полк. У 1905 р. відряджений до 36-го Орловського піхотного полку для участі у російсько-японській війні. Полк бився під Дашичао, Ляндясанем, Ляояном, на р. Шахе, під Мукденом. Після завершення війни повернувся до 167-го Острозького полку, невдовзі був переведений до 176-го Переволочинського піхотного полку. У березні 1913 р. нагороджений орденом св. Анни 3-го ступеня. Перед відправленням полку на війну призначений командиром 16-ї роти (лютий 1914 р.). 17 серпня 1914 р. загинув у боях під Львовом. Тіло покійного було доправлене залізницею до Чернігова. 30 жовтня труну привезли до міста.

*Могила
М.Г. Бублика-
Погорельського.*

Біля Катерининської церкви її зустрічали міський голова А. Верзилов, офіцери 176-го полку і багато мешканців міста. 31 жовтня 1914 р. А. Бичек був похований поряд з могилами батьків. Залишив дружину Віру Іванівну Розову, 1884 р. н. і сина 6 років [2].

Бублик-Погорельський Микола Григорович – прапорщик 44-го саперного батальйону, 23 роки. Помер (застрелився) 12 березня 1916 р. Похований на старому міському кладовищі (могила зберіглася) [3].

Вишкар'юв А.Ф. – поручик, входив до складу збройного загону міської думи Чернігова. Трагічно загинув 15 березня 1918 р. Похований 16 березня на території Єлецького монастиря [4].

Гусев Михайло Федорович – підпоручик артилерії 10-ї мортирної батареї, 22 роки. Убитий на війні 15 січня 1915 р. Похований на старому міському кладовищі [5].

Зуев Олександр Степанович – оренбурзький осавул, 57 років. Помер 4 жовтня 1916 р. Похований на старому міському кладовищі [6].

Індрика Михайло Володимирович – прапорщик. Загинув на війні у 1916 р. Похований на старому міському кладовищі [7].

Комаровський Олексій Митрофанович – поручик лейб-гвардії Кексгольмського полку, дворянин, 23 роки. Застрелився 10 травня 1918 р. Похований на цвинтарі Єлецького монастиря [8].

Красовський Володимир Михайлович – поручик 10-го Новгородського драгунського полку, 27 років. Убитий у бою під Львовом 17 серпня 1914 р. Був похований на цвинтарі Воздвиженської церкви. У 1974 р. перепохований на кладовище Ялівшина [9].

Кузмичов – офіцер, сотенний начальник Путивльського загону партизан. Загинув 15 березня 1918 р. Похований 16 березня на території Єлецького монастиря [10].

Кутовий Микола Васильович – штабс-капітан, льотчик, 30 років. Служив у Карському фортечному загоні. Загинув 13 червня 1915 р. (випав з аероплана). Народився у Чернігові. Тіло привезли до міста 23 грудня 1915 р. Похований на старому міському кладовищі [11].

Лучанинов Євген Іванович – підпоручик. Помер 8 лютого 1915 р. Тіло мали привезти до міста 7 квітня. Поховали на старому міському кладовищі 8 квітня 1915 р. [12]

Могила А. М. Бичека.

М.В. Кутовий.

Малахов Олександр Григорович – капітан, дворянин, 1875 р. н. Загинув у 1914 р. на Кавказі. Похований у Масанах, на цвинтарі церкви Різдва Богородиці. Дружина – Лідія Василівна [13].

Меликов Олександр Олексійович – підполковник, 56 років. Служив у 176-му Переволочинському піхотному полку. Помер 26 листопада 1917 р. від запалення легень. Похований на старому міському кладовищі. [14].

Печеновський Петро – офіцер. Убитий більшовиками 15 або 16 лютого 1918 р. Похований 18 лютого [15].

Пургасов Андрій Андрійович – генерал-майор, кавалер ордена св. Георгія 4-го ступеня. Народився у 1866 р. з дворян Тамбовської губернії. Закінчив 1-й Московський кадетський корпус, 3-є Олександрівське військове училище, Офіцерську стрілецьку школу. У 1885 р. починав службу у 18-му Вологодському піхотному полку, який певний час дислокувався у Чернігові. У званні підполковника, командуючи батальйоном 123-го Козловського піхотного полку, з серпня 1914 р. воював у Західній Україні. З грудня 1916 р. у званні генерал-майора очолював 299-й Дубенський піхотний полк. Став однією з найперших жертв революційних змін серед генеральського складу: 30 липня 1917 р. під час придушення революційного заколоту був убитий – піднятий на багнети солдатами свого полку. 11 серпня 1917 р. похований на цвинтарі Єлецького монастиря. Нагороджений: орденами св. Станіслава і св. Анни 3-го ступеня, орденом св. Георгія 4-го ступеня (вересень 1915 р.), золотою Георгіївською зброєю (березень 1915 р.), найвищим англійським орденом [16].

Рашко Петро Васильович – підполковник. Помер наприкінці вересня – на початку жовтня 1918 р. [17]

Силич Олександр Ілліч – капітан, 42 роки. Помер 5 жовтня 1916 р. від раку печінки. Похований на старому міському кладовищі [18].

Спановський Борис Якович – поручик, дворянин, син дійсного статського радника, 30 років. Помер 6 грудня 1918 р. від вогнепальної рани. Похований на цвинтарі Троїцько-Іллінського монастиря [19].

Стишковський М. – підпоручик, голова комісії з продажу казенних коней. Убитий солдатами 27 грудня 1917 р. у Чернігові [20].

Туманюк (Туменюк) Сергій Володимирович – прапорщик 176-го Переволочинського піхотного полку, 22 роки. Закінчив Чернігівське реальне училище. 14 жовтня 1914 р. загинув на війні. Похований на старому міському кладовищі (могила зберіглася) [21].

Цуревський Венедикт Олександрович – підполковник 167-го Острозького піхотного полку, 34 роки. 15 березня 1915 р. загинув на війні. Похований на старому міському кладовищі [22].

Чернов Дмитро Дмитрович – прапорщик 400-го піхотного полку, 27 років. Загинув 18 липня 1916 р. на війні. Похований на старому міському кладовищі [23].

Шевелев Никанор Олексійович – полковник, 50 років. Служив у 18-му Вологодському піхотному полку. Помер 9 грудня 1918 р. від вогнепальної рани. Похований на цвинтарі Єлецького монастиря [24].

Шихуцький Іван Іванович – поручик 19-го Сибірського стрілецького полку, 24 роки. Загинув 11 березня 1916 р. на війні. Похований на старому міському кладовищі [25].

Яковенко Яків Стефанович – підполковник 232-го Радомишльського піхотного полку, 46 років. Помер 21 вересня 1914 р. після поранення у бою під м. Започет. Похований на цвинтарі Троїцько-Іллінського монастиря [26].

---

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1020. – Арк. 46–47; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 402. Волков С. Генералитет Российской империи. Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. – М., 2009. – Т. 1. – С. 69–70; Список полковникам по старшинству. Составлен по 1 марта 1914 г. – СПб., 1914. – С. 153; Шабанов В. Военный орден Святого Великомученика и Победоносца Георгия. Именные списки 1769–1920. Биобиблиографический справочник. – М., 2004. – С. 386.
2. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1558. – Арк. 314–315; Спр. 1335. – Арк. 119–120; Военная энциклопедия. – Петроград, 1914. – Т. XVII. – С. 159; Календарь Черниговской губернии на 1903 г. – Чернигов, 1902. – С. 30; Календарь Черниговской губернии на 1905 г. – Чернигов, 1904. – С. 31; Черниговское слово. – 1913. – 31 марта. – С. 1; 1914. – 12 февр. – С. 3; 24 авг. – С. 1; 24 окт. – С. 3; 29 окт. – С. 2; 30 окт. – С. 1–2; 31 окт. – С. 2; 1 ноябр. – С. 3.
3. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 48–49.
4. Черниговский край. – 1918. – 31 марта. – С. 3.
5. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 108–109.
6. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 200–201.
7. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 271.
8. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1656. – Арк. 170–171.
9. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1249. – Арк. 177–178; Зайченко В. Новобілоуська метрична книга та її персоналії. – Чернігів, 2012. – С. 14–16.
10. Черниговский край. – 1918. – 31 марта. – С. 3.
11. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 118–119; Черниговское слово. – 1915. – 24 дек. – С. 4.
12. Черниговское слово. – 1915. – 7 апр. – С. 1; 10 апр. – С. 3.
13. Зайченко В. Знайомтесь – Малахови // Біла хага. – 2010. – 26 серпня; 2 вересня; її ж. Новобілоуська метрична книга та її персоналії. – С. 58–63.
14. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1645. – Арк. 225–226; Общий список офицерским чинам русской императорской армии. Составлен на 1-е января 1909 г. – СПб., 1909. – С. 363.
15. Черниговский край. – 1918. – 6 марта. – С. 1; Черниговская земская газета. – 1918. – 23 февр. – С. 3.
16. Известия Черниговских губернских исполнительных и продовольственных комитетов. – 1917. – 24 авг. – С. 4; Список полковникам по старшинству. Составлен по 1-е августа 1916 г. – Петроград, 1916. – С. 593.
17. Черниговская мысль. – 1918. – 17 ноябр. – С. 1.
18. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 277–278.
19. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1656. – Арк. 178–179.
20. Черниговская земская газета. – 1918. – 5 янв. – С. 3.
21. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 111–112; Черниговское слово. – 1915. – 8 апр. – С. 3.
22. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 338–339; Черниговское слово. – 1915. – 25 апр. – С. 1.
23. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 275–276.
24. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1656. – Арк. 178–179; Общий список офицерским чинам русской императорской армии. Составлен на 1-е января 1909 г. – С. 202.
25. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 338–339.
26. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1558. – Арк. 31–32.

ГОРОХ М.

Чернігів і чернігівці на сторінках “Щоденників” С.О. Єфремова (1923–1929 роки)

Сергій Олександрович Єфремов – “совість української нації”, як його називали сучасники, народився 6 (18) жовтня 1876 р. в селі Пальчик Звенигородського повіту на Київщині (тепер – Катеринопільський район Черкаської області) у родині священника. Початкову освіту здобув в Уманській духовній школі (1886–1891), потім вчився у Київській духовній семінарії (1891–1896), яку залишив з репутацією “політично неблагонадійного”. Значний вплив на його світогляд справили народники 1870-х – 1880-х років. Він також брав участь у діяльності Української громади, став членом так званого гуртка “Ельдорадо”¹.

У 1896 р. С.О. Єфремов вступає на юридичний факультет Київського університету св. Володимира, який закінчив у 1901 р. У цей час починається його політична біографія: активна участь в українському русі, партійна робота, арешти². Так, за період з 1897 р. до 1924 р. він пережив 11 обшуків, 5 арештів, 3 судові справи “за літературні діла”³.

Усе своє свідоме життя С.О. Єфремов присвятив розробці і впровадженню в життя концепції української державності, національної освіти і культури, відкриттю скарбів давньої літератури. Він займався організацією української преси, друкувався в багатьох наддніпрянських та галицьких часописах, був фундатором Товариства українських поступовців, Селянської спілки та українських партій – радикальної, радикально-демократичної, соціалістів-федералістів. У часи УНР С.О. Єфремова обрали членом Української Центральної Ради та заступником її голови М.С. Грушевського. В уряді він обіймав посаду генерального секретаря у міжнародних справах. Академік Української академії наук (з 1919 р.), віце-президент Всеукраїнської академії наук

(1923–1928 роки), С.О. Єфремов завідував Історико-філологічним відділом академії, очолював академічну Комісію для складання біографічного словника діячів України⁴.

Захопленням і професією С.О. Єфремова були літературна критика та історія письменства. Він досліджував творчість Т.Г. Шевченка, П.О. Куліша, Панаса Мирного, Лесі Українки, Марка Вовчка, став автором біографій багатьох письменників, зокрема, І.Я. Франка, М.М. Коцюбинського. Учений гаряче відгукувався на найбільш важливі питання українського життя, наражаючись на утиски і переслідування. Послідовне і тверде неприйняття більшовицького режиму протягом багатьох років не залишилося непоміченим. 21 липня 1929 р. його заарештували за звинуваченням у “контрреволюційній діяльності”, яка виявлялась у тому, що він нібито створив та очолив Спілку визволення України (СВУ), котра ставила за мету повалення радянської влади в Україні⁵. С.О. Єфремова засудили до смертної кари, яку згодом замінили 10 роками позбавлення волі. Про останні роки життя академіка відомо небагато. У 1937 р. його перевели з Ярославського політ-ізолятора до Владимирського. Помер 31 березня 1939 р.* в одному з таборів ГУЛАГу, реабілітований – у 1989 р.⁶

Змолоду С.О. Єфремов займався критичними вправами, що безперечно позначилося на

* Ю. Шаповал та В. Панченко подають іншу дату смерті С.О. Єфремова – 10 березня 1939 р.

його вдачі. Він був, як кажуть, “незручною людиною”, мав важкий, твердий та незалежний характер, для нього не існувало авторитетів. Його критичні статті не були кон’юнктурними, а газетну публіцистику вирізняли точність і гострота. Тексти С.О. Єфремова сповнені гірко-песимістичними та глузливими лейтмотивами. Як зауважував один зі співробітників газети “Рада”*, читаєш “і ніби сумну пісню пугача слухаєш: поховав, поховав!”⁷.

Упродовж 1923–1929 років, працюючи в Академії наук, С.О. Єфремов вів щоденник, на сторінках якого фіксував хроніку подій, супроводжуючи її в’їдливими коментарями, записував анекдоти і народний фольклор, що були своєрідною реакцією масової свідомості на недолугу дійсність, нотатки про внутрішнє життя Академії наук, члени якої були уражені амбіційністю, групівщиною, інтриганством⁸.

Щоденники С.О. Єфремова конфіскували після його арешту. Неоціненну послугу “слідству” надала близька до академіка людина – студент Микола Павлушков. Він виказав співробітникам ОДПУ місце, де С.О. Єфремов зберігав свої нотатки. Сталося це під час допиту 15 серпня 1929 р.⁹ Тільки 26 січня 1990 р. щоденники з архіву Комітету державної безпеки України передали Інституту архівознавства НБ України ім. В.І. Вернадського¹⁰. Це – записні книжки великого формату, що охоплюють період з 1 травня 1923 р. до 20 липня 1929 р. Їхній загальний обсяг становить 377 аркушів рукописного тексту¹¹. Уперше фрагменти щоденників С.О. Єфремова побачили світ у 1992 р. на сторінках журналу “Київська старовина” у публікації В. Шмельова “Лицар духу”¹². Повна ж публікація без будь-яких скорочень та купюр, зі збереженням усіх стилістичних особливостей мови автора була здійснена 1997 року¹³.

На сторінках “Щоденників” С.О. Єфремова віднаходимо непоодинокі згадки про Чернігів та його мешканців. Їх умовно можна розподілити на кілька груп: враження від особистого перебування в місті й спілкування з його жителями; чутки, отримані з Чернігова; особи, з якими академік мав дружні та ділові стосунки, листування.

Важливе місце у щоденниках відводиться історії взаємин С.О. Єфремова з Чернігівським державним музеєм. Працюючи над IV томом академічного видання творів Т.Г. Шевченка, вчений з’ясував, що наявна у нього коректура Шевченкового щоденника містила чимало “недоладностей і не в’ясненого”¹⁴. Постає гостра необхідність особистого знайомства С.О. Єфремова з рукописом, для чого він відрядив до Чернігова М.М. Новицького**. Однак той повернувся без щоденників Кобзаря. Такий поворот подій не стільки вразив, скільки розлютив С.О. Єфремова. 9 березня 1925 р. він занотував: “Інтриган Шугаєвський*** підмовив комуніста, що завідує музеєм – “дать вежливый и уклончивый ответ”¹⁵. На переконання С.О. Єфремова, лише одна вимога Академії наук мала відкривати перед її співробітниками будь-які двері, натомість “не тільки, що нема підмоги в роботі, але ще перешкоди на кожному кроці ставить наше доморосле хамство”¹⁶. Головною метою академіка стає боротьба за рукопис.

С.О. Єфремов звертається за роз’ясненнями до Комісаріату народної освіти. Звідти надійшла телеграма, в якій заступник Наркомосу Солодуб радив направити до Чернігова представника Академії з коректурою для порівняння її з оригіналом. Окремо наголошувалося, що такий цінний експонат, як щоденник Шевченка, Чернігівський музей передати до Києва не може¹⁷. Це пояснення ще більше розлютило С.О. Єфремова. У відповідь він направляє до Харкова гнівного листа, текст якого занотує у щоденнику під 25 березня 1925 р. Академік пише, що про передачу

* “Рада” – щоденна безпартійна газета, що видавалася у Києві в 1906–1914 рр. Її редакторами значилися Б. Грінченко, Ф. Матушевський, М. Павловський, А. Ніковський, а співредактором був С. Єфремов.

** Новицький Михайло Михайлович (1892–1964) – шевченкознавець, дослідник біографії Т.Г. Шевченка, редактор-видавець його творів. З 1921 р. працював у Комісії для видань пам’яток новітнього письменства Історико-філологічного відділу при АН УСРР.

*** Шугаєвський Валентин Андрійович (1884–1966) – відомий фахівець-археолог, нумізмат, історик та краєзнавець. З 1922 р. очолює І-й Радянський музей (з 1919 р. – назва Музею українських старожитностей В.В. Тарновського), а з 1923 р. до 1925 р. – Чернігівський державний музей, який об’єднав п’ять чернігівських музеїв.

“цінного експонату” мова не йшла, Академія наук наполягала виключно на тимчасовому користуванні ним протягом 2–3 місяців. Надіслати представника з коректурою до Чернігова він не вважав за доцільне, адже справа потребувала “... наукової перевірки, а часто і відчитання сумнівних і не прочитаних (не розбірливих) досі місць у щоденнику. Це може зробити тільки висококваліфікований спеціаліст, який провадить редакцію академічного видання і який за його відповідає, – в даному разі мова йде про академіка С. Єфремова”¹⁸. Автор цих рядків відмовлявся від перспективи жити у Чернігові кілька місяців або їздити туди з коректурою, адже мав багато службових і наукових зобов’язань перед Академією наук. Він додає: “... по суті в цьому немає й потреби, бо до послуг Академії мусять бути всі потрібні їй матеріали. Це, мабуть, взагалі перший в літописах світової науки випадок, щоб одній з Академії наук одмовлено було в таких матеріалах”¹⁹. Він переконував Наркомос, що Академія знає, як поводитися з “цінними науковими скарбами” не гірше за Чернігівський музей, і “ужие” всіх заходів для забезпечення збереженості щоденника.

Недовіра до однієї з провідних наукових установ республіки сприймалася С.О. Єфремовим як особиста образа. Він пропонував неодмінно заявити протест проти того, щоб “у своїй науковій роботі вона (Академія наук – *авт.*) залежала од бажання місцевих установ”²⁰. І підсумовує, що якщо не одержить щоденника, то Академія наук має відмовитися від академічного видання творів Т.Г. Шевченка: “Збережеться чи не збережеться “цінний експонат” для стін Чернігівського музею – але для людей, для широкого загалу, для республіки трудящих він безперечно буде втрачений через таку ревниву і ледве чи доцільну охорону від Академії наук”²¹.

Очікуваного ефекту на Наркомос лист С.О. Єфремова, схоже, не справив. 8 квітня 1925 р. він занотував: “Ще раз написав до Харкова про оригінал Шевченкового Щоденника, приклавши погрозу друкарні розібрати складене вже”²². Відповідь надійшла за два тижні, однак ситуацію не прояснила. Річ у тім, що Комісаріат народної освіти заборонив передавати щоденник Академії наук, натомість Головна наука – дозволила це зробити²³.

Суперечка почала явно виходити з-під контролю. 18 травня 1925 р. С.О. Єфремов дізнається, що А.Ю. Кримський* їздив до Харкова, де мав розмову із заступником Наркомосу Солодубом. Останній радив не знімати галасу довкола Шевченкового щоденника, а Єфремову рекомендував все ж таки поїхати до Чернігова і на місці вирішити всі питання²⁴. Академіку не залишилося нічого іншого, як підкоритися.

У Чернігові С.О. Єфремов перебував з 25 травня до 9 червня 1925 р., про що залишив розлогі спогади. Працюючи над Шевченковим щоденником по 7–10 годин щодня, він виявив, що попередники поверхово вивчали рукопис. Навіть М.М. Новицький, якому була довірена ця робота, зробив її частково. Дослідники проминали нерозбірливі фрагменти, змінювали правопис та пунктуацію: “... редактори цілком змінили міцний, рубаний стиль Шевченка на тягуче-мляві періоди, себто зовсім іншого надали вигляду цій цікавій книзі”²⁵. С.О. Єфремов не пошкодував про витрачений час, адже віднайшов надзвичайно цінний матеріал для уточнення біографії Т.Г. Шевченка, розкриття його психології та філології.

Робота у стінах Чернігівського музею надихала академіка. Цьому сприяли також спокій та чудова природа краю: “Працював у самому музеї, майже завжди сам-один. Тихо. Проходять давні події перед очима. А за вікнами щебече, аж в ушах лящить, соловейко, перегукуються зозуля й удод: ку-ку... вуд-вуд-вуд... І встає мені в згадках Пальчик, де в переліску нашому так само, за часів дитинства мого, перегукувалась зозуля з удою. І заради цього навіть варто було поїхати до Чернігова. Музей стоїть за містом, на краю величезного гаю, трохи поскубаного революцією, але все ж могутнього. Вікові дуби, липи шумлять, заглядаючи у вікна. Гарно, тихо і якось сумно мені було на душі. Багато елегантного почуття навіяла ця обстава”²⁶.

* Кримський Агатангел Юхимович (1871–1942) – сходознавець, славіст, історик літератури, письменник, публіцист та перекладач. Один із академіків-засновників УАН (1918 р.; з 1921 р. – ВУАН), неодмінний секретар УАН/ВУАН.

Докладно познайомитися з містом та його мешканцями С.О. Єфремову не вистачило часу, про що він надзвичайно шкодував. Крім того, через завантаження роботою, він утвердився у думці, що “можна без теперішніх газет сміливо обходитися”²⁷.

Попри зайнятість, С.О. Єфремов все ж таки віднайшов можливість відвідати М.І. Жука*, Д.К. Лебедя**, Є.І. Шраг (дружину І.Л. Шрага***). За час перебування академіка у Чернігові художник М.І. Жук встиг намалювати його портрет²⁸. Як згадує С.О. Єфремов, це був “поганенький вироб у звичайному пісному Жуковому дусі: скривлений і з квіточками”²⁹. У 1928 р. портрет представили на виставці робіт художника, а згодом його придбала Національна галерея. Наступного року працівники галереї звернулися до М.І. Жука з проханням замінити картину на іншу, пояснюючи своє рішення тим, що “Єфремов... знає, не можна його виставляти... Ми тоді не знали, що він такого наробить”. На подібні закиди М.І. Жук відповів просто: “Я не циган і своїми картинами не менжую. Купили – то й держіть!”³⁰.

З розмов з художником С.О. Єфремов дізнався, що П.Г. Тичина у своєму рідному селі поставив пам’ятник Леніну та купив селянам трактора, особисто повідомивши про це у газетах³¹. Постать П.Г. Тичини кілька разів постає на сторінках щоденників. Академік занотовує, що цього “полохливого до крайности поета”³² уряд, разом з В.Л. Поліщуком^{4*} та О. Досвітнім^{5*}, відрядив подивитися Європу та “розкладати” українську еміграцію. Однак П.Г. Тичина не витримав “почесної компанії” і в лютому 1925 р. повернувся. Йому не надто імпонувало, як ця “чесна компанія в Європі поводитись, як московські купчики старих часів: найкращі отелі, шикарні вина, дорогі обіди, і коли не били дзеркал, то хіба тому, що в Європі за це опинилися б або в буцегарні, або в домі для божевільних”³³. Невпевненим виглядав П.Г. Тичина й у ролі академічного висуванця. Як згадує С.О. Єфремов, він ніяковів, цікавився можливістю відмовитися від обрання до Академії, не знав, що робитиме на посаді. Вчений радив йому набратися мужності та відмовитися³⁴.

Відвідуючи Є.І. Шраг, С.О. Єфремов дізнався про останні дні її чоловіка: “Коли він (І.Л. Шраг – *авт.*) лежав мало не в агонії, прийшли його арештовувати. Поводилися, звичайно, грубо. На силу на превелику пощастило вблагати, щоб не турбували навмирущого і його лишили під “хатнім арештом”. Так під арештом він і помер. І може щасливий хоч тим, що не знав знуцання в ЧЕКА”³⁵.

Не склалося у С.О. Єфремова добрих стосунків з В.А. Шугаєвським. Незважаючи на допомогу, що надавалася останнім, академік добре запам’ятав відмову передати Шевченкового щоденника та “наклепи” на Академію, тому характеризував його достатньо різко – “стерво, а не людина”³⁶. Підсумовуючи результати поїздки до Чернігова, С.О. Єфремов зауважив, що йому задля літературної праці ще не раз доведеться побувати у місті, якщо необхідні матеріали звідти не вивезуть. Після від’їзду вчений жваво листувався з М.Г. Вайнштейном^{6*} – віднаходимо згадки про 14 листів, М.І. Жуком – 6, Д.К. Лебедем – 5, Б.М. Шевелівим^{7*} та

* Жук Михайло Іванович (1883–1964) – український художник, поет, педагог. У 1905–1925 роках проживав у Чернігові.

** Лебедь Дмитро Климентійович (1873–1930) – статистик у Чернігівській земській управі, чиновник акцизного управління, член Чернігівської “Просвіти”, священник Автокефальної української церкви.

*** Шраг Ілля Людвигович (1847–1918) – український політичний і громадський діяч, адвокат.

^{4*} Поліщук Валер’ян Львович (1897–1937) – український поет і прозаїк, літературний критик, публіцист. Засновник літературно-мистецьких груп “Гроно”, “Федерація пролетарських письменників”, “Авангард”.

^{5*} Досвітній Олесь (Скрипаль-Мищенко Олександр Федорович, 1891–1934) – український політик, письменник, публіцист; очолював Українське товариство драматургів та композиторів.

^{6*} Вайнштейн Марко Григорович (1894–1952) – живописець, графік, критик, діяч в царині охорони пам’яток культури. Протягом травня 1925 р. – червня 1931 р. очолював Чернігівський державний музей.

^{7*} Шевелів (Шевелев) Борис Михайлович (1893–1938) – історик, літературознавець, критик, бібліограф; упорядник двотомного видання творів Л.І. Глібова. У другій половині 1920-х – на початку 1930-х років працював науковим співробітником у Чернігівському державному музеї.

Є. Дорошевським* – по З, В.Г. Дроздовим** – 1³⁷.

Протягом кількох наступних місяців С.О. Єфремов ще не раз згадає про своє перебування у Чернігові нотатками про тогочасне життя та людей, поданими у вигляді чуток. Так, повертаючись до Києва, він звернув увагу на стояни на Десні, на яких мав бути залізничний міст. Один з пасажирів повідав, що моста через річку не буде, адже інженера (С.О. Єфремов називає прізвище – Решетніков, хоча не впевнений у правильності), який займався будівництвом, ЧЕКА розстріляло. Разом з ним були втрачені всі розрахунки, складені на підставі його власної формули³⁸. Спостерігаючи, як у Києві розбираються на цеглу напівзруйновані будинки та мур колишньої Першої гімназії на Фундуклеївській вулиці, С.О. Єфремов пригадує, що у Чернігові така сама доля спіткала великі будинки казарм. Цеглу, за чутками, надсилали до Москви, там нібито спробували її робити, а вона “розсипається на порох”³⁹.

Плідна робота у стінах Чернігівського музею не поставила крапки в історії з Шевченковим щоденником. Вже 13 липня 1925 р. С.О. Єфремов знову скаржиться на “чернігівське хамство”. Працюючи з виписками з рукопису, академік переконався в необхідності сфотографувати одну зі сторінок, де були ноти. Він звернувся до Д.К. Лебеда, який направив до музею фотографа, але тому не дозволили це зробити. Відмову пояснили необхідністю отримати офіційне звернення від Академії наук. Це вкотре роздратувало С.О. Єфремова, який занотував: “Пошлю ще офіційно – побачимо, на які фіглі пустяться ці саботажники. А книжка все не друкується через цю “дружню услужливість” чернігівських просвітників. Треба буде їм у передмові спеціальний абзац присвятити, щоб усі знали, як то у нас навіть наукову, нікому не образливу роботу солодко доводиться робити. Та як і може бути інакше, коли музеями шевці порядкують: шевці може з них і не погані були, але коли ж бо вони бояться “народное достояние разглашать во всеобщее сведение”... І вдумує ж тобі отаке дубова голова!”⁴⁰.

17 липня 1925 р. до С.О. Єфремова завітав один з працівників Чернігівського музею, який, вислухавши нарікання академіка, пообіцяв “потихеньку” сфотографувати необхідну сторінку і надіслати її⁴¹. Чулки про невдоволення С.О. Єфремова та його намір “подякувати чернігівцям “за допомогу” у передмові дійшли й до директора Чернігівського музею, який 23 липня 1925 р. відвідав академіка і спробував залагодити конфлікт. Він звинувачував у всьому харківські циркуляри, які обмежували його, але С.О. Єфремов не надто вірив цим поясненням. У будь-якому випадку директор музею обіцяв неодмінно зробити та передати фотографію, через яку виникла суперечка⁴².

Ситуація розв’язалася дещо несподівано. Вранці 24 серпня 1925 р. С.О. Єфремову привезли Шевченків щоденник⁴³. Академік перебував на роздоріжжі: за короткий час опрацювати його він не міг, а довго тримати не годилося. Вихід вбачався у фотографуванні, на яке потрібно було віднайти 150 крб. Напозичавшись, 29 серпня 1925 р. С.О. Єфремов завершив роботу⁴⁴. Проте, частина фото виявилася зіпсованою, тож довелося направити до Чернігова П.Н. Лозієва*** для повторної зйомки⁴⁵. Схоже на цьому конфлікт нарешті вичерпався.

Вдруге у Чернігові С.О. Єфремов побував у березні 1927 р. на святкуванні сторіччя від дня народження Л.І. Глібова. Приїхавши до міста вранці 6 березня, він зупинився у Д.К. Лебеда. Свято складалося з трьох частин: урочисте засідання, відвідання могили байкаря, урочиста вистава.

* У Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського зберігається Книга копій документів Домницького монастиря (інв. № Ал-493), яка в 1886 р. належала мешканцю Чернігова Є.Ф. Дорошевському (див.: Скарбниці української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 4. – Чернігів, 2004. – С. 16). Дорошевський Євген Федорович, 70 років, помер 1 квітня 1932 р. від паралічу серця (див.: Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область. – Чернігів, 2008. – С. 663).

** Дроздов Володимир Геннадійович (1879–1932) – історик, музеєзнавець, у 1925–1931 роках завідувач відділу культур Чернігівського державного музею.

*** Лозієв Павло Никифорович (1894–1981) – сходознавець, іраніст, тюрколог; у 1926–1928 рр. позаштатний постійний співробітник Кабінету арабо-іранської філології Історично-філологічної кафедри ВУАН.

Його проведенням опікувалася ювілейна комісія, до складу якої увійшли Б.М. Шевелів, Д.О. Заушкевич* та М.Г. Вайнштейн. За півроку до святкування вони розробили план і направили його Чернігівському виконком, який передав документ “на апробат ректорові ІНО**”, а той (якийсь Шестаков*** – русотяп і україножер) півроку держав його в себе”. Напередодні святкових заходів комісії повернули план з численними виправленнями. Був заборонений збір коштів на пам’ятник Л.І. Глібову з мотивуванням відмови: “Мы не имеем еще памятников своим деятелям – зачем же ставить чужим”⁴⁶. На святкування виконком виділив “цілих” 25 крб., які так і не були видані. Найбільше перешкод комісія зустріла під час пошуку приміщення для проведення урочистого засідання. С.О. Єфремов достатньо красномовно описує ці події: “В Чернігові є зала колишнього дворянського зібрання, але її методом аракеєвським (“в этой зале могло б поместиться 1000 кулей муки!”) обернуто на комору, де складено якесь дрантя. Лишається зала, теж пристойна, чоловік на 700, колишнього релігійно-просвітнього товариства. Цю залю й прохала дати Комісія для засідання. Виконком одмовив з мотивів, достойних пера Щедрінового: там мають виступати ліліпути... В конкуренції українського письменника і ліліпутів перевагу віддано, звісно, останнім, бо що таке для офіційного Чернігова український письменник...”⁴⁷.

Гості свята зібралися у невеличкому помешканні однієї зі шкіл міста. Засідання вів призначений виконкомом “якийсь хлопчина, комуніст”. У щотижневому зведенні секретного відділу ДПУ УСРР №14/24 за 3–9 квітня 1927 р. зазначалося, що доповідачі намагалися надати ушануванню характер всенародного, національного свята⁴⁸. Вітаючи урочисті збори, О.Л. Глібов^{4*} зазначив, що вшанування пам’яті його батька, це вдячне визнання ролі Л.І. Глібова в історії українського письменства, заслужене його стражданнями та творчою працею⁴⁹. Першу доповідь прочитав Б.М. Шевелів. Вона, за словами С.О. Єфремова, була достатньо змістовною і залишила гарні враження, хоча в ній автор і намагався зробити з Глібова політичного діяча. Слабшою була доповідь А.В. Верзілова^{5*} – “сіра, невиразна, нецікава”⁵⁰, вона викликала багато суперечок у кулуарах. Секретний відділ ДПУ УСРР зазначав, що більшість присутніх робили з Л.І. Глібова революціонера та поета-народника, натомість “місцевий викладач Верзілов” наполягав на тому, що “головною причиною, завдяки якій навколо нього (Л.І. Глібова – *авт.*) групувалися молоді українці, була його дуже гарна дружина”. Подібний виступ, на думку працівників Чернігівського музею П.І. Смолічева^{6*} та В.А. Шугаєвського, був би доречним у тісному інтимному колі, а не на вшануванні великого українського байкаря, де громадські сили української інтелігенції проводили певну ідеологічну лінію⁵¹. Третім виступав М.Г. Вайнштейн, який висвітлив питання Глібівських матеріалів у Чернігівському музеї. Після перерви слово надали “представникові од Української Академії наук”, тобто С.О. Єфремову. Часу на написання доповіді чи обмірковування привітання у Києві він не мав, однак виступ справив належне враження на аудиторію та був достатньо емоційним.

Офіційний Чернігів свято ігнорував, проте після численних привітань з усіх куточків України, коли програма заходу була вичерпана, слово таки взяли представник від Чернігівського ІНО та ще одна невідома С.О. Єфремову особа, які “сконфужено прохамаркали, що і вони, “теж вітають...””. Далі відбулася товариська вечеря, атмосфера на якій була по-дружньому теплою. Присутні обмінювалися враженнями, спілкувалися на небажані під час офіційних зборів теми⁵². Відзначимо, що висловлені на вечері думки віднайшли своє детальне відображення у зведеннях

* Заушкевич Д.О. – чернігівський краєзнавець, член постійної Ради Чернігівського наукового товариства.

** Чернігівський інститут народної освіти.

*** Схоже С.О. Єфремов помилився, адже з 1924 р. до 1929 р. на посаді ректора перебував В.К. Щербаков.

4* Глібов Олександр Леонідович (1869–?) – син Л.І. Глібова. По смерті батька очолив земську друкарню, підготував до друку повну збірку байок Л.І. Глібова. У 1920-х роках проживав у с. Горбах Кременчуцького повіту на Полтавщині (нині Глобинський район Полтавської області).

5* Верзілов Аркадій Васильович (1867–1931) – історик, краєзнавець, громадський діяч.

6* Смолічев Петро Іванович (1891–1955) – археолог, історик, протягом 1923–1931 років очолював історико-археологічний відділ Чернігівського державного музею.

секретного відділу ДПУ УСРР. З них дізнаємося, що О.Л. Глібов, на відміну від С.О. Єфремова, мав сумнів, що доживе до часів “самостійної України”, скаржився на склад ювілейної комісії, бо в ній були не тільки українці, а й євреї⁵³.

7 березня 1927 р. учасники святкування прийшли на могилу Л.І. Глібова біля Троїцького собору. С.О. Єфремов занотовує: “Могила, як рівняти до інших, у доброму стані: принаймні пам’ятник цілий і видовбано тільки портрета. По білому мармуру – сила написів олівцем: то “культурні” одвідувачі лишають на пам’ятку нащадкам свої автографи. Поміж ними два звернуло загальну увагу: “Фома Михайлович Коцюбинський” та “Ю. Коцюбинський”... До могили Коцюбинського через кучугури розмоклого снігу не можна було добратись”⁵⁴. До речі, поховання М.М. Коцюбинського академік згадував у щоденникових записах за 21 липня 1925 р. З розмови з братом письменника він дізнався, що могила небіжчика зовсім осипалася, а дім на вул. Сіверянській захопила якась банда й руйнує. Натомість М.І. Жук підійняв завісу сімейного життя М.М. Коцюбинського. У художника нібито зберігалось листування письменника з його “довголітньою пасією”. Тож С.О. Єфремов занотовує: “Виходить, що “родинне щастя” Коцюбинських було більш ніж проблематичне: обоє шукали втіхи поза “домашнім огнищем”. А здавалось – дуже міцна ця родина”⁵⁵.

Увечері 7 березня 1927 р. учасникам святкових заходів запропонували переглянути виставу, яку давала місцева спілка робітників освіти. Те, що відбулося, надзвичайно вразило академіка. Він пише: “Казенний промовець збештав небіжчика за те, що він, хоч і писав гарні байки, але був “не наш” – не доріс до большевизму. Актори-аматори, що по сцені ходити не вміють, безграмотні декламатори, що спотикались на кожному слові, та безголосі співці – доповнили це знущання над пам’яттю письменника. Дух самозакоханої пошлости витав там, де по праву ліліпути на обидві лопатки поклали нещасного українського поета”⁵⁶.

Ще раз у Чернігові С.О. Єфремов побував за два місяці до свого арешту: 25–27 травня 1929 р. здійснив подорож на пароплаві по Десні з Києва до Чернігова та назад. У місті він пробув всього кілька годин, але мандрівка йому сподобалася: “Одпочинок на воді добрий. Їхати не тісно, вигідно, спокійно; годують добре; не бачиш набридливих фізіономій; навкруги міняються, як у калейдоскопі, нові місця. Правда, краєвиди на Десні одноманітні і, за виїмком кількох місць лісистих, не цікаві. Одно гарно – величезні простори, залиті водою. Повідь ще не окінчилася і місцями пароплав іде наче морем: ледве береги здаля мріють”⁵⁷.

Останній запис у щоденнику, пов’язаний з Черніговом, С.О. Єфремов зробив 13 липня 1929 р. Цього дня він надіслав листівку М.Г. Вайнштейну⁵⁸, а вже 21 липня його заарештували.

Отже, “Щоденники” С.О. Єфремова є без перебільшення цінним і достатньо інформативним джерелом з історії 1920-х років як України, так і Чернігівщини. Зустрічі з непересічними постатями, особисті враження від перебування у Чернігові, чутки, що побутували у місті, передають неповторну атмосферу життя та дозволяють пролити світло на маловідомі сторінки історії.

¹ Панченко В. Життя без ілюзій //Тиждень. – 2011. – 25 жовтня.

² Там само.

³ Шмельов В. Лицар духу //Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 39.

⁴ Горенко Л. Сергій Єфремов як історик і теоретик національної культури (до 130-річчя з дня народження) //Всеукраїнські Єфремовські читання. Матеріали четвертих Всеукраїнських Єфремовських читань, 5–6 жовтня 2006 року: до 130-річчя з дня народж. Сергія Олександровича Єфремова. – Черкаси: Брама-Україна, 2007. – С. 53–54.

⁵ Сюдюков І. Серед темної ночі. “Щоденники” Сергія Єфремова: особистісний вибір у тоталітарну добу //День. – 2012. – 27 липня.

⁶ Курас І., Левенець Ю., Шаповал Ю. Сергій Єфремов і його Щоденники //Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – К.: ЗАТ “Газета “РАДА”, 1997. – С. 17–19.

⁷ Шаповал Ю. Інший Сергій Єфремов //Дзеркало тижня. – 2006. – 7 жовтня.

⁸ Панченко В. Вказ. праця.

⁹ Від упорядників //Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929 /О.І. Путро (гол. упоряд.) та ін. – К.: ЗАТ “Газета “РАДА”, 1997. – С. 31.

¹⁰ Путро О. Михайло Грушевський у “Щоденниках” С. Єфремова (1923–1929 роки) //Київська старовина. – 1998. – № 4. – С. 203.

¹¹ Від упорядників – С. 31.

¹² Шмельов В. Вказ. праця. – С. 38–51.

¹³ Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – К.: ЗАТ “Газета “РАДА”, 1997. – 848 с.

¹⁴ Єфремов С.О. Щоденники... – С. 205.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – С. 206.

¹⁷ Там само. – С. 213.

¹⁸ Там само. – С. 214.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – С. 215.

²² Там само. – С. 221.

²³ Там само. – С. 226.

²⁴ Там само. – С. 237.

²⁵ Там само. – С. 240–241.

²⁶ Там само. – С. 241.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. – С. 769.

³⁰ Там само. – С. 769–770.

³¹ Там само. – С. 241–242.

³² Там само. – С. 395.

³³ Там само. – С. 201.

³⁴ Там само. – С. 769.

³⁵ Там само. – С. 242.

³⁶ Там само. – С. 241.

³⁷ Там само. – С. 129, 131, 244, 250, 252, 255, 264, 265, 271, 273, 279, 316, 420, 428, 432, 470, 502, 519, 527, 594, 611, 618, 673, 752, 778.

³⁸ Там само. – С. 242.

³⁹ Там само. – С. 251.

⁴⁰ Там само. – С. 255.

⁴¹ Там само. – С. 257.

⁴² Там само. – С. 260.

⁴³ Там само. – С. 270.

⁴⁴ Там само. – С. 273.

⁴⁵ Там само. – С. 289.

⁴⁶ Там само. – С. 474.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. /Упоряд.: В.М. Даниленко. – К.: Темпора, 2012. – С. 92.

⁴⁹ Арендар Г. До історії надходження реліквій Леоніда Глібова в Чернігівський історичний музей. Листи Олександра Глібова до Марка Вайнштейна //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 6. – Чернігів, 2005. – С. 101.

⁵⁰ Єфремов С.О. Щоденники... – С. 474.

⁵¹ Українська інтелігенція і влада. – С. 92.

⁵² Єфремов С.О. Щоденники... – С. 475–476.

⁵³ Українська інтелігенція і влада. – С. 92.

⁵⁴ Єфремов С.О. Щоденники... – С. 476–477.

⁵⁵ Там само. – С. 259.

⁵⁶ Там само. – С. 477.

⁵⁷ Там само. – С. 768.

⁵⁸ Там само. – С. 778.

СЕРГЕСВА С.

Чернігівці – кавалери ордена Трудового Червоного Прапора УСРР

В експозиції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського представлений унікальний експонат – орден Трудового Червоного Прапора Української Соціалістичної Радянської Республіки зразка 1921 року. Цим орденом під № 290 у вересні 1930 року за активну участь у боротьбі з контрреволюцією та в соціалістичному будівництві був нагороджений Купріян Іванович Рибка, перший голова колгоспу с. Григорівка на Ніжинщині.

В українській фалеристиці орден Трудового Червоного Прапора УСРР залишився першим і єдиним орденом Української республіки радянської доби і як нагорода проіснував лише 12 років. Його історія почалась з постанови V Всеукраїнського з'їзду Рад, який відбувся у Харкові в лютому–березні 1921 року, “Про Червоний орден Трудового Прапора”. Цією постановою з'їзд започаткував орден Трудового Прапора для відзначення заслуг на “фронті боротьби з господарською розрухою” як окремих працівників, так і цілих груп.

Орденська книжка К.І. Рибки, видана в 1937 р.

20 квітня 1921 року Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) затвердила орден Трудового Червоного Прапора та доручила Народному комісаріату освіти УСРР оголосити конкурс на подання у місячний термін проектів його малюнка. Підсумки конкурсу були розглянуті 5 жовтня 1921 року. Президія ВУЦВК затвердила подання журі про присудження першої премії проекту знака під девізом “Кінець розрухе”, вирішила всі написи на ордені зробити українською мовою та замовити перші 5000 знаків.

Не буде зайвим зазначити, що історія створення ордена Трудового Червоного Прапора УСРР є найбільшою загадкою в українській фалеристиці. Адже і досі не вдалося ані розшукати оригінал малюнка проекту знака під девізом “Кінець розрухе”, ані встановити хто був його автором і де виготовлявся сам знак.

У травні 1921 року відбулось перше нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР. Оскільки на той час ще не виготовили знак ордена, нагородженим видавали тимчасові свідоцтва, які в майбутньому підлягали обміну на ордени.

Статут ордена затвердили постановою ВУЦВК та РНК УСРР у листопаді 1925 року. Передбачалось, що нагороджуватись можуть не тільки громадяни і колективи всіх радянських республік, але й громадяни та колективи іноземних держав. Разом зі знаком ордена нагородженій особі або колективу мала видаватися “особлива грамота” за підписами голови і секретаря ВУЦВК¹ (кольор. вкл. 5). Бланки грамот у кількості 3000 примірників були виготовлені у Харкові на початку 1926 року.

У 1931 році в Україні були надруковані перші орденські книжки зі статутом нової редакції, який передбачав значні пільги орденосцям. Натомість, на відміну від статуту 1925 року, нова його редакція давала можливість позбавлення ордена не тільки на підставі судового вироку, а і внаслідок негативного висновку органів виконавчої влади, організацій та установ, за поданням яких громадянин або колектив були нагороджені орденом².

На початку 1930-х років, коли все чіткіше почали вимальовуватися контури тоталітарної держави, союзний центр зробив рішучий наступ на “нагородний суверенітет” республік. У квітні 1933 року Президія ЦВК СРСР прийняла постанову “Про ордени Союзу РСР і союзних республік і нагрудні значки”. З дня опублікування цієї постанови – 24 квітня – Президія ЦВК СРСР припинила нагородження республіканськими орденами. Згідно з постановою вже видані ордени зберігали свою силу в межах затверджених до них положень.

Після припинення у 1933 році нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР, грамоти до орденів (іноді вони видавалися не тільки нагородженим орденом, а й іншим особам за заслуги у соціалістичному будівництві) перетворилися на єдину самостійну нагороду України.

З метою визначення кількості нагороджених наприкінці 1940-х та у 1960-х роках був складений реєстр орденосців. За даними Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ) документально підтверджено нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР у 1921–1933 роках – 307 осіб і 29 колективів, у тому числі 15 військових формувань³.

Природно, виникли питання: а скільки осіб і колективів та за які заслуги були нагороджені цим орденом на теренах історичної Чернігівщини? Пошуки відповідей привели нас до Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО), ЦДАВОУ, чернігівських газет 1920-х – початку 1930-х років: “Красное знамя”, “Червоний стяг”, “Робітничий шлях” тощо.

Не склало труднощів з’ясувати, що першим на Чернігівщині отримав цю нагороду Чернігівський губернський земельний відділ. Інформацію про цю подію зустрічаємо у багатьох краєзнавчих виданнях.

Відділ створили, ще у 1918 році при Чернігівському губвиконкомі рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів на території так званої нейтральної зони, а по суті – радянсько-більшовицької частини Чернігівської губернії, центр якої розміщувався у Почепі (тепер Брянська область РФ). Наприкінці 1918 року всі губернські радянські установи переїхали до Клинів. Зі встановленням радянської влади на всій території губернії у лютому 1919 року губернський земельний відділ, разом з іншими установами створеного на той час губернського революційного комітету, розмістився у Чернігові. Складався очолюваний головою губревкому Т. Коржиковим відділ з кількох підвідділів: землевпорядно-статистичного, сільськогосподарського, лісового, земельних покращань тощо. Тоді у відання губернського та повітових земельних відділів надійшли великі приватні маєтки, сільськогосподарські знаряддя праці, свійські тварини, посівний матеріал. У багатьох маєтках, зокрема – Червоний хутір, Слобідка, Довжик Чернігівського повіту, Пересаж Городнянського збереглися племінні ферми великої рогатої худоби та свиней, високоякісні насіння жита, пшениці, вівса, ячменю. Зусиллями губземвідділу на базі приватних володінь у 11 повітах губернії було створено 42 радянських господарства⁴.

Після тимчасового перебування на Чернігівщині Добровольчої армії генерала Денікіна губземвідділ поновив свою діяльність 2 грудня 1919 року⁵. У 1921 році він складався з підвідділів: загального, сільськогосподарського, ветеринарного, постачання, фінансового. Постановою від 3 січня 1922 року Мала Президія ВУЦВК відзначила роботу Чернігівського губземвідділу з раннього підйому парів та нагородила його орденом Трудового Червоного Прапора УСРР за “видатні подвиги” з підняття сільського господарства⁶. Завідував відділом у цей час Щуковський, секретарем працював Переломов⁷.

Дослідження теми дозволило зробити висновки, що клопотання про нагородження, зазвичай, робилось з ініціативи місцевих органів влади і, як правило, за конкретні заслуги, масові ж нагородження орденом відбувались за вказівкою згори. Майже всі нагородження приурочувались до ювілейних революційних свят, партійних та радянських з'їздів. Всі подання на нагородження потрапляли до Комісії з нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР при ВУЦВК, створеної у травні 1921 року. Ймовірно, певний час Комісія не мала твердих настанов, за які саме заслуги претендент може отримати орден. Так, у квітні 1922 року Чернігівський губвиконком направив до Комісії подання на нагородження орденом Трудового Червоного Прапора заступника начальника міліції Кролевецького повіту Іванова, який “проявил широку ініціативу в боротьбі з пожежаром, охопившим до 200 десятин торф'яних болот и лесов уезда”⁸. Завдячуючи Іванову, пожежа була ліквідована. Саме це подання стало поштовхом до постанови Малої Президії ВУЦВК від 17 травня 1922 року про доручення Секретаріату ВУЦВК, за узгодженням з відповідними відомствами, виробити положення про порядок нагородження орденом “Красного трудового знамени”⁹. Самому ж Іванову від імені ВУЦВК висловили подяку за проявлені енергію, сміливість і розпорядливість та нагородили його грамотою і премією в розмірі місячного окладу¹⁰. Остаточне рішення про нагородження приймала Мала Президія ВУЦВК. У квітні 1928 року функції Комісії перейшли до Секретаріату ВУЦВК, який фактично і вирішував питання про нагородження. Рішення Секретаріату затверджувала Президія ВУЦВК.

Напередодні п'ятої річниці жовтневого перевороту у Центральній комісії з підготовки святкування (подібні комісії створювались до всіх ювілейних революційних свят у центрі і на місцях) з метою “закреплення этого праздника в сознании рабочих масс” вирішили нагородити видатних героїв праці з робітничого середовища¹¹.

Чернігівській губернії виділили 9 орденів Трудового Червоного Прапора УСРР. Губернській комісії з підготовки святкування запропонували висунути на нагородження робітників з великим стажем роботи, які виявили особливу ініціативу і тим сприяли розвитку виробництва, раціоналізаторів та винахідників, робітників зразково дисциплінованих, які не мали прогулів, дезертирства у роки громадянської війни і тим сприяли охороні виробництва.

У жовтні 1922 року губернський відділ комунального господарства постановив порушити клопотання про нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР п'ятьох робітників м. Чернігова, а саме: брандмейстера Г.І. Козлова та водія Ф.І. Майбороду з міської пожежної команди, робітника електростанції Н.І. Маринича та працівників водогону В.Д. Ковбасевича і Кияшка¹². З цих осіб мали обрати двох найдостойніших. Решта 7 орденів дістались робітникам шосткинських заводів¹³.

Під час жовтневих свят у Чернігові 7 листопада 1922 року орденом Трудового Червоного Прапора УСРР нагородили Василя Даниловича Ковбасевича та Нестора Івановича Маринича, додавши кожному по шкіряній куртці, гімнастерці та по парі чобіт¹⁴. Найстарший з нагороджених чернігівців – 65-річний В.Д. Ковбасевич працював на водогоні понад 30 років, обіймав посаду завідуючого водогінними майстернями. 38-річний Н.І. Маринич працював старшим водопровідним майстром міської електростанції у 1-му Холодному Яру¹⁵.

У 1928 році Всеукраїнська рада профспілок порушила перед ВУЦВК клопотання про присвоєння звання Героя Праці всім трудящим, нагородженим орденом Трудового Червоного Прапора УСРР. У зв'язку з цим Президія Чернігівської окружної профради підняла питання про присвоєння звання Героя Праці Ковбасевичу та Мариничу – єдиним кавалерам цього ордена у Чернігові¹⁶. Ймовірною причиною цього стало те, що згідно з постановою ЦВК СРСР від 27 липня 1927 року “Про Героїв Праці”, за якою це звання надавалось за особливо видатну діяльність на користь народного господарства, далеко не всі орденоносці його отримали. Рішення про присвоєння звання Героя Праці приймалось постановою Малої Президії ВУЦВК. У поіменних списках Героїв чернігівців ми не знайшли.

Що стосується нагороджених робітників Шостки, то, завдячуючи місцевому краєзнавцю В'ячеславу Дмитровичу Кириєвському, маємо відомості лише про одного орденоносця: у 1922 році за вчасний ремонт котла паровоза для Червоної армії під час боїв з денікінцями орден Трудового Червоного Прапора УСРР отримав котельник (з 1895 року) порохового заводу Захар Хомич Нестеренко. Орденоносця дуже поважали в довоєнній Шостці, перехожі завжди знімали картузи та вклонялися йому.

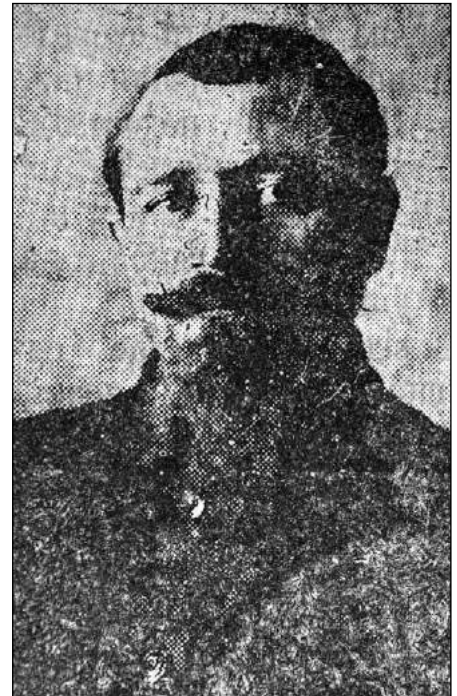
Восени 1927 року силами окремого корпусу військ шляхів сполучень у рекордні строки закінчили будівництво залізничної колії Чернігів–Овруч. Рішення про будівництво залізниці прийняли 14 січня 1927 року з тим, щоб укладку рейок завершити до 1 жовтня того ж року. Військові частини, працюючи у вкрай складних умовах, завершили будівельні роботи на 15 днів раніше. У зв'язку з цим, Чернігівський окрвиконком виступив з ініціативою про нагородження частин, що працювали на будівництві залізниці Чернігів–Овруч, орденом Трудового Червоного Прапора УСРР. Це питання було порушене на засіданні окрвиконкому 20 вересня 1927 року. У постанові зазначалось: “Беручи до уваги: 1) що 1-й, 6-ий, 9-ий залізничні і 9-й полк зв'язку корпусу військових шляхів приложили максимум зусилля в справі будівництва залізниці Чернігів–Овруч, яка має велике економічне значення для Чернігівської округи, і закінчили будівництва до встановленого строку; 2) що зазначені військові частини брали активну участь в справі допомоги селянству Чернігівщини в проведенні польових робіт – визнати, що зазначені полки заслуговують нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР, для чого підняти відповідне клопотання перед ВУЦВКом”¹⁷.

Третього жовтня 1927 року голова Чернігівського окрвиконкому Я.П. Кузнецов направив подання до Президії ВУЦВК, яке докладно обґрунтував: “Чернігівський окрвиконком просить Президію ВУЦВК розв'язати питання про нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР 1-го, 6-го та 9-го залізничних полків та 9-го полку зв'язку ВСШ (військ сполучень шляхів – С.С.), які заслуговують нагородження по наступним мотивам: 1-й залізничний полк Ленінградського військового округу точно і швидко виконав завдання по своїй дільниці роботи, виявив ентузіазм, велику свідомість, зберіг єдність та дисципліну частини в період самого важкого часу будівництва, коли робочий день тривав 10 і більше годин. 6-й залізничний полк Українського військового округу рекордно виконав окремі завдання: роботи по збудуванню мостів і по укладці шляху, виявив максимум дисципліни, високу учбову підготовку, дуже гарно організовану раціоналізацію праці, що зберегло здоров'я червоноармійців.

9-й залізничний полк Сибірського військового округу виконав раніше строку найбільші роботи, причому по якості виконання служив прикладом всьому складу корпусу.

9-й полк зв'язку Білоруського військового округу служив прикладом героїзму, самовідданості для всього складу військ. При проведенні робіт з установки телеграфної лінії в болотах міжріччя в дуже важких умовах по пояс у воді встановив низку рекордів і високу раціоналізацію праці, що давало змогу виконувати роботу у точно встановлений строк”¹⁸.

Дислокувалися ці частини у районі Чернігова, а саме: 1-й залізничний полк Ленінградсько-

**Я.П. Кузнецов,
голова Чернігівського
окрвиконкому в 1927 р.**

го ВО у с. Подусівка; 6-й залізничний полк Українського ВО у с. Новий Білоус; 9-й залізничний полк Сибірського ВО у с. Кархівка; 9-й полк зв'язку Білоруського ВО у Чернігові¹⁹.

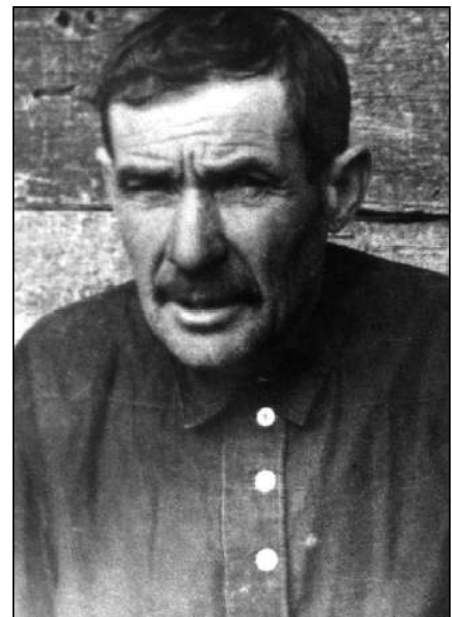
Рішення про нагородження військових частин, що брали участь у будівництві залізниці Чернігів–Овруч по всій її довжині, прийняла Мала Президія ВУЦВК 14 лютого 1928 року за поданням Комісії щодо підготовки святкування Х-річчя Робітничо-селянської червоної армії (РСЧА): “За величезну роботу по збудуванню залізничного шляху Чернігів–Овруч, який здебільшого проходить по території УСРР, за бойове захоплення цієї роботою і високу раціоналізацію праці, завдяки чому зазначений шлях було закінчено раніше призначеного часу, не дивлячись на великі труднощі, коли часто червоним воякам приходилось бути по пояс у воді (в болотах Межириччя)... нагородити від імені ВУЦВКу Червоним Прапором і орденом Трудового Прапора полки, що брали участь у згаданій роботі”²⁰. Крім полків, що дислокувались на Чернігівщині, орден отримали ще п'ять військових частин, які працювали на будівництві залізниці за межами Чернігівського округу.

У 1930 році в Україні відзначили десятиріччя утворення Комітету незаможних селян (КНС). З цього приводу 30 липня 1930 року відбулось засідання Чернігівського окрвиконкому, на якому заслухали питання про нагороди ветеранам-незаможникам. Після його обговорення вирішили порушити клопотання перед Президією ВУЦВК про нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР Василя Максимовича Уханова, одного з організаторів КНС на Чернігівщині, заступника завідуючого Чернігівським окрземвідділом²¹. Але відомості про нагородження орденом В.М. Уханова у документах відсутні. Натомість є позитивна відповідь на звернення Ніжинського окрвиконкому до ВУЦВК з проханням про нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР великої групи селян-незаможників. За поданням Комісії в справі проведення святкування 10-річчя КНС Секретаріат ВУЦВК 1 вересня 1930 року постановив задовольнити клопотання низових організацій КНС, Ніжинського окрвиконкому та нагородити орденом Трудового Червоного Прапора УСРР наступних незаможників:

1. Вертелецького Павла Тихоновича
2. Веделя Свирида Матвійовича
3. Гриня Михайла Спиридоновича
4. Гриня-Яценка Боніфата Івановича
5. Губаря Корнія Якимовича
6. Губаря Федора Кириловича
7. Гука Михайла Васильовича
8. Казімира Максима Кириловича
9. Кириченка Корнія Павловича
10. Кресана Гната Сергійовича
11. Кривенка Пантелія Омельковича
12. Кургана Олексія Максимовича
13. Метелицю Петра Андрійовича

Ф.Д. Петровський.

С.І. Шумейко.

14. Моргуна Миколу Антоновича
15. Нагорного Олексія Дорофійовича
16. Петренка Остапа Андрійовича
17. Петровського Федора Дмитровича
18. Підгорну Марію Іванівну
19. Рибку Купріяна Івановича
20. Фесюна Василя Васильовича
21. Фесюна Павла Васильовича
22. Царенка Василя Якимовича
23. Шумейка Сергія Івановича²².

Про деяких з нагороджених маємо більш докладну інформацію. С.М. Ведель народився 1883 року в с. Григорівка Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Воював на фронтах Першої світової війни, згодом, у 1918 році, – у партизанському загоні М. Кропив'янського. З 1924 року працював у сільськогосподарській комуні “Червоний партизан” у Ніжині, де спочатку завідував фермою, а потім очолив комуну. Отримав орден Трудового Червоного Прапора під № 893.

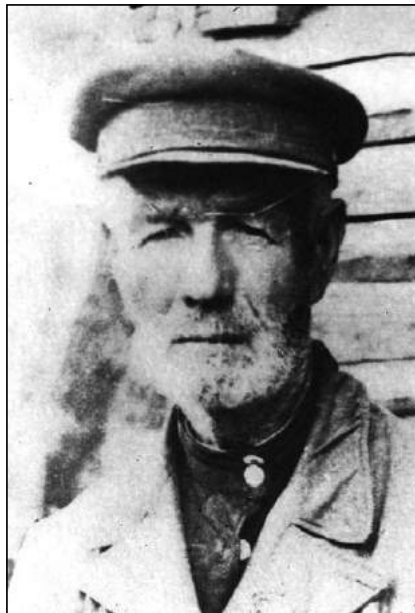
С.М. Ведель.

О.Д. Нагорний народився у 1896 році у с. Веркіївка (тепер Вертіївка) на Ніжинщині. З 1925 року очолював сільську Раду у сусідньому селі Колісники, де у 1929 році створив та очолив колгосп. Працював головою колгоспу до 1938 року. Під час Великої Вітчизняної війни разом з родиною перебував у партизанському з'єднанні “За Батьківщину”. Його земляк Ф.Д. Петровський працював головою волосних виконкомів на Ніжинщині.

Уродженець с. Григорівка К.І. Рибка чотири роки обіймав посаду голови місцевого комнезаму, організовував колективну обробку землі найбільш біднішим селянам та батракам. Свій орден разом з грамотою під № 311 у грудні 1957 року передав до Чернігівського історичного музею (інв. № И-5753; Ал-683). Наслідував його приклад уродженець с. Безуглівка Ніжинського повіту С.І. Шумейко. У 1920-х роках він був одним з організаторів і керівників КНС на Ніжинщині, у 1968 році передав до музею свій орден № 294 та грамоту № 315 (інв. № И-6483; Ал-2117).

О.Д. Нагорний.

К.І. Рибка.

Таким чином, список чернігівців – кавалерів першого і єдиного ордена радянської України досить обмежений і не зовсім повний. На жаль, нам поки не вдалося встановити всі прізвища орденосців Шостки 1922 року. Відсутні відомості про нагородження наших земляків у 1931–1933 роках. Швидше за все на території сільськогосподарських округів історичної Чернігівщини в умовах насильницької колективізації та штучного голоду вони взагалі не проводились.

Так чи інакше, завіса таємності над історією цієї нагороди на Чернігівщині припіднята. Слово за наступними дослідниками.

---

¹ Нагороди України: історія, факти, документи. – К., 1996. – Т. 2. – С. 15–17.

² Там само. – С. 24.

³ Там само. – С. 28.

⁴ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р.-503. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 422.

⁵ ДАЧО. – Ф. Р.-15. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 171.

⁶ ДАЧО. – Ф. Р.-15. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 24.

⁷ ДАЧО. – Ф. Р.-503. – Оп. 1. – Спр. 1399. – Арк. 7.

⁸ Красное знамя (Чернигов). – 1922. – 22 апреля. – С. 2.

⁹ Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 1. – Оп. 14. – Спр. 3. – Арк. 24

¹⁰ Там само.

¹¹ Красное знамя. – 1922. – 21 сентября. – С. 2.

¹² ДАЧО. – Ф. Р.-65. – Оп. 1. – Спр. 640. – Арк. 224.

¹³ Красное знамя. – 1922. – 14 октября. – С. 3.

¹⁴ Там же. – 26 октября. – С. 3.

¹⁵ ДАЧО. – Ф. Р.-1208. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 159.

¹⁶ Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 20 червня. – С. 4.

¹⁷ ДАЧО. – Ф. Р.-65. – Оп. 5. – Спр. 28. – Арк. 63.

¹⁸ Там само. – Арк. 47.

¹⁹ Там само. – Арк. 54.

²⁰ ДАЧО. – Ф. Р.-65. – Оп. 1. – Спр. 793. – Арк. 163в.

²¹ Там само. – Спр. 1091. – Арк. 183.

²² ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 14. – Спр. 11. – Арк. 110.

КЛІЩЕНКО Т.

Лист з 1945-го

Місто Щорс було окуповане фашистами 3 вересня 1941 р., мужньо пережило страшні 2 роки та 19 днів, 21 вересня 1943 р. звільнене військами 55-ї стрілецької дивізії під командуванням М. Заїюльєва, яка входила до складу 61-ї армії Центрального фронту.

Думаю, цей лист “знайшовся” у Щорському районному архіві не випадково. Він – як пам’ять, як нагадування наших визволителів нащадкам через довгі десятиріччя: ми були не тільки воїнами, а й звичайними людьми, в наших серцях жили не тільки любов до Батьківщини та ненависть до ворогів, але й знаходилося місце теплим почуттям до цієї незнайомої зраненої землі, яку, побачивши у визвольну осінь 1943-го, запам’ятали назавжди, яка стала часточкою нас, наших душ...

С.О. Філіппов. 1940-і роки.

Лист був направлений на адресу Щорської міськради понад 68 років тому – 17 лютого 1945 р. Наводимо його текст мовою оригіналу:

“Дорогие товарищи – горожане!

Поздравляю Вас с праздником – 27-й годовщиной Красной Армии!

С горячим приветом к Вам неизвестный Вам воин Красной Армии – северянин.

Немного для Вас покажется сначала странно, как же, человек с Севера и вдруг обращается с письмом к жителям Вашего города.

В 1943 г. 20 сентября, (а может быть и 21 сентября, память немного изменяет), мне вместе с другими защитниками нашей Родины выпало счастье освободить Ваш город Щорс от немецких захватчиков. Вот потому-то мне и хочется передать Вам пламенный привет и узнать, как Вы живете, как заживаете раны, нанесенные фашистами.

Разрешите надеяться, что железнодорожники – родные братья Красной Армии – давно восстановили разрушенное депо и железнодорожный мост на р. Сновь, педагоги города снова трудятся на своем посту – в школах.

Как сейчас вижу Ваш город, улицы, и дорога, идущая на Городню... Товарищи, работники горсовета, хочется знать, есть ли в Вашем городе или поблизости детские дома?

Хотелось бы завязать с ним письменную связь. Я в прошлом воин, сейчас инвалид Отечественной войны, работаю директором детского дома, воспитываю 140 человек детей фронтовиков. Вот поэтому-то и хочется связаться с Вашим детским домом.

Правда, я сознаю, что Вы загружены работой, но надеюсь – выделите 5 минут времени и черкнете мне ответ.

Эх, как хотелось бы побывать в Вашем городе!

Привет Вам, товарищи!

Директор Усть-кубинского школьного детского дома, в прошлом воин – Ст. лейтенант С.А. Филиппов.

Черкните по адресу:
Вологодская обл.,
Усть-кубинский район
Усть-кубинский школьный детский дом № 1
Филиппову
17.02.–1945 г.”

Судячи з інформації (її теж знайшли в архіві), тодішні керівники міськради відповіли авторові листа 19 березня 1945 р.

Співробітники Щорського історичного музею не могли не розповісти про цей випадок землякам і надрукували знайдений лист, який підкупав своєю щирістю та любов'ю, на сторінках районної газети “Промінь” 23 лютого 2012 р. як поздоровлення жителям міста, яке так глибоко запало в душу воїну-визволителю. Висловили надію, що відгукнуться на наш запит на далекій Вологодщині, а якщо пощастить – дізнаємось більше про цю людину, про подальший шлях старшого лейтенанта С. Філіппова. Написали за адресою, вказаною в листі, в дитячий будинок та колегам – у місцевий музей. І розпочався пошук.

Отримана відповідь, на жаль, була невтішною: сучасний дитячий будинок організований у 1990-і роки, інформації про попередників не має. Колеги-музейники порадили звернутися до обласного архіву.

З Державного архіву Вологодської області повідомили, що у фонді Вологодського обласного відділу народної освіти серед учасників обласної наради працівників дитячих будинків (список без дати у справі за 1944 р.) значиться директор Усть-Кубинського шкільного дитячого будинку Філіппов Сергій Олекс. (по-батькові вказано скорочено – Т.К.): 1908 року народження, загальний педагогічний стаж – 13 років, освіта – середня педагогічна, стаж роботи директором дитячого будинку – 3 місяці¹. Ані особової справи, ані автобіографії чи інших відомостей про С.О. Філіппова більше не виявлено.

За рекомендацією директора обласного архіву О.В. Мухіна і заввідділом наукової публікації та інформаційних послуг Н.В. Болотіної ми звернулися до Вологодського обласного архіву новітньої політичної історії. І через кілька тижнів за підписом директора О.В. Тимоніна отримали завірену копію анкети кандидата для вступу в члени ВКП(б), заповненої Сергієм Олександровичем Філіпповим 2 жовтня 1943 р., буквально через півтора тижня після визволення Щорса. Кандидатська картка № 5969006².

Сторінки анкети розповідають про типовий шлях людини своєї епохи – вихідця з бідної селянської родини: робота на селі, навчання, вчителювання в маленьких сільських школах, набуття військових знань у воєнному училищі та підтвердження їх у фронтових умовах на полі бою; вступ до лав партії, шлях до омріяної перемоги, радість визволення окупованих фашистами територій, поранення та повернення до мирної праці, до виховання дітей, сім'ї яких забрала війна.

“Первинна парторганізація 2-го с[трілецького] б[атальйону] 111 с[трілецького] п[олку]. Політвідділ 55 с[трілецької] д[ивізії]. Центральний фронт.

Місце народження – с. Шулєпово, Грибцовська сільрада, Усть-Кубинський район Вологодської області.

Національність – росіянин.

Заняття батьків: а) до 1917 р. – селяни-бідняки,

б) після 1917 р. – селяни-бідняки, в колгоспі з 1932 року.

Соц[іальне] становище – службовець.

Рід занять з початку трудової діяльності за місцем народження – сільське господарство, землеробство – до жовтня 1931 року.

Освіта – середня педагогічна, навчався в педучилищі міста Кадников Вологодської області, закінчив у 1941 році”.

С. Філіппов працював, у тому числі й у період навчання, учителем в селах Заледієво та Високовська Запань свого району до березня 1942 р.

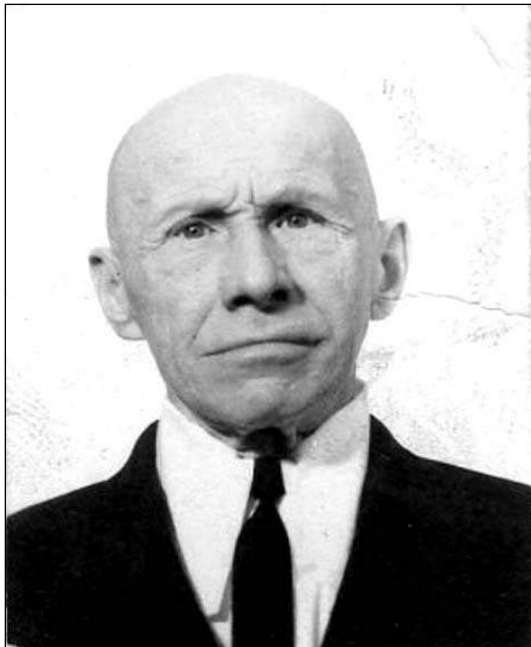
Далі, до січня 1943 р. – курсант Лепельського військового піхотного училища, яке перед самою війною, наприкінці квітня – на початку травня 1941 р. з Білорусії було переведене до м. Череповець Вологодської області: передчуття війни змусило радянське керівництво багато військових навчальних закладів відсунути подалі від кордонів. У короткий термін була змінена система навчання – основний акцент робився на підготовці молодших командирів, які після 2–3 місяців навчання сержантами випускалися на фронт. Разом з тим, набиралися групи, в яких протягом 7 місяців готували (щоправда, за скороченою програмою) командирів взводів для стрілецьких, мінометних, кулеметних рот (з січня 1943 р. термін навчання збільшили до одного року). Курсанти вивчали матеріальну частину гвинтівок, автоматів, ручних та станкових кулеметів, тактику дій стрілецьких підрозділів у наступі та обороні, топографію.

У січні 1943 р. старший лейтенант С.О. Філіппов прибув на фронт командиром мінометного взводу. У червні – став кандидатом у члени партії.

Якщо у довоєнний час з 1939 р. єдиний кандидатський стаж становив один рік, то в надзвичайних умовах Великої Вітчизняної війни ЦК ВКП(б) дозволив (з грудня 1941 р.) політорганам Червоної армії приймати в члени ВКП(б) тих військовослужбовців, які відзначилися в боях, після трьох місяців кандидатського стажу. Так 5 жовтня 1943 р. став комуністом і С.О. Філіппов, який воював на Північно-Західному і Центральному фронтах, був нагороджений медаллю “За відвагу” (наказ по 111 стр. полку від 26 липня 1943 р. № 036).

Про подальшу долю Сергія Олександровича вдалося дізнатися завдяки допомозі Усть-Кубинської районної газети “Северная новь”: на публікацію “Украинцы разыскивают нашего земляка” відгукнулися донька та онука С.О. Філіппова.

Мілітина Сергіївна Данилова пише, що її батько виховувався у великій селянській сім’ї, де росло четверо дітей, тому рано пізнав усі тяготи селянської праці. Перший запис у трудовій книжці свідчить, що загальний стаж роботи до вступу в Заледівську школу, підтверджений документами, становив два роки шість місяців. У початкових сільських школах С.О. Філіппов працював завідуючим. Воєнний період життя дочці мало відомий: “Но из его воспоминаний я знаю, что он воевал на Курской дуге под командованием маршала Рокоссовского и участвовал в форсировании Днепра. Командовал минометной ротой и был в звании старшего лейтенанта”.

С.О. Філіппов. 1970-і роки.

В 1944 р. був поранений, після госпіталю комісований і з 3 липня 1944 р. призначений директором Усть-Кубинського шкільного дитячого будинку. Потім була партійна робота, праця на посаді голови селищної ради, знову інструкторська робота у відділі профспілкових та комсомольських організацій, оргвідділі Усть-Кубинського райкому КППС.

“На всех участках работы отца отличала большая ответственность. В те годы не было машин и, работая в райкоме, приходилось ходить пешком в командировки в дальние колхозы района, жить там неделями во время посевной или уборки урожая. Но как я помню, отец никогда не жаловался, не ждал никаких поблажек, не требовал ничего взамен. Он был очень справедлив, строг не только к окружающим, но и к самому себе, делал все по совести.

Душа фронтовика не знала покоя. Выйдя на пенсию, отец часто встречался с молодежью. Призывал

любить свою Родину и суметь за нее постоять, если понадобится. Писал статьи в районную газету, т. е. вел активный образ жизни.

Умер в 1980 году после тяжелой продолжительной болезни. Похоронен в селе Устье Усть-Кубинского района.

Со своей женой Анной Михайловной папа прожил почти пятьдесят лет. Он был замечательным мужем и отцом. Я его единственная дочь. Отец всегда был для меня примером. Он радовался тому, что я пошла по его стопам и стала учителем. Проработала 36 лет в сельских школах. Сейчас на пенсии.

Я горжусь своим отцом. Рассказываю детям, а сейчас и внукам о их дедушке и прадедушке”.

С.О. Філіппов був нагороджений також медалями “За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.” та “За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.”, ювілейними відзнаками.

У С. Філіппова троє онуків та четверо правнуків. З розмови з онукою Ольгою дізналися, що дружина Сергія Олександровича все життя працювала мереживницею, плела чудові вологодські мережива.

Та повернемося до подій 70-річної давнини. Микола Борисович Івушкін, який в роки війни був секретарем партійної організації полку, начальником політвідділу бригади, а потім начальником політвідділу 55-ї стрілецької дивізії і безпосереднім учасником визволення нашого краю, у своїх мемуарах писав: “Наші розвідники та партизани загону імені Івана Богуна доповіли про те, що ... місто німці перетворили на міцний опорний пункт. На підступах до нього, а також вздовж залізничної лінії Щорс–Гомель вони створили систему інженерних споруд – окопи, ходи сполучення, кулеметні гнізда, дзоти. Біля вокзалу та на перехрестях вулиць також споруджені дзоти.

Підготовку до наступу дивізія проводила вночі.

...Рано вранці 21 вересня почався наступ. 9 рота 228-го полку під командуванням старшого лейтенанта Філіппова першою увірвалась до міста. Добре діяв і 111-й полк”³.

Не може бути, що це не наш Філіпов, хоча в його анкеті вказаний не 228-й, а 111-й полк! Мало ймовірно – два старших лейтенанти Філіппова в одному місті. Сподіваємося, подальші дослідження дозволять з’ясувати це остаточно.

¹ Державний архів Вологодської області. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 3217. – Арк. 66.

² Вологодський обласний архів новітньої політичної історії. – Ф. 1283. – Оп. 3. – Спр. 637. – Арк. 6–6зв.

³ Івушкін Н.Б. Место твое впереди. – М., 1976. – С. 194–195.

СИТИЙ І.

Печатки Тарновських. За матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського

До недосліджених сторінок спадщини родини Тарновських відносяться їхні печатки¹. З метою усунення цієї лакуни нами опрацьований фамільний архів, який зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського. Була виявлена ціла низка відбитків печаток від 1722 р. до 1880-х років. Дві матриці ХІХ ст. зберігаються у спадкоємців Тарновських².

Серед зображень превалує малюнок родинного герба в його другій версії, т. зв. *Леліва відмінна*: у блакитному щиті – золота зірка, під нею – півмісяць рогами догори, над щитом – коронований шолом, увінчаний 5 страусовими пір'їнами³.

Проте з'явилася вона не одразу. На жаль, ми не знаємо нічого про печатку родоначальника – Івана Ляшка-Тарновського, військового товариша (1687)⁴. На печатці ж варвинського сотника Михайла Тарновського 1722 р. зображене простромлене стрілами серце з хрестом у сійві угорі та двома зірками обабіч – популярна в гетьманській Україні символіка.

На печатках бунчукового товариша Стефана Тарновського та його дружини – зовсім інші знаки: крила, рука, що тримає стріли, серце, тобто – емблеми Полетиків⁵.

Іван Тарновський користувався печаткою із зображенням серця, простромленого двома шаблями.

За генерального бунчужного Якова Тарновського на гербових печатках Тарновських з'явилося зображення герба Леліва. Ймовірно, саме від нього почалася легенда про спорідненість лівобережних Тарновських з польськими, про що промовляв згаданий герб. Ймовірно, прилучення до цього герба було обумовлене двома чинниками: високий соціальний статус та політика імперського уряду щодо інкорпорації старшини в російське дворянство.

У ХІХ ст. зустрічається низка допоміжних печаток із зображеннями вензелів, ініціалів, з декором, гаслами, написами для опечатування приватної кореспонденції.

Як годилося, головне зображення гербової печатки прикрашалось позащитовими елементами: шоломом, короною, наметом, арматурою, нагородами, щитотримачами, пір'їнами. Кількість останніх коливалася від стандартних п'яти до семи, іноді зустрічаються три пір'їни. Змінювалася у часі і форма щита. Корона зображувалася лише відкрита – п'ятизубцева, як і шолом – дворянський. У разі одруження жінка з іншої родини додавала до своєї гербової печатки зображення герба Тарновських, проте, бували й винятки.

Не гребували Тарновські й користуванням запозиченими печатками, з чужими зображеннями та написами.

У ХVІІІ ст. Тарновські, що обіймали посади, на печатках обабіч герба аббревіатурою могли зазначати своє ім'я та посаду, ті ж, хто не мав посади – лише ім'я. У ХІХ ст. обмежувалися ініціалами, вензелями; щоправда, з'явилися гасла. Для нанесення написів використовували переважно кирилицю, інколи – латину, підкреслюючи таким чином у часи козаччини свій особливий соціальний статус та освіченість.

Печатки Тарновських були різноманітної форми: восьмикутні, овальні, круглі, прямокутні; серед запозичених траплялися й трикутні. Перші дві форми панували у ХVІІІ ст. як віддзеркалення традицій козацького старшинського середовища та пануючих стилів – бароко і рококо⁶.

Для виготовлення відбитка спочатку використовувалася паперово-воскова техніка, яку з часом витіснила більш зручна – сургучева. Панує червоний сургуч – на ньому краще читають-

ся зображення та написи, він естетично привабливіший. В разі відсутності червоного сургучу – користувалися чорним та коричневим сургучем.

Засвідчували печатками різноманітні офіційні папери та приватне листування. В останньому випадку лист складала конвертом, а печатку прикладали ззовні. Колекціонер Василь Тарновський гербовою печаткою та печаткою з ініціалами “АВ” опечатував артефакти.

Аналіз сфрагістичної спадщини Тарновських свідчить про те, що печатки родини розвивалися у загальному річищі української сфрагістики. Це стосується передусім зображень, які еволюціонували від спрощених козацьких емблем, символів, знаків до усталеної гербової композиції. У ХІХ ст. Тарновські відповідно до тогочасної практики користувалися спрощеними спеціалізованими печатками для опечатування приватної кореспонденції. Окрім, цього вдалося визначити час, коли Тарновські почали усвідомлювати свій особливий соціальний статус, що віддзеркалилося у приєднанні їх до гербу Леліва, а у подальшому – у намаганні отримати графський титул⁷.

Нижче подаємо опис виявлених печаток за наступною схемою: ім'я користувача, техніка, матеріал, форма, розмір, зображення, напис, джерело, інвентарний номер. Печатки згруповані за персоналіями та розташовані за хронологією. *Кольор. вкл. 6–8.*

Печатки

1. Тарновський Михайло Федорович, варвинський сотник. Паперово-воскова, зелений віск, восьмикутна, 18 x 18 мм. Зображено: серце, простромлене двома стрілами, над серцем хрест у сьайві, обабіч дві зірки, навколо серця рослинний орнамент і літери “М Ф Т С В” (Михаил Федорович Тарновский Сотник Варвинский). Лист від 15.11.1722 р. Інв. № Ал 504/44/6, арк. 2зв.

2. Тарновська, уроджена Бутович, Агафія Степанівна, дружина бунчукового товариша Стефана Тарновського. На червоному сургучу, овальна, 19 x 12 мм. Зображено: у щиті два крила, над щитом шолом, увінчаний двома крилами, навколо щита рослинний орнамент. “Прошение” від 7.12.1722 р. Інв. № Ал 504/44/7, арк. 4зв.

3. Тарновська, уроджена Бутович, Агафія Степанівна, дружина бунчукового товариша Стефана Тарновського. На червоному сургучу, восьмикутна, 18 x 17 мм. Зображено: у щиті рука, що виходить із хмари, тримаючи три стріли, над стрілами хрест, під ними серце, праворуч кулька, навколо щита рослинний орнамент, над щитом коронований шолом, обабіч якого літери “S T” (Стефан Тарновский). “Прошение” від 29.01.1731 р. Інв. № Ал 504/45/13, арк. 2зв.

4. Тарновський Стефан Васильович, бунчуковий товариш. На червоному сургучу, восьмикутна, 14 x 10 мм. Зображено: дві гілки (зображення між ними втрачене), угорі літери “С Т” (Стефан Тарновский) під короною. “Прошение” від 12.01.1723 р. Інв. № Ал 504/44/8, арк. 3зв.

5. Тарновський Стефан Васильович, бунчуковий товариш. На червоному сургучу, восьмикутна, 20 x 18 мм. Зображення ідентичне № 3. Лист від 19.12.1729 р. Інв. № Ал 504/44/13, арк. 2зв.

6. Тарновський Іван, син бунчукового товариша. На червоному сургучу, овальна, 18 x 17 мм. Зображено: у щиті серце, простромлене двома шаблями, над щитом коронований шолом з 3 страусовими пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент. Лист від 21.11.1753 р. Інв. № Ал 504/49, арк. 1зв.

7. Тарновський Яків Степанович, генеральний бунчужний. На червоному сургучу, овальна, 29 x 24 мм. Зображено: Леліва, над щитом коронований шолом з 5 пір'їнами павича, на яких вміщені зірка і півмісяць, обабіч щита рослинний орнамент. “Уступной запис” від 10 вересня 1767 р. Інв. № Ал 506/5/2, арк. 1зв.

8. Тарновський Степан Якович, ротмістр. На чорному сургучу, овальна, 25 x 21 мм. Зображено: Леліва, навколо щита стилізований рослинний орнамент. “Постановление о разделке” за лютий 1780 р. Інв. № Ал 515/4/33, арк. 1зв.

9. Тарновський Степан Якович, ротмістр. На червоному сургучу, кругла, діаметр 22 мм. Зображено: Леліва, навколо щита стилізований рослинний орнамент. “Дълчое писмо” від 14.12.1782 р. Інв. № Ал 504/51/3, арк. 3зв.

10. Тарновський Василь, колезький асесор. На чорному сургучу, овальна, 23 x 21 мм. Зображено:

щит (малюнок в ньому не читається), над щитом Леліва, навколо щита стилізований рослинний орнамент. “Постановление” за лютий 1780 р. Інв. № Ал 515/4/33, арк. 1зв.

11. Тарновський Василь Якович, колезький асесор. На чорному сургучу, овальна, 25 x 21 мм. Зображено: Леліва, навколо щита стилізований рослинний орнамент. “Опись движимого и недвижимого имени” від 3.05.1780 р. Інв. № Ал 506/7/7, арк. 33; “Опись” х. Крупки від 3.05.1780 р. Інв. № Ал 506/7/7, арк. 42; “Сознатъе” від 3.05.1780 р. Інв. № Ал 506/7/7, арк. 43зв.; “Раздълочная опись” від 3.05.1780 р. Інв. № Ал 506/7/7, арк. 55зв.

12. Тарновський Петро Данилович, роменський повітовий суддя. На червоному сургучу, овальна, 26 x 25 мм. Зображено: у картуші Леліва, над картушем коронований шолом, увінчаний 5 пір’їнами павича, на які покладена Леліва, обабіч намет. “Выпис обязательства” від 24.06.1782 р.: “Дана сія ... за підписом присутствующих и при печатех”. Інв. № Ал 506/5/9.

13. Тарновський Василь. На червоному сургучу, овальна, 33 x 29 мм. Зображено: у картуші щит з Лелівою, над щитом коронований шолом, увінчаний 3 страусовими пір’їнами, на які покладена Леліва, на картуші угорі орел, обабіч арматура. “Върующий открытый лист” від 9.08.1806 р. Інв. № Ал 504/53.

14. Тарновська Емілія Василівна. На червоному сургучу, овальна, 17 x 28 мм. Зображено: в овалі літери “ІТ”, обабіч рослинний орнамент. Лист від 4.08.1834 р. Інв. № Ал 504/24/34.

15. Тарновська Емілія Василівна. На червоному сургучу, овальна, 26 x 25 мм. Зображено: у щиті Леліва, над щитом коронований шолом з 5 страусовими пір’їнами, обабіч намет. Листи від 27.09.1835 р., за грудень 1835 р. – січень 1836 р. Інв. № Ал 504/30/4, 2.

16. Тарновська Емілія Василівна. На чорному сургучу, овальна, 19 x 20 мм. Зображено літери в обрамленні гілок. Лист б/д (1827–1864 рр.)*. Інв. № Ал 504/24/30.

17. Тарновський Михайло Васильович. На червоному сургучу, овальна, 15 x 13 мм. Зображено: гірлянди обабіч квітки. Лист, б/д (1827–1864 рр.). Інв. № Ал 504/24/57.

18. Тарновська, уроджена Алексеева, Ганна Дмитрівна. На червоному сургучу, восьмикутна, 28 x 25 мм. Зображено: на тлі горностаєвої мантиї два щити: праворуч – із зображенням Леліви; ліворуч – поділений на три частини із зображеннями вершника (?) на тлі вертикального штрихування, розгорнутої книги на срібному тлі (?), колони (?) на тлі горизонтального штрихування; над щитом коронований шолом, увінчаний 3 страусовими пір’їнами. Заповіти від 4.09.1841 р., 11.06.1846 р. Інв. № Ал 504/2/19, 25.

19. Тарновський Григорій Степанович. На червоному сургучу, овальна, 29 x 24 мм. Зображено: щит (зображення у ньому стерте) у картуші, над щитом коронований шолом, обабіч намет; до щита підвішені нагороди. Лист від 28.08.1841 р. Інв. № Ал 504/76/5.

20. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, овальна, 25 x 22 мм. Зображено: дві гілки обіймають літери “ТВ” (Тарновський Василь). Лист за 1837 р. Інв. № Ал 504/31/3.

21. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, овальна, 21 x 17 мм. Зображено: вензель, над ним гасло: “АМ...”. Лист від 10.09.1840 р. Інв. № Ал 504/31/5.

22. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, овальна, 25 x 20 мм. Зображено: дві гілки обіймають напис: “¾ РУБЛЯ 5 ГОДА 1840”. Лист від 10.01.1841 р. Інв. № Ал 504/31/6.

23. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, овальна, 18 x 15 мм. Зображено: у щиті якір, над щитом коронований шолом, увінчаний 3 страусовими пір’їнами, обабіч намет⁸. Лист від 7.11.1841 р. Інв. № Ал 504/31/7.

24. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, трикутна, 25 x 27 мм. Зображено: шестипроменева зірка, по краях напис: “...ТОРЬ ...Ъ КНЯЗЬ”. Листи від 4.02.1842 р., 5.03.1842 р. Інв. № Ал 504/31/9, 11.

25. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, овальна, 30 x 26 мм. Зображено: у щиті, вкритому вертикальним штрихуванням, рука, озброєна шаблею, над щитом корона, навколо літери “В К К”⁹. Лист від 1.03.1842 р. Інв. № Ал 504/31/10; лист б/д (1843–1861 рр.). Інв. № Ал 504/31/95.

26. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, овальна, 30 x 22 мм. Зображено: півовал у корзині, ліворуч та праворуч квітки, по колу напис: “...ЧАТЬ ...М...К.. ЕКО...И”. Листи від 2.05.1842 р., за 1842 р. Інв. № Ал 504/31/13, 15.

27. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, овальна, 23 x 17 мм. Зображено: дві гілки обіймають літери “ВТ” (Василь Тарновський). Лист від 22.05.1842 р. Інв. № Ал 504/31/12.

28. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, овальна, 32 x 21 мм (фрагмент).

Зображено: корона, вензель, намет, по колу залишки напису: "...ТОС...". Лист від 13.01.1843 р. Інв. № Ал 504/31/8.

29. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, овальна, 10 x 17 мм (фрагмент). Зображено: дерево, над ним крило птаха. Лист від 7.10.1843 р. Інв. № Ал 504/31/19.

30. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, овальна, 18 x 20 мм. Зображено: на тлі ромбовидного штрихування стрічка з літерами "Ф П". Лист від 14.11.1843 р. Інв. № Ал 504/31/22.

31. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, овальна, 25 x 28 мм. Зображено: щит, вкритий горизонтальним штрихуванням, з літерами, навколо квітковий орнамент. Лист б/д (1843–1861 рр.). Інв. № Ал 504/31/93.

32. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, овальна, 22 x 21 мм. Зображено: у щиті пов'язка, над щитом корона, увінчана фігурою людини з розкинутими руками, обабіч арматура¹⁰. Лист б/д (1843–1861 рр.). Інв. № Ал 504/31/94.

33. Тарновський Василь Васильович. На коричневому сургучу, овальна, 21 x 19 мм. Зображено: літери "АД" під короною. Лист б/д (1843–1861 рр.). Інв. № Ал 504/31/109.

34. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, овальна, 23 x 18 мм. Зображено: літери "ВТ" (Василь Тарновський) на постаменті, обабіч два леви, що тримають над ними корону. Лист від 1.01.1847 р. Інв. № Ал 504/31/23.

35. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, прямокутна, 7 x 10 мм (фрагмент). Зображено літери "ІТ". Лист від 10.01.1847 р. Інв. № Ал 504/31/24.

36. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, овальна, 24 x 23 мм. Зображено: на тлі картуша щит з Лелівою, над щитом коронований шолом з 5 пір'їнами павича, на які покладена Леліва, обабіч намет. Листи від 28.01.1853 р., 26.11.1853 р., б/д. Інв. № Ал 504/31/34, 35, 97.

37. Тарновський Василь Васильович. На коричневому сургучу, овальна, 16 x 19 мм. Зображено: щит (зображення у ньому стерте), над щитом коронований шолом, обабіч намет. Лист від 31.08.1853 р. Інв. № Ал 504/22/8.

38. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, овальна, 34 x 26 мм. Зображено: на тлі картуша щит з Лелівою, над щитом коронований шолом з 5 пір'їнами павича, на які покладена Леліва, обабіч намет; до щита підвішені нагороди. Листи від 22.01.1854 р., 13.02.1854 р. Інв. № Ал 504/31/37, 39.

39. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, прямокутна, 17 x 13 мм. Зображена літера "Т". Лист від 28.01.1854 р. Інв. № Ал 504/31/38.

40. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, овальна, 34 x 27 мм. Зображено: щит (зображення у ньому стерте), над щитом коронований шолом, обабіч арматура. Лист від 16.02.1855 р. Інв. № Ал 504/31/40.

41. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, прямокутна, 15 x 12 мм. Зображено: готичні літери під короною. Лист від 10.09.1855 р. Інв. № Ал 504/31/41.

42. Тарновська, уроджена Юзефович, Людмила Володимирівна. На коричневому сургучу, овальна, 15 x 20 мм. Зображено рослинний орнамент. Лист, б/д (1846–1881 рр.). Інв. № Ал 504/23/46.

43. Тарновська, уроджена Юзефович, Людмила Володимирівна. На червоному сургучу, овальна, 16 x 18 мм. Зображено: у щиті на тлі горизонтального штрихування лук з напнутою стрілою, вістрям угору, нижче вістря овал, над щитом коронований шолом, обабіч намет. Листи, б/д (1846–1881 рр.). Інв. № Ал 504/23/48, 60, 151.

44. Тарновська, уроджена Юзефович, Людмила Володимирівна. На червоному сургучу, восьмикутна, 18 x 20 мм. Зображено літери "ЛТ" (Людмила Тарновська). Листи, б/д (1846–1881 рр.). Інв. № Ал 504/23/121, 143 (на чорному сургучу).

45. Тарновський Василь Петрович. На чорному сургучу, овальна, 16 x 13 мм. Зображено: щит (зображення у ньому стерте), над щитом коронований шолом з 3 страусовими пір'їнами, обабіч – намет. Лист від 31.03.1855 р. Інв. № Ал 504/30/11.

46. Тарновський Яків Васильович. На червоному сургучу, овальна, 21 x 20 мм. Зображено: у щиті Леліва, над щитом коронований шолом, на якому сидить орел, обабіч арматура. Лист від 6.02.1856 р. Інв. № Ал 504/24/82.

47. Тарновський Яків Васильович. На червоному сургучу, овальна, 27 x 24 мм. Зображено: у щиті Леліва, над щитом коронований шолом, обабіч арматура. Лист від 12.11.1856 р. Інв. № Ал 504/24/83.

48. Тарновський Яків Васильович. На червоному сургучу, овальна, 27 x 26 мм. Зображено: у щиті Леліва, над щитом коронований шолом, обабіч арматура. Листи: від 9.12.1856 р. та б/д. Інв. № Ал 504/24/84, 85 (б/д).

49. Тарновська Софія Васиївна. На червоному сургучу, овальна, 28 x 25 мм. Зображено: у щиті Леліва, над щитом коронований шолом з 5 пір'їнами павича, обабіч намет. Лист б/д (1857–1867 рр.). Інв. № Ал 504/26/12.

50. Тарновська (?), “кузина”. На червоному сургучу, овальна, 15 x 21 мм (фрагмент). Зображено: дві гілки обіймають літери “BR”. Лист б/д (1857–1867 рр.). Інв. № Ал 504/26/11.

51. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, фрагмент, 10 x 7 мм. Зображено: щит з Лелівою, над щитом шолом. Проставлена на серцеподібній бирці, що прив'язана до ручки чарки Івана Мазепи. Інв. № И 3577.

52. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, кругла, діаметр 15 мм. Зображення схоже з № 51, з 5 пір'їнами. Проставлена на прямокутній бирці, що прив'язана шнурком до предметів колекції. Інв. № И 480, 481, 482 (рушники); И 468, 484 (пояси), И 622 (туфлі).

53. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, овальна, 32 x 27 мм. Зображено: у картуші щит з Лелівою, над щитом коронований шолом, увінчаний 3 страусовими пір'їнами, на які покладена Леліва, обабіч намет. 1880-ті рр. Печаткою скріплені шнури обгортки таких матеріалів: “М. Максимович “Песнь о полку Игореве””; “Бумаги из упраздненного Козелецкого Богословского монастыря””; “Распоряжения Рафаила Заборовского по духовному ведомству””; “Письма Костомарова””; “Письма Н. Гоголя””; “Бумаги из Троицко-Георгиевского монастыря”. Інв. № Ал 504/99/4; Ал 505; Ал 509; Ал 527; Ал 150; Ал 626¹¹.

54. Тарновський Василь Васильович. На червоному сургучу, прямокутна, 13 x 17 мм. Зображено: ініціали “AB”. Інв. № И 445 (стакан), И 3066 (сідло), И 619 (туфлі). Низка печаток зберігається на предметах вишивки: И 759, 762, 847, 866, 872, 875, 947, 999, 1001, 1004, 1015, 1030, 1039, 1086, 1095, 1983¹².

¹ Маємо публікації лише окремих печаток: Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Родовід. – 1997. – № 15. – С. 97–110; Ситий І. Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів //Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики: Збірка наукових праць та спогадів. – Ч. 4. – Част. 1. – К., 2000. – С. 214–260; Ситий І. Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII – XVIII ст.). За архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського: Дис... канд. іст. наук /Чернігівський державний педагогічний ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2002. – 264 с.

² Печатка-сигнет: на вишневому камені, вставленому у срібну позолочену обойму, із зображенням у блакитному щиті *Леліви*; зберігається у Тетяни Анатоліївни Хайн (Велика Британія). За її словами сигнет належав Георгію Васильовичу Тарновському (1912–2000), до якого потрапив від Василя Васильовича Тарновського (1872–1932). Друга печатка див.: Качанівка. Альбом автографів /Авт.-упор. Половнікова С. – К., 2010. – С. 253. Опублікована печатка із зображенням *Леліви* під графською короною; зберігається у І.М. Трач-Тарновської. Ймовірно, матриця виготовлена у 1883 р., коли Тарновські намагалися довести свої претензії на графський титул.

³ Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – К., 1993. – С. 180.

⁴ Там же.

⁵ Там же. – С. 137–138. – Табл. XIII.

⁶ Детальніше про це див.: Ситий І. Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII – XVIII ст.). За архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

⁷ Детальніше про це див.: Дела в герольдии. О признании за Тарновскими графского достоинства. 1883 г. //Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № Ал 504/16.

⁸ Подібний герб був у Гудим-Левковичів (Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – С. 38).

⁹ Герб *Погоня польська* (Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – Табл. XXXII).

¹⁰ Герб *Наленч* (Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – Табл. XXIX).

¹¹ Зазначені роки шнурування та скріплення матеріалів. Відбулося це після 1883 р.

¹² Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть: Каталог колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського /Упор. В. Зайченко. – К., 2001. – С. 166, 168, 170–184, 186–189, 191, 194.

* Недатований (без дати). Тут і далі дати у дужках – за упорядниками архіву Тарновських Б.Д. та М.М. Грінченками.

5. Чернігівці – кавалери ордена Трудового Червоного Прапора

6. Печатки Тарновських

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

15

16

17

19

18

20

21

22

23

7. Печатки Тарновських

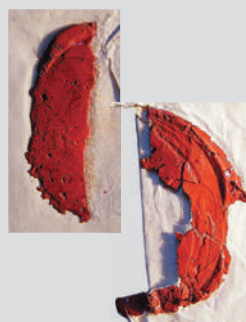
24

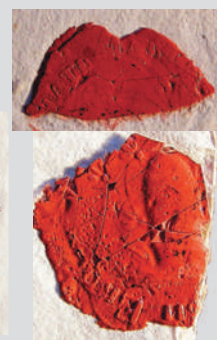
24

25

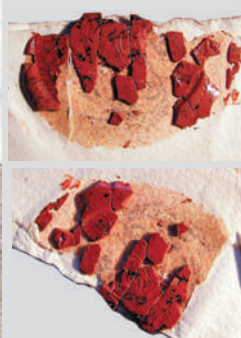
25

26

27

28

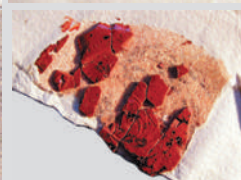
29

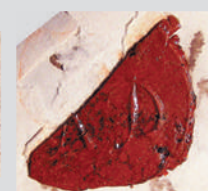
30

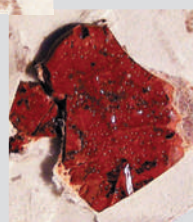
31

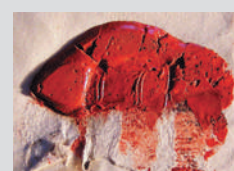
32

33

34

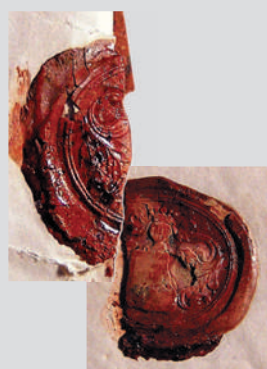
35

36

36

37

38

39

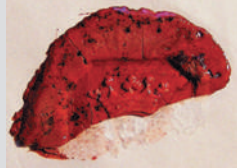
8. Печатки Тарновських

Сигнет Т. Хайн.

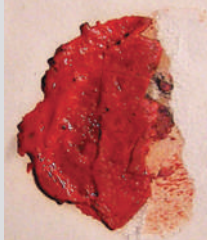
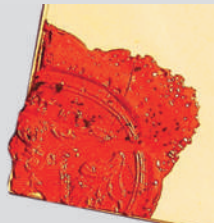
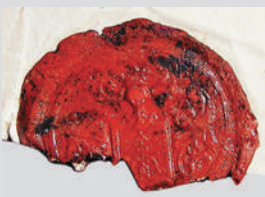
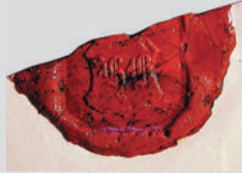
40

41

42

43

43

43

44

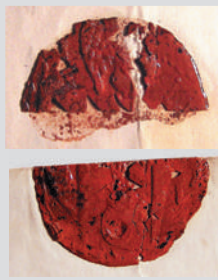
44

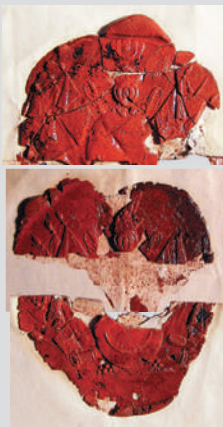
45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

БУДЗАР М.

Використання матеріалів про культурно-просвітницьку та меценатську діяльність В.В. Тарновського (молодшого) у викладанні дисциплін історико-культурологічного циклу у вищій школі

Проблема викладання дисциплін історико-культурологічного циклу як таких, що належать до сфери компетенції гуманітарного знання, у вищій школі на початку ХХІ століття має бути розглянута не тільки як суто фахова, але й як загально світоглядна, безпосередньо пов'язана з процесом трансляції інтелектуального й духовного досвіду людства загалом і певної спільноти зокрема. Цим обумовлена потреба постійного методологічного та змістовного оновлення науково-практичної діяльності у галузі історико-культурологічного знання, що має відбуватися шляхом застосування міждисциплінарного підходу та використання надбань академічної науки у навчальному процесі.

В основу вітчизняної концепції викладання дисциплін історико-культурологічного циклу покладено світоглядно-філософський умовивід про те, що "...культура є системою форм, які забезпечують становлення <...> людського в людині, системою формотворень людського духу..." [8, 15]. Водночас обґрунтовано вирішальні принципи дослідження культурних надбань людства, нації, особистості, вагомими серед яких є "діалогізм" та "гуманізація" [2]. У реаліях педагогічного процесу діалогічний підхід передбачає перехід від "маніпулятивних" технологій до "особистісних, побудованих за схемою суб'єкт-суб'єктних відносин [5, 122]. Водночас "діалогізм" в опануванні культурної спадщини визначається тим, що культура, реалізована у просторі історії, виступає формою синхронного буття й спілкування людей – носіїв минулих, сучасних і майбутніх культур, формою їхнього діалогу та взаємопроникнення. Гуманізація в умовах зміни парадигми прогресу людства, коли, за висновками науковців, відбувається перехід світової спільноти від біологічної та соціальної до глибинно-індивідуальної еволюції [3, 46], має розглядатися не тільки як особистісна орієнтація на сприйняття та формування національних і загальнолюдських цінностей, але як "деперсоніфікація" історії, погляд на неї як на арену і результат діяльності творчої особистості.

У контексті викладеного вище одним з ефективних шляхів удосконалення процесу викладання предметів історико-культурологічного циклу є розгляд таких проблемних питань, які мають значний науково-фактологічний та педагогічний потенціал, але далеко не завжди стають темою для обговорення. Одним з них є питання участі представників соціальної верхівки суспільства впродовж певних історичних періодів, зокрема, другої половини ХІХ століття, у розбудові підґрунтя національної культури, у розвої вітчизняної культурно-освітньої справи.

Саме тому метою статті є аналіз використання матеріалів про культурно-просвітницьку та меценатську діяльність В.В. Тарновського (молодшого) у викладанні у вищій школі дисциплін історико-культурологічного циклу.

Йдеться про ті навчальні предмети, що викладаються студентам усіх спеціальностей, передусім, історичних у класичних і педагогічних університетах: "Історія української культури", "Українська та зарубіжна (світова) культура", "Основи історичного музеєзнавства" тощо. Спільна риса цих навчальних дисциплін полягає в їхній освітній меті та дослідницьких завданнях: вивчення культури як суспільного явища із заглибленням у світ духовних цінностей, репрезентація української культури як форми збереження національного культурного досвіду

та водночас – як складника світового культурного процесу, аналіз окремих культурних феноменів у закономірностях їхніх історичних трансформацій.

Основною умовою ефективної реалізації такої мети і цих завдань є застосування культурологічного підходу у процесі навчання, що передбачає вивчення світу людини у контексті її духовно продуктивного існування та розгляд соціокультурного змісту творчих програм, реалізованих у досвіді практичної діяльності людини. Також неможливо не відмітити того, що концептуальною сутністю культурологічного підходу є спільність аксіологічного, діяльнісного й індивідуально-творчого аспектів культури, коли людина репрезентується як основний суб'єкт культуротворчого процесу.

Введення до змісту зазначених навчальних курсів інформації про надбання культурної діяльності окремих особистостей позбавляє процес навчання імперсональності, сповнює його конкретним змістом, наближає до особистого інтелектуального та життєвого досвіду студента, у першу чергу, тоді, коли такі відомості є приналежністю регіональної історії. Звернення до культурно-просвітницької та меценатської діяльності В.В. Тарновського (1838–1899) сприяє успішному виконанню цих навчальних та дослідницьких завдань.

У навчальних курсах “Історія української культури”, “Українська та зарубіжна культура” аналіз культурних здобутків В.В. Тарновського передбачається у розділі “Національно-культурне відродження в Україні кінця XVIII – початку XX століть” для висвітлення низки значущих питань, а саме: “Сутність національно-культурного відродження”; “Провідник відродження – українське дворянство козацького і шляхетського походження”; “Народницький період національно-культурного відродження (1840–1880 рр.), його характерні риси та ознаки”; “Основні тенденції розвитку культури в українських землях 1860-х – 1890-х років”; “Роль громадських організацій другої половини XIX століття в розвитку науково-культурної сфери”; “Демократична інтелігенція як провідник національного відродження”.

Безумовно, що інформацію про культурницьку діяльність самого В.В. Тарновського необхідно подавати, хоча б стисло, у контексті розбудови садиби у Качанівці та особистісної історії Г.С. Тарновського і В.В. Тарновського (старшого), а також шляхом встановлення паралелей з культурно-меценатською роботою інших представників владної еліти з різних українських земель, зокрема, Лівобережної України – Г.П. Галагана, К.М. Скаржинської.

Вельми слухним є зауваження Н.М. Товстоляк про те, що у другій половині XIX століття “...зі змінами у суспільно-громадському житті благодійна та меценатська діяльність набувають особливого змісту. Залишається матеріальна допомога особам, що її потребують, разом з тим особливо актуальним стає <...> фінансування закладів освіти всіх рівнів, друкованих видань, діяльність різноманітних товариств...” [6, 15]. Беручи це твердження до уваги, відзначимо, що культуротворча та меценатська робота В.В. Тарновського (молодшого) має бути висвітлена у таких основних напрямках: 1) колекціонування українських старожитностей, документів та рукописної спадщини взагалі та усього, пов'язаного з особою Т.Г. Шевченка, і формування унікального музейного зібрання; 2) підтримка численних наукових об'єднань, передусім Археографічного товариства, Південно-Західного відділення Географічного товариства у Києві, Чернігівської губернської архівної комісії; 3) сприяння увічненню пам'яті Т.Г. Шевченка, П.О. Куліша, інших провідних діячів; 4) участь у створенні та існуванні часопису “Киевская старина”; 5) налагодження дружніх і творчих контактів із діячами науки та культури, зокрема з В.Б. Антоновичем, М.Ф. Біляшівським, В.П. Горленком, М.І. Костомаровим, П.О. Кулішем, О.М. Лазаревським тощо.

Безумовно, підґрунтям характеристики культурно-просвітницької та меценатської діяльності В.В. Тарновського має бути стисла особистісна характеристика, передусім у деяких найбільш суттєвих позиціях, які б мали культурно-семіотичне тлумачення. У першу чергу, це стосується його любові до народних строїв [1, 81], що у соціокультурному контексті сере-

дини та другої половини ХІХ століття набуло ознак інтелектуальної демонстрації (доречно проаналізувати “візуальний ряд” портретів Г.П. Галагана роботи В.О. Серебрякова, зображень В.В. Тарновського (молодшого) пензля А.М. Гороновича, які у певний спосіб відсилають нас до традицій українського портрету “козацької доби”, фотопортретів В.Б. Антоновича, О.М. Лазаревського у селянському одязі, тому що таке співставлення не тільки розкриває символіко-семіотичне наповнення одягу, але й підкреслює різницю у світоглядних позиціях Г.П. Галагана, В.В. Тарновського та В.Б. Антоновича й О.М. Лазаревського, коли перші мали, найшвидше, консервативно-автономістські погляди, а другі сповідували ідеологію народництва).

Тобто, бачимо, що використання матеріалів про культуротворчу діяльність В.В. Тарновського актуалізує відразу кілька основних проблем розвою української культури певної історичної доби та слугує красномовною ілюстрацією розгортання процесу культурно-національного відродження.

Не менш ефективним є презентація свідчень про культурно-просвітницьку, швидше музейницьку, діяльність В.В. Тарновського у викладанні “Основ історичного музеєзнавства”, а саме – розділу “Історія музейної справи в Україні” та, зокрема, питання “Становлення музейної справи в українських землях у ХІХ – на початку ХХ століть”. Необхідним контекстом висвітлення діяльності В.В. Тарновського щодо створення музейної збірки, значна частина якої, за висловом самого власника, мала суто місцевий характер українських старожитностей [4, с. 1], мають стати твердження про те, що 1870-ті – 1910-ті роки були найбільш успішним часом для розвитку музейної справи в українських землях, коли створювалися загальнодоступні музеї історичного профілю, музеї етнографії, старожитностей. Показовим явищем цього часу стала поява музеїв при земствах, губернських архівних комісіях, виникнення їх з приватних колекцій, що створювалися представниками дворянської інтелігенції. У такий спосіб колекційна збірка В.В. Тарновського відразу позиціонується як музейне зібрання, розміщення якого у дворянській садибі відповідало загальній тенденції пореформеної доби – збільшенню числа музейних колекцій внаслідок розвитку історичного мислення.

Аналізуючи історію, шляхи створення та змістове наповнення зібрання В.В. Тарновського, необхідно наголосити на тому, що вже до 1890-х років колекція у трьох основних складниках – “Шевченкіана”, “Живопис та старожитності”, “Рукописні книги та документи” – продемонструвала провідні напрями становлення історичної самосвідомості українців, причому тільки другий розділ збірки вміщував 3091 предмет, з них 400 одиниць – доісторичного, 1728 предметів – великокняжого, 863 – козацького періодів [4, 2], тоді як зібрання об’єктів, пов’язаних з особою Т.Г. Шевченка, стало, за слушною заувагою Н.М. Товстоляк, першою колекцією історичних пам’яток, об’єднаних меморіальним чинником – належністю одній людині [7, 160]. Треба, нарешті, наголосити, що повнота та значущість зібрання В.В. Тарновського стали провідним аргументом для прийняття його Чернігівським губернським земством 1896 року на утримання з метою відкриття музею. Водночас необхідно звернути увагу на певну наступність у планах та діях батька й сина, коли, за твердженням Н.М. Товстоляк, ідею створення українського музею було сформульовано ще В.В. Тарновським (старшим) у “Проекті малоросійського журналу” та проєкті “Список музеума Киевского учебного округа”, де автор визначив структуру музею, “що була спрямована на вивчення історії, етнографії, корисних копалин українських губерній” [7, 180].

Тобто, як бачимо, потрібно проаналізувати діяльність В.В. Тарновського (молодшого) як базову для становлення колекцій двох значних сучасних музеїв України, різних за профілем, – Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського та Національного музею Тараса Шевченка у Києві.

Зазначимо також, що використання матеріалів про культурно-просвітницьку та меценатську діяльність В.В. Тарновського може здійснюватися за умов застосування різних форм навчально-педагогічної діяльності – у вигляді фрагмента лекційного повідомлення, шляхом

підготовки змістовного блоку лекції-презентації, у формі виконання студентами самостійного творчого міні-дослідження та презентації його на семінарських заняттях (як-от: здійснення порівняльного аналізу музейної збірки В.В. Тарновського та інших приватних колекцій його часу, характеристика засобів художньої інтерпретації образу В.В. Тарновського у роботах І.Ю. Репіна та А.М. Гороневича тощо).

З наведеного вище можна зробити висновок, що застосування матеріалів про діяльність В.В. Тарновського у культурно-просвітницькій та меценатській сферах при викладанні предметів історико-культурологічного циклу сприяє оновленню методологічного та змістового підґрунтя цих дисциплін, забезпечує успішне використання надбань академічної науки у практично-науковій сфері, розширює концептуальні обрії аналізу феноменів культури за умов конструювання нових культурних та інтелектуальних моделей, які б унаочнили багатовекторність національного історико-культурного буття.

-
1. Буренко В. Провінційне життя та побут дворян ХІХ – початку ХХ століття на прикладі качанівської садиби //Формоутворення культурно-побутового середовища палацово-паркових комплексів другої половини ХVІІІ – початку ХХ століття. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. – С. 77–85.
  2. Горський В.С. Філософія в контексті історії української культури //Феномен української культури: Зб. наук. праць. – К.: Фенікс, 1994. – С. 192–217.
  3. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура, ідеологія, особистість. – К.: Знання України, 2002. – 507 с.
  4. Каталог українських древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – 86 с., 16 табл. ил.
  5. Сапелкіна С.П. Актуальні проблеми викладання історії української культури у вищій школі //Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2012. – № 1. – С. 121–124.
  6. Товстоляк Н.М. Благодійні традиції власників Качанівської садиби //Меценатство та його роль у суспільно-економічному і культурному житті України: Матеріали наук. конф., Качанівка, 29–30 липня 2010 р. – Чернігів, 2010. – С. 12–18.
  7. Товстоляк Н.М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце та роль в історії України ХІХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Кривий Ріг, 2006. – 252 с.
  8. Шинкарук В.І. Поняття культури: філософські аспекти //Феномен української культури: Зб. наук. праць. – К.: Фенікс, 1994. – С. 8–60.

ЛИНЮК Л.

Архів родини Тарновських у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

У документальній групі зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, що нараховує майже 35 тисяч одиниць, представлені як поодинокі документи, так і цілі колекції. Вони відображають діяльність органів влади і самоврядування, монастирів, окремих особистостей та цілих родів. Серед останніх особливе місце посідає комплекс документів роду Тарновських.

Архів родини Тарновських був сформований укладачем каталогу Музею українських старожитностей Б.Д. Грінченком, про що він зазначав у передмові: “Считаем нужным заметить, что группировка документов (особенно в отделах “Бумаги Полетик” и “Бумаги Тарновских”), за немногими исключениями, принадлежит нам, так как документы эти, как и вообще все рукописи в момент получения их нами для работы были смешаны вместе”¹. Пізніше до нього долучили документи, що надійшли від А. Шелухіна, Ганни Барвінок, М. Тарновського. У 1930-ті – 1950-ті роки частина матеріалів зі збірки була вилучена: Шевченкові листи до членів родини і листування В. Тарновського-молодшого про впорядкування могили Кобзаря нині зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури НАН України, повість В. Тарновського-старшого “Захляття литвина” і листи Ганни Барвінок передані Чернігівському літературно-меморіальному музею-заповіднику М. Коцюбинського, партитура М. Глінки на вірш “Прекрасен, о хозяин милый...”, присвячений Г. Тарновському, збагатила фонди Державного літературного архіву в Москві. Втрачені за нез’ясованих обставин дві грамоти В.В. Тарновського-молодшого – почесного члена Наукового товариства імені Шевченка та “Просвіти” у Львові 1891 р. та інвентарна книга “Опись древностей В.В. Тарновского” 1870 р. з матеріалами для каталогу музею. Відсутність останньої дуже гостро відчувається під час наукового опрацювання колекції. Сьогодні переважна більшість документів родини Тарновських об’єднана у колекційний опис № 17 і записана під інвентарним номером Ал-504: “В этот отдел включены бумаги, относящиеся собственно к Тарновским – к их делам личным, семейным, общественным, литературным и пр.; сюда-же отнесены и документы на владения различными имуществами, хотя и выданные не на имя Тарновских, но перешедшие к ним вместе с теми именами, к которым они относятся. Сюда вошла и переписка Тарновских”². Але якщо у Грінченка листи від подружжя Кулішів, М. Костомарова, інших діячів ХІХ ст. включені до розділу “Бумаги писателей, ученых, художников, композиторов и проч.”, то нині вони обліковані у складі фонду Тарновських. Наразі власні інвентарні номери мають: альбом автографів “Качанівка”, листи М. Гоголя до Тарновського-старшого і М. Костомарова до Н. Тарновської, окремі майнові документи та частина рукописів В. Тарновського-старшого. З іншого боку, до архіву помилково включені документи, що прямо не стосуються родини, хоча, можливо, використовувалися В. Тарновським-старшим для наукової роботи. Сучасна облікова документація на цю збірку була укладена у 1940-х – 1950-х роках. У другій половині 1980-х років старший науковий співробітник музею І.М. Ситий здійснив звірення наявності фонду та співставлення сучасного колекційного опису з каталогом Б. Грінченка, чим забезпечив можливість попереднього огляду колекції.

Пропонована характеристика – це лише вступ до теми, а не результат повномасштабного опрацювання родинного архіву Тарновських, тому наведені тут кількісні показники доволі приблизні. Точні обрахунки можна буде зробити тільки після вивчення всієї збірки у повному обсязі.

На сьогоднішній день у Чернігівському історичному музеї обліковано 1783 документи в колекційному описі № 17 та ще 112 одиниць записані під іншими інвентарними номерами. Загальний обсяг становить майже 7000 аркушів. Хронологічні рамки: 1653–1906 роки. XVII століття репрезентоване 7 документами, переважно копіями; XVIII – 106; 1 документ початку XX ст., решта – XIX ст.

Збірка висвітлює весь спектр життя родини. Головним джерелом існування, статків була земля – мастки, економії, ліси. Майнові документи, а їх майже 500, ретельно зберігалися поколіннями, а тому майже всі документи XVII–XVIII століть стосуються саме володінь Тарновських. Копії універсалів І. Мазепи, І. Скоропадського, Д. Апостола, К. Розумовського, прилуцьких полковників Л. Горленка та І. Носа, заповіти, документи про розподіл майна між нащадками і тяжби щодо спадщини, мирові угоди, купчі й обмінні акти, атласи й інвентарні описи, свідчення про облаштування колишніх кріпосних, плани угідь слугують важливим джерелом для дослідження економічного розвитку краю, соціальних відносин, містять велику кількість топонімів і гідронімів на території сучасних Варвинського, Городнянського, Ічнянського районів. У них згадуються прізвища селян і козаків – власників угідь, механіків і майстрів Парافیївського цукрового заводу. До речі, на початку 1840-х років інтереси Григорія Степановича Тарновського у суперечках з родиною Горголів за спадок Г.Я. Почеки захищав титулярний радник Михайло Іванович Данчич – прилуцький знайомий Т.Г. Шевченка, портрет якого під назвою “Косар” вміщений у Шевченковому альбомі 1845 р. Рукою М.І. Данчича написаний і текст духівниці дружини Г.С. Тарновського Ганни Дмитрівни.

Ще одна група документів стосується особистостей і діяльності Тарновських: метричні виписи, характеристики, послужні списки, подяки за благодійність, документи про членство в різноманітних товариствах, рукописи і чернетки праць, доповідей, виписки, листування з офіційними установами тощо. Їх приблизно стільки ж за кількістю, як і майнових документів, але значно більше за обсягом, до того чимало аркушів – не розібрані і записані як “Папери...”, “Різнi папери...”. Осібно можна виокремити матеріали про дворянське походження Тарновських та їхню спробу отримати графське достоїнство. До них належить і найбільш ранній документ збірки – оригінал грамоти польського короля Яна Казимира, наданої коронному ротмістру Йосифу-Федору Тарновському.

Найбільшу за кількістю і надзвичайно цікаву групу складають листи: 517 листів і 22 чернетки – листування між членами родини та 344 листи – листування з друзями, знайомими, діячами науки і культури. Вони містять відомості до біографії тієї чи іншої персони, розповідають про повсякденне життя, побут, свята дворянських родин. Варто зазначити, що листи написані живою розмовною мовою зі значною кількістю українізмів. Згадані в листах імена вчителів, гувернанток, лікарів, священників, присяжних, прислуги тощо подекуди слугують єдиним джерелом інформації про цих людей. В листах обговорювалися важливі питання, що турбували тогочасне суспільство, зокрема: скасування кріпацтва, Кримська війна. Наприклад: у листі до батька від 4 квітня 1860 р. Василь Тарновський, розповідаючи про господарські справи в Качанівській економії, пише і про настрої селян: “Пан Тарновский приїде і привезе нам волю, – додаючи від себе – Каково!”³. Датовані листи дають можливість встановити або уточнити хронологію окремих подій. У приватному листуванні йдеться також і про майно та господарські справи, і про громадську та службову діяльність.

Зберігся лист Василя Тарновського від 15 листопада 1857 р., який часто цитується шевченкознавцями: “Панотче! На днях я получил письмо от П.А. Кулиша, в котором он пишет, что Шевченко в Нижнем Новгороде и что прислал свои рисунки, чтобы разыграли их в лотерею или продали...если Вы можете, то купите для меня часть. Это будет вместе с драгоценным приобретением и помощь Тарасу”. У постскрипті додає, що прикладає лист Кулиша і просить його зберегти⁴. Останній також представлений в архіві Тарновських. Звертаючись до 19-річ-

ного юнака, Пантелеймон Олександрович пише: “Тут розиграють їх (листи – *Л.Л.*) у лотерею, и шкода, що история заточення нашого поета розійдетця по чужих руках. Годилось би панам нашим зхватить у свої руки такі клейноти. Стоять того: душа Тарасова в тих видах пустинних так и сияе... Великий він поет во истину! Се в нас найбільший поет на всій Славянщині...”⁵.

Цікаву інформацію про смерть і поховання П.О. Куліша, про його оцінку сучасниками містять листи О.М. Білозерського до В.В. Тарновського. 4 лютого 1897 р.: “Многоуважаемый Василий Васильевич! Сестра (Ганна Барвінок – *Л.Л.*), я и все здешние родичи сердечно благодарим Вас за то участие, с которым Вы отнеслись к нашему горю. В настоящую минуту вдова не находится в нужде, и может устроить похороны, хоть и не пышные, но с соблюдением всего козацкого звичаю, как того желал покойный. Есть и венки с барвинком, будет и траурный поезд на двух парах волов у... (незрозуміло – *Л.Л.*) в черных пополах с крепом на ярмах и с черными лентами на рогах....

Перебирая в памяти всех, кого могла бы соединить свежая дорогая могила, мы пришли к заключению, что только двое, Вы да сестра Александра (Ганна Барвінок – *Л.Л.*), остались в нашем краю единственными представителями того славного хоть и безумного периода конца пятидесятих годов, который и до сих пор вспоминается и чувствуется как бодрящий звук трубы в настоящей монотонной эктинии жизни. О прочих можно сказать: – Одних уж нет, а те далеко!

Каковы бы ни были последующие увлечения и ошибки покойного, но следует помнить, что он первый из нас сказал (Южнорусск. Летоп. 1856 г.), что История народа – не войны и мировые договоры с присоединением провинций; что он проходит под ними как под аркой, не задевая за них головою; но что напротив, история народа – в его пословицах, где выражается его практическая мудрость и опыт жизни; в песнях, где он выносит на улицу и в степ свое поэтическое творчество, свою радость, торжество и горе; в обычаях, заменяющих ему правовой порядок. Это самое заговорили и Московские журналы, но значительно позже. Затем, в число заслуг покойного нельзя не поставить и его указание на то, что не с одного нижнего конца можно ожидать стремления к уравнию земных благ между людьми; что и вершины иногда ощущают потребность склоняться и внимать тому, что твориться внизу”⁶.

І через кілька днів (лист не датований): “... 5го-февраля в 10 ч. утра священником с. Оленовки была отслужена панихида, после которой тело было положено в гроб. Гроб затем был установлен на гринжолы запряженные двумя парами волів покрытых траурными пополами и при стечении народа и немногих близких родственников препровожден в Оленовскую церковь, где и совершена литургия похорон. После этого тело было тем же порядком препровождено в хут. Мотроновку и в саду предано земле. – Одет П.А. был в жупан с поясом. В гроб положена шапка и по обычаю Украины карандаш и бумага. Вдова и родственники возложили венки”⁷.

Переважають як за кількістю, так і за обсягом документи В. Тарновського-старшого: нотатки, чернетки, рукописи його наукових праць, як-от: “О делимости семейств в Малороссии”, “Юридический быт Малоросии”, “Основные земельные хозяйства Киевской губернии”, “О малороссийских песнях”, ін.; значна кількість матеріалів історичного, юридичного і статистичного характеру щодо поміщицького і селянського землеволодіння в Чернігівській, Полтавській, окремих великоросійських губерніях; доповіді, відповіді, листування з питань селянської реформи 1861 р. та земських справ; нотатки про створення комітету для опису Київського навчального округу, про запровадження взаємного земського страхування; програма детального опису господарства маєтків; листи до нього братів і сестер, яким він став за батька, дружини, дітей, відомих громадських і культурних діячів; атестати, свідоцтва тощо.

Особа В. Тарновського-молодшого представлена майновими документами, листуванням з батьками, дружиною, сином, братом, подружжям Кулішів, ін. Збереглися листи від Черні-

гівської губернської земської управи з подякою за подарований місту музей, повідомлення львівської “Просвіти” про обрання почесним членом, копія послужного списку. У листах до батька другої половини 1850-х – початку 1860-х років Василь Тарновський постає дбайливим господарем, який турбується, щоб не пропали залишки торішнього врожаю, вирішує питання придбання нового обладнання для цукроварні, бере на себе турботи щодо викупу селянами присадибних та польових наділів і укладання уставних грамот (Тарновський-старший у цей час перебуває переважно у Петербурзі, займаючись селянською реформою, тож синові-студентові під час літніх вакацій доводиться управляти економіями). Хоча, судячи з усього, він був особистістю творчою, його більше вабили культура і мистецтво, аніж економіка. Справою життя для нього стало збирання пам’яток української старовини, у першу чергу, доби козаччини, збереження національної пам’яті. Відданість Василя Васильовича українській справі відзначали його сучасники навіть у суто приватних, далеких від обговорення громадських справ листах. Василь Кочубей, вітаючи у 1872 р. Тарновського з народженням сина, писав: “...и феи, окружающие колыбель его, да наделят его красотой матери, патриотизмом отца, доброю славою деда и ласковою добротою бабушки”⁸. Про добрі справи Василя Васильовича згадує і вже цитований Олімпій Білозерський: “Я счастлив тем, что имел возможность лучше других узнать, что Вами сделано для народного здравия и народного просвещения (по нашему лучше: освіта) – в Парафиевке и Качановке, так как Парафиевская волость до середины 94го года была в моем земском участке, и могу по убеждению причислить Вас к тем немногим исключениям между нынешними, о которых профессор Драгоманов спрашивает в своем ироническом восклицании: “да много ли их всех то?””⁹.

Матеріали родини Тарновських з музейного зібрання стали (разом з документами інших сховищ) основою для кандидатської дисертації Н. Товстоляк, присвяченої ролі представників цього роду в суспільному і культурному житті Росії ХІХ ст., використовувалися дослідниками доби Гетьманщини, творчості П. Куліша і Ганни Барвінок, культури ХІХ – початку ХХ ст., історії Чернігівського історичного музею: Т. Литвиною, О. Федоруком, Є. Нахліком, Л. Зеленською, Н. Населевець, С. Половніковою, ін. Видана гостьова книга “Качанівка”. Наявні на документах архіву печатки введені до наукового обігу І. Ситим.

Проте як цілісний об’єкт родинний архів Тарновських ще чекає свого дослідника.

-
1. Каталог Музея украинских древностей В.В. Тарновского. Т. II /Сост. Б.Д. Гринченко. – Чернигов, 1900. – С. IX.
  2. Там же. – С. 331.
  3. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № Ал-504/26/2.
  4. ЧІМ. – Інв. № Ал-504/26/1. До речі, в опублікованих джерелах замість “естли” цитується “ежели”.
  5. ЧІМ. – Інв. № Ал-504/100/7.
  6. ЧІМ. – Інв. № Ал-504/102/1.
  7. ЧІМ. – Інв. № Ал-504/102/3.
  8. ЧІМ. – Інв. № Ал-504/32/2.
  9. ЧІМ. – Інв. № Ал-504/102/1.

Документ з архіву Тарновських.

**Дарчий запис Урсули Бебновської на ім’я Анни Тарновської
(назва за каталогом та інвентарною книгою).**

*Діялося в Равському замку
1684 р.*

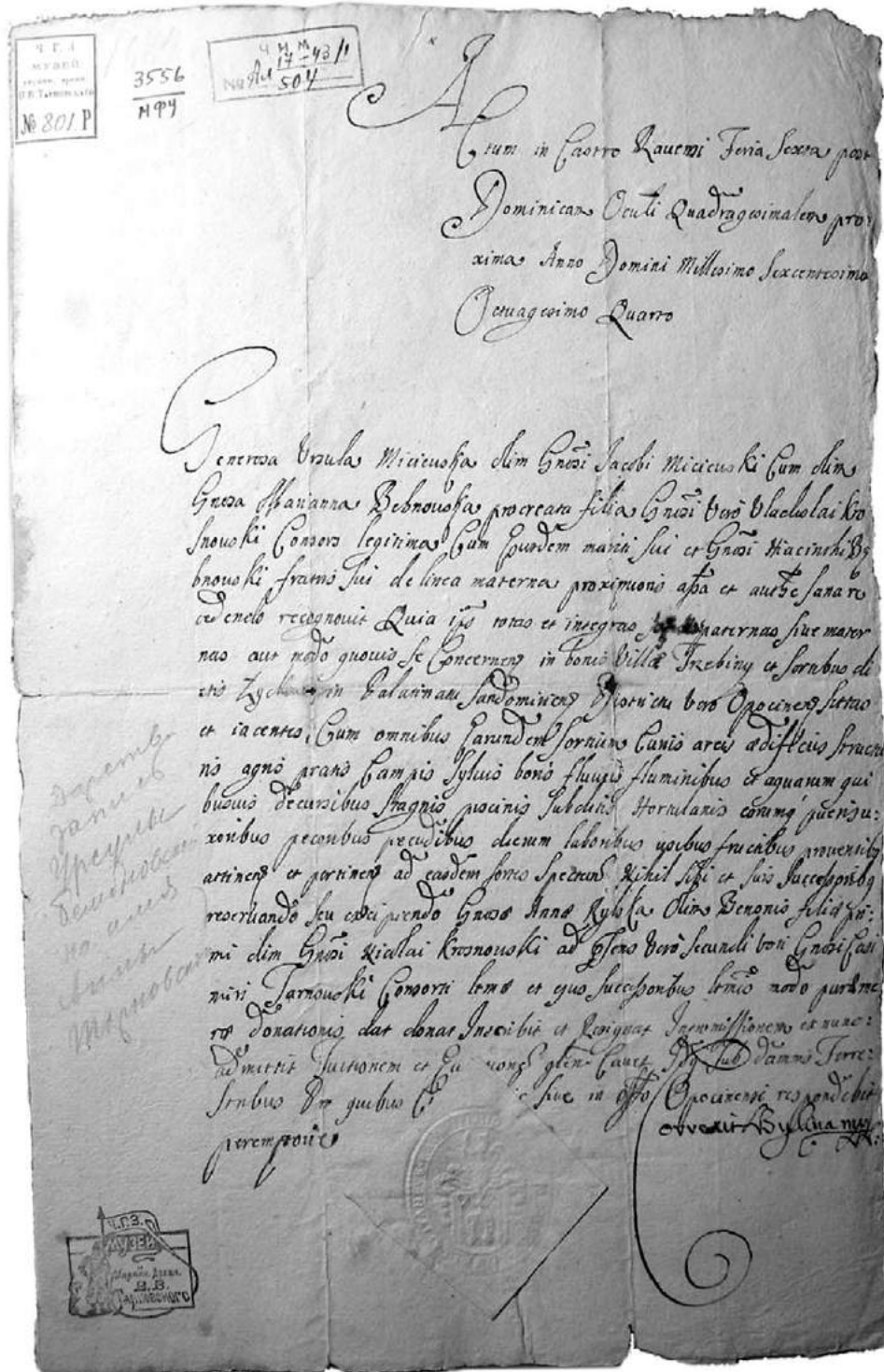
Шляхетна Урсула Мічевська, рідна дочка Якова Мічевського і Маріанни Бебновської, дружина законна Владислава Кросновського, разом з синами своїми і братом по материнській лінії шляхетним Гіа-

Доповіді та повідомлення наукової конференції ...

цинтом Бебновським у доброму здоров'ї визнала, що весь її батьківський і материнський спадок, що полягає у селах Требіни і наділах, що названі Лич[...] у Сандомирському воєводстві і Опочинському повіті – усі наділи, двори, укріплення, будівлі, городи, поля, луки, пуці, ліси, бори, ріки, річки і будь-які водойми, в яких є риба, холопи з їхніми дітьми і дружинами, худобою, стадами, усі вигоди, доходи, добра і багатства, який є в цих наділах, нічого собі або своїм нащадкам не залишаючи і не забираючи, шляхетній Анні Рильській (дружині спершу Миколая Кросновського, а згодом Казимира Тарновського) вона надає і відтискує.

Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. Інв. № Ал-504/43/1. Оригінал.

Переклад з латини Н. Сінкевич

ПОЛОВНІКОВА С.

“ДОБРИЙ ГЕНІЙ”. СОФІЯ ТАРНОВСЬКА

Постать Василя Васильовича Тарновського-молодшого привертає до себе увагу більше століття. Сучасники відзначали, що відрадою його життя була дружина – Софія Василівна Тарновська. Образ красивої, наділеної багатьма талантами жінки донесли до нас портрети І. Репіна, К. Маковського, М. Бодаревського, численні фотографії. На жаль, всі відомості про Софію Василівну розпорошені по окремих виданнях та архівних джерелах, тому спробуємо узагальнити їх в окремому нарисі.

Народилася Софія в родині Василя Петровича Тарновського (1806–?) та Маріамни Сергіївни Пустовойтової в селі Рудівка Прилуцького повіту Полтавської губернії в жовтні 1844 р. [8, 43].

Батько виховувався у Московському університетському благородному пансіоні. З 1825 р. служив у департаментах мануфактур і внутрішньої торгівлі та податків і зборів. З останнього звільнився 1834 р. в чині титулярного радника. Обіймав посаду судді Лубенського повітового суду (1841–1844). Василь Петрович на кілька термінів обирався предводителем дворянства Прилуцького повіту. 1858 р. отримав чин надвірного радника. Батькам Софії належало 700 душ кріпосних селян у Козелецькому повіті Чернігівської губернії, Прилуцькому та Лубенському повітах – Полтавської [8, 38]. Зокрема, у Прилуцькому повіті В.П.Тарновському з 1869 р. належав хутір Нова Тарнавщина, який мав і другу назву – Нововасилівський [19, 307].

У родині Тарновських було десятеро дітей: четверо братів та шестеро сестер [8, 37]. Здобувати освіту Софію направили до Санкт-Петербурзького училища ордена св. Катерини, яке вона закінчила 20 грудня 1861 р. з великою золотою медаллю. Про блискучі успіхи Софії Тарновської свідчить її атестат, який зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського: “Воспитанница первого отделения Санкт-Петербургского училища ордена св. Екатерины, дочь титулярного советника девица София Васильевна Тарновская во время пребывания в сем заведении при отличной нравственности показала успехи в Законе Божиим – отличные, российской словесности – отличные, французской словесности – отличные, немецкой словесности – отличные, арифметике – отличные, естественных науках – отличные, географии – отличные, истории – отличные. Сверх того она обучалась рисованию, танцованию, рукоделиям, музыке, пению и домашнему хозяйству и удостоена Всемилостивейшего награждения большою золотою медаллю” [18, 15/5]. Випускницям училища надавалось право працювати домашніми наставницями, чи скористалась ним Софія Тарновська, нам невідомо.

Наприкінці 1860-х років вона одружується з Василем Васильовичем Тарновським (1838–1899), якому доводилася троюрідною сестрою. Вивчаючи питання про ступінь споріднення

*Софія Василівна та
Василь Васильович Тарновські.
1870-ті роки.*

Василя Васильовича та Софії Василівни, слід розглянути генеалогію роду Тарновських. Спільним коренем двох його гілок був Василь Якович (близько 1751 – ?): з 1775 р. – бунчуковий товариш, перебував при Малоросійській колегії та Генеральному суді, з 1779 р. – колезький асесор, а з 1783 – надвірний радник; предводитель дворянства – Прилуцького повіту (з 1785 р.) та маршалок Чернігівського намісництва (1790–1794). Був одружений на дочці генерального писаря, а згодом дійсного статського радника Анастасії Василівни Туманській (? – до 1797). Від двох їхніх синів

Атестат С.В. Тарновської. 1861 р.

– Василя Васильовича (близько 1783–1833) та Петра Васильовича (близько 1787 – ?) пішли нащадки: Василь Васильович-старший (1810–1866) – відомий громадський діяч, активний учасник проведення селянської реформи 1861 р. та Василь Петрович (1806–?) – надвірний радник, з 1850 р. – предводитель дворянства Прилуцького повіту [8, 33, 38]. Вони стали батьками Василя Васильовича Тарновського-молодшого та Софії Василівни Тарновської, що у майбутньому об’єднали свої долі.

На той час, коли готувалося весілля, Василь Васильович вже був завзятим колекціонером української старовини і, як згадував його небіж – Михайло Володимирович Тарновський, “неодмінно хотів вінчатися в народному строї. Тільки протест батька нареченої і манірних її

Софія та Василь Тарновські серед рідних та гостей Качанівки.

тіток...змусили дядька, згнітивши серце, відмовитися від цієї думки” [17, 177].

Свідчень про приватне життя Тарновських збереглося не так багато, тому скористаємося і нарисом “В.В. Тарновський”, написаним відомим істориком Дмитром Яворницьким у 1920-х роках. Він передає спогади про цю подію самого Василя Васильовича: “... чуєте, панове, яке цікаве було наше шлюбне сполучення – Тарновського з Тарновською, так само інтересне було й наше вінчання. Як ви бачите, я трохи недопріс, а моя наречена супроти

мене трохи переросла, то щоб порівнятися з нею в церкві, я приладнав собі таке взуття, що трохи зрівнявся з нею та й повинчався” [20, 144]. Наступний епізод викладено так: “Подалі від того ставу, близько села, там у мене, – казав Василь Васильович, – був колись горілчаний завод. Так ото коли я справляв своє весілля, то казав пустити фонтан горілки. Пий хрещений люд, скільки твоїй душенці завгодно!” [20, 147].

Знайомство Д. Яворницького з подружжям Тарновських відбулося в Петербурзі на квартирі Миколи Костомарова у 1885 р. Він згадував: “В покої уступило двоє: попереду виступала висока, чорнява, дуже гарна і приязна пані, а за нею зовсім непоказний, якийсь жилуватий, худорлявий, поморхлий панок, з лисуватою головою, зате з чорними довгеними одвислими вусами” [20, 140].

Цікаву пригоду, яка трапилася з істориком М. Костомаровим у Качанівці, переповів Дмитро Іванович зі слів Софії Тарновської. “Туляючи парком, – писав він, – М.І. Костомаров любив забиратися в далекі та глухі місця його... одного разу, після вечірнього чаю, казали пані Софія Василівна, вийшов Микола Іванович в парк та й пішов собі, нічого нікому не кажучи. Проходить година, проходить і дві, а Миколи Івановича нема. Пані довго ждучи його і не бачучи, підняла цілий сполох. Так де ж це він справді є? Чи не впав де у прірву яку? Він же так нетвердо ходить, та ще й до того недобачас. Пані розіслала по всьому паркові служників з ліхтарями. Після довгого шукання нарешті знайшли його аж геть у кінці парку, в гущавині лісу. – Що б же я тоді сказала всій Україні, коли б Микола Іванович Костомаров та загинув де-небудь у Качанівському парку?” [20, 146].

*Софія Тарновська з дітьми –
Василем та Софією. 1870-ті роки.*

У спогадах, написаних вже в радянський час, у вуста господаря Качанівки вкладає інформація, про достовірність передачі якої можна сперечатися, але, як сучасник Тарновського, Д. Яворницький оповів і багато цікавого.

Якщо до Василя Васильовича у автора спогадів було упереджене ставлення, то до його дружини, яку історик називав “добрим генієм”, – з пієтетом. Про Софію Василівну він писав: “Вона була людина тактовна, здержлива, добре освічена, знала закордонні мови – французьку, німецьку, аглицьку; непогано грала й на роялі. Ніхто не міг довести їй того, щоб вона коли-небудь зрадила свого чоловіка. На свого чоловіка вона мала втихомирюючий вплив” [20, 148].

Протягом життя С.В. Тарновська, як і її чоловік, займалася громадськими справами та благодійністю. Вона отримала подяку від Борзенського земства за пожертву на жіночу земську народну школу і була обрана її попечителькою на 1870 р. [18, 15/6]. У 1879 р. під час російсько-турецької війни Софія Василівна активно співпрацювала з Товариством піклування про поранених і хворих воїнів, за що була нагороджена знаком Червоного Хреста [18, 15/7].

Дружні стосунки у родині Тарновських склалися з художником Миколою Івановичем Мурашком, з ініціативи якого в Києві була 1875 р. відкрита рисувальна школа. Приміщення для цього закладу надав В.В. Тарновський у власному будинку по Трьохсвятительській вулиці. Цікавилася долею школи і Софія Василівна. Коли у лютому 1877 р. була влаштована перша виставка картин, вона підключилася до збирання коштів на користь школи. Як згаду-

вав М. Мурашко, “рекламувати виставку, притягти до неї увагу громадськості допомагала мені Соф’я Василівна Тарновська, дружина ретельного збирача українських старожитностей. Показна, гарна пані, яку всі називали гетьманшею, вона пропала серед нашого бомонду. Саме вона придумала улаштувати перший день для обранців. День відкриття виставки з платнею за вхід карбованець. Квитки були надруковані завчасно, які добра гетьманша взялася розповсюджувати... День відкриття виставки 27 лютого вдався. Було відвідувачів близько 80 осіб. Зібрали грошей 205 карбованців” [9, 26–27].

До художників у Тарновських було особливе ставлення. Багатьом з них пощастило відвідати цей старовинний маєток з палацом, розкішним парком та ставками, відчути гостинність його власників. Задум картини “Запорожці пишуть листа турецькому султану” привів до Качанівки й Ілля Юхимовича Репіна. Колекція українських старожитностей Василя Тарновського була уже відома не тільки в Україні. Разом із знаним митцем приїхав влітку 1880 р. і юний талановитий художник Валентин Серов. Було зроблено багато малюнків зброї, козацького спорядження, знайдено і цікаві типажі для майбутньої картини.

Натхненно працював Ілля Юхимович і над картиною “Вечорниці”. Як згадував він пізніше, для роботи були створені всі умови – на селі відведено хату, де збиралися дівчата і парубки, облаштовано відповідний інтер’єр. “Вечорниці” писані в Москві і Петербурзі, но главная работа была в Каченовке у Тарновских”, – зазначав художник [1, 219].

Привітні господарі Качанівки теж не залишилися без його уваги. Василя Васильовича можна побачити на картині “Запорожці” в образі козака у смушковій шапці. На портреті, який має назву “Гетьман”, Тарновського зображено у коштовному козацькому вбранні біля гармати. Більшість гостей маєтку відзначали чудовий голос та прекрасну гру на фортепіано Софії Василівни. Можливо, Ілля Юхимович теж оцінив її талант і представив С. Тарновську за роялем (кольор. вкл. 9).

Багаторічна дружба зв’язувала родину Тарновських з художниками – братами Маковськими. Дізнавшись, що у сусідньому маєтку, де умови для творчості були далеко не кращі, зупинився Костянтин Маковський, Василь Васильович запропонував митцю переїхати до Качанівки. Враження від першої зустрічі описав син художника Сергій Костянтинович: “Из коляски выпрыгнул незнакомый помещик подчеркнуто малороссийского облика: длиннейшие темные усы вниз и украинский “кабиняк”(тальян) с пряжкой... в алмазах! Лицо сухое, желтоватое. Мал ростом, худощав, порывист... “Знаете что, – стремительно заявил он, – у меня имяне большое, отсюда рукой подать, в двадцати верстах. Собирайтесь-ка, да и поедемте на лето в Каченовку, не раскайтесь... И жена Ваша, красавица, наверное одобрит. Будет дружить с моей Соней. Она у меня славная” [7, 109–110].

З 1878 по 1888 рік майже кожне літо сім’я Маковських відпочивала в цьому гарному куточку України. Костянтин Єгорович написав портрети подружжя Тарновських, їхніх дітей

Об’ява про відкриття рисувальної школи в Кисві. 1875 р.

– “красавца Васюка и задумчивой Сони”, а також бабусі Людмили Володимирівни [7, 116]. Працювалось митцеві легко і радісно. Він створив кілька великих картин, безліч портретів, пейзажів, замальовок (кольор. вкл. 9).

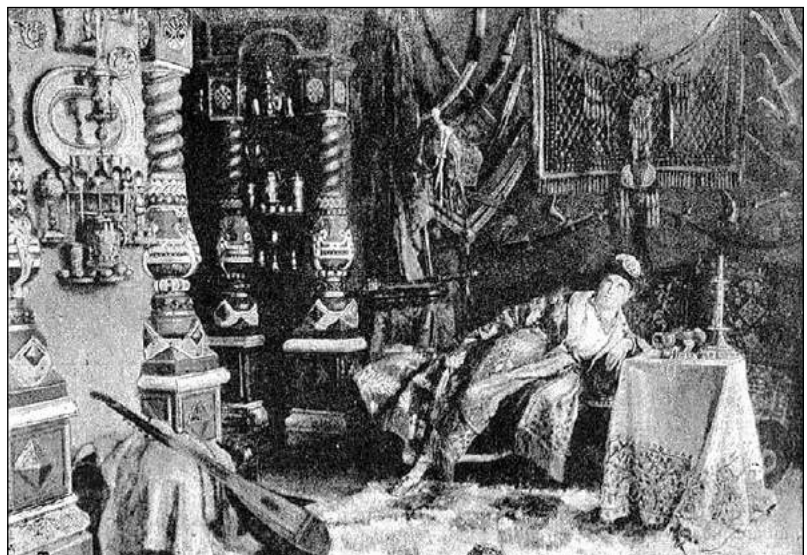
В.В. Тарновський у своєму кабінеті-музеї з шаблею гетьмана І.С. Мазепи. Качанівка. 1880-ті роки.

предметы рельефны, если к этому немножко света и колорита, так что это не совсем красочно, то картина и готова, – даже, может быть и замечена; для исторической же картины все это нуль. Мы на это и не смотрим, даже и тогда, если это выполнено с таким относительным совершенством, как в “Гетманше” г. Бодаревского. От исторической картины мы требуем экспрессии, типов, переносящих нас в представленную эпоху; мы требуем того, к чему без творчества, без фантазии, основанной на широком изучении предметов и духа того времени, которое художник нам пытается представить, невозможно приступить и близко к делу.

В “Гетманше” есть все то, что может сделать карьеру и имя для пейзажиста в глазах нетребовательного зрителя; скажу более, что в пейзаже, таким образом выполненном, легко провести и более взыскательного; он и не заметит, что тут полное отсутствие творчества и поэзии, что тут прямо фотографический снимок с природы” [10, 2].

Згадку про цей портрет знаходимо у спогадах Володимира Стороженка “З мого життя”. Він переказує, як приїздили до Москви і навідувалися до Миколи Ілліча Стороженка – літературознавця, професора Московського університету, члена-кореспондента Петербурзької Академії наук Василь Васильович з дружиною Софією Василівною, “що була статурною та гарною на обличчі. Її змалював немов

Побував у Качанівці і випускник Петербурзької Академії художеств Микола Бодаревський. Тут він написав портрет Софії Василівни, який антуражем дуже нагадує фото “В.В. Тарновський у своєму кабінеті з шаблею І. Мазепи”. Ця робота Бодаревського під назвою “Гетьманша” експонувалась на XIV пересувній виставці у Києві. В газеті “Киевлянин” від 8 січня 1887 р. з’явилася рецензія Миколи Мурашка, в якій він охарактеризував і цей твір. Автор зробив порівняльний аналіз пейзажного та історичного живопису: “Переходим к историческим картинам. В пейзаже, если есть перспектива, площадь уходит,

М.К. Бодаревський. Гетьманша. 1886 р.

“гетьманшу” в українській стародавній одежі, на канапі, укритій українськими килимами, звісний маляр Бодаревський” [15, 188–189].

Свої враження від перебування у Качанівці висловлює в листі до Ф. Лебединцева журналіст і мистецтвознавець Василь Петрович Горленко. Хоча вони були майже сусідами, до Тарновських він вперше приїхав тільки у 1885 р. “Оба Тарновские (он и она) крайне любезны, в этом нет, конечно, и сомнения, – писал Василь Петрович, – пребывание у них приятно, их парк прекрасен и дом роскошен” [6, арк. 1]. Здавалося, що настрої у Василя Горленка після візиту до Качанівки був благодушним, тому дивує продовження: “Но не в этом все дело! Дело даже не в том, что Вас[илий] Вас[ильевич] очень глуп, хотя крайне добродушен, а София Вас[ильевна] очень не глупа” [6, арк. 1]. Можливо, певну роль зіграла невлаштованість власного господарства в Ярошівці, відсутність коштів на колекціонування, яким він теж прагнув займатися.

Що ж до Софії Василівни – В. Горленко ставився до неї з симпатією і співчуттям. На запитання О. Лазаревського про Тарновського, він зазначав у листі-відповіді: “Вы спрашивали о Тарновском. Он убыл з женою в Петербург. У бедной Софии Васильевны кажется действительно рак” [5, арк. 2].

Хвороба невпинно прогресувала. Це помітив і Сергій Маковський під час останнього перебування у Качанівці влітку 1888 р: “У Тарновских было все по-старому, но сама хазяйка, Софья Васильевна, начала заметно слабеть” [7, 250]. Василь Васильович докладав усіх зусиль, щоб врятувати життя коханої дружини. Її консультували кращі лікарі – професори Петербурга і Москви, звертались і до закордонних спеціалістів, але ніякі ліки не допомагали. Останнє сподівання хвора поклалося на молитву протоієрея, відомого цілителя отця Іоанна Кронштадтського, тож поїхала до столиці, зупинилась у своєї сестри Юлії Василівни, одруженої з генерал-лейтенантом Костянтином Олександровичем Швевсом. До їхньої петербурзької оселі запросили о. Іоанна, щоб він помолився за здоров’я Софії Василівни, але недуга була невиліковною. 1 квітня 1889 р. у важких стражданнях жінка пішла з життя.

Звістка про її смерть була надрукована в газеті “Киевлянин” № 76 від 5 квітня 1889 р.: “1-го апреля скончалась в Москве София Васильевна Тарновская. В среду, 5 апреля будет отслужена по усопшей панихида в церкви 2-й гимназии”. В тій же газеті від 18 квітня повідомлялося, що “Василий Васильевич Тарновский извещает родных и знакомых, желающих почтить память почившей супруги его Софьи Васильевны, что погребение ея состоится 23 апреля в с. Качановке” [14, 1]. Про поховання С.В. Тарновської є запис за № 11 від 23 квітня 1889 р. у метричній книзі Георгіє-Хозевітської церкви: “1 апреля 1889 г. умерла в Москве от рака, погребена собором 23 апреля 1889 г. в фамильном склепе, находящемся под Качановской церковью, жена статского советника Василия Васильевича Тарновского София Васильевна. Священник – Иоанн Крыжановский. Псаломщик – Иоанн Зеленецкий” [2, арк. 82зв.–83]. В газеті “Киевлянин” від 9 травня 1889 р. була вміщена об’ява: “В сороковый день кончины Софии Васильевны Тарновской, 10 мая, в среду в 11 час. утра в имении Качановка будет отслужена заупокойная литургия, а после панихида в фамильном склепе у гроба покойной” [12, 1].

Ті, хто побували у Качанівці після смерті Софії Василівни, сумували, що вже не побачать тут привітну господиню. Про це є записи і в альбомі для гостей “Качанівка”: “Был, восхищался Качановкой и вспоминал об ея незабвенной, очаровательной хозяйке”, – ці рядки залишив Микола Ілліч Стороженко під час візиту влітку 1889 р. [4, 267].

“Но где есть радость, там и слезы,
Где жизнь мила и там есть грезы!..
Вполне довольным трудно быть ...
И в грусти есть свое искусство...
Нельзя и тут не погрустить,
Что нет здесь больше той, чье чувство

Души прекрасной не умрет...
Ее уж нет среди стихии
Столь гармонических красот...
Давно уж нет здесь той Софии
Что чаровала так гостей
Своей красой, своим приветом
И чистых дум своих рассветом
Среди семьи, среди друзей”.

Це уривок з вірша Прокопа Адріановича Устимовича, дійсного статського радника, у 1880–1883 роках предводителя дворянства Полтавської губернії, який він записав до альбому автографів “Качанівка” 30 серпня 1893 р. під псевдонімом “Полтавин” [4, 297].

Що сталося з похованням Софії Василівни після продажу Качанівки і переїзду Василя Васильовича до Києва, з’ясувати достеменно, спираючись на документи, поки що не вдалося. Як відомо, В.В. Тарновського, який помер 13 червня 1899 р., поховали в Києві на Аскольдовій могилі. На той час там вже були поховані його син Петро та мати Людмила Володимирівна. Коли відбулося перепоховання Софії Василівни на це кладовище, адже на ньому з’явилася плита з написом: “Тарновская София Васильевна 24 августа 1844 г. – 1 апреля 1889”, – невідомо. Можливо, це був кенотаф. Як згадувала історик, дійсний член наукового Товариства імені Шевченка Н.Д. Полонська-Василенко (1883–1973), Аскольдова могила на початку ХХ ст. була найбільшим цвинтарем Києва: “Там було багато старих могил, з важкими чавунними плитами початку ХІХ ст.; я любила з моїм батьком читати ці надписи й переносилася думкою в минуле. Було багато розкішних мавзолеїв; серед них виділявся родинний надгробок Тарновських – з чудового білого мармуру” [13, 105].

У 1935 р. це кладовище було ліквідоване. На Звіринецький цвинтар перенесли останки всіх Тарновських (або тільки плити з поховань?). У такому ж вигляді, як на Аскольдовій могилі надгробки перебувають і нині.

Склеп у Качанівці під Георгіє-Хозевітською церквою порожній. Уламки мармурового саркофагу від поховання Василя Васильовича Тарновського (1810–1866) лежать біля храму. Від інших поховань у склепі нічого не залишилося.

До цієї заплутаної історії додали протиріч спогади онуки Василя Васильовича, дочки його сина Тетяни Василівни Тарновської (1899–1994), датовані 1985 р. Написані на схилі літ, вони містять багато помилок. Це стосується і опису похорону її бабусі Софії Василівни, про що вона могла дізнатися тільки від батька вже досить дорослою. “Получилось так, что она осталась одна в Качановке и умерла там. Папа ее очень любил. Он приехал. Было лето, бабушка была тучная, надо было ехать хоронить в Киев на Аскольдовой могиле. По дороге из гроба стало течь, пришлось папе срочно ехать одному в Киев заказать цинковый гроб, куда вложили этот. Что он бедный пережил тогда, легко можно себе представить. Толпы крестьян провожали гроб почти до Ични, поминали бабушку за все доброе. Как-то мы с папой говорили о “том свете” и папа сказал уверенно, почему он потерял веру в этом. Он своеобразно объяснил, что очень переживал смерть матери и звал ее, чтобы она появилась. И знал, что на его зов она не могла не придти, не могла не откликнуться на его призыв, значит, наивно решил папа “того света” нет, со смертью человека все исчезает” [16, арк. 14зв.]. Але не зважаючи на всі вади, у спогадах відтворено світлий образ С.В. Тарновської, написаний за переказами тих, хто з нею жив і спілкувався, тому вони варті уваги: “Последний умер мой знаменитый дед В.В. Тарновский, и вскоре родилась и я. Мне часто кажется, когда я о ней думаю, что моя бабушка Софья Вас[ильевна] была несчастна. В молодости она была красавица, позднее она располнела. Дед был с тяжелым характером, властный и строгий. Бабушка была очень доброй, ходила по хатам, лечила и помогала. У нее был довольно сильный, красивый голос низкого тембра контральто;

папа унаследовал свой талант голос и красоту. Папа был ее первенец, она его обожала” [16, арк. 4].

Життя Софії Василівни Тарновської було яскравим та духовно насиченим. Їй були притаманні милосердя, благодійність, небайдужість до громадських справ. Талановита, освічена, привітна господиня, вона була душею товариства, що збиралося у Качанівці, та справжнім янголом-охоронцем своєї родини.

---

1. Грабарь И. Репин. В 2 т. – Т. 1. – М., 1963. – 332 с.
2. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 371.
3. Забіяка І. Епістолярна спадщина Василя Горленка. – Вид. 2, доповн. і переробл. – К., 2013. – 400 с. – (Бібліотека альманаху “Вітряк”. Вип. 5).
4. Качанівка. Альбом автографів /Авт.-упор. С. Половнікова. – К., 2010. – 327 с.
5. Лист В. Горленка до О. Лазаревського. Без дати //Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. І. – № 68025.
6. Лист В. Горленка до Ф. Лебединцева від 4 вересня 1885р. //Там само. – Ф. III. – № 3814.
7. Маковский С.К. Портреты современников. – М., 2000. – 448 с.
8. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. – Т. 5. – Вип. 1. – К., 1996. – 98 с.
9. Мурашко М.І. Спогади старого вчителя. – К., 1964. – 166 с.
10. Мурашко Н. XIV Передвижная выставка //Киевлянин. – 1887. – № 5.
11. [Некролог С.В. Тарновская] //Киевлянин. – 1889. – № 76.
12. [Панихида на сороковой день смерти С.В. Тарновской в Качановке] //Киевлянин. – 1889. – № 101.
13. Полонська-Василенко Н. Спогади. – К., 2011. – 591 с.
14. [Похорони С.В. Тарновской в Качановке] //Киевлянин. – 1889. – № 84.
15. Стороженко М.В. З мого життя. – К., 2005. – 432 с.
16. Тарновская Т.В. Воспоминания. 1985. Рукопись. – Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № Вр-3628.
17. Тарновський М. Качанівка //Хроніка-2000. – 1997. – Вип. 19–20. – С. 93–233.
18. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. – Інв. № Ал-504: Архів Тарновських.
19. Шкоропад Д.О., Савон О.А. Прилуччина: Енциклопедичний довідник. – Ніжин, 2007. – 560 с.
20. Яворницький Д. В.В. Тарновський //Хроніка-2000. – 1996. – Вип. 16. – С. 139–172.

ЖУРАВЛЬОВА Т.

Кіноактриса Тетяна Василівна Тарновська

*“К искусству меня всегда тянуло”
(за сторінками мемуарів Т.В. Тарновської)*

Тетяна Василівна Тарновська (1899–1994), онука Василя Васильовича Тарновського-молодшого, одна з перших актрис радянського кінематографа народилась у Києві 23 грудня (за старим стилем)¹ 1899 року².

Про навчання Т. Тарновської та перші кроки в кіно можна дізнатися з її мемуарів, які вона писала в 1985–1991 роках, у доволі поважному віці, коли лише найбільш яскраві події залишилися в її пам'яті. Навчалася Тетяна в лютеранській гімназії, кращому освітянському закладі для дівчат тогочасного Києва. Ось що згадувала вона про гімназію та її начальницю Меєр: “Мы её боялись; при встрече мы должны были делать глубокий реверанс... У нас, у учениц даже старших классов не допускались кудряшки, украшения и проч. Волосы должны были зачесаны гладко, воротнички простого кроя, без кружева. На переменах за нами наблюдала классная дама, руководительница, как сейчас говорят. Услыхав, что болтаем, подходила к нам и повторяла: “Kein Wort Russisch”. Надо говорить только по-немецки. Старшие классы могли быть посланы в другой класс для проведения урока разного предмета на немецком языке.

Тетяна Тарновська – гімназистка.

Помню, вошел кто-то и сказал: “Тарновская, die Stunde von Geographie (урок географии) in die 6 Klasse”. Попробуй не пойти. Впрочем, строгость была отменная, а навык преподавания помог мне впоследствии”³. Серед вчителів найбільш запам’ятався викладач російської словесності Микола Калиникович Гудзій (1887–1965), у подальшому – видатний дослідник давньоруської літератури, автор перших підручників і хрестоматії з цього предмету, перший декан філологічного факультету Московського держуніверситету, академік Академії наук України⁴. В 1911 році він закінчив історико-філологічний факультет Університету св. Володимира у Києві та був залишений у цьому закладі для підготовки до професорського звання. Одночасно викладав у трьох київських жіночих гімназіях. Тетяна Василівна згадувала: “Много было учителей в немецкой и в частной гимназии на Печерске, но немногие остались в памяти как личности... Конечно, вне конкурса, один – это Гудзий... Николай Калинкович, дорогой мой, несравненный учитель! Как-то пришел в нам в немецкой гим[назии] плохо одетый, в разных предметах костюма по цвету, сам некрасивый, только с пышной шевелюрой, даже с волчанкой на носу (заболевание кожи) учитель русского языка и литературы. Мы переглянулись с соседкой по парте, и он нам очень не понравился. Но вот он заговорил... Его уроки проходили в полной тишине, без всяких замечаний, все слушали, не отрывая от него глаз. Это был будущий академик Гудзий. Мы тогда не знали, кто он будет, кто нас учит. По-моему, я была в него влюблена, впрочем, я вообще была влюбчива, но к

нему особе питала чувства”⁵. І молодий викладач вирізняв юну Тетяну з-поміж інших гімназисток, навіть роки по тому пам’ятав про свою ученицю. “Через много [лет] я была в Москве и при встрече он сказал: “Как Вас можно забыть, как не узнать!” Я еще тогда в гимназии понимала, что он тоже питал ко мне отличительные, чем к другим чувства. Он встал из-за стола и подошёл ко мне – старичок с хохолком спереди, мы довольно долго беседовали, он вспоминал, как я отлично писала сочинения и многое приятное говорил мне. Это было последнее свидание. Никто больше не запомнился как интересный учитель. Так – мелькают в памяти тени их, но с ними ничего не связано и они не могли задеть хоть чем-нибудь душу”⁶.

Після закінчення гімназії Тетяна навчалась у студії, яку в 1918 році організував і до 1922 року керував Олексій Максимович Смирнов (1890–1942), майбутній український радянський режисер театру і кіно. В 1914–1917 роках він поєднував навчання на архітектурному відділенні Академії мистецтв з навчанням театральному мистецтву в студії під керівництвом В. Мейерхольда. З 1917 року працював у кінофірмах “Русской золотой серии”, з 1919 – в ательє “Художественный экран”, з 1922 деякий час – на Одеській кінофабриці Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ)⁷. Навчання у студії О.М. Смирнова вирішило подальшу долю Тетяни – і особисту, і професійну. Там відбулося знайомство Т. Тарновської з її майбутнім чоловіком – Олексієм Яковичем Каплером (1903–1979). З 16-ти років працював він у київських театрах актором і режисером, разом із Г. Козінцевим та С. Юткевичем створив ляльковий театр, згодом – театр “Арлекін”⁸. У подальшому став відомим сценаристом і телеведучим програми “Кінопанорама”. Шлюб Тетяни Тарновської з Олексієм Каплером було офіційно зареєстровано 5 липня 1921 року в Києві. Через багато років Тетяна

Тетяна Тарновська. 1920-ті роки.

Василівна написала у своїх мемуарах про ті події: “Была в Киеве кино-студия одного новатора Алексея Максимовича Смирнова. Он был большого роста, здоровенный дядька с добрым лицом и приятной улыбкой. Он разбил всех на 2 группы, очевидно в одной были более способные, а в другой менее. – Тетяна Василівна не уточнює, в якій саме групі навчалась вона. – Он часто говорил: “Тело актера это совершеннейший инструмент” и при этом ударял рукой по ладони левой руки и чуть касаясь правой поднимал её вольным и выразительным жестом. Там в этой студии, я встретила с Люсей К[аплером]. Он влюбился и встретил взаимность от меня... Люся тогда сказал, что надо жениться. Мы поехали к старой родственнице Надежде Тарновской (дружина Володимира Васильовича Тарновського, ур. Білуха-Кохановська – Т.Ж). Она стучала палкой и требовала, чтобы я венчалась в церкви, как все Тарновские, как все дворяне и православные! и закрывала при этом глаза. Она не знала, что Люся не православный, а нас не повенчают в таком случае. Как быть?⁹...Пришлось ему принять православие, креститься и сменить имя Лазаря на Алексея (это было мое предложение, т. к. мы очень уважали Смирнова, начальника студии). Люся сразу согласился. Он вообще на все был согласен. Мы повенчались¹⁰...Я помню свое личико в зеркале с веночком из “fleur’s d’orange”. Старуха Тарновская – посаженная мать, какой-то старичок – посаженный отец. Своих близких Люся¹¹ не мог и не хотел звать. Но, удивительно, что когда они узнали, то не сердились и спокойно приняли это событие. В церкви мы вели себя плохо и легкомысленно. Мы прыгнули и столкнулись на коврике, т. к. говорят, что кто первый станет на этот коврик, тот будет глава семьи. Мы сдерживались с трудом от смеха, когда нас, перевязав наши руки, водили вокруг аналая. На пороге дома стояла старуха Тарновская с иконой

(не Божьей Матери, а Христа, а это не полагается!) и благословила нас. Собачки лаяли стоявшие с ней рядом. В церкви я слыхала, как в толпе шептались и говорили: “Какая красивая! А жених уж очень молодой!”

Люся был в черном костюме, а я в белом платье. Кто-то накрыл стол, кто-то что-то купил и приготовил. Женя Вайнтроб (Вайндроб) преподнесла большой букет белых роз. Люся выпил и лег за ширмой на диванчике и пел “Умолкли струны моей гитары!” Однако, когда надо было уходить, он встал, и мы поехали на квартиру, кот[орую] сняли на Михайловском пер[еулке]. Люся нес меня на руках по лестнице, а это было не на первых этажах! Первая пришла к нам старшая сестра Тэна, а потом мы пошли на Николаевскую ул[ицу] к родителям Люси. Отец демонстративно вышел на балкон, он был против этого брака, считая Люсю слишком молодым и не подготовленным к браку. Мать Раиса Захаровна иначе отнеслась, вынула фотографии и показала Люсину в детстве, толстого мальчика¹². Я сказала тогда, что наверное мы потому полюбили друг друга, что оба были толстенькие в детстве. Сама Раиса Зах[аровна] была очень толстая. Это понравилось – мои слова и умилили её. Она это повторила пару раз. Сестры тоже отнеслись нормально, один отец не уходил с балкона...

Родители Люси в одном были правы и поступили хорошо: ни слова о крещении в церкви и о венчании, а ведь они старые евреи. Безразличие или тактичность? Я вошла в эту семью и полюбила их всех, т. к. это были родные Люси, которого я очень любила. Старик Каплер мог быть и тактичным. Я получила письмо о смерти папы в Берлине* и пришла к старикам. Мне было, конечно, очень грустно. Играла музыка у них. Я сказала, что есть письмо, и, что мой отец умер. Старик мгновенно встал и выключил музыку. И вообще были и другие неплохие воспоминания о его отношении ко мне...¹⁴

Після одруження сина Я.А. Каплер допоміг молодому подружжю у вирішенні побутових проблем: “Яков Анатольевич прикрепил нас, меня и Люсю, к столовой на углу его бывшего дома. Рядом еще был дом, который ему принадлежал, но с которого прибыли он уже не мог извлечь. Кроме того он сделал комнату тут же на Костельной улице. В этой комнате было немало переживаний”¹⁵. На жаль, спільне життя виявилось не таким вже безхмарним. І в Києві, і в Одесі, куди переїхали Тетяна і Олексій, часто виникали непорозуміння. На деякий час вони розлучились, і Тетяна виїхала до Ленінграда, де продовжила професійне навчання мистецтву кіноактриси. В 1924 році Т. Тарновська закінчила курс у студії “Кино-Север” (Ленінград)**.

Незабаром Тетяна повернулася до Одеси і до Олексія, якого дуже кохала. В 1927 році у них народився син Анатолій.

Стосовно кінематографічної діяльності Т.В. Тарновської відомо, що вона брала участь у трьох фільмах другої половини 1920-х років і в одному 1959 року випуску. Вдалось встановити назву ще одного кінофільму, роль в якому була запропонована Тетяні Василівні, однак обставини склались так, що їй довелося відмовитись від зйомок. Це був фільм “Борьба гигантов” (інша назва – “Борьба двух миров”) за сценарієм С. Лазуріна, режисер – Віктор Олександрович Турін. Фільм, зйомки якого відбувались в 1926 році, до цього часу не зберігся. Про причину відмови Т.В. Тарновська написала в своїх мемуарах: “С работой в кино получилось так. Директором на кинофабрике ВУФКУ был некий Нечес. Я уже некоторое время была приглашена сниматься в фильме “Борьба гигантов”. Я должна была

*Анатолій Каплер.
Початок 1930-х років.*

играть отрицательную личность, опасную и развратную. Мне уже мерили парики, один светлый мне очень шел. Говорилось о платьях, о туалетах светской женщины. И вот неожиданная беременность. Что делать? Ведь через какие-то месяцы я не смогу одевать такие платья и неизвестно сколько будет сниматься это фильм. Мы поговорили с Люсей и решили, что как ни печально, а придется отказаться от этой работы. Скрепя сердце я так и сделала на пороге м. б. хорошей карьеры. Нечес был очень удивлен, начал меня уговаривать, вмешался и режиссер, меня и упрекали тоже, но пришлось, не объясняя, мужественно выдержать всё. И только как-то позже мы с Люсей встретили в кино Нечеса. Он поздоровался, глянул на мой измененный силуэт и только сказал: “Теперь все понятно, однако очень жаль, что так получилось”¹⁷.

*Тетяна Тарновська в кіноролі.
Друга половина 1920-х років.*

Перший фільм за участю Тетяни Тарновської – “Чашка чая” (інші назви – “Закрытые двери”, “Арестуйте меня”) – комедія з 5-ти частин, 1500 метрів, знятий на кіностудії “Совкино” (Москва), вийшов на екрани столиці 31 травня 1927 року. До нашого часу не зберігся. Автор сценарію і режисер: Микола Шпіковський¹⁸ – незаслужено забутий митець німого кінематографу. В червні 2013 року в Одесі відбувся 4-й Міжнародний фестиваль німого кіно

і сучасної музики “Немые ночи”, де мав значний успіх тількино відреставрований фільм М. Шпіковського “Хліб”, знятий у далекому 1929-му. Кіноексперти прирівнюють цей фільм за його художніми достоїнствами до славнозвісної “Землі” О. Довженка. Оператор кінострічки – Дмитро Фельдман, один із засновників вірменського кінематографу.

*Тетяна Тарновська в одній з
кіноролей. Друга половина
1920-х років.*

Кінострічка – спроба висміяти пережитки старого побуту часів непу. Сюжет побудовано на пригодах обивателя-москвича, який втратив квартиру і змушений був шукати собі притулок. Він ледь не став жертвою злісної аліментниці, яка хотіла видати його за батька своєї дитини. Дія картини відбувалася в перенаселеній комунальній квартирі, мешканці якої ворогували між собою¹⁹. Одну з мешканок цієї квартири і зіграла Т. Тарновська. В газеті “Известия” за 12 червня 1927 року з’явилась критична рецензія на цю кінострічку, де зазначалось: “Чашка чая” посвящена сразу нескольким сюжетам, и ни один из них не доведен до конца. Тут и боязнь алиментов, и поиски жилплощади, и вранье охотника. Все это служит для режиссера предлогом показать как можно больше трюков – и только. Часть этих трюков мы знаем по американским лентам, часть придумано заново. Но все эти сами по себе забавные куски не связаны между собой и напоминают рассыпавшуюся колоду карт”²⁰. Гру Ігоря Іллінського, виконавця головної ролі кінокритика також оцінила не надто високо: “Ильинский на этот раз играет “Ильинского”, т. е. пытается взамен роли создать определенную маску, которая могла бы быть им сохранена и для других картин... С этим заданием пока артист еще не справился, и его выступление в “Чашке чая” представляет интерес как проба манеры игры, как работа экспериментального значения”²¹.

Роботу інших акторів рецензент не розглядав. Наступного року з кінострічкою мали змогу ознайомитись і мешканці Чернігова. В газеті “Червоний стяг” за 23 квітня 1928 року з’явилося рекламне оголошення: “З сьогоднішнього дня в кіно демонструватимуть комедію випуску Міжробпомрусь “Чашка чаю”. В картині бере участь Ігор Іллінський. Окрім цього демонструють “Кіно Тиждень”.

16 січня 1928 року на екрани Києва випущено кінострічку “Тамилла” (інші назви – “Трижды проданная”, “За что её судили”, “Женщина – товар”). У Москві прем’єра відбулася пізніше – 1 травня того ж року. Фільм знятий на Одеській кінофабриці ВУФКУ***. Складався з 6-ти частин – 1636 метрів²³. Зберігся без останньої частини. Це була екранізація однойменного роману французького письменника Фердинанда Дюшена. Роман надруковано 1921 року, переклад російською мовою І. Мандельштама – 1924-го. Режисер – Ертгрул Мухсін-Бей, запрошений з Туреччини. В 1925–1927 роках він працював у СРСР. В 1926–1927 – був режисером на Одеській кінофабриці ВУФКУ, в 1927-му повернувся до Туреччини. Оператор – Олександр Станке²⁴.

*Кадр із фільму “Тамилла”. 1927 р.
У центрі – Т.Тарновська в ролі Фатіми.*

У стрічці йшлося про трагічну долю жінки-мусульманки. Дія фільму відбувалась у Північній Африці, в одному з округів Алжиру. Героїню, зовсім юну Тамілла, батько продав торговцю шовком Лахрашу та обіцяв через три роки, коли останній повернеться відда-

ти йому дівчину за дружину. Але вже через рік батько перепродав доньку нащадку давніх князів, “щасливому володарю” чотирьох жінок – Аклі. Сестра Аклі – Фатіма, роль якої виконала Т. Тарновська, не злюбила дівчину. Коли ж Тамілла народила дитину, Аклі повернув Тамілу до

батьківської оселі, і за деякий час вона стала жінкою Лахраша. Через ревності купець вбив дитину Тамілли, а саму жінку звинуватив у цьому страшному злочині. Коли ж, нарешті, Тамілла вийшла з в’язниці, вона виявилась нікому не потрібною. У повному відчаї жінка покінчила життя самогубством.

Тетяна Василівна згадує про роботу над цим фільмом, але дещо несподівано: більш за все її вразила різниця в температурі міст Одеси та Батумі, де відбувалися кінозйомки. “Меня пригласили сниматься в картине некого Муксин Бея “Тамилла”. Ехали на пароходе в Батум. Поразила разница в температуре. Я выехала из дома в шубе и шапке... Приехал в Батум, где было просто жарко, я

Фатіма (зліва) і Хаккі Алі Заде в ролі Аклі.

одела розовое шелковое открытое платье. Цвели деревья, цветы. Нам, актёрам, вынесли ящик мандарин... За такое не особенно долгое время я пережила все сезоны, видела лето, ходила в открытом платье, ела мандарины с дерева. Чудно!”²⁵

“Тамилла” – єдиний з трьох фільмів німого кінематографа за участю Т.В. Тарновської, що дійшов до нашого часу. Під назвою “За что ее судили” кінострічка зберігається у Держфільмофонді Російської Федерації. В квітні 2013 року копію фільму подарував Чернігівському історичному музею ім. В.В. Тарновського син Тетяни Василівни – Анатолій Олексійович Каплер.

Фільм “Проданный аппетит” (*кольор. вкл. 9*), або “Филантроп”, за мотивами памфлета Поля Лафарга – соціальної сатири на мільйонерів також знімався на Одеській кіностудії ВУФКУ. Режисер Микола Охлопков – у подальшому видатний актор театру і кіно, режисер, педагог, народний артист СРСР. Оператор цієї картини – Йозеф Рона, німецький кінематографіст, приїхав до України на запрошення ВУФКУ в 1925 році, працював за контрактом на Одеській кінофабриці до початку 1930-х років, у т.ч. разом з О. Довженком над його картиною “Ягідка кохання”²⁶.

За сюжетом шлунок ненажери-мільйонера перестав перетравлювати їжу. Йому загрожувала голодна смерть. Найнятий вчений знайшов хірургічний спосіб відокремити процес поглинання їжі від процесу травлення. Мільйонер змусив голодуючого шофера-безробітного надати свій шлунок у розпорядження хірурга. Після проведеної операції бенкети продовжувались: мільйонер поглинав фантастичну кількість їжі, а нестерпні відчуття перевантаженого шлунка зазнавав при цьому не ненажера, а безробітний шофер.

Прем'єри фільму відбулися в Києві 5 березня 1928 року, в Москві – 12 червня того ж року. Кінострічка складалася з 6-ти частин, 1728 метрів, до нашого часу не збереглася²⁷. Нарівні з “Арсеналом” О. Довженка, “Зливою” І. Кавалерідзе, “Проданный аппетит” М. Охлопкова вважався одним з найяскравіших фільмів, знятих у 1928–1929 роках на кіностудіях України. Як зазначають спеціалісти, технічне оснащення українського кіно було не гіршим, ніж у європейської індустрії.

Сімейне життя Тетяни Тарновської й Олексія Каплера так і не склалося. 5 січня 1930 року вони розлучилися. Ще раніше Тетяна відмовилась від кінематографічної кар'єри. Вона вирішила присвятити своє життя вихованню сина.

Про свою кінематографічну молодість Тетяна Василівна згадала в 1959 році, коли її запросили взяти участь, але лише у масових сценах, у кінофільмі “Як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем”. Фільм за повістю М. Гоголя і сценарієм О. Полторацького знімав режисер-постановник В. Карасьов. Проходили зйомки в Одесі, де на той час проживала Тетяна Василівна. До того ж фільм – продукція Одеської кіностудії.

Як згадувалося вище, з трьох кінострічок звукового кінематографа, у яких знімалась Т.В. Тарновська, збереглася лише одна, і та не повністю, тому важко оцінювати гру кіноактриси. Тетяна Тарновська працювала на знімальному майданчику з багатьма акторами, які у майбутньому принесли славу українському і радянському кінематографу: Амвросієм Бучмою, одним із засновників українського театрального і кіномистецтва, народним артистом СРСР; Ігорем Іллінським, народним артистом СРСР, актором, режисером, сценаристом; Федором Куріхініним, заслуженим артистом РРФСР; відомою в 1920-х – 1930-х роках кіноактрисою Анною Заржицькою та ін.

У своїх мемуарах Т.В. Тарновська залишила такий запис: “К искусству меня всегда тянуло. Я сдала прекрасно устройство 2-х аппаратов – съёмочного и проекционного и как всегда не сохранила подтверждающих документов, м. б. работала бы интересней. Да, пару талантов зарыты и не по моей причине или лени – жизнь меня ломала, жизнь и судьба искажали возможности. Неудачный брак, физические сюрпризы, все, все вредило. Так тому и быть! Так говорят, но обидно конечно”²⁸.

Стосовно “физических сюрпризов” мова йде про втрату голосу після народження сина: “...я пела и голос мой был хорош – меццо-сопрано. Можно ли поверить, что я имела троих преподавателей пенья. Первая – в дни молодости я попала по рекомендации к какой-то “очень хорошей” женщине. Она первая говорила, что у меня большие данные, что голос мой хороший, что

мне стоит учиться и т. п. Я её не запомнила, она мне не нравилась... Вскоре я перестала ходить к этой преподавательнице...

Через какое-то время я снова возобновила учебу, попала к пожилому учителю по фамилии Лунд. У него я начала петь такие вещи, как про Леля из “Снегурочки” и, можно ли поверить, из Сен-Санса 2 арии Далилы. И как пела! Где же этот голос? Где? Сейчас я пытаюсь спеть какую-нибудь фразу и только хрипота и больше ничего... Лунд-преподаватель хвалил меня. Особенно мне удавалась ария “Раскрылась душа, как цветок на заре...”²⁹ Отец всегда мечтал, что мы споем с ним дуэт из “Кармен”, но судьба решила иначе. В Одессе я нашла симпатичного старика преподавателя пения и стала ходить. У него я встретила (фамилию забыла) с популярным певцом, который прослушал меня и твердо сказал “Хорошо! Учитесь, через 2 года встретимся и вместе будем дебютировать”. Он оказалось знал папу, похвалил его “basso-contante”, еще раз вернулся к моему будущему.

Я родила сына, а когда попробовала петь, все было кончено. Я уже не могла. Что-то нарушилось кроме голосовых связок с дыханием и областью живота. Я тогда бросилась в кинематографию, немного добилась удачи”³⁰.

¹ Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № Вр-3628: Тарновская Т.В. Мемуары. – Арк. 2зв.

² Докладніше про Т.В. Тарновську див.: Журавльова Т. Нашадки мецената //Родовід. – 1996. – № 2 (14). – С. 24–27; Каплер А.А. К истории рода Тарновских //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Чернігів, 2002. – С. 9–13.

³ ЧІМ. – інв.№ Вр-3628. – Арк. 29.

⁴ http://ru.wikipedia.org/wiki/Гудзий_Николай_Калленикович

⁵ ЧІМ. – Інв. № Вр-3628.– Арк. 17зв.

⁶ Там само. – Арк. 18.

⁷ http://ru.wikipedia.org/wiki/Смирнов_Алексей_Максимович

⁸ Там само. – Каплер. Алексей Яковлевич

⁹ ЧІМ. – Інв. № Вр-3628.– Арк. 31зв.

¹⁰ Там само. – Арк. 79.

¹¹ Там само. – Арк. 31зв.

¹² Там само. – Арк. 32.

* Т. Тарновська помиляється: це сталося пізніше, у 1932 році.

¹⁴ Там само. – Арк. 32зв.

¹⁵ Там само.

** Відкриті в січні 1924 року курси екранного мистецтва при “Кино-Север” перебували у підпорядкуванні Ленінградпрофосвіти і були розраховані на шість місяців навчання. В листопаді 1924 року студію “Кино-Север” реорганізували на ленінградську фабрику “Госкино”. З 1934 року – кіностудія “Ленфильм”. <http://guides.hisarcheres.ru> <http://top.rbs.ru/economics/28/09>

¹⁷ ЧІМ. – Інв. № Вр-3628.– Арк. 35зв.

¹⁸ Советские художественные фильмы. Аннотированный каталог. – Т. I. Немые фильмы (1918–1935). – М., 1961. – С. 234–235.

¹⁹ Там же.

²⁰ Волков Н. Новые кинокартины //Известия. – 1927. – 12 июня.

²¹ Там же.

*** В 1922 році Український Кінокомітет було перетворено на Всеукраїнське фотокіноуправління, у розпорядження якого перейшли Ялтинська та три Одеські кінофабрики. В 1927 році Одеську кінофабрику визнали однією з найкращих у країні.

²³ Советские художественные фильмы... – С. 229.

²⁴ Там же.

²⁵ ЧІМ. – Інв. № Вр-3628.– Арк. 26, 26зв.

²⁶ Советские художественные фильмы... – С. 287–288.

²⁷ Там же.

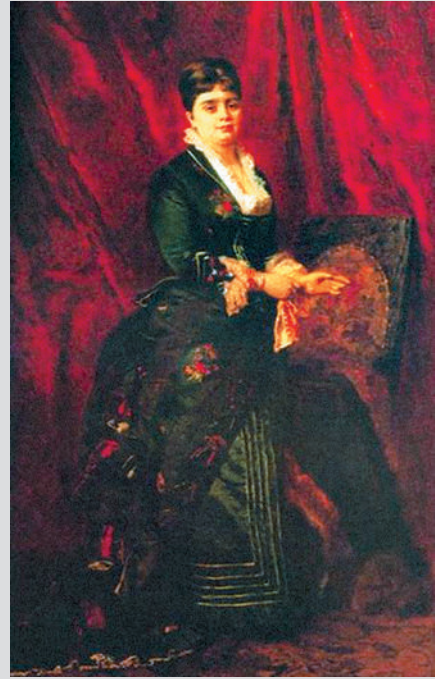
²⁸ ЧІМ. – Інв. № Вр-3628.– Арк. 49зв.–50.

²⁹ Там само. – Арк. 49.

³⁰ Там само. – Арк. 49зв.

І. Рєпін. За роялем. 1880 р.

К. Маковський. Портрет С.В. Тарновської. 1879 р.

Интер'єр кабінету Галагана. Друга половина XIX ст.

Афіша.

Малоросійський сотник.

Литовський селянин.

В. Серебряков. Портрет Г. П. Галагана. 1843 р.

10. Картина Тараса Шевченка “Катерина”

ТРАЧ І.

Про Михайла Володимировича Тарновського

Представники кількох поколінь старшої з українських гілок дворянського роду Тарновських залишили дуже помітний слід у розвитку українського суспільства, його культури. Поряд з документами в архівах збереглися спогади про них сучасників – видатних особистостей XIX – початку XX ст., відображені у їхніх творах, листуванні.

М. В. Тарновський.

Величезна кількість історичних досліджень, літературних та публіцистичних творів, які були надруковані протягом майже століття, з'явилися, значною мірою, завдяки працям Михайла Володимировича Тарновського, мого батька, який з 1910-х років збирав, досліджував матеріали про Тарновських та їхні взаємовідносини з відомими людьми XIX ст.: Т.Г. Шевченком, М.І. Глінкою, В.І. Штернбергом, П.О. Кулішем, Д.І. Яворницьким, І.Ю. Репіним та ін.

Народився Михайло Володимирович Тарновський 1 січня 1865 року в маєтку Качанівка Чернігівської губернії, найкрасивішому з-поміж багатьох інших, які належали членам родини. Батько його – Володимир Васильович Тарновський (1840–1921), як і старший брат – Василь Васильович Тарновський (молодший), освіту починав у Москві у пансіоні Еннеса, але його не закінчив. 1863 року одружився з Надією Михайлівною Білухою-Кохановською (1843–1933), дочкою відомого суспільного діяча Полтавської губернії, дійсного статського радника, камергера, предводителя дворянства Пирятинського повіту.

Дитинство Михайло Володимирович провів у Качанівці, згодом вчився у Московському реальному училищі, про що мені відомо зі “Свідоцтва про приписку до призовної дільниці” від 28 квітня 1885 року, яке зберігається у мене. З 1886 по 1889 рік він перебував за кордоном лише в осінньо-зимовий період, а з 1889 по 1894 рік постійно жив у Швейцарії, де, вірогідно, і здобув вищу освіту, про що побіжно свідчать його рукописи. У 1894 році одружився з дочкою члена лівого крила Швейцарського парламенту Бертою Цурбухен. Збереглося їхнє шлюбне свідоцтво. Народила вона трьох дітей: Надію (25.06.1895–?), Олену (11.08.1896–?) та Володимира (10.01.1899–?), при пологах сина померла у 22 роки, залишивши Михайла Володимировича удівцем у 34 роки.

З 1902 року Михайло Володимирович був держслужбовцем високого рангу – чиновником з особливих доручень при усіх київських генерал-губернаторах.

Окрім держслужби, виховання дітей, доповнення родоводу Тарновських для V тому В.Л. Модзалевського, майже все життя Михайло Володимирович професійно займався фотографуванням. З 1902 року він був активним членом фотографічного товариства “Дагер” (1901–1917), що стало всесвітньо відомим, брав участь у численних вітчизняних та міжнародних фотовиставках, де за свої роботи отримував нагороди, призові місця.

Більше двох десятків його фоторобіт та кілька картин, які йому належали, передані ним у 1930-х роках і донині зберігаються у Національному музеї історії України та Національному художньому музеї в Києві. Усі ілюстрації до своєї статті “Качанівка” в журналі “Столиця и

усадьба” № 40–41 за 1915 рік Михайло Володимирович виконав власноручно. Тепер, дякуючи йому, збереглися унікальні знімки Качанівської садиби, її власників, інтер’єри палацу. А із самої статті стало відомо про побут, ставлення господарів маєтку до простого люду, стосунки з видатними особистостями, які гостювали у Качанівці.

У 1919 році, гостюючи у відомих київських лікарів Думитрашків, Михайло Тарновський познайомився з моєю матір’ю Єфимією Іванівною Середою (1899–1971), яку в 1913 році привезли з села Ярошівка на Чернігівщині, з маєтку Скоропадських. Після від’їзду доньки Думитрашків Наталії на навчання, мати була у них економкою. У 1921 році у Михайла Володимировича та Єфимії Іванівни народилася дочка Ніна, яка померла від запалення легенів немовлям, 1936 році – я. Прожили батьки разом 24 роки, аж до батькової смерті 2 травня 1943 року.

У 1920-х – 1930-х роках М.В. Тарновський працював художником-фотографом Окружного відділу працівників мистецтва, виконуючи різні замовлення для Музею українських діячів науки та мистецтва при ВУАН, у тому числі – фотографування місцевостей, пов’язаних з життям і творчістю І.С. Нечуя-Левицького та ін. Збереглися трудова книжка та мандати того часу.

З того, що пам’ятаю я особисто, та про що свідчать залишки батькового архіву, які вціліли після наших з матір’ю поневірянь по Києву в роки війни, можна стверджувати, що Михайло Володимирович був високоосвіченою, непересічною людиною. Ось, що пише мистецтвознавець С.П. Папета у передмові до наданих мною для публікації у культурологічному часописі “Хроніка-2000” № 19–20 за 1997 рік рукописів батька: “...Михайло Володимирович повною мірою поєднав у своїй натурі кращі риси, притаманні багатьом членам родини Тарновських. Це – всебічна обдарованість, широка освіченість, різноманітність інтересів, безкорисливе служіння своїй країні. Він вільно володів п’ятьма іноземними мовами, займався живописом, писав вірші російською та французькою мовами, був гарним белетристом і вдумливим дослідником у галузі історичної та культурної спадщини”.

І.М. Трач.

Від себе додам, що він був добрим батьком – читала я вільно уже в 5 років, тоді ж він вчив мене німецької мови, а син одного з його друзів, який жив недалеко від нас на вул. Рейтарській, 13, за кілька уроків надав мені ази англійської.

Впродовж свого життя Михайло Володимирович спілкувався – зустрічався та вів листування з багатьма видатними особистостями, серед яких – академіки Ол. Новицький, К. Воблий, В. Жерве та ін. На аркушах його записника фігурують прізвища, адреси, телефони П.Г. Тичини, М.Т. Рильського, М.Є. Корнійчука та ін. У моїй пам’яті залишилися наші з ним “візити” до Миколи Адріановича Прахова на Велику Житомирську, 40, до скульптора, професора Київського художнього інституту М.І. Гельмана, до С.І. Андрієвського (Стрілецька, 9) та ін. Після війни, у 1946 році я була свідком зворушливої зустрічі моєї матері з дружиною та дочкою М.А. Прахова на Львівській площі у Києві.

У 1948 році я написала листа П.Г. Тичині про те, що зберігся батьків архів, який, можливо, має історичну цінність. Мене запросили до Ради Міністрів УРСР до М.П. Бажана (Тичина був у відражденні). Я

пояснила, що збереглося. Незабаром до нас прийшла якась комісія, за моєї відсутності забрали більшу частину архіву, журнали, фото, не залишили ані опису взятого, ані розписки, дали матері 500 карбованців. Зберігаю отриману тоді копію листа Управління справами Ради Міністрів № 160/255 від 1 квітня 1948 року до Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР з проханням ознайомитись, за дорученням заступника Голови Ради Міністрів УРСР М.П. Бажана, з архівними документами батька.

Залишилися кілька старих фото, рукописи спогадів про Г.С. Тарновського, В.В. Тарновського (старшого), Н.В. Тарновську, В.В. Тарновського (молодшого) та їхнє спілкування з Т.Г. Шевченком, про Я.В. Тарновського, Г.М. Честахівського (усі вони оприлюднені у “Хроніці-2000” № 19–20), підготовчі матеріали, бібліографія до рукописів.

Знову наведу враження С.П. Папети від рукописів М.В. Тарновського:

“...З-за рядків на поживклому папері звичайних шкільних зошитів у клітинку перед внутрішнім зором поступово вималювався образ дуже привабливої і по-життєвому мудрої людини. З одного боку, перед нами поет, тонкий лірик, людина інтелігентна і по-справжньому терпима до інших. Звертає на себе увагу, що навіть відверто негативні вчинки тих, про кого веде мову Михайло Володимирович, не знаходять в особі автора непримиренного суддю.

Тон його писань незмінно спокійно-доброзичливий, автор ніколи не дозволяє суб’єктивно-емоційних оцінок тих чи інших людей або подій. З другого боку, Михайло Володимирович – добросовісний мемуарист: вдумливий дослідник, для якого лише правда є головним критерієм у роботі. Цього принципу він свято дотримувався, не зважаючи на те, симпатизував він своєму героєві чи ні, великий чи малий він світу цього, був це хтось з близької рідні, чи зовсім чужа людина. Попри природну м’якість, автор в інтересах істини “різав” усю правду, безвідносно до того, хто перед ним – великий поет України, чи проста жінка-кріпачка.

У своїх нотатках Михайло Володимирович виступає також і в ролі вченого дослідника. Будь-яке своє припущення чи гіпотезу він намагається будувати на основі достовірних документальних свідчень. З тих посилань на літературні та архівні джерела (а їх – сотні – *І.Т.*), що містяться у його рукописах, видно, яку силу матеріалів він опрацьовував під час створення своїх записів. Проте, все ж найціннішим у роботах М.В. Тарновського залишається атмосфера живого, безпосереднього спілкування з тими, про кого йде мова. Історії, що він переповідає, будучи безпосереднім учасником або отримавши “з перших рук”, зберігають тепло життя завдяки численним деталям, які з часом стираються з пам’яті”.

Гортаючи час від часу сторінки батькових рукописів, читаючи його вірші, окремі оповідання, яких ніхто, крім мене, не читав, його газетні вирізки 1930-х років, я відчуваю величезну втіху від того, що вдалося оприлюднити майже все, чим жив мій батько від 1917 року аж до своєї смерті, і що він, як і його предки, залишив помітний слід в українській історії.

ІСАЄНКО О.

До історії упорядкування Б.Д. Грінченком Каталогу українських старожитностей В.В. Тарновського

Борис Дмитрович Грінченко, відомий український письменник, громадський діяч, видавець і просвітник, певний час свого недовготривалого життя жив і працював у Чернігові (кінець 1893 р. – червень 1902 р.). Чернігівський період його діяльності, який не оминає жодний дослідник-грінченкознавець, потребує окремого нарису, який би об'єднав усі існуючі напрацювання з ретельним аналізом подій і певними висновками. Пропонована розвідка стосується періоду життя Б.Д. Грінченка, пов'язаного з упорядкуванням колекції українських старожитностей В.В. Тарновського. Події відбувалися наприкінці 90-х років XIX ст. Це питання частково розкрито науковцями у контексті статей, монографій, нарисів, присвячених розвитку культури на Чернігівщині у другій половині XIX – на початку XX ст. Чимало інформації подається у монографії Н.М. Зубкової “Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б.Д. Грінченка”. Авторка звертає увагу на конкретні архівні документи, які зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського [7, 88–91]. Деякі з них вже ретельно опрацьовані і введені до наукового обігу Г.В. Самойленком у книзі “Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX – початку XX століття” [13, 21–25]. Аби уникнути перевантаження тексту, окремі документи автор подав у коментарях, що є вагомим додатком для формування загального уявлення про умови праці Б.І. Грінченка як упорядника каталогу, складності в організації роботи, його душевний стан на той час тощо [13, 102–103]. Деякі важливі факти до вищезгаданої теми містять статті С.О. Половнікової, зокрема – “Музей українських старожитностей ім. В.В. Тарновського”, [12, 34–38] та “Історія заснування музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського мовою документів”. В останній опублікована низка документів, знайдених у Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО) [11, 19–27]. Втім, виникає потреба більш детального аналізу питання, надання академічному стилю публікацій емоційного забарвлення, аби зрештою осягнути всю велич справи, зробленої українським просвітником Б. І. Грінченком та його дружиною Марією Грінченко (Загірньою) для музею В.В. Тарновського

Отже, Б.Д. Грінченко приїхав у місто з метою працевлаштування, залишивши своє попереднє місце шкільного викладача у приватній школі Х.Д. Алчевської. Клопотався про нього відомий український літературний і громадський діяч, педагог Олександр Кониський. У вересні 1893 р., звертаючись до чернігівського адвоката, гласного губернського земства Іллі Шрага, він писав: “Учора увечері вернувся до господи і застав два листи від Чайченка (псевдонім Б. Грінченка – *О.І.*). Йому вельми погано і треба рятувати швидше” [8, 42]. Через чернігівських друзів, зокрема І. Шрага, на початку 1894 р. було знайдено місце діловода оціночної комісії губернського земства. Згодом Борис Дмитрович був переведений на посаду діловода комісії народної освіти, а з 1898 р. – секретаря губернської земської управи.

З перших днів чернігівського життя письменник приєднався до культурно-просвітницької діяльності чернігівської інтелігенції. Як зазначає дослідник Г.В. Самойленко, “...з приїздом Бориса та Марії Грінченко до Чернігова змінилася в місті атмосфера духовного та літературного життя” [13, 15].

Які б посади не обіймав Б. Грінченко, він, мріючи бути “повсякчасним літер[атурним] укр[аїнським] робітником”, надавав пріоритет літературній та видавничій діяльності [13, 103].

Його видавництво, так звана “фірма Грінченка”, було одним із 60-ти видавництв, з якими співпрацював земський книжковий склад, який лише у 1897 р. замовив його продукції на суму 189 руб. 71 коп. Для порівняння: редакції “Киевской старины” – 88 руб. [3, 67]. Видавнича справа потребувала багато часу, до того ж доводилося переборювати всілякі перешкоди цензури. Наприкінці 1890-х років за редакцією Б. Грінченка вийшли альманахи: “Криничка” (1896), “Батькове віщування та інше” (1898), “Степові квіти” (1899). Багато уваги Борис Дмитрович приділяв збиранню та пропаганді фольклорних матеріалів. У 1895–1899 роках були опубліковані у 3-х томах “Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях”. Вийшли друком збірки фольклорних творів “Живі струни” та “Думи кобзарські” (1897), “Колоски” (1898), “Великий оповідач” (1898). В цей же час письменник працює над біографічним нарисом П. Куліша [4]. Зрозуміло, аби виконувати ще й свої службові обов’язки, доводилося працювати і вдень, і вночі. Свою позицію щодо літературної та просвітницької діяльності письменник обґрунтував у листі (1898 р.) до видавця Г. Сьогобочного: “Пекуча тепер у нас потреба: дати народові приступну йому і ціною, і змістом, і формою літературу. Коли ми не дамо народові сієї літератури своєю мовою, то народ читатиме книжки, як і досі, мовою чужою, і буде й далі тягтися той ненормальний факт, що просвіта несе нам темряву, бо яко чужомовна, денаціоналізує, а через те й деморалізує наш народ. Отож і треба тепер якомога більше виготовити й видати дешевих книжок...” [13, 18–19]. Дотримуючись своїх переконань, Б. Грінченко мусив розриватися між службою та просвітницькою діяльністю.

Наприкінці 1898 р. губернська управа зобов’язала Бориса Дмитровича очолити роботу з упорядкування губернської земської бібліотеки. Фондове зібрання закладу формувалося більше як 30 років, з моменту заснування Чернігівського губернського земства (1865 р.). Спроби його каталогізувати та систематизувати жодного разу не були завершені. Тепер управа сподівалася на професійність Б. Грінченка. Не варто зайвий раз говорити про те, якої ерудиції, організованості, терпіння потребував процес упорядкування купи літератури. Зрештою, бібліотека була розподілена по 14 розділах, розписана по картках, та внесена до облікових журналів. Через величезний обсяг книжок та періодики, до справи залучили декількох помічників, втім, робота тривала з листопада 1898 р. до березня 1899 р. До речі, керівник процесу Б. Грінченко, на відміну від інших учасників, не отримав жодної копійки винагороди [5, 84–87].

13 червня 1899 р. помер український меценат В.В. Тарновський, який ще за життя заповів Чернігівському земству власну колекцію українських старожитностей. Голова губернської управи Ф. Уманець саме в особі Б. Грінченка побачив гідного фахівця, спроможного зайнятися її опрацюванням і перевезенням з Києва до Чернігова. Відтак, у вересні того ж року секретар управи виїхав до Києва. Ознайомившись з колекцією і двома каталогами до неї, виданими ще В.В. Тарновським, Борис Дмитрович прийшов до висновку, що обліковане не все зібрання. До каталогів не увійшло 570 одиниць зброї, посуду, одягу, велика кількість рукописів, гравюр, портретів, значна частина Шевченкіани [15, 127]. Деякі шевченківські речі знаходилися “серед усякого мотлоху й дрантя, у якійсь комірчині – там, де сторожі мітлу ставляють і ганчірки складають” [13, 21]. Все побачене дуже схвилювало письменника. Про свої враження він написав у листі до дружини: “Одчинив уперше шаховку з Шевченковими речами, узяв у руки його сорочку і почув, що мене обнімає сум, плач. Я не знаю, чого робить таке враження ся шаховка” [13, 21]. Б. Грінченко прийняв єдине можливе для себе рішення: “...Везтиму з собою Шевченкові речі, хочу, щоб хоч найголовніші з їх були перед моїм оком увесь час і через те везтиму їх у кошиках при собі, а як у вагон не дозволять узяти кошиків стільки..., то мушу їхати пароходом” [13, 21]. По прибутті частини колекції до Чернігова Борис Дмитрович зайнявся її описом. Наступний лист до дружини дає повне уявлення про обсяг роботи, її організацію, а головне – високу відповідальність упорядника: “Питаєшся про мою роботу в управі. Я вже повиймав усі книжки і рукописи Тарновського, і кожному “ящикові” робив “опис”: я диктував заголовки, а

А писав я тобі, моє серденько,
що маю виїхати 22 го або 23го
22-го сьогодні, а я сьогодні не виїду,
не виїду й завтра. Найкраще
можу виїхати 24го. Везтиму
се собою Шевченкови речі, ~~і се-~~
~~реч~~ догу, щоб дог найголовні-
ші з їх були ~~у~~ моїм окош
увесь час і щоб те везтиму їх у
кошиках присобі, а як у ва-
гон не дозволять увести коши-
ків стілки (з Шевченкових
та свій оди), то мушу їхати
пароходом. Добре ж, коли ніче
не сиде парохід! Такии ро-
вом ти можеш дожди дати-
ся мене) не раніше, як 25го.
Колі ти Біламівський, який

двоє відразу писало (кожне своє). Я взявся сам це робити через те, що тільки на мене Уманець зважувався звірити се, та я й сам знаю, що це такі дорогі книги, то не можна від їх одходити; а друге – через те, що зо мною це зроблено швидко (6 день), а як ти сама робила, то робила б довго і багато понаплутувала б (Ся “опись” не каталог, а так собі, – щоб позанотовувати хоч найголовніше та певним бути, що ціле буде). На сю роботу нікого нового не кликано, а я просто щодня брав с кожного “стола” по дві людини. Між книжками знайшовсь і каталог їм – на карточках. Тепер треба роздивитися, чи путящий той каталог, переглянути по йому книжки, якось фіксувати карточки (а через те й книжки) і тоді можна книжки позамикати і лишити їх до ... того часу, як уже доведеться складати систематичний каталог на новій посаді ....а ще оная...

Та ще й Шевченківського відділу не закінчив – завтра знову до його беруся. А там з Києва прийде шаховка з малюнками (переважно з гравюрами) – буде що робити .....не знаю вже чи мені, чи “заведывающему музеем” [13, 102].

Питання подальшої долі заповіданої В.В. Тарновським колекції: облаштування будинку для її розміщення, остаточне перевезення з Києва, утворення експозиції музею і, зрештою, її догляд – неодноразово дискутувалося на засіданнях земського зібрання. На 35-й сесії, коли обговорювався кошторис губернського земства на 1900 р., загострилася дискусія щодо майбутнього керівника музею: чи то завідувача зі спеціальною підготовкою, чи просто доглядача. Конкретну кандидатуру не називали, обговорювали лише можливі обов’язки і, відповідно, платню. Ставлення гласних до цієї посади було діаметрально протилежним. І. Шраг вважав, що “от человека, заведующего музеем, требуется высоко-нравственное отношение к делу, потому что ему поручаются вещи очень ценные” [15, 146]. Натомість, М. Котляревський зауважив, що “всякий более или менее интеллигентный человек, пробывши в музее 2–3 месяца, ознакомится с ним настолько, чтобы каждому приходящему показать, что есть в музее”. Його резюме було лаконічним і “змістовним”: “В Эрмитаже обыкновенные солдаты знают всякую картину и умеют ее показать!” [15, 148]. До реалій дискутуючих повернув О. Бакуринський, нагадавши: “... там (тобто в колекції – *О.І.*) еще не все приведено в порядок, все это надо разсортировать, переписать, так что года на два еще хватит работы” [15, 147]. Подальший аналіз існуючих документів та публікацій наштовхує на думку, що десь у кулуарах земського зібрання, у певному колі депутатів, на посаду завідувача музею передбачалася кандидатура Б.Д. Грінченка. По-перше, він сам говорив про якусь нову посаду, обіймаючи яку планував систематизувати колекцію В. Тарновського [13, 102]. По-друге, на засіданні сесії голова зборів без будь-яких пояснень зауважив: “Я слышал предположение, что можно дать это вознаграждение (платню за роботу в музеї – *О.І.*), как дополнительное, лицу, получающему уже другое содержание. Я полагал бы, что какая бы ни была назначена сумма, но чтобы это имелось в виду при назначении, чтобы это лицо никаких других обязанностей не имело” [15, 149].

У розпал дебатів слово надали Б.Д. Грінченку. Вже добре обізнаний у справі, він наголосив на необхідності збільшити заплановану на утримання музею суму, зокрема, на упорядкування каталогу: “Я должен сказать, что суммы в 2 тыс., предположенной еще собранием сессии 1897 года на перевозку, установку и на обстановку музея, едва ли хватит, потому что одна упаковка 120 картин потребует значительного расхода в несколько сот рублей. Кроме того, упаковка вещей хрупких иногда производится особыми специалистами и оплачивается очень дорого. Если принять все это во внимание, а также и расходы по установке музея, то едва ли покроется это двумя тысячами рублей. Затем, изданный Тарновским каталог музея не включает в себе вещей, вновь поступивших. Одних предметов материальной культуры, не занесенных в каталог, более 500. По отделу Шевченко количество предметов, не внесенных в каталог, превышает в несколько раз количество предметов, внесенных в него, потому что каталог издан еще в 1893 году. Затем в музее есть еще очень много старинных документов, а также рукописей писателей XVI–XIX веков. Эти документы и рукописи необходимо разобрать,

составить точный каталог и расположить в известном порядке. Из них только 69 внесены в каталог Тарновского; всей же остальной массе, наполняющей большой шкаф, нужно наново составить каталог. Так что труд лица, которое будет составлять дополнительный каталог, будет очень велик и покрыть его из тех же 2 тыс. невозможно. Если на смотрителя музея не будет возложено составление такого каталога, то придется на упорядочение музея и на составление каталога ассигновать известную сумму” [15, 152]. Це говорилося на засіданні 11 грудня.

Наступного дня комісія народної освіти, яка відповідала за колекцію, вирішила виділити на упорядкування і видання каталогу ще 700 руб. Щодо цього гласний від Глухівського повіту П. Дорошенко додав: “...нам необходимо иметь все-таки правильный предметный каталог, чтобы каждая вещь была отнесена к известной эпохе, а касательно рукописей, чтобы было указано краткое их содержание, по крайней мере, хронологическая дата года и имя, которым она подписана. Для этого необходимо лицо, которое имело бы хотя среднюю подготовку. Такое лицо, взявши на себя эту работу, должно будет проработать не менее 2–3 месяцев...” [15, 157]. Схоже, виступи Б. Грінченка і П. Дорошенка декого збентежили.

Через два дні, а саме 15 грудня, ревізійна комісія губернського земства порушила перед головою управи питання про звільнення Б.Д. Грінченка з посади секретаря управи, звинувативши його у невиконанні своїх службових обов’язків. Було висунуто ультиматум: або Грінченко піде з посади, або ревізійна комісія піде у відставку [15, 468]. Тут варто нагадати, що кожного року ревізійна комісія проводила перевірку губернської управи і звітувала про її результати. На цей раз здивував той факт, що доповідь ревізійної комісії розпочалася саме з критики питань діловодства: “Ознакомление с делопроизводством Управы указывает на почти полное отсутствие распорядительности и надзора, как коллегии Управы, так и ее членов: с поступающими в управу бумагами присутствие и члены его не знакомятся, ими ведает секретарь Управы, который по получении бумаг сдает их в регистратуру, откуда они расходятся по столам; за дальнейшею судьбою их решительно никто не наблюдает” [1, 1]. Звинувачення секретаря підкріпили демонстрацією його службових, як дехто вважав, недбало оформлених паперів [1, 7].

Секретарська служба дійсно обтяжувала письменника. В 1899 р. він чотири рази, маючи на це певні підстави, просився на звільнення: “...вона (служба – *О.І.*) в мене забирала мало не увесь час уранці і ввечері, і я зовсім одбився від української літератури” [13, 24]. Але подальший розвиток подій здивував і обурих Б. Грінченка. 18 грудня 1899 р. Ф. Уманець підписав дуже дивний документ: “Поставленный в необходимость выбирать между Ревизионной Комиссией Черниговского Губернского Земского Собрания и секретарем Управы Б.Д. Гринченко, считая себя обязанным предоставить Комиссии полную свободу действий, хотя я и нахожу службу г. Гринченка вполне полезной для Земства, а его самого, зная за человека в высшей степени честного и добросовестного, увольняю его от должности секретаря, о чем и довожу до сведения Губернской Управы” [1, 37]. В історіографії існують різні думки щодо звільнення Б. Грінченка. Дехто навіть сприймає цю подію як задоволення його власного прохання [7, 91]. Але документи свідчать інше: це був безпринципний відступ голови управи Ф. Уманця перед ревізійною комісією.

Відомо, що місцева адміністрація майже з перших днів перебування письменника у Чернігові не давала йому спокою за його просвітницьку діяльність: мовляв, пише твори українською мовою, по-українськи виховує доньку, має зв’язки з небезпечними особами (зокрема, засланими до Сибіру галичанами), видає українською книжки для народного читання [9]. Але даний інцидент мав інше підґрунтя. Згодом, у листі до М. Грушевського, учасник тих подій І. Шраг дасть деякі пояснення: “...через особисті відносини до нього (Б. Грінченка – *О.І.*) деякі члени рев. ком. почали вимагати від Уманця, щоб він його увільнив. Уманець тримав себе у сій справі, як дурень, і написавши усяких компліментів до Грінченка, висловився на земських

ЧЕРНИГОВСКАЯ

Копія.

**ГУБЕРНСКАЯ
ЗЕМСКАЯ УПРАВА.**

**Въ Черниговскую Губернскую Зем-
скую Управу.**

18 декабря 1899 г.

№ 248.

г. Черниговъ.

Поставленный въ необходимость выбирать между Ревизионной Комиссией Черниговскаго Губернскаго Земскаго Собранія и секретаремъ Управы Б. Д. Гринченко, считая себя обязаннымъ предоставить Комиссии полную свободу дѣйствій, хотя я и нахожу службу г. Гринченка вполне полезной для Земства, а его самого, зная за человѣка въ высшей степени честнаго и добросовѣстнаго, увольняю его отъ должности секретари, о чемъ и довожу до свѣдѣнія Губернской Управы.

Исполненіе обязанностей секретаря временно поручается дѣлопроизводителю III стола В. М. Гаврилову.

Предсѣдатель Управы **Уманецъ.**

Управа постановила: заявленіе Предсѣдателя принять къ свѣдѣнію.

Члены: { **С. Лашкевичъ.**
В. Вронскій.
П. Булашевичъ.

зборах, що він вважає його діяльність вельми корисною для земства, а його – за особу талановиту, працювиту і т. ін. – все ж таки увільнив його з посади секретаря” [8, 167–168]. Коли, як і з ким склалися такі особисті стосунки пояснює сам Б. Грінченко у листі до О. Русова: “Торік (1898 р. – О.І.) кілька членів ревізійної комісії прийшли п’яні в управу і, сердячись на управу, почали докоряти мені, що те та те управа не зробила, а врешті на мене стали просто кричати. Я повернувся й вийшов, а вони жалілись на мене старій управі да нічого не могли зробити. З новими виборами два члени ревізійної комісії стали членами управи і рішили мене збутися. Вони заявили в ревізійній комісії, що я нічого не робив, хоча я за два роки свого секретарювання зробив стільки, скільки ніхто з нашої канцелярії не зробив би, якби був на моїй посаді...” [13, 24]. Хто ж із членів ревізійної комісії увійшов до складу обраної 5 лютого управи? Ними були Степан Іванович Лашкевич (Новозибківський повіт) та Петро Павлович Булашевич (Мглинський повіт), а крім того Василь Якович Вронський (Стародубський повіт) [14, 128].

Важко визначити, що більше збентежило нових членів управи: чи українська просвітницька діяльність Б.Грінченка, чи можливе призначення його на упорядника каталогу колекції В. Тарновського з відповідною грошовою винагородою. Повної ясності, на жаль, не дають і наведені у стенографічному звіті губернського зібрання виступи деяких членів ревізійної комісії. Гласний від Борзенського повіту М. Котляревський зауважив: “В ревизионной комиссии возник вопрос – нужен ли для управы секретарь или нет. Надо сказать, что инициатива этого вопроса принадлежит даже не ревизионной комиссии. ... г. председатель управы представил нам список обязанностей, которые возложены на секретаря, и высказал то мнение, что секретарь в управе необходим, а один из членов управы решительно утверждал, что должность секретаря в управе совершенно не нужна. Другой член управы заявил, что эта должность нужна и имела бы значение, если бы секретарь делал то, что должен делать. Таким образом, совершенно независимо от комиссии, вопрос перешел на почву, касающуюся лично того, кто исполнял обязанности секретаря. И действительно ревизионная комиссия, которой не было другого выхода, вопрос поставила так: или не надо должности секретаря, или на должность надо иметь лицо, которое действительно будет выполнять секретарские обязанности” [15, 466]. Гласний А. Небольсін: “Я был одним из тех, которые находили необходимым иметь секретаря при губернской управе, ввиду разнообразия ее деятельности, но в то же время находил, что необходимо лицо, которое могло бы наблюдать за всей канцелярией. Другого же вопроса там не было. Большинство, кажется, склонилось к тому, что необходим секретарь, но члены управы заявили, что если он необходим, то во всяком случае при лице, которое в настоящее время занимает эту должность, затрата денег совершенно непроизводительна” [15, 467]. Але ж стільки зроблено! Спроба Б.Д. Грінченка захистити своє чесне ім’я успіху не мала: губернське зібрання загальною постановою відмовило йому в останньому слові. Лише Ілля Шраг намагався перевести питання в юридичну площину: законно чи незаконно сталося звільнення за вимогою ревізійної комісії. Інші депутати просто промовчали. Засідання продовжилось обговоренням наступного за порядком денним питання. Всю силу душевного болю й образи, які пережив у ті хвилини український письменник, просвітник і громадський діяч, можна відчутти, прочитавши його листа до О. Русова: “Я 18 років служу земству, і після 18 років роботи в чесного робітника віднімають шматок хліба, ганьблять його і затуляють йому рота, щоб він не смів сказати правду! І хто ж се робить? Якби Максимовський та Котляревський! А то Русов та Хижняк! Я і Русова, і Хижняка, і Малявку, і Тризну, і Вовка і інш. звик уважати за чесних. А тепер за кого я їх мушу уважати?” І далі: “Ви мали діло не з кимсь, Вам невідомим ..., а з чоловіком, який мало не два десятки років працює для української літератури й просвіти і має досить виразну фізіономію за для того, щоб люде, яким дорога українська робота, могли дозволяти Котляревським та Шашкевичам плямити його ім’я” [13, 25].

Майже через місяць, 25 січня 1900 р., Федір Михайлович Уманець, намагаючись реа-

білітувати Б. Грінченка, а може й себе, написав пояснювальну записку до доповіді ревізійної комісії: "...за все ошибки делопроизводства как действительные, так и воображаемые, прежде всего отвечает председатель управы, затем вся управа, в лице своих членов, заведующая отдельными группами делопроизводства; секретарь же управы, кто бы он ни был, ответственен менее всего" [10, 24]. Говорячи про заслуги Б.Д. Грінченка, він написав: "В таком случае я позволю себе спросить Комиссию, почему она умолчала о том, что прежде секретарские журналы выходили из цензуры 5 июля (XXXI сессия) и 30 сентября (XXXII сессия), а теперь согласно системе их издания, примененной бывшим секретарем управы Б.Д. Гринченко, они были не только выпущены цензурой, но уже разосланы 30 апреля (XXXIII сессия) и 3 апреля (XXXIV сессии). (Коментар: "Секретарские журналы сложной редакции составлялись г-м Гринченко без всякого особого вознаграждения, хотя земск. собр. делались на этот предмет совместно с стенографическим отчетом особые ассигновки".) Прежние стенографические отчеты сопровождалась стоившими нескольких тысяч томами докладов и приложений, без которых самые отчеты становились непонятными; теперь же, согласно системе, примененной бывшим секретарем управы Б.Д. Гринченко, они заменены извлечениями, помещенными в соответствующих местах текста отчета и почти ничего не стоящими земству. Далее, г.г. гласные помнят, в каком беспорядке находилась библиотека губернского земства. Теперь, под непосредственным руководством того же секретаря Б.Д. Гринченко, она приведена, наконец, в порядок, – составлен алфавитный и систематический каталог. Далее. Как душеприказчик по завещанию В.В. Тарновского считаю себя обязанным заявить собранию, что к числу прямых заслуг перед земством бывшего секретаря управы Б.Д.Г. я отношу принятие им, по моему поручению, данному с согласия управы, коллекции в Киеве, перевоз части в Чернигов и разбор библиотеки музея и "отдела Шевченко", которые Киевским обществом были присланы в Чернигов. Это составляет 7876 №№. Одна библиотека музея занимает теперь семь больших шкафов". (Коментар: "Все эти работы сделаны г. Гринченко тоже без всякого особого вознаграждения".) [10, 29–30].

Такий "крик душі" був обумовлений, мабуть, поведінкою самого Бориса Дмитровича після звільнення. У січні 1900 р. управа, чи це було рішення Ф. Уманця, призначила Грінченку грошову винагороду, але письменник від неї відмовився, вказуючи на непослідовність у поєднанні звільнення і винагороди за одні й ті самі справи [2, 37].

Погодився Борис Дмитрович лише на пропозицію впорядкувати колекцію В.В. Тарновського, частина якої перебувала в Чернігові. Пізніше в "Автобіографії" (1909) він про це напише: "Ми (жінка і я) боялися, щоб користуючись з величезної безхарактерності і необачності тодішнього предсід(ателя) управи цей музей якось не занепащено, не позакидано речі і т. і., і вирішили впорядкувати його. Земс(ьке) зібрання асиг(нувало) на це 700 руб., але розсержені на його за його поведіння зо мною, ми не схотіли брати тих грошей. Півроку працювали ми щодня, часто і вдень і ввечері, поки розібрали речі й рукописи й малюнки і склали й надрукували II том каталога (1-й видав сам Т(арновський), але треба було тепер перер(обити) й доповнити, і це ми теж мали зробити)" [13, 22]. Отже, замість передбачених 2–3 місяців було витрачено півроку, не враховуючи бібліотечне зібрання. Каталог, позначений як другий том, вийшов окремим додатком до липневого числа "Земского сборника Черниговской губернии" [6]. Нарешті письменник мав час зайнятися своєю улюбленою справою: він почав писати повість "Серед темної ночі" і вже обмірковував "два – три плани на нові повісті" [2, 39].

Бібліотечне зібрання колекції В. Тарновського упорядкувала М.М. Грінченко. В автобіографії письменник написав: "... жінка склала третій том каталога бібліотеки друк(ованих) книг, але він зостався рукописом" [13, 23]. Підтверджує цей факт і лист самої М. Грінченко до Ф. Уманця від 4 жовтня 1901 р.: "Каталог печ. книг библиотеки Музея ВВТ мною закончен и в настоящее время останется: переписать его, занумеровать книги и наклеить на них билетики с номерами. Часть и этой работы мною сделана, но все бы было закончено скорее, если бы Вы

нашли возможным командировать в помощь мне кого-либо, кому я могла бы поручить наклеить билетиков и, быть может, часть переписки на чисто Каталога” [13, 103].

На жаль, каталог бібліотеки В.В. Тарновського так і залишився у рукописі. Губернатор Є. Андреевський, дізнавшись, що подружжя Грінченків працює приватно, наказав їм залишити музей. В іншому випадку, обіцяв виселити їх із губернії [13, 23].

Свого часу Б. Грінченко погодився упорядковувати колекцією, бо, як він писав в одному з листів: “...почуваю на собі сей моральний обов’язок, бо знаю, що нікому тут се робити” [13, 21]. Те, що каталог бібліотеки так і залишився у вигляді двох рукописних книжок, підтверджує правоту слів Грінченка.

На жаль, не всі оточуючі зрозуміли велич вчинку подружжя Грінченків, про що свідчать наступні факти. На 36-й сесії земського зібрання у доповіді музейної комісії пролунала подяка упорядникам каталогу: “...комиссия признала его результатом труда весьма не легкого и продолжительного; а потому полагает справедливым выразить составителям каталога М.Н. и Б.Д. Гринченкам искреннюю благодарность собрания” [16, 971]. Натомість, навіть ця скромна подяка викликала ремствування деяких осіб. На захист Марії та Бориса Грінченків знову піднявся депутат Шраг: “...ввиду выраженного некоторыми гласными недоумения по вопросу о том, как был составлен 2-й том каталога музея, я считаю долгом пояснить, что он составлен безвозмездно г.г. Гринченко, чем и выражено было предложение комиссии выразить им благодарность” [16, 972]. Позитивної постанови зборів на цю пропозицію стенографічний звіт не зафіксував. Мабуть, її так і не було. Подяку подружжю Грінченків напишуть нащадки.

1. Доклад ревизионной комиссии Губернскому Земскому Собранию XXXV сессии //Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 2. – Приложение.
2. Єсипенко Д. Народження класики: повісті “Серед темної ночі” та “Під тихими вербами” у контексті чернігівського періоду творчості Бориса Грінченка //Борис Грінченко – відомий і невідомий. Матеріали щорічних Грінченківських читань. 8 грудня 2001 року. м. Київ. – К., 2012. – С. 35–42.
3. Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 10.
4. Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – № 1. – Приложение.
5. Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – № 6.
6. Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 7. – Отдельное приложение.
7. Зубкова Н.М. Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б.Д. Грінченка (з фондів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, інститут рукопису). – К., 2008.
8. Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага /Упорядники: Демченко Т.П., Мисюра О.О. – Чернігів, 2011.
9. Населевец Н.Д. “Більше працював, ніж жив” //Сіверщина (Чернігів). – 2003. – 12 грудня.
10. Объяснение председателя Черниговской губернской земской управы Ф.М. Уманца по поводу доклада ревизионной комиссии земскому собранию сессии 1899 года //Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 35-й очередной сессии. – Чернигов, 1900. – Приложение.
11. Половникова С.О. Історія заснування Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського мовою документів //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – Чернігів, 2002. – С. 19–27.
12. Половникова С.О. Музей українських старожитностей ім. В.В. Тарновського //Родовід. – 1996. – № 14. – С. 34–38.
13. Самойленко Г.В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX – початку XX століття. – Ніжин, 1999.
14. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX–XXXV сессий) 1883–1899 годов. – Вып. 1 /Сост. С.В. Сотников. – Чернигов, 1902.
15. Стенографический отчет заседаний Черниговского губернского земского собрания XXXV сессии 1899 г. – Чернигов, 1900.
16. Стенографический отчет заседаний Черниговского губернского земского собрания XXXVI сессии 1900 г. – Чернигов, 1901.

РАХНО О.

**Чернігівські земці і формування фондів
Музею українських старожитностей В.В. Тарновського
(за матеріалами земських видань)**

Чернігівське губернське земство відіграло вирішальну роль у прийнятті зібрання В.В. Тарновського та створенні Музею українських старожитностей В.В. Тарновського. Певну роль у становленні Музею та поповненні його колекцій своєю працею та пожертвами відіграли й земці – голови та члени губернської земської управи, губернські гласні, службовці та члени їхніх родин. Втім, цей напрямок благодійної діяльності земців не знайшов відображення в історичній літературі. У даній статті зроблено спробу висвітлити саме цей аспект проблеми.

Зазначимо, що для облаштування Музею українських старожитностей, створеного на базі колекцій, які заповів Чернігівському губернському земству В.В. Тарновський, чимало зусиль доклав голова губернської земської управи у 1896–1901 роках, відомий історик Ф.М. Уманець (1841–1917). Саме на його долю випало прийняття зібрання та створення музею. Питання про передачу колекцій Чернігівському губернському земству В.В. Тарновський порушив перед головою Чернігівської губернської земської управи ще у 1896 р., але аж до його смерті в червні 1899 р. управа не могла визначитись щодо приміщення для майбутнього музею. 11 грудня 1899 р. Чернігівське губернське земське зібрання заслухало заповіт В.В. Тарновського, в якому зазначалося: “Коллекцию мою малороссийских древностей, состоящую из оригинальных портретов и копий, древних картин, оружия, старопечатных книг, архива, библиотеки книг, относящихся к Малороссии и прочих старинных вещей, а также собрание вещей, бумаг, книг и всего касающегося памяти поэта Шевченко, я завещаю в собственность Черниговскому Губернскому Земству без права отчуждения и перемещения их из Чернигова, с тем, чтобы музей назывался моим именем, а также, если не встретится со стороны Правительства препятствия, с утверждением наследственного попечителя этого музея, каковое звание должно переходить всегда к старшему в моем роде”¹.

У пункті 7 заповіту зазначалося: “Душеприказчиками по исполнению сего завещания прошу быть князя Николая Дмитриевича Долгорукова, графа Григория Александровича Милорадовича и дворянина Федора Михайловича Уманца”². Оскільки губернський предводитель дворянства князь М.Д. Долгоруков у травні 1899 р. помер, а граф Г.О. Милорадович перед виїздом на лікування до Карлсбада передав усі повноваження у цій справі Ф.М. Уманцю, останньому довелося вирішувати усі питання, пов’язані з прийняттям колекцій В.В. Тарновського³. За сприяння істориків, громадських діячів О.М. Лазаревського та В.Б. Антоновича Ф.М. Уманець розмістив переважну частину колекції на тимчасове зберігання до 1 січня 1901 р. в музеї “Киевского общества древностей и искусств”⁴. Він же займався організацією перевезення експонатів з Києва до Чернігова. За вказівкою Ф.М. Уманця завідувач земської друкарні у 1900–1906 роках Я.Т. Артюх (1863–1909) “выполнил еще одно ответственное и сложное поручение губернской управы: принял от Киевского музея древностей все предметы, подаренного губернскому земству Музея украинских древностей В.В. Тарновского, перевез их в Чернигов и в порядке каталога разложил по витринам и шкафам. Эта кропотливая работа потребовала от Я.Т. до 6 месяцев усидчивой работы”⁵.

Значну роль на початковому етапі створення Музею відіграло подружжя громадських діячів та письменників – Марія Миколаївна та Борис Дмитрович Грінченки, яке наприкінці XIX ст. мешкало у Чернігові. За дорученням Ф.М. Уманця секретар Чернігівської губернської

земської управи Б.Д. Грінченко (1863–1910) здійснив перевірку та опис колекції. Для Музею було перебудоване приміщення ремісничого класу чоловічого Сирітського будинку, що обійшлося губернському земству на 1 січня 1901 р. у 9109 руб. 98,5 коп.⁶

Оскільки виданий В.В. Тарновським “Каталог украинских древностей” не включав усіх пам’яток, переданих ним до музею, 22 грудня 1899 р. Ф.М. Уманець запропонував Б.Д. Грінченку скласти повний каталог музею. Останній погодився взяти на себе цю роботу, але “только с тем неперменным условием, чтобы она была произведена им, г. Гринченко, безвозмездно”. Протягом січня–травня 1900 р. Б.Д. Грінченко за допомогою дружини Марії Миколаївни склав “отделы каталога рисунков (оригинальных и воспроизведенный печатных и фотографических) более 1500 номеров и Шевченко – 757 номеров (рисунков, рукописей и других предметов), всего около 2300 номеров (не считая дубликатов)”, розпочав опис відділу рукописів та передав підготовлені розділи до друку⁷. 9 серпня 1900 р. каталог був видрукуваний.

22 серпня 1900 р. постановою губернської земської управи М.М. Грінченко (1863–1928), яка до цього часу працювала “безвозмездно вместе с Б.Д. Гринченко, по частному соглашению с душеприказчиком Ф.М. Уманцем, получала от него по 30 руб. в месяц вознаграждения и пользовалась квартирой в здании, предназначенном для квартиры смотрителя”, була призначена доглядачем Музею. Їй було доручено привести до ладу (систематизувати предмети та наклеїти номери на них згідно з каталогом) перевезену до Чернігова у 1899 р. частину колекції. Однак вже 4 листопада 1900 р. губернська управа отримала від чернігівського губернатора “уведомление” за № 10557 про його незгоду на призначення М.М. Грінченко. Внаслідок цього посада доглядача Музею стала вакантною⁸. Попри це, М.М. Грінченко на громадських засадах продовжувала роботу. Зокрема, 4 серпня 1901 р. вона перевезла експонати з приміщення губернської управи до будинку Музею, а потім складала каталог музейної бібліотеки⁹.

На засіданні губернського земського зібрання 28 листопада 1901 р. Ф.М. Уманець виголосив доволі детальну доповідь “о приеме и доставлении в Чернигов Музея украинских древностей, принесенного в дар губернскому земству В.В. Тарновским”. Земська музейна комісія доповіла, що “это хлопотливое дело выполнено личными заботами председателя губернской управы и предложила благодарить его за это. Собрание постановило: выразить благодарность Ф.М. Уманцу за понесенный им труд”¹⁰.

7 травня 1902 р. доглядачем Музею був призначений А.П. Шелухін, який протягом 8–12 травня того ж таки року прийняв фонди від тимчасового завідувача Я.Т. Артюха. Під час прийняття-передавання були виявлені помилки у каталогах та описах і зроблені відповідні поправки. Зокрема, були “описаны книги и бумаги, приобретенные в конце 1901 года от А.А. Савича за деньги, пожертвованные гласными XXXVIII сессии Черниговского губернского земского собрания 1901 года”. З’ясувалося, що окрім зібраних В.В. Тарновським предметів, після його смерті до травня 1902 р. до Музею надійшло 139 різних предметів¹¹. Серед них був надісланий у 1900 р. “в дар земству” сином покійного засновника Музею – В.В. Тарновським “портрет отца своего для помещения его в музей имени В.В. Тарновского”. Того ж таки року “А.М. Кулиш пожертвованы для музея, чрез И.Л. Шрага, 33 тетради (рукопись) перевода Библии на украинский язык П.А. Кулиша” та його малюнки¹².

У 1902 р. згідно із заповітом колишнього гласного Конотопського повітового та Чернігівського губернського земських зібрань, відомого історика О.М. Лазаревського (1834–1902) надійшли: “Портрет Григория Андреевича Полетики и жены его Елены Ивановны (XVIII века), Спиридона Яковлевича Ширая, его жены и сына Степана, бунчукового товарища (конца XVII или начала XVIII века), и 4 фолианта рукописей конца XVIII в.: Описание Новгородсеверского наместничества 1–2 т., Описание Черниговского наместничества (1781 г.) 1 т. и Описание наместничеств Новгородсеверского, Черниговского и Киевского 1 т.,

составленные Пашенком”. Свої видання подарувала Музею й редакція “Земского сборника Черниговской губернии, зокрема: “Земский Сборник кн. 11-я и 12-я за 1901 г.; 12 книг за весь 1902 г.; Обзор Черниговской губ. в сельскохозяйственном, метеорологическом отношении за 1895 г. П.И. Броунова; Экстракт из указов, инструкций и учреждений. Вып. II, Н.П. Василенка Черниг. 1902 г. и Сборник материалов по малорусскому фольклору, А.Н. Малинки. Черн. 1902 г.”¹³

Відкривши Музей, Чернігівська губернська земська управа почала періодично друкувати річні звіти про стан “Музея украинских древностей В.В. Тарновского” та поповнення його колекцій. Так, за 1903 р. фонди Музею поповнилися пожертвами від 27 осіб та установ. Було отримано “46 предметов и 57 книг и брошюр (о них подробно доложено в докладной записке 26.11.1903 г.) и 6 т.т. книг, приобретенных за счет земства (на сумму 15 р. 90 к.). Кроме того бесплатно высылалась для музея “Археологическая летопись Южной Руси” редактором ее Н.Ф. Беляшевским, и на средства земства выписывался журнал “Киевская старина”¹⁴. Губернське земство утримувало музей та його штат, витрачаючи на це близько 2000 руб. щорічно. Зокрема, у штаті музею “в отчетном году состояли смотритель Андрей Павлович Шелухин с жалованьем 30 р. в месяц и служитель Емельян Бородавка с жалованьем 12 р. 50 коп. в месяц”, обидва користувалися земськими квартирами з опаленням та освітленням¹⁵.

Протягом 1905 р. Музею були зроблені пожертви адвокатом, багаторічним губернським земським гласним І.Л. Шрагом (1847–1919) та статистиком оціночно-статистичного бюро губернського земства, письменником М.М. Коцюбинським (1864–1913). Останній передав чотири рукописи відомого українського письменника і громадського діяча І.Я. Франка: “Св. Климент у Корсуні”, “Eine Alnologische Expedition in das Wojkenland”, “Притча про сліпця і хромця” й “Ein Dorn in Fusse”¹⁶.

На початковому періоді становлення та розвитку Музею музейними справами займалася “Комиссия по устройству Музея украинских древностей В.В. Тарновского”, яка створювалась і вирішувала музейні питання під час роботи Чернігівського губернського земського зібрання. Зокрема, у 1903 р. в її складі були Г.М. Глебов, І.Г. Рашевський, І.Л. Шраг, Д.Р. Тризна, П.Я. Дорошенко і П.С. Коробка¹⁷. На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 19 травня 1905 р. ухвалили – створити ще й постійну музейну комісію для завідування та керівництва діяльністю Музею впродовж року. Вона була обрана 22 травня у складі голови та чотирьох членів. Очолив комісію чернігівський повітовий предводитель дворянства Г.М. Глебов, а членами стали губернські земські гласні М.М. Кочубей, П.Я. Дорошенко, І.Л. Шраг, В.В. Карачевський-Вовк¹⁸. На жаль, через неспокійний революційний час комісія не знайшла часу, щоб зібратися, і “ассигновки на пополнение коллекций музея, его библиотеки и инвентаря остались в истекшем году неиспользованными”. Музей перебував у “ведении председателя управы А.А. Свечина”¹⁹.

В різний час до складу музейної комісії входили відомі земські діячі О.О. Бакуринський, М.Д. Карвольський-Гриневський, І.І. Карпінський, М.В. Котляревський, М.М. Малахов, О.О. Муханов, О.К. Рачинський, В.М. Хижняков та ін. Тривалий час Музей перебував у “ближайшем ведении” члена губернської земської управи П. М. Солонини. Комісія на засіданнях губернського земського зібрання вирішувала всі питання, що стосувалися функціонування та розвитку Музею. Зокрема, 6 січня 1909 р. обговорювалися питання про розширення Музею та об’єднання всіх існуючих у Чернігові музеїв²⁰. Ця ж проблема обговорювалась на всіх наступних губернських земських зібраннях і була вирішена лише за радянської влади.

Суттєво поповнилися фонди Музею у 1907 р. Статистик Чернігівського губернського земства у 1876–1878 та 1894–1899 роках, губернський земський гласний від Борзнянського повіту у 1898–1901 роках О.О. Русов (1847–1915) на початку ХХ ст. працював у Петербурзі.

Після смерті письменника і громадського діяча Д.Л. Мордовця (1830–1905) за порадою О.О. Русова онука небіжчика Н.О. Пальчикова погодилася передати Музею українських старожитностей частину спадщини письменника, що мала відношення до України. О.О. Русов разом з відомим українським громадським діячем П.Я. Стебницьким ретельно переглянули спадок Д.Л. Мордовця у петербурзькій квартирі і відібрали багато цінних історичних речей, картин, книг, листування тощо. У листі до Чернігівської губернської земської управи від 1 травня 1907 р. статистик повідомляв, що предмети, рукописи і книги у чотирьох ящиках разом з описом відправлено страховим транспортом до Чернігова²¹.

У 1911 р. відбулася зміна керівництва Музею. До 20 червня 1911 р. його очолював А.П. Шелухін, а відтоді на нетривалий термін завідувачем став В.Л. Модзалевський²². Протягом того року музейні колекції поповнилися за рахунок наступних пожертв земців та членів їхніх родин: відомий земець І.Л. Шраг 7 березня подарував “вырезки из газет”, дружина голови губернської земської управи у 1901–1906 роках О.О. Свечина (1865–1929) Євдокія Іванівна передала “(через посредство П.Я. Дорошенка, 29 марта) миниатюрный портрет гетмана Мазепы в рамке красного дерева с четырьмя бронзовыми пуговками, размером 113+91 мм”, губернський гласний Я.П. Забелло пожертвував через губернську земську управу 5 квітня альбом “Малюнки Т. Шевченка, вып. I. СПб. 1911”. Разом з тим, голова губернської земської управи у 1906–1914 роках М.П. Савицький (1867–1941) подарував Музею “12 фотографий со старинных малороссийских вышивок”, а колишній хранитель Музею А.П. Шелухін 8 грудня – “двадцать два экземпляра пуговиц (гудзиков)”. Свій внесок зробила й Чернігівська губернська земська управа, передавши 12 жовтня: “1) шесть серебряных монет, из них пять 1731, 1751, 1798, 1859 и 1883 гг. рублевого достоинства и одна 1836 г. в 1 ½ рубля, и 2) “Земский Сборник” за 1911 г.”²³

3 червня 1912 р. посаду завідувача Музею обійняв відомий земський діяч, художник І.Г. Рашевський (1849–1921), який опікувався ним майже до останніх днів життя. Саме завдяки йому Музей поповнився новими експонатами, багато музейних картин І.Г. Рашевським було реставровано. Того року 54 особи та організації здійснили пожертви на користь Музею. Серед них були й земці. Так, колишній завідувач музею В.Л. Модзалевський передав “Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. Выпуск I. Чернигов 1912 г.” І.Л. Шраг знову пожертвував “вырезки из газет, имеющие отношение к Украине”. Дружина І.Г. Рашевського Тетяна Миколаївна подарувала Музею картини – “работы И.Г. Рашевского (масло) “Идол бога Ярило в Киевском Ботаническом саду” та “Мазепа, пишущий воззвание к запорожцам, в котором убеждает их пристать к нему “ради защиты от Москвы” (по истории Костомарова), масло, фигура в натуральную величину”. Сам художник І.Г. Рашевський пожертвував Музею “фотографическую карточку Т.Г. Шевченко” та “портрет Искандера (А.И. Герцена) работы академика Зарянка (карандаш)”. Разом з тим, “хранителем музея И.Г. Рашевским были реставрированы: 1) портрет гетмана Апостола, 2) портрет Ладухина, 3) картина кисти Т.Г. Шевченко “Катерина” и 4) картина кисти М. Микешина – размером 4 ½ арш. на 2 ½ аршина, изображающая Т.Г. Шевченко в украинском костюме с кобзой в руках на фоне ночного неба; картина маслом, при отсылке жертвователем в музей, была свернута краской внутрь, отчего местами осыпалась и потрескалась, теперь картина вставлена в раму”. Губернська земська управа подарувала “Свод постановлений Черниговского губ. земского собрания с 1900 по 1909 год, два тома (составил В.М. Хижняков)”²⁴.

Майже вдвічі зросли видатки губернського земства на утримання і розвиток Музею. У 1912 р. вони становили 3951 руб. 43 коп. Окрім утримання приміщень та штату Музею, було витрачено: на поповнення колекцій – 472 руб. 65 коп., на реставрацію картин – 250 руб., на поповнення бібліотеки – 83 руб. 50 коп., на створення нових вітрин – 90 руб., на складання каталогу – 50 руб., на друкарські видатки – 80 руб. 40 коп.²⁵

Наступного року Чернігівська губернська земська управа подарувала Музею “Материалы по истории Малороссии, выпуск I – Письма к Ивану Петровичу Забелле и его вдове 1687–1713 г., издание Музея украинских древностей В.В. Тарновского, под редакцией Модзалевского”, “Труды второго съезда бухгалтеров”, а також надсилали “Черниговскую земскую неделю”. Напевно, син голови губернської земської управи М.П. Савицького Петро передав “клык мамонта, найденный на берегу Десны против г. Чернигова” та книгу “О каменном зодчестве Украины”, П.Н. Савицкого”²⁶.

Значну роль у становленні та розвитку Музею, поповненні його колекцій відіграв лікар, колекціонер, губернський земський гласний від Глухівського повіту П.Я. Дорошенко (1858–1919) – незмінний член, а з 1910 р. – голова губернської земської “Длящейся комиссии по устройству Музея украинских древностей В.В. Тарновского”. Зокрема, на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 21 січня 1914 р. голова музейної комісії П.Я. Дорошенко оприлюднив журнал засідання комісії від 20 січня. Зібрання схвалило намічені комісією плани відзначення 100-річчя від дня народження великого українського поета Т.Г. Шевченка і ухвалило – “открыть управе кредит из ссудного капитала до 2500 руб. на издание посвященного памяти Т.Г. Шевченко альбома, который содержал бы в себе, главным образом, репродукции предметов, находящихся в музее В.В. Тарновского и имеющих отношение к великому поэту, а также наиболее выдающихся по своему интересу сокровищ этого музея”²⁷.

У складний час Першої світової війни та Української революції на чернігівський антикварний ринок хлинув потік історичних раритетів. І музейна комісія під керівництвом П.Я. Дорошенка робила спроби поповнити колекції Музею. Зокрема, на засіданні комісії 23 грудня 1914 р. розглядалося клопотання групи мешканців Борзнянського повіту про збереження речей, які залишилися після смерті П.О. Куліша. Хранитель музею І.Г. Рашевський отримав доручення зв’язатися з головою Борзнянської повітової земської управи для з’ясування стану, в якому перебувають речі, їхньої вартості та умов придбання. Інше питання стосувалося антиквара Шилова, у якого “имеются автографы гетьманов и универсалы Мазепы, Скоропадского и Брюховецкого и частная переписка и чигія – больше копии – всего 60 документов, и есть 70 документов Гудовича и частная переписка конца 17-го и 18-го века – эта последняя представляет большой интерес для Музея украинских древностей, но антиквар хочет за них 200 руб. Комиссия, находя желательным приобретение для музея документов Гудовича, имевшего непосредственную связь с Черниговской губернией, постановила просить П.Я. Дорошенко, по осмотре этих документов, предложить за них 100 руб. приблизительно”²⁸.

Оскільки видатки на альбом до столітнього ювілею Т.Г. Шевченка були заборонені губернатором, хранитель Музею І.Г. Рашевський запропонував “издать хоть открытки с изображением Музея и его интерьера”, видатки на видання яких мали “окупится продажей открыток”, і отримав на це згоду комісії²⁹.

Протягом 1914 р. від чернігівських земців також були надходження експонатів. Голова губернської земської управи у 1914–1917 роках О.О. Бакуринський (1869–1919) передав “Герб рода Бакуринских из иконостаса церкви с. Церковищ, ныне не существующей”, І.Г. Рашевський – журнал “Земское дело” № 3 – 1914 г.; в этой книжке помещена фотография и краткая биография земского деятеля Александра Павловича Карпинского” та книгу “Материалы по исследованию русских тюрем” Д.В. Краинского”, І.Л. Шраг – “Вырезки из газет с заметками, имеющими отношение к Малороссии”³⁰.

Значні пожертви від земців надійшли до Музею у 1915 р. М.М. Савич подарував “портрет Ивана Яковлевича Дунин-Борковского, ребенком, в малорусском костюме (масло), портрет Петра Петровича Исаевича, – бывшего мировым посредником 1-го призыва по Черниговскому

уезду (масло)”. Губернський гласний від Кролевецького повіту, брат М.П. Савицького Ніл Петрович передав “Медаль севастопольской войны”, а губернська земська управа – “полотенце с украинским орнаментом, набожников 6 штук, 4 вязаных нитяных колпака для ношения на голове, женская одежда – шушон (кофта особого покроя)”³¹.

Того ж року завідувач Музею І.Г. Рашевський подарував “две картины профессора Лагорио – виды Седнева (масло) – одна вид на усадьбу Лизогуба, другая – на село и долину Снови; портрет Улиании Ивановны Рашевской, работы Заринко (масло), портрет Григория Осиповича Рашевского – работы И. Рашевского (масло), портрет Ивана Васильевича Трипольского (масло), картина – “В помещичьем доме” работы И. Рашевского (масло), – бронзовая группа “Смерть и молодая девушка”, романс Шуберта, скульптура И. Рашевского. Этюд к картине И. Репина “Старшины” – работы профессора Репина (масло), стеклянная кружка с двумя ручками, сделанная в Ловини Городнянского уезда, Кобзарь Т.Г. Шевченко издание 1908 года, старый образ на дереве с изображением трех воинов, 4 брошюры Н. Могилянского “Памяти Д.А. Клеменца”, “Этнографический отдел Русского музея Императора Александра III”, “Об инструкции для лиц, занимающихся археологическими раскопками в специальной комиссии на XIV Археологическом съезде в г. Чернигове”, “Этнография и ее задачи”, “Карманный словарь иностранных слов” – Буташевич-Петрашевского, изданный Николаем Кирилловым в 1845 г. в Петербурге, “Українські приказки, прислів’я і таке інше” збірник О.В. Марковича, спорудив М. Номис 1864 г.; “До мирового” жарт в 1 дії Л.І. Глібова; “Постой” – фарс в одном действии к вопросу о генетической связи “Москаля чарівника” и “Простака” – М.Н. Кочубей; “Дело о графе Льве Толстом”³². “Портреты И.Я. Дунин-Борковского и П.П. Исаевича были реставрированы И. Рашевским”³³.

Отже, чернігівські земці та члени їхніх родин своєю працею та пожертвами сприяли становленню і розвитку Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського, поповненню його колекцій та збереженню історико-архівних і культурних цінностей.

---

¹ Земские известия //Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1900. – № 1. – С. 22.

² Земские известия //ЗСЧГ. – 1899. – № 8. – С. 61.

³ Там же. – С. 62.

⁴ Уманец С. И. Украинский музей В. В. Тарновского в Чернигове //Исторический вестник. – 1910. – № 8. – С. 618.

⁵ Коновал И. Я.Т. Артюх (Некролог) //ЗСЧГ. – 1909. – № 11. – С. 160.

⁶ О Музее Тарновского //Отчет Черниговской губернской земской управы за 1900 год. – Чернигов, 1901. – С. 346.

⁷ Каталог Музея В.Тарновского //ЗСЧГ. – 1900. – № 5. – С. 12.

⁸ О Музее Тарновского //Отчет Черниговской губернской земской управы за 1900 год. – С. 350.

⁹ Там же. – С. 351.

¹⁰ Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания XXXVI–XLVI сессий 1900–1909 годов. – Чернигов, 1912. – Т. I. – С. 352.

¹¹ О Музее украинских древностей В.В. Тарновского //Отчет Черниговской губернской земской управы за 1902 год. – Чернигов, 1903. – С. 28–29.

¹² Земские известия //ЗСЧГ. – 1900. – № 8. – С. 21.

¹³ О Музее украинских древностей В.В. Тарновского //Отчет Черниговской губернской земской управы за 1902 год. – С. 31.

¹⁴ Отчет о состоянии “Музея украинских древностей В.В. Тарновского” в 1903 году //Отчет Черниговской губернской земской управы за 1903 год. – Чернигов, 1904. – С. 359–360.

¹⁵ Там же. – С. 361.

¹⁶ О состоянии “Музея украинских древностей В.В. Тарновского” //Отчет Черниговской губернской земской управы за 1905 год. – Чернигов, 1906. – С. 352–353.

¹⁷ Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания XXXVIII очередной сессии 1902 года (26 ноября – 11 декабря). – Чернигов, 1903. – С. 3.

¹⁸ Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания экстренной сессии 15–23 мая 1905 года. – Чернигов, 1905. – С. 73.

- ¹⁹ О состоянии “Музея украинских древностей В.В. Тарновского” //Отчет Черниговской губернской земской управы за 1905 год. – С. 353–354.
- ²⁰ Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 44 очередной сессии 1908 года с приложениями, состоявшейся 4–17 января 1909 года. – Чернигов, 1909. – С. 22–23.
- ²¹ Детальніше див.: Рахно О.Я. Діяльність О.О. Русова по збереженню та вивченню історико-культурної спадщини Чернігівщини //Сіверянський архів: Науковий щорічник. – Ніжин, 2007. – Вип. 1. – С. 68–72.
- ²² Музей украинских древностей В.В. Тарновского Черниговского губернского земства в 1911 году //ЗСЧГ. – 1912. – № 2. – С. 134.
- ²³ Там же. – С. 124–129.
- ²⁴ О состоянии Музея украинских древностей имени В.В. Тарновского //Отчет Черниговской губернской земской управы за 1912 год. – Чернигов, 1913. – С. 65–68, 70.
- ²⁵ Там же. – С. 59–60.
- ²⁶ О состоянии Музея украинских древностей В.В. Тарновского //Отчет Черниговской губернской земской управы за 1913 год. – Чернигов, 1915. – С. 41–44.
- ²⁷ Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 49-й очередной сессии 1913 года, состоявшейся 17–29 января 1914 г. (с приложениями). – Чернигов, 1914. – С. 43.
- ²⁸ Доклад № 12. Журнал заседания Музейной комиссии 23 декабря 1914 г. //Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 50-й очередной сессии 1914 года, состоявшейся 20 февраля – 3 марта 1915 г. (с приложениями). – Чернигов, 1915. – Приложения. – С. 1–3.
- ²⁹ Там же. – С. 2.
- ³⁰ О состоянии Музея украинских древностей имени В.В. Тарновского //Отчет Черниговской губернской земской управы за 1914 год. – Чернигов, 1916. – С. 17–18.
- ³¹ По Музею украинских древностей имени В.В. Тарновского //Отчет Черниговской губернской земской управы за 1915 год. – Чернигов, 1917. – С. 10.
- ³² Там же. – С. 10 – 11.
- ³³ Там же. – С. 13.

БЕКЕТОВА В.

Епістолярна спадщина Дмитра Яворницького як джерело з історії колекціонування українських старожитностей

Постать Дмитра Івановича Яворницького є знаковою в історії розвитку українського національного руху ХІХ–ХХ ст. Не випадково влада різних часів звинувачувала вченого, навіть після смерті, у націоналістичних тенденціях його наукових зацікавлень та життєвих принципів, з чим були пов'язані невдоволення й певні репресивні заходи щодо нього. Можливо, для когось ці покарання здадуться не такими вже й жорстокими, але для вченого і шанувальників його творчості це була трагедія: несподіване відрядження до Середньої Азії в 1890-х роках; обшуки будинку, звільнення з посади директора Крайового історико-археологічного музею, переслідування друзів і працівників музею, згадування імені Яворницького в протоколах допитів багатьох так званих “ворогів народу”, “українських націоналістів” у 1930-х роках, невидання зібрання творів вченого у 20 томах у 1970-х і, навіть, зволікання з реставрацією і створенням меморіального будинку-музею у 1970-х – 1980-х роках.

Своєрідним епіграфом до даного повідомлення може стати вірш В.О. Гіляровського, написаний ним в листі до Д. Яворницького від 5 квітня 1905 р. з Петербурга, неодноразово вже цитований в різних статтях:

*“Музей – Україні всей краса,
Живьем в нем запорожцы встали
И даже сами небеса
Ему пожертвованье дали...
Должно быть сверху им видней,
Что жертвуют довольно мало...
Украйна! Все носи в музей,
Чтоб снова Запорожье встало
В могучей прелести своей!” [9, 128]*

Володимир Гіляровський підкреслив у вірші той факт, що вся українська інтелігенція імперії вважала музей у Катеринославі переважно козацьким. Такий імідж йому створювала наукова і громадська діяльність Нестора запорозького козацтва — Дмитра Яворницького. Коло друзів і прибічників Д.І. Яворницького, як відомо, оберталось здебільшого в середовищі діячів українського національно-культурного руху: істориків, археологів, етнографів, краєзнавців, літераторів, видавців, театральних, релігійних, громадських діячів. Майже 1500 кореспондентів листувалося з вченим. В музеї збереглися 6059 листів Д. Яворницького та його дописувачів. Всього виявлено 6574 листи Яворницького і його кореспондентів. Музеєм опубліковані 4059 листів до нього і 490 листів особисто Яворницького. У 2012 р. вийшов друком шостий збірник листів до Д. Яворницького, сьогодні працівники музею працюють над копіюванням листів, підготовкою до видання сьомого випуску епістолярій вченого, до якого увійдуть 500–600 листів від понад 100 кореспондентів – окремих осіб та різних установ. Подобиці пошуку, наукової обробки, евристичної інформативності епістолярій вченого, внесок працівників музею (С.В. Абросимової, Н.Є. Василенко, А.І. Перкової та ін.) в цю справу, етапи, технічні та організаційні питання підготовки і видання листів, процес введення до наукового обігу епістолярної спадщини висвітлені у статтях С.В. Абросимової [8; 9; 10], В.М. Бекетової [5], О.І. Журби [6], Т.Ф. Литвинової [14], М.Ф. Дмитрієнко [7], Г.К. Швидько [17] та інших дослідників.

Тема колекціонування Д.І. Яворницьким українських старожитностей побіжно розглянута ще за життя історика у статті ученого секретаря музею П.Є. Матвієвського [15], в популярній книзі М.І. Шаповала “В пошуках скарбів” [16], у монографії М.М. Шубравської [18]; про діяльність Д.І. Яворницького з розвитку музейної справи неодноразово згадувалась у працях С.В. Абросимової [1; 2; 3; 4; 20], у вступних статтях до збірників “Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького”, в нарисах про конкретних кореспондентів Д. Яворницького. Але самодостатнього дослідження та певних узагальнень щодо епістолярної спадщини вченого як джерела з історії колекціонування ним українських старожитностей не проводилося. Оскільки епістолярії Д.І. Яворницького, як вже зазначалося, – це величезний комплекс джерел з різноманітних проблем історії України, межі даного повідомлення дають можливість лише окреслити певні дослідницькі завдання обраної теми, визначити коло кореспондентів вченого, з якими він обговорював питання пошуку і збереження української старовини тощо.

Як зазначала С.В. Абросимова, Д.І. Яворницький, мандруючи Україною у 1880-х роках, ознайомився з багатьма приватними колекціями української, у тому числі й козацької старовини, приятелював і листувався з їхніми власниками, сприяв пошуку цікавих речей для їх поповнення, брав участь у атрибуції предметів. Вчений неодноразово відвідував приватні музеї Г.П. Алексеєва (с. Котовка Новомосковського повіту), О.М. Поля (м. Катеринослав та Верхньодніпровський повіт), В.В. Тарновського (Качанівка Чернігівської губернії), які мали найкращі збірки козацьких старожитностей, української етнографії [2, 149].

У виданих шести збірниках епістолярної спадщини міститься чимало свідчень щодо збирання Д. Яворницьким саме українських пам'яток археологічного, етнографічного, природничо-географічного, історичного характеру, особливо пов'язаних з історією запорозького козацтва. Цим питанням вчений надавав великого значення протягом усього життя, часто в листах обговорював зі своїми приятелями, знайомими і друзями, як знайти і зберегти не тільки конкретні предмети, а й інформацію про них, фольклорні, етнографічні відомості тощо. Листи різних кореспондентів Д.І. Яворницького і його власні листи, які містять зазначену інформацію, хронологічно охоплюють 1880-і – 1930-і роки, їхня географія — найширша, але здебільшого включає Катеринославщину, Чернігівщину, Харківщину, Полтавщину, Херсонську губернію, Санкт-Петербург, Москву. Добре відомі його відносини з чернігівськими діячами В.П. Горленком, Б.Д. Грінченком, творча дружба з В.В. Тарновським [19], а також з Костянтином Криволапом, студентом з Чернігівщини.

Найбільше відомостей щодо збирання матеріалів і раритетів з української історії міститься в листуванні Д.І. Яворницького періоду 1883–1888 років, коли він працював над своєю першою монографією “Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу” [20], і потім – в часи, коли облаштовувався Обласний музей ім. О.М. Поля в новому приміщенні в 1904–1905 роках. Найінформативніші в цьому відношенні є листи Д.І. Яворницького до Я.П. Новицького, Б.Д. Грінченка, А.М. Миклашевського, О.В. Васильєва та інших.

Серед тих кореспондентів, що допомагали Д. Яворницькому збирати українські старожитності, були вчені з різних галузей наукових знань, етнографи та археологи – аматори, громадські діячі, працівники земств, письменники, художники, юристи, лікарі, освітяни, видавці, музейні працівники, звичайні селяни, міщани, представники дворянства та духовенства.

Так, служителі церкви збирали і передавали “старі і непотрібні в церквах речі” до церковного відділу при Катеринославському музеї ім. О.М. Поля, який було організовано за рішенням єпархіального з'їзду в 1904–1905 роках. Це були унікальні пам'ятки старовини, здебільшого козацької доби: ікони, плащаниці, Євангелія, Псалтирі, чаші, хрести, старовинні рукописи, монети, кам'яні баби. Інформація про це міститься в листах священників: Ващинського (с. Покровське Нікопольського повіту Катеринославської губ., 27.02 та 25.03.1888 р.); Г. Беззабави (с. Юр'ївка Павлоградського повіту Катеринославської губ., 15.06.1915 р.), Г. Веселовського (с. Старі

Кайдаки Катеринославської губ., 23.11.1901 р.), Г. Голубицького (с. Таромське Катеринославської губ., 24.04.1913 р.). М. Круглова (Нікополь, 7.02.1914 р.), М. Краснокутського (Нікополь, 31.08.1915 р.), О. Сахновського (Ясиновата, 20.09.1915 р. та 10.01.1916 р.), В. Котляревського (с. Хандаліївка, 21.08, 29.11 та 26.12.1916 р., с. Поповка [1926 р.]), А. Пальчевського (с. Заливне, 14.11.1928 р.), ієродиякона Т. Кочерги (Новомосковськ, 7.03.1906 р.) [13, 9].

Але знаходилися і люди, яким не подобалось, що Д.І. Яворницький забирав церковні речі, хоча мав на це дозвіл. Епістолярії свідчать, що вчений мав певні неприємності, йому доводилося пояснювати і відстоювати право на збір старожитностей. Про це йдеться в листах ієродиякона Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря Т. Кочерги (7.03.1906 р.), священника Покровської церкви с. Покровського В. Верецького (8.05.1913 р.), священника Покровської церкви с. Таромського Г. Голубицького (24.04.1913 р.). Невдоволення певних кіл дійшло навіть до обер-прокурора Синоду, тому єпископу Сімеону, який підтримував працю Д.І. Яворницького, прийшлося письмово виправдовуватися: в церквах зібралось багато речей, “им грозит сплошное истребление и потому их надо во что бы то ни стало спасать от гибели. Некоторые предметы старины заведомо истребляются невежественной рукой духовенства, не придающего им, по своему незнанию, никакой цены... Древние Евангелия... изодраны, ... закапаны воском; оклады их полуразбиты; надписи, сделанные по листам жертвователями... срезаны невежественной рукой переплётчика, большею частью еврея. Редкие по письму образа, при подновлении их, обезображены... Древние документы или вовсе растерзаны и представляют настоящий хаос, господствующий в так называемых церковных архивах..., а не то совсем превратились в бумажную труху, оставшуюся от зубов мышей и крыс. Металлические кресты и чаши... развинчены и разбросаны по различным углам церкви... Древние серебряные оклады с икон, старые ризы, епитрахили, воздушки большей частью распроданы евреям, скупщикам старья” [13, 9]. Цей текст – плач душі по тому, що бачив, обстежуючи церкви єпархії, – науковця і збирача старожитностей, а не духовної особи. Очевидно, що текст листа підготував для єпископа Сімеона Д.І. Яворницький.

В листах багатьох дописувачів, як зазначала С.В. Абросимова, відбивається талант Д. Яворницького заохочувати представників різних верств суспільства до пошуку і збирання (колекціонування) етнографічних, історичних пам'яток, до археографічних, топографічних, генеалогічних досліджень [12, 16]. Яскравим підтвердженням цьому є листи Олексія Васильєва, який був управителем маєтку генерала І.В. Синельникова в с. Іванівське Катеринославської губернії. Листувалися вони у 1884–1889 роках, саме тоді, коли Д. Яворницький інтенсивно збирав матеріали про запорожців на Катеринославщині. В одному з листів Васильєв зазначає: “Я по матери малорос, родился у Ненасытецкого порога; жена моя без примеси малороска, поэтому все малороссийское близко моему сердцу” [12, 94]. О.В. Васильєв дуже ретельно допомагав Яворницькому в його історико-географічних дослідженнях запорозьких земель, у пошуку і виготовленні картографічних матеріалів, залучивши до цієї роботи й одного зі своїх синів, який навчався в Харкові. Запрошуючи вченого до себе на відпочинок влітку, він пише: “А у нас есть и вековечная, ковыльная, девственная, широкая, раздольная степь-мать; есть и на Конских, и Днепровских – запорожских водах – зеленеющий луг-батько; есть и могилы стародавние; есть много над чем пожить сердцем и умом – перечувствовать, позадуматься, свою злую тоску, судьбу-матку поразмыкать... Будем мечтать о козачестве, их заветные могилы копать...” [12, 112].

У листі С.С. Деконського від 20.04.1888 р. з Красного Кута до Петербурга читаємо: “От души рад, что наконец могу исполнить Вашу просьбу и мое сердечное желание исполнить ее, выслав Вам запорожскую чарку, находившуюся в Лиховской церкви. Что же касается запорожского пояса, то при всем желании заполучить его, до сих пор ничего не могу сделать, так как пояс освящен и его не хотят выдавать без разрешения высшего духовенства; поста-

раюсь выхлопотать это разрешение”. Той же Деконський дав гроші – 100 крб. на придбання Яворницьким для музею чумацького воза. Саме Лідія Деконська, представниця цього відомого дворянського роду приятелів Яворницького, в одному з листів до Яворницького з Ростова (20.08.1920 р.) називає Катеринослав столицею України [12, 125–126, 132]. Цьому, безперечно, сприяла подвижницька діяльність Д. Яворницького по збиранню української старовини, популяризації української історії та культури.

Завдяки досить активній збиральницькій діяльності П.М. Сочинського до музейних фондів надійшли запорозькі реліквії, картини “Козак Мамай”, зброя, модель Новомосковського собору. Саме він розшукав листування останнього кошового отамана Запорозького війська Петра Калнишевського з полковником Опанасом Колпаком і зробив для Яворницького копії документів. Сочинський писав у листі до Яворницького з Новомосковська 18.11.1906 р.: “Теперь я занят вопросом разыскать что-либо из платья запорожцев и на маленький след (говорят, что есть кафтан) наткнулся... На днях мне еще обещают портрет старого запорожца” [12, 496].

А.М. Миклашевський у листі від 30.07.1884 р. з с. Ворона на хут. Богодар до Дмитра Івановича зазначає: “Дело для Вас интересное заставляет меня сегодня писать к Вам, а дело это состоит в том, что третьего дни был у нас и ночевал инженер Путей сообщения, который уже другой год сидит на порогах, измеряя их для того, чтобы прочистить ход в 30 саженой. Уже взрывают динамитом камни на Кайдацком пороге и постепенно будут подаваться вниз. Пропали наши пороги и вся их историческая знаменитость. Вот у этого-то инженера есть подробнейший всей порожистой части Днепра план, на котором означены не только острова, но и все камни. Для Вас я упробил его составить подробную опись всех островов с их размерами, и он обещал мне всё это прислать на днях. Большое мне доставит удовольствие, ежели я в состоянии буду доставить Вам подробные сведения о сильно интересующем Вас предмете.

Вы мне ни пол слова не написали, был ли у Вас фотограф Иваницкий после пребывания его у нас. Он снял виды всех порогов и это благодаря Вам, увековечится память о порогах, потому что после динамита, вероятно, грозный вид изменится, и потомство наше не будет уже иметь понятия о величии и красоте порогов” [13, 425]. Як бачимо, вже в 1884 р. Яворницького цікавили найдрібніші подробиці не тільки історичного характеру, а й природні, географічні особливості місцевості, описи краєвидів, де знаходилась козацька вольниця – Великий Луг. Відомо, що пізніше, у 1929 р., він видав книгу “Дніпрові пороги”, де була викладена вся зібрана ним за довгі роки дослідницької роботи інформація.

У листопаді 1902 р. у листі до письменника, культурного і громадського діяча М.М. Коцюбинського історик радив пану Якубовичу: “Про старовинні церкви на Україні нехай добродій Якубович пита у Опанаса Григоровича Сластьона, що живе у Миргороді, дом Тихоновича. У нього дуже багато церковного матеріалу українського стилю, і то такий чоловік, що він з великою охотою і перемовиться, і поділиться з паном Якубовичем усім своїм добром” [11, 85].

З приводу своїх придбань Дмитро Іванович писав і у листах до Іллі Рєпіна в Куоккалу в березні 1929 р.: “В минувшем году я купил для музея большую коллекцию козацкой старины у известного Вам художника А.Г. Сластена. Есть редкие вещи!” А у листопаді 1930 р. сповіщав: “Недавно я купил для музея большую коллекцию всевозможных древностей у известного Вам художника Панаса Юровича Сластена, живущего в Миргороде, и в числе тех древностей есть не мало запорожского добра” [11, 211, 213].

У листі художника П.І. Порубаєва від 30.07.1925 р. з Одеси читаємо: “Мне поручено одним знакомым продать большой портрет гетмана Мазепы, кисти художника Васильковского... Старый гетман изображен во весь рост, в натуральную величину в роскошном запорожском костюме... Лучшее место для портрета – в Вашем музее” [12, 441].

Цікаві відомості про збирання української старовини, археологічних речей містяться в листах з Таганрога 1905–1914 років тоді молодій людини, майбутнього знаного археолога

М.О. Міллера [8, 307–315], який у 1929–1933 роках разом з Д.І. Яворницьким буде працювати в археологічній експедиції на Дніпрельстані. Наприклад, Михайло Міллер писав: “Зараз повернувся з хутора, де балакав з попом благочинним о. Никитенко в справі нашої Покровської церкви. Він мені розказав, що як Ви були у Покровській, то одібрали деякі речі і просили, щоб він їх вислав на музей” [8, 314].

Листи В.П. Горленка з Чернігівщини наповнені інформацією про старожитності, які розшукував Д. Яворницький, або про ті речі, що передавались до його колекції. Так, 30.08.1905 р. Горленко пише про передачу до Катеринославського музею книги “Родословие Разумовских”, а раніше, в листі від 26.06.1905 р., перерахував речі, які передавав у Катеринослав на виставку XIII Археологічного з’їзду, серед них: портрет Мазепи, видання 1798 р. “Енеїди” Івана Котляревського, гравюри Боровиковського та ін. [8, 119]

Безперечно, цікаву інформацію щодо збирання української, зокрема запорозької, старовини містять листи від Б.Д. Грінченка, який упорядковував каталог колекції В.В. Тарновського в Чернігові. Так, він звертається до Д.І. Яворницького з проханням зробити описи фотографій місцевості на Запоріжжі, де Тарновський і Яворницький разом подорожували і тоді ж фотографувались на фоні порогів, різних краєвидів тощо [8, 122]; в листі від 10.03.1901 р. питає Яворницького, де можна знайти портрети багатьох козацьких діячів: “Найбільше треба мені портрета Ю. Немірича, Виговського, Богуна, Пушкаря, Филімонова та Шереметєва” [8, 126], тощо.

У відповідь Д.І. Яворницький (лист від 17.02.1900 р.) докладно описує подробиці поїздки з В.В. Тарновським по запорозьких місцях, що і де знімали і зазначає: “Мандрували ми по Запорожжю з тим заміром, щоб доскочити древностей запорозьських, і доскочили: на Хортиці, в селі Звонецькому, у Никиполі, в Капулівці, де була Чортомлицька Січа, в селі Покровському, де була остання Нова – Січа. ...у Кодаці ми добули срібну чашу запорозьську з підписом “Івана Кравчини” (у Кійові між речами Тарновського я її не бачив у це літо). У Звонецькому добули здоровенний посуд якійсь-то запорозьський, глиняний. Далі на Хортиці – ядра, кулі – у німців. У Никиполі — теж здоровенний [кушин] глиняний з кругами зверху, мов обручі, від пана Мержанова (у Кійові я його бачив). У Капулівці знайшли де-які речі на Чортомлицькій Січі і у учителя Білянтовського (машинку, чи формочку, що запорозьці кулі виливали і друге). У Покровському узяли з кладовища хрест кам’яний над кошовим Степаном Гладким” [11, 49].

В листі Ю.Я. Чуба від 10.05.1926 р. з с. Великі Кринки до Катеринослава зазначається, що кореспондент хоче надіслати Яворницькому: “Автографи: Мазепи, Д. Апостола, Алексан/дра/І-го, Катерини II-ої, Кочубєя і разом з ними сотні других історичних паперів, – на днях повинні бути Вам доставлені персонально нащадком Д. Апостола – Андр[ієм] Васил[ьовичем] Євтих-євим (Сахно-Устимович). Всі ці автографи в дореволюційний час розглядав Грушевський, копіював їх і мав забрати з собою, але власник йому в цім відмовив. Окрім автографів, мається у його запоріж[ська] рушниця, а в Устимівській церкві, Семенівського району, Крем[енчуцького] окр[угу], храниться прапор Чорноморського війська, зданий Сахно-Устимовичем на схорону ще в доревол[юційний] час. Під час церковних процесій цей прапор виносився дядьками, але тепер його приховали, і от, батьку, цікаво було б його прибрати до своїх рук. Дайте пораду, як це можна зробити. Кажуть, річ цінна во всіх відношеннях. Потім, в часовні (окремій від церкви) Семенівської церкви, Хорол[ьського] повіту храниться іконостас з бувшої запоріжської церкви. Теж річ цікава. Взагалі, батьку, ми Вам повідшукуємо всі історичні цінності, які маються в Кременчуц[ькій] окрузі, аби тільки Ви їх забрали до свого дітища” [13, 617].

Таких прикладів з листування Д.І. Яворницького можна навести багато десятків, та вже навіть ці дають підстави стверджувати, що епістолярна спадщина вченого у поєднанні з іншими документальними матеріалами є цінним джерелом для вивчення історії колекціонування українських старожитностей не тільки власне Д.І. Яворницьким, а й іншими діячами українського національного руху.

1. Абросимова С.В. Академік Д.І. Яворницький і розвиток музейної справи в Україні (З нагоди 150-річчя Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького) // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 97–105.
2. Абросимова С.В. Д.І. Яворницький в музейному співтоваристві свого часу // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. (Зб. матеріалів загальноукраїнської наук. конф. до 160-річчя ДІМ). – Вип. 11. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 146–156.
3. Абросимова С. В. Дмитро Яворницький. – Запоріжжя, 1997. – 60 с.
4. Абросимова С.В. Енциклопедист козаччини // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2005. – № 4. – С. 4–46.
5. Бекетова В.М. Внесок Дніпропетровського історичного музею у вивчення життя та наукової спадщини Д.І. Яворницького в 1980–2000 рр. // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Розвідки з теорії та методології досліджень. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 248–256.
6. Бекетова В.М., Журба О.І. Дніпропетровська козаччина (історія козацтва в працях дніпропетровських істориків останнього десятиліття) // Січеславський альманах: Зб. наук. праць з історії українського козацтва. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 1. – С. 8–20.
7. Дмитрієнко М.Ф. [Рец. на кн.: Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Дн-ськ, 1999. Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І. Яворницького. 460 с.] // УІЖ. – 2005. – № 4. – С. 210–213.
8. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького / Упоряд.: С.В. Абросимова, А.І. Перкова та ін. – Дніпропетровськ, 1997. – 888 с.
9. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І. Яворницького / Упоряд.: С.В. Абросимова, Н.Є. Василенко, А.І. Перкова та ін. – Дніпропетровськ, 1999. – 460 с.
10. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 3: Листи музейних діячів до Д.І. Яворницького / Укл.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін. – Дніпропетровськ, 2005. – 740 с.
11. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 4: Листи Д.І. Яворницького до діячів науки і культури / Упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін. – Дніпропетровськ, 2005. – 500 с.
12. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 5: Листи рідних, друзів і знайомих до Д.І. Яворницького / Укл.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін. – Дніпропетровськ, 2010. – 952 с.
13. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 6: Листи друзів, приятелів і знайомих до Д.І. Яворницького / Укл.: С. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко та ін. – Дніпропетровськ, 2012. – 848 с.
14. Литвинова Т.Ф. Листи до Дмитра Яворницького [Рец. на кн.: Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Дн-ськ, 1997. Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького. 888 с.] // Київська старовина. – 1999. – № 3. – С. 172–175.
15. Матвієвський П.Є. 25-річчя Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею // Збірник Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею. – Дніпропетровськ, 1929. – С. 5–23.
16. Шаповал І.М. В пошуках скарбів. – К., 1963. – 323 с.
17. Швидько Г.К. Світлана Вікторівна Абросимова (20 червня 1953 – 6 березня 2011) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 16/17. – К., 2012. – С. 734–754.
18. Шубравська М.М. Д.І. Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972. – 252 с.
19. Яворницький Д.І. В.В. Тарновський // Хроніка 2000. – 1996. – Вип. 16. – С. 139–172.
20. Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. У 2 ч. / Підготовка тексту і наук.-довід. апарату С.В. Абросимової, Н.Є. Василенко. – Вид. 3, випр. і доп. – Дніпропетровськ, 2005. – Ч. I. – 312 с.; Ч. II. – 496 с.

МУЗИЧКО О.

Знайомий В.В. Тарновського одеський професор І.А. Линниченко в історії колекціонування старожитностей в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століть

У 1892 році на одному із засідань Московського археологічного товариства приват-доцент Московського університету І. Линниченко виступив з доповіддю про розкопки М.Ф. Біляшівського на Княжій горі. Під час доповіді В.В. Тарновський, який організував і фінансував розкопки, демонстрував знайдені речі, виступивши таким чином співавтором доповіді¹.

Багато років потому, у жовтні 1919 року в одній з одеських газет була надрукована велика стаття І. Линниченка “Гетманская булава”. Автор згадував про свої зустрічі з В.В. Тарновським, його поклоніння перед постаттю Т.Г. Шевченка, захоплення справою збирання українських старожитностей. І. Линниченко писав, що під час свого останнього візиту до В. Тарновського у Києві він оглядав колекції В. Тарновського та Б. Ханенка. Одесит запропонував В. Тарновському зробити копії портретів, які передавались до Чернігова, але згодом опинились у київському музеї².

Хто ж був І. Линниченко, цей одеський знайомий В. Тарновського, яку роль в його житті відіграло колекціонування, що, вочевидь, і звело на життєвому шляху цих, слід зазначити, дуже різних персон?

Іван Андрійович Линниченко (1857–1926) народився у Києві в родині професора Університету св. Володимира та доньки професора Київської духовної академії. Вищу освіту та докторську ступінь з російської історії отримав у тому ж університеті. Головним його вчителем був знаменитий В. Антонович. Після першого досвіду викладання у Московському університеті І. Линниченко досяг апогею своєї педагогічної та наукової активності в Одесі наприкінці 1890-х – 1919 роках як професор кафедри російської історії Новоросійського університету й Одеських вищих жіночих курсів. Головним осередком діяльності професора та його учнів було засноване І. Линниченко Одеське бібліографічне товариство при Новоросійському університеті.

І.А. Линниченко.

Він встановив розгалужені приватні та наукові контакти з низкою видатних істориків: А. Прохазкою, К. Ліске, М. Соколовським, А. Петрушевичем, І. Шараневичем, В. Семевським, Ф. Коршем, В. Міллером, О. Шахматовим, Д. Самоквасовим. Один з його друзів – кримчанин А. Маркевич у некролозі вченому називав серед привабливих рис І. Линниченка жвавість, товариськість, дотепність, дар слова, поетичні та музичні здібності, але водночас не забув відзначити і такі менш приємні якості, як саркастичність та розніженість, на що, до речі, нарікав і сам І. Линниченко в автохарактеристиках.

І. Линниченко активно публікувався на сторінках низки провідних наукових видань: “*Кwartalnik Historyczny*”, “*Киевская старина*” (був одним з натхненників відновлення видання журналу наприкінці 1880-х), “*Исторический вестник*”, “*Юридический вестник*”, “*Русская мысль*”.

Широко співробітничав з петербурзькою, московською та київською пресою загальнопросвітницького, мистецького та суспільно-політичного спрямування (“Киевлянин”, “Заря”, “Новости”, “Артист”). Був одним з найактивніших діячів Московського археологічного товариства та одним із засновників його слов’янського відділення; членом майже 60 наукових та громадських товариств. Як медієвіст та археолог виступав на археологічних з’їздах кінця XIX – початку XX ст. Брав участь у роботі з’їздів музеєзнавців. У 1900 році був обраний членом-кореспондентом Краківської академії наук, у 1913 році – Санкт-Петербурзької. Скінчив життя у Сімферополі³.

Творча спадщина професора нараховує приблизно 400 праць, невелика частина з яких залишилась у рукописах; з-поміж 50 суто наукових історичних праць переважають рецензії. Працював у досить поширеному на зламі XIX–XX ст. жанрі – поєднанні позитивізму та соціологізму. На погляди вченого вплинуло слов’янофільське вчення, державницька школа у російській історіографії. Найбільш вагомим є внесок І. Линниченка у дослідження середньовічної історії України. Його праці з польсько-руських взаємин та історії середньовічної Галичини, де він намагався обґрунтувати тезу, що попри політичну зверхність Польща не змогла цілковито витіснити старий давньоруський лад на українських землях, викликали жваву реакцію у сучасників. Відгуки та рецензії на ці праці зробили такі видатні історики, як А. Прохазка та М. Грушевський, їх використовували О. Бальцер, М. Кордуба та багато інших. Значним є внесок І. Линниченка у розвиток славістики, особливо вивчення історії Польщі та Чехії. Як історіограф він прискіпливо відстежував та оцінював доробок історичної науки слов’янських народів⁴.

Безпосереднім “містком” до зацікавлення музейною справою для І. Линниченка стало захоплення колекціонуванням. У доповідях він критикував бездумне, неупорядковане аматорське колекціонування, закликаючи до ґрунтовності та науковості, звертав увагу на прикряєвище фальшування предметів давнини⁵. Під час археологічного з’їзду у Новгороді І. Линниченко виголосив змістовну доповідь “О подделке древностей”. Він зазначив, що в Росії центрами підробок є Одеса, Київ, Західний край та частково Сибір (Томск). На його думку, “в образованности фальсификаторов отчасти виноваты и ученые. Их раскрытиями подделок и объяснениями всегда пользуются фальсификаторы, а увлечения за последнее время стариной и умножение коллекционеров, часто мало знающих, дают поддельщикам возможность легко сбывать товар”⁶. Матеріали преси свідчать, що думки професора поділяли деякі представники одеської інтелігенції⁷.

І. Линниченко схвалював ідею облаштування в університетах археологічних музеїв⁸. Невдовзі і сам очолив археологічний музей при історико-філологічному факультеті Новоросійського університету. 1 грудня 1901 року професори факультету вирішили, з огляду на побажання, висловлені на археологічному з’їзді, заснувати кафедру археології та музей при ній. На останній планувалося асигнувати 600 рублів⁹. Проте, було реалізовано лише другу частину цієї ініціативи, та й то із затримкою: у 1908 році почав функціонувати археологічний кабінет-музей, який діяв допоки існував Новоросійський університет – до 1920 року. Завідували музеєм І. Линниченко (до 1913 р.), Є. Трифільєв (до 1917 р.), А. Флоровський (1917–1920). Колекція музею поповнювалося завдяки ентузіазму та зв’язкам І. Линниченка, який просив своїх колег з-поза меж Одеси надсилати артефакти до музею. Так, у листі до В. Хвойки у 1908 році професор згадував, що свої перші лекції з історії він зазвичай присвячував археології, зокрема, розповідав про київські розкопки колеги. Час від часу він просив знаменитого археолога надіслати йому в Одесу оригінальні знахідки чи фотографії¹⁰. В. Хвойко відгукнувся на заклик, як, зокрема, й Імператорська археологічна комісія з Петербурга¹¹. Деякі предмети І. Линниченко знайшов під час власних розкопок. Професор також намагався започаткувати бібліотеку при музеї. Попри ці зусилля, музей розвинувся лише у невеличку колекцію в декількох шафах. У

1909 році він мав лише 24 предмети, у 1911 – 255 предметів і 103 монети, в 1913–1915 роках – 366 предметів та 52 книги¹². В роки війни та революції надходження предметів припинилося.

Протягом першого десятиліття ХХ ст. І. Линниченко у приватних розмовах, листах та газетних статтях обстоював ініціативу заснування муніципальних музеїв у всіх найбільших містах Російської імперії, зокрема, у рідному йому Києві¹³. Зразком для російських музеїв він вважав організацію музейної справи у Чехії та Німеччині. Можливо, на І. Линниченка вплинуло і його знайомство з галицьким істориком А. Петрушевичем, який довгий час збирав матеріали для музею при “Народному домі” у Львові. Науковим зразком колекціонування І. Линниченко вважав діяльність віце-президента (з 1899 р.) Одеського товариства історії і старожитностей О. Бертъе-Делагарда, який збирав матеріали з історії та етнографії Криму. Його зібрання налічувало декілька тисяч томів книг, документів, карт, планів, портретних і видових зображень. Зі всіма названими особами професор вів жваве листування та обмін предметами старовини.

Публічно про свій намір заснувати музей міста Одеси І. Линниченко оголосив у 1911 році у програмній промові на відкритті Одеського бібліографічного товариства. Вчений наголосив, що серед важливих завдань нового товариства він бачить організацію музею міста Одеси, у якому мають бути зібрані мапи, плани, краєвиди, описи мандрівників, тобто загалом все, що стосується історії міста¹⁴. Свою пропозицію він повторив на засіданні 2 березня 1913 року, що правда, уточнивши назву – “музей старої Одеси”. Професор просив членів товариства поділитися предметами старовини та поширити думку про заснування музею серед своїх знайомих¹⁵.

Зародком музею Одеси мала стати особиста колекція Івана Андрійовича, що зберігалася у його великій квартирі на вулиці Єлизаветинській. Колекція нараховувала майже 2 тис. гравюр та літографій, більше 100 карикатур, планів, мап, альбомів. Слід зазначити, що ці матеріали не лежали “під спудом”: власник дарував окремі предмети музеям, бібліотекам, археологічним та археографічним комісіям, демонстрував на засіданнях бібліографічного товариства. Наприклад, у 1913 році види Одеси та портрети одеських діячів із зібрання І. Линниченка ілюстрували доповідь О. Де-Рибаса, присвячену старій Одесі.

Ініціатива І. Линниченка зустріла схвальний відгук серед одеської еліти. Зокрема, професора підтримав представник відомого одеського роду Г.О. Тройницький, який надсилав йому деякі одеські реліквії¹⁶. Багато уваги історії Одеси приділяло і бібліографічне товариство, що, зокрема, відзначав один з одеських журналістів у 1914 році: “Былая “старая Одесса” – это любимая тема, к которой при всяком удобном случае возвращаются руководители общества – И. Линниченко, В. Лазурский, А. Де-Рибас, С. Авалиани, А. Флоровский и др.”¹⁷

Напевно, відчуваючи, що бібліографічному товариству не під силу самотужки впоратись зі справою розбудови музею, в 1912 році на одному із засідань Одеського товариства історії та старожитностей І. Линниченко висунув пропозицію про збирання у музеї товариства предметів одеської старовини. Члени товариства постановили – просити І. Линниченка та двох його учнів А. Флоровського і С. Аваліані разом з іншим членом товариства М. Шкадишеком представити відповідний матеріал для попереднього обговорення у Раді товариства¹⁸. Однак справа організації музею мало зрушила з місця в умовах I Світової війни. Тим не менше І. Линниченко не полишив свою ідею. У листі до київського колеги М. Петрова від 14 листопада 1915 року він писав: “Приготовляю к печати описание моих видов Одессы и портретов местных деятелей. Набралось достаточно. Цель моя – учреждение Городского музея. Я работаю пока один, в надежде на лучшее будущее”¹⁹. На початку 1916 року І. Линниченко опублікував в одеських газетах звернення до старих одеситів – повідомити про реліквії, що зберігаються в їхніх особистих колекціях, задля справи створення міського музею. “Одесситы горячо привязаны к своей солнечной родине и поэтому я не сомневаюсь, что мой призыв встретит с их стороны сердечный отклик”, – оптимістично завершував він своє звернення²⁰.

Багато представників громади міста, дізнавшись про задум, прагнули поповнити колек-

цію одеської старовини І. Линниченка²¹. Ідею професора, зокрема, підтримав відомий літератор Л. Гроссман²². Однак оптимізм І. Линниченка виправдався лише частково. До широкого громадського руху, тим більше в умовах наростаючого хаосу, все ж таки не дійшло. Не надала належної фінансової підтримки і влада. Далася взнаки й традиційна для Одеси конкуренція між культурними центрами: так, професор М. Попруженко пропонував перетворити на осередок музею зал ім. гр. М.М. Толстого в Одеській міській бібліотеці²³.

Найбільший відгук ідея І. Линниченка знайшла в однієї з його учениць – Доротеї Генріхівни Атлас, що належала до яскравих постатей одеської історії. Вона народилась 15 січня 1874 року в родині підданих Австро-Угорщини іудейського віросповідання Генріха та Луїзи. Початкову освіту отримала вдома. У серпні 1886 року поступила до Маріїнської одеської міської громадської жіночої гімназії, яку закінчила в 1892 році зі званням домашньої наставниці з правом викладати арифметику, історію, географію. З 1892 року 11 років безперервно викладала у школах Одеської навчальної округи. З 1903 по 1909 рік навчалась на мовному, а з 1909 – на юридичному факультеті Одеських вищих жіночих курсів, який і закінчила у 1912 році. Продовжуючи викладати у середній школі (зокрема, в гімназії Пашковської), протягом 1911–1916 років Д. Атлас брала активну участь у роботі Одеського бібліографічного товариства: входила до ревізійної комісії, читала доповіді краєзнавчого та педагогічного змісту. Першою в Одесі наголошувала на необхідності викладання краєзнавства у середній школі, була автором першого підручника для середніх шкіл з історії Одеси. Це

Д.Г. Атлас. Фото публікується вперше.

видання відзначалось лаконічністю, доступністю, чіткою та логічною структурою, ілюстративністю. В 1917 році Д. Атлас була одним з популяризаторів ідеї заснування в Одесі Народного університету, наголошувала, що цей заклад має функціонувати на якомога ширшій демократичній основі. Зокрема, вона вважала, що Народний університет має бути культурним центром для всієї провінції, куди час від часу має надсилати лекторів, *пересувні музеї* (тут і далі виділено нами – О.М.) та бібліотеки, влаштовувати для провінціалів “заочні” (за допомогою листування) курси²⁴.

У згаданому зверненні 1916 року І. Линниченко зазначав, що він з колегами вже складає статут для заснування в Одесі особливого міського музею, в основу якого буде покладена його колекція²⁵. У фонді І. Линниченка, що знаходиться у Державному архіві Одеської області, зберігається справа “Проект каталогу карт, видів і портретів майбутнього музею міста Одеси”. Це – чорнові записи каталогу, але, на наш погляд, не майбутнього музею міста, а зібрання І. Линниченка. Про це свідчать перші рядки: “Все *собрание* карт, видов, портретов и т. п. разделено нами на пять отделов...”, “В *собрании* хранится большое количество портретов помещиков Херсонской губернии, имевших некоторое отношение к жизни Одессы. Эти портреты в настоящем издании не описаны, не описаны также виды городов Новороссии, которые, может быть, составят подотделы в *будущем музее* города Одессы”²⁶. Каталог складається з 5 розділів:

I. Карти і плани (1740–1910);

II. Види міста і околиць, окремих будівель і пам’ятників (1820–1910);

III. Групи одеських громадян та інших осіб, що брали участь в житті м. Одеси (1841–1898);

IV. Портрети засновників міста, духовних осіб, чинів адміністрації військової та цивільної, професури, громадських діячів, благодійників, купців і взагалі осіб, які брали участь в житті м. Одеси (1793–1910);

V. Змішаний (1817–1902).

Назви розділів сформульовані укладачем, а хронологічні рамки визначені з огляду на матеріали, включені до конкретного розділу. Верхні межі датування дозволили встановити приблизну дату складання каталогу – 1910 рік.

Окремі розділи представлені досить повно, тоді як інші – фрагментарно. Одержати уявлення про колекції майбутнього музею в повному обсязі не вдалося, а про приватні зібрання цілком можливо. Наявність у перших двох розділах великої кількості картографічного матеріалу, видових зображень, виконаних в різних техніках – гравюра, фотографія, живопис; переважання портретних зображень у третьому і четвертому розділах знижувало якість сприйняття експозиції (якби вона була створена). Відсутність документів і речових матеріалів теж говорить на користь каталогу зібрання, а не музейної експозиції. Інакше новий музей був би якоюсь галереєю з видами міста і портретами урядовців.

Чернетки написані саме Д. Атлас, що підтверджується при порівнянні почерку “Проекту” з написаними нею документами, зокрема – листами до І. Линниченка. Вона, а не І. Линниченко, як вважали деякі дослідники²⁷, є також упорядником каталогу: професор лише вносив свої доповнення і зауваження до нього.

У лютому 1916 року на одному із засідань бібліографічного товариства І. Линниченко вкотре попросив надавати матеріали для майбутнього музею міста Одеси. Невдовзі, 14 березня 1916 року, Д. Атлас презентувала членам товариства проект виставки “Стара Одеса”, продемонструвала карти, гравюри, портрети, фото, друковані видання з колекції І. Линниченка²⁸. Конкретизувати інформацію про проект, запропонований Д. Атлас, дозволяє ще один документ з особового архіву І. Линниченка під назвою “Проект виставки “Старая Одесса”, написаний та підписаний рукою Д. Атлас. З нього дізнаємося, що Д. Атлас провела оригінальне анкетування серед учнів початкових та середніх шкіл Одеси і передмістя з метою виявлення рівня їхніх знань з історії Одеси²⁹. Її дослідження засвідчило “полное незнакомство нашего подрастающего поколения с городом даже в настоящем, не говоря уже о далеком прошлом”³⁰. Багато учнів, особливо вихованці народних шкіл на околицях, ніколи не бачили таких визначних пам’яток Одеси, як Приморський бульвар, Олександрівський парк і навіть море, нічого не чули про дюка Рішельє та М.С. Воронцова. Діти знали тільки дорогу з будинку до школи, та й то чисто практично, оскільки не могли назвати вулицю, на якій проживали.

Такий невтішний стан справ спонукав жінку написати фактично план діяльності (з елементами статуту) для майбутнього музею Одеси. Д. Атлас запропонувала організувати дво- і тритижневі виставки з історії міста в навчальних закладах, переслідуючи одразу дві цілі: просвітницьку і поповнення фондів новими матеріалами з історії Одеси. Вважалося, що ті особи, які з тих або інших причин не захочуть розлучитися зі своїми речами назавжди, охоче нададуть їх на 2–3 тижні. Д. Атлас запропонувала створити виставку, яка стала б зародком майбутнього музею, а його організаторам дала багато цінних відомостей. Варто зауважити, що запропонований нею зміст виставки – досить цікавий і не страждає однобічністю, притаманною подібним проектам того часу:

1. Види міста і околиць;
2. Групи і окремі портрети осіб, що мали відношення до життя старої Одеси;
3. Плани міста і його околиць;
4. Рукописи;

5. Літературні твори і періодичні видання;

6. Предмети міського побуту³¹.

Останні дозволяли створити більш повне і образне уявлення про історію міста. Під “рукописами” малися на увазі документальні джерела (листи, щоденники одеських старожилів, документи, видані одеськими установами, різного роду анкети і т. ін.). “Періодичні видання”, у т. ч. одеські газети, альманахи, журнали, афіші містили описи подій та місцевих пам’яток. Прогресивним для музейної справи Півдня України було включення до експозиції побутових речей, меблів, картин, письмового приладдя тощо. До останнього розділу пропонувалися і макети таких визначних пам’яток, як Хаджибейська фортеця, на місці якої виросла Одеса, старий міський театр, будівля музею Одеського товариства історії і старожитностей та ін. Д. Атлас, пропонуючи власну структуру експозиції, ґрунтувалась на досвіді створення подібних виставок у Москві, Казані, Ростові-на-Дону.

На жаль, події 1917 року мало сприяли реалізації планів І. Линниченка та Д. Атлас. Однак І. Линниченко і надалі приділяв увагу збиранню історичних свідчень. У березні 1917 року він вкотре звернувся до одеської громадськості із закликом пожертвувати до бібліотеки бібліографічного товариства всі газети революційного періоду 1905 та 1917 років, фото, листи, портрети тощо. Не викликає сумніву, що всі ці матеріали мали стати складовою майбутнього музею³². Своє прохання професор повторив наприкінці березня 1918 року³³. У квітні 1917 року разом з іншими представниками одеської інтелігенції І. Линниченко заснував Товариство любителів художньої старовини, яке також мало опікуватися збиранням та охороною різноманітних пам’яток мистецтва, зокрема, таких, що мали історичну цінність³⁴. Однак бурхливі події 1918–1920 років остаточно зруйнували задуми професора та його однодумців. Більш того, наприкінці 1919 року І. Линниченку довелося поспіхом залишити Одесу разом з частинами Добровольчої армії, кидаючи напризволяще все своє майно, в тому числі цінну колекцію. Спогади та листування 1920-х років свідчать, що колекція І. Линниченка деякий час залишалася в його квартирі, а потім увійшла як складова частина до фондів музею “Стара Одеса”.

Активність І. Линниченка в галузі колекціонування виходила поза межі Одеси. У 1912 році при Київському музеї старожитностей організувався відділ “Старий Київ” й одноіменна комісія на чолі з Ю. Данилевичем, а згодом В. Іконниковим, у складі якої працював також І. Линниченко. Комісія підготувала й видала програму відділу, “Известия” з історією Києва, упорядковувала колекцію музею³⁵.

Отже, І. Линниченко належав до помітних колекціонерів кінця ХІХ – початку ХХ ст. Свої матеріали він збирав з конкретною метою – надання їм музейної функціональності, допоміжного чинника у педагогічному процесі. На жаль, у нас є тільки дві, наведені на початку цієї статті, виразні згадки про взаємини між І. Линниченком та В. Тарновським. Однак, очевидно, що передусім вони контактували у зв’язку зі справою облаштування Київського музею старожитностей, обмінюючись відомостями про різні предмети та колекції. Спілкування з науковцем могло надати В. Тарновському більш глибокі уявлення про обставини існування предметів, а І. Линниченку – отримати додаткові імпульси для творчого ентузіазму, такого необхідного для процесу колекціонування.

¹ Древности. Труды Императорского Московского археологического общества. – Т. 16. – М., 1900. – С. 127.

² Линниченко И. Гетманская булава //Едина Русь. – 1919. – 13, 16 октября.

³ Музичко О. Педагогічна діяльність І. Линниченка в Одесі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: етапи, особливості, значення //Південний Захід. Одесика. – 2007. – Вип. 4. – С. 167–190; Непомнящий А.А. И.А. Линниченко: неизвестные страницы биографии известного историка //Непомнящий А.А. Подвижники кримоветения. – Симферополь, 2006. – С. 169–187; Толочко О.О. Дві не зовсім академічні дискусії: І.А. Линниченко, Д.І. Багалій, М.С. Грушевський //Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 92–103.

- ⁴ Див. роботи І. Линниченка: Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. – Ч. 1: Русь и Польша до конца XII в. – К., 1884; Брачные разводы в древней Польше и Юго-Западной Руси //Юридический вестник. – 1890. – Т. 6. – Кн. 3; Юридические формы шляхетского землевладения и судьба древнерусского боярства в Юго-Западной Руси XIV–XV вв. //Юридический вестник. – 1892. – Кн. 3–4; Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV–XV вв. – М., 1894; Грамоты Галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторических источников //Известия отделения русского языка и словесности Российской академии наук. – Т. 9. – Вып. 1. – СПб, 1904; Рец. на: Лянскоронский В. История Переяславской земли. – Одесса, 1912; Рец. на: Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. – Полтава, 1914 // Известия Одесского библиографического общества. – Одесса, 1916. – Вып. 1–2. – Т. V; Патриархальные градоправители. – Одесса, 1916.
- ⁵ Вниманию коллекционеров //Одесские новости. – 1914. – 25 мая; Доклад И. Линниченко “Новейшая литература по вопросу о фальсификациях древностей” //Известия Одесского библиографического общества. – Т. 1. – Вып. 10. – 1912. – С. 380; Записки Одесского общества истории и древностей. – 1913. – Т. 31. – С. 89; Известия XV Археологического съезда в Новгороде. – М., 1911. – С. 166.
- ⁶ Известия XV Археологического съезда в Новгороде. – М., 1911. – С. 127–128, 153, 157, 166, 171.
- ⁷ Нилус П. Антикварство новой Одессы и его последствия //Одесский листок. – 1916. – 24 октября.
- ⁸ Линниченко И. Археология на XI археологическом съезде //Летопись ИФО. – Т. 8. – 1900. – С. 167.
- ⁹ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2550. – Арк. 176–178.
- ¹⁰ Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 2. – Спр. 220; 222.
- ¹¹ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 229. – Арк. 16.
- ¹² ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 229. – Арк. 16; Ф. 157. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 46; Отчет о состоянии и деятельности Новороссийского университета за 1910. – Одесса, 1911. – С. 69–70; Отчет... за 1912. – Одесса, 1913. – С. 66.
- ¹³ Линниченко И. Исторический путь и музей города Киева. – 1912. – 28 с.
- ¹⁴ Линниченко И. Задачи библиографии //Известия Одесского библиографического общества. – Т. 1. – Вып. 1. – Одесса, 1911. – С. 17.
- ¹⁵ Известия Одесского библиографического общества. – Т. 2. – Вып. 4. – 1913. – С. 145–146.
- ¹⁶ Линниченко И. Памяти Г.А. Тройницкого //Одесские новости. – 1914. – 28 ноября.
- ¹⁷ Деятельность библиографического общества //Одесские новости. – 1914. – 2 апреля.
- ¹⁸ Записки Одесского общества истории и древностей. – 1913. – Т. 31. – С. 104.
- ¹⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. III. – №13304. – Арк. 1.
- ²⁰ Линниченко И. К старым одесситам //Одесский листок. – 1916. – 6 марта.
- ²¹ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 532. – Арк. 5.
- ²² Гроссман Л. Исторический музей Одессы //Одесский листок. – 1916. – 13 марта.
- ²³ Попруженко М. По поводу исторического музея Одессы //Одесский листок. – 1916. – 16 марта.
- ²⁴ Атлас Д. Народные университеты у нас и за границей //Что такое Народный университет: Сб. статей под ред. и с предисловием проф. И.А. Линниченко. – Одесса, 1917. – С. 1–16.
- ²⁵ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 7зв.
- ²⁶ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 532. – Арк. 1.
- ²⁷ Остапова С.И. О судьбе коллекции, собранной профессором И.А. Линниченко для создания музея Одессы //Архів. Документ. Історія. Сучасність: Зб. наукових статей та матеріалів. – Одеса, 2001. – Т. IV. – С. 284–288.
- ²⁸ Известия Одесского библиографического общества. – Т. 5. – Вып. 1–2. – 1916. – С. 73.
- ²⁹ У бібліографічному покажчику з історії старої Одеси (Известия Одесского библиографического общества. – Т. 3. – 1914. – С. 46) Л. Чижиков згадує про статтю Д. Атлас “Одесситы и Одесса (по данным пробной анкеты)” //Одесские новости. – 1913. Л. Чижиков не навів номер газети. Фронтальний перегляд всіх номерів за вказаний рік не дав результатів. Можливо номер не зберігся або бібліограф переплутав одеські видання. І все ж таки найвірогідніше анкетування було проведене у 1913 році.
- ³⁰ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 616. – Арк. 2.
- ³¹ Там само. – Арк. 4–5.
- ³² Линниченко И. К одесскому обществу //Одесский листок. – 1917. – 23 марта.
- ³³ Линниченко И. Просьба библиографического общества //Одесский листок. – 1918. – 30 марта.
- ³⁴ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 609. – Арк. 2; Одесский листок. – 1917. – 29 апреля.
- ³⁵ Федорова Л.Д. З історії створення Музею Києва (1837–1936) //Український історичний журнал. – 1991. – № 12. – С. 134–137.

КОВАЛЕВСЬКА О.

“Галаганівська” колекція крізь призму матеріалів особового фонду В.І. Маслова та сучасних музейних збірок Чернігівщини¹

Дослідження історичної долі музейних колекцій є одним із цікавих та необхідних напрямів наукового пошуку. Відтворення історії формування усєї колекції, походження кожного окремого експоната, біографії самого колекціонера, долі збірки після смерті власника та опис сучасного стану колекції вимагає довгої та ретельної праці, яка іноді триває роками. Як показала практика музейної справи, існує безліч прикладів порушення заповітів власників колекцій та розпорошення їхніх родинних/приватних збірок по різних музеях, втрати частини предметів, інвентарних книг (книг надходжень, каталогів колекцій, описів), сімейних архівів колекціонерів тощо. Усе це разом ускладнює як дослідження історії самих колекцій, так і окремих експонатів, унеможлиблює відстеження їхнього переміщення між музейними збірками. Іноді для відповіді на елементарні, на перший погляд, питання дослідникам треба пройти досить непростий та заплутаний шлях. У деяких випадках не можна обійтись без співпраці музейних співробітників, окремих дослідників, краєзнавців і навіть нащадків колишніх власників колекцій. Саме такий підхід дозволив відтворити історію кількох експонатів, які колись належали до так званої “Галаганівської” колекції з Сокиринців, а нині перебувають у власності двох чернігівських музеїв.

Серед давніх поміщицьких приватних збірок старожитностей та мистецтва Чернігівщини, які давно відомі та певним чином досліджені, – колекції Галаганів та Тарновських.

Історію появи першої збірки традиційно пов’язують із діяльністю Гната Івановича Галагана, який після отримання 1716 р. права власності на маєток Сокиринці поблизу Прилук, започаткував збирання творів мистецтва та створення портретної галереї. Перші портрети представників родини відносяться до 1740-х років. Серед них, зокрема, портрет самого Гната Івановича, його дружини – Олени Антонівни, сина – Григорія Гнатовича та інші². Колекція суттєво поповнилася у ХІХ ст. за рахунок приєднання портретів родин Розумовських та Дараганів з маєтку Покорщина поблизу Козельця, а також завдяки зусиллям Григорія Павловича Галагана, останнього власника Сокиринців.

Збірка ж Тарновських веде свій родовід від Григорія Степановича Тарновського, який був першим власником культурного та мистецького осередку – Качанівки. Однак, найбільш відомою та знаною колекція стала за часів Василя Васильовича Тарновського-старшого та його сина Василя Васильовича Тарновського-молодшого, а останнім була передана в дар Чернігівському земству³.

Протягом ХІХ ст. збірки формувалися окремо, хоча огляд певних груп експонатів дає підстави говорити про схожість збиральницьких інтересів власників, особливо в історико-етно-

*Палац Галаганів у маєтку Сокиринці.
Фото О. Ковалевської. 2010 р.*

графічній та мистецькій складових. В обох колекціях важливе місце займали родинні портрети, портрети українських гетьманів, зображення різних типів мешканців Лівобережжя, предмети побуту українського населення тощо.

Формуючи ці частини своїх колекцій, власники постійно користувався послугами кріпосних (а потім вільно найманих) художників чи малярів-самоуків. Так, відомо, що в маєтку Галаганів працювали Федір (батько) та Степан (син) Землюкови. Про останнього відомо, що він навчався живопису в Петербурзькій академії мистецтв та перебував під час навчання на “повному господарському утриманні”⁴. Повернувшись до маєтку свого поміщика, С. Землюков протягом 1840-х років створив для його колекції галерею портретів українських гетьманів: Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Полуботка та І. Скоропадського⁵. Аналогічну колекцію гетьманських зображень, які згодом увійшли до видання “Исторические деятели Юго-Западной России”⁶, мав і В.В. Тарновський.

Також відомо, що на замовлення обох колекціонерів працював колишній викладач малювання Київського університету св. Володимира – Гаврило Андрійович Васько (1820 – бл. 1865). Для Галаганів він, імовірно, виконав портрет М.П. Галаган (“Портрет дівчинки”)⁷. Щодо Тарновських, то крім згадки про працю художника на замовлення власника колекції, а також досить неприхильний відгук Д. Яворницького, який називав його “художничком” чи “малярцем”, що грубо “підмальовував свіжою фарбою облуплені старі зображення”⁸, інших відомостей ми не маємо.

У подальші часи, долі обох колекцій неймовірним чином переплелися і це дозволило прослідкувати шлях кількох експонатів з “Галаганівської” колекції з Сокиринців, які нині зберігаються в історичному та художньому музеях Чернігова. Відстежити переміщення цих картин дозволило ознайомлення з фотоматеріалами особового архіву В.І. Маслова, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Василь Іванович Маслов (1884⁹–1959) був надзвичайно цікавою людиною, вченим, збирачем української старовини та організатором музейної справи¹⁰. Здобувши середню освіту у стінах Прилуцької гімназії, Василь у 1903 р. вступив на перший курс історико-філологічного факультету Московського університету. Згодом він перевівся до Київського університету св. Володимира, який і закінчив у 1909 р. з дипломом 1-го ступеня, отримавши золоту медаль за конкурсний твір. Вже з 1 січня 1910 р. дипломований фахівець був затверджений штатним стипендіатом при Київському університеті для підготовки до професорського звання по кафедрі російської мови та літератури. У 1914 р. В. Маслов з успіхом склав магістерські іспити і протягом 1915–1920 років працював приват-доцентом у Київському університеті, а з 1917 р. – ще й Київських Вищих жіночих курсів. Неспокій та труднощі революційних часів змусили Василя Маслова покинути Київ та переїхати до Прилук, де на той час проживала його родина. Саме у цьому місті йому згодом вдалося реалізувати не лише свої наукові та педагогічні здібності, але й знання з психології, фотографії, переплетення книг і, нарешті, хист до етнографії та музейної справи.

Як свідчить автобіографія вченого, у Прилуках він пропрацював з осені 1920 по 1930 р., викладаючи на Вищих педагогічних курсах, що згодом були перетворені на Педагогічний технікум, та очолюючи Прилуцький окружний музей (1927–1930 рр.)¹¹.

Основу музейної мистецької збірки на той час становила та сама приватна колекція витворів мистецтва родини Галаганів, яка після націоналізації, з 1919 по 1927 рік, зберігалася в музеї “Поміщицька садиба XIX століття”, що містився у колишньому поміщицькому палаці у Сокиринцях, де перебувала і за життя власників.

Ставши директором Прилуцького окружного музею і прагнучи сконцентрувати під його дахом найкращі мистецькі колекції краю, Василь Іванович на ста підводах перевіз майно та експонати сокиринської колекції до Прилук, де їх було розміщено у музейному приміщенні¹². Тут колекція перебувала з 1927 по 1953 р.

У 1953 р. через намір тодішнього директора музею списати колекцію Галаганів, її було розформовано. Найкраща та найцінніша частина була відправлена до обласного історичного музею у Чернігові, де вона перебувала до 1983 р. З 1984 р. мистецьку частину зібрання було передано до новоствореного Чернігівського обласного художнього музею, який вже за часів незалежності дістав ім'я Григорія Галагана. Нині “Галаганівська колекція” з Сокиринців, до якої входить збірка портретів XVII–XVIII ст. Галаганів, Розумовських, Дараганів, Маркевичів, Ламсдорфів, народні картини типу “Козак Мамай”, полотна українських та російських художників XIX ст., твори західноєвропейського живопису та графіки, становить основу Чернігівського обласного художнього музею.

Сумлінно підходячи до своїх обов'язків директора музею, а також реалізуючи свій хист фотографа-документаліста, Василь Іванович ретельно здійснював фотофіксацію колишніх поміщицьких садиб, пам'яток церковної архітектури, експонатів, що надходили до музею. Завдяки цьому, нині в особовому фонді В. Маслова, що зберігається в Інституті рукопису, а також серед документів та матеріалів колишніх Інституту матеріальної культури та Київського археологічного комітету АН УРСР, маємо цінні фотодокументи, які зображають пам'ятки історії та культури Прилуцького краю: Тростянця, Яготина, Сокиринців, Дігтярів, Линовиці, Густині, Вейсбахівки (Білорічиці), Березової Рудки, Згурівки, Петрівки, Ічні та інших міст, містечок і сіл.

“Малоросійський сотник”.
З колекції Галаганів.
Фото В.І. Маслова. 1931 р.

колекції, яка на той час ще була частиною фондової збірки музею.

Картини, про які йдеться, були написані у XIX ст. і являли собою зображення осавула Війська Донського, донського станичного козака, донського козака, малоросійського сотника, литовського селянина (два різних зображення), писаря запорозького війська, простого козака, а також унікальну народну картину під умовною назвою

Серед цих матеріалів вдалося відшукати й цікаву добірку фотографій народних картин з анотаціями. Вони були зроблені В. Масловим на початку 1931 р., коли він формально вже не був директором музею, а працював на посаді наукового співробітника фольклорно-етнографічної комісії Академії наук УРСР. Однак, користуючись офіційним дорученням, виданим йому Всеукраїнським археологічним комітетом Української академії наук на фотографування пам'яток старовини на Прилуччині ще у 1927 р., він продовжував свою справу. Очевидно, побоюючись за долю певних експонатів Прилуцького музею і, водночас, розуміючи їхню історичну та мистецьку цінність, Василь Іванович цілеспрямовано фотографував експонати колишньої “Галаганівської”

“Литовський селянин”.
З колекції Галаганів.
Фото В.І. Маслова. 1931 р.

“Ми – козаки, люди вольні”. Анотації під фотографіями засвідчували належність полотен до колекції Г.П. Галагана з Сокиринців, їхній розмір, наявні написи, інвентарні номери. Цінність цих творів полягала у тому, що вони являли собою цікавий матеріал для етнографічних, іконографічних та мистецтвознавчих досліджень вчених, бо подавали рідкісні зображення представників української сотенної старшини, етнографічні типи донських та українських козаків XVIII ст., простих міщан та селян, до того ж, не лише українських, але й литовських (!). Подібних оригінальних зображень, створених у XVIII чи на початку XIX ст., збереглося дуже мало. Зокрема, відомо, що існувало 17 малюнків типів донських козаків та козачок, а також майже 30 малюнків із зображеннями типів різних станів українського суспільства, автором яких був Тимофій Калинський.

Т. Калинський.
Малоросійський сотник.
Кінець XVIII – початок XIX ст.
З книги О. Рігельмана “Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі...”
(М., 1847).

писаря”, “литовського мужика” та інших, виявилось, що вони є подібними. А це означає, що на замовлення когось з родини Галаганів як власників колекції, якийсь місцевий художник міг виконати кілька копій з малюнків Т. Калинського.

Вивчення сучасних фондів Прилуцького краєзнавчого музею на предмет виявлення зафіксованих В.І. Масловим колишніх експонатів “Галаганівської” колекції, що у 1930-х роках належали місцевому окружному музею, засвідчило їхню відсутність. Напрошувався висновок про

Цей художник, роки життя якого достеменно невідомі¹³, виконав згадані малюнки на замовлення О.І. Рігельмана, автора творів “Історія або оповідь про донських козаків” (М., 1846) та “Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі...” (М., 1847). Після російсько-турецької війни О.І. Рігельман як військовий інженер перебував певний час у фортеці св. Димитрія Ростовського. Саме там відбувався якийсь покарання Т. Калинський¹⁴. Довідавшись, що останній є вихідцем з духовенства і має хист до малювання, майбутній історик замовив йому виконання малюнків. Коли у 1782 р. О.І. Рігельман пішов у відставку та повернувся до маєтку своєї дружини в с. Андріївка неподалік Чернігова¹⁵, Т. Калинський оселився там само. Отже, можна припустити, що співпраця історика й художника продовжилася.

При порівнянні малюнків, створених Т. Калинським, та виявлених фотокопій зображень соціальних типів, які зберігалися у складі “Галаганівської” колекції, зокрема, “малоросійського сотника”, “малоросійського

Т. Калинський.
Литовський селянин.
Кінець XVIII – початок XIX ст.
З книги О. Рігельмана “Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі...”
(М., 1847).

те, що вони безповоротно втрачені. Однак, через деякий час з'ясувалося, що 6 малюнків з цієї колекції нині розміщені в експозиції четвертої зали Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Як показало подальше дослідження, ці картини дійсно надійшли до чернігівського музею з Прилуку за актом від 27 травня 1953 р.¹⁶ Оскільки стан збереженості цих картин був незадовільний (в інвентарних картках 1953 р. було зафіксовано суттєві кракелюри, тьмяність, осипання фарби, відшарування фарбового шару, плями), їх у 1968 р. відправили на реставрацію до Державної науково-дослідної реставраційної майстерні у Києві. Потім вони деякий час зберігалися у музейних фондах, а у 1979 р. після створення нової експозиції (нового музею), зайняли свої місця у залі № 4, де перебувають і донині.

Отже, як нам вдалося встановити, у складі “Галаганівської” колекції у XIX ст. перебувала певна кількість зображень (В.І. Масловим зафіксовано 8) представників різних соціальних груп, а також народна картина під імовірною назвою “Ми – козаки, люди вольні”. У 1953 р. зображення, як почасти ті, що були зафіксовані В.І. Масловим, так і деякі інші, у кількості 10 одиниць, були передані до Чернігівського історичного музею. Серед них, однак, вже не було картини “Ми – козаки, люди вольні”. Натомість, як свідчать виявлені полотна, були зображення українських селян, міщанина, “малоросійського козака”, “малоросійського сотника” (кольор. вкл. 9) та два варіанти зображення литовського селянина (“литовського мужика”) (кольор. вкл. 9). Таким чином, виконані колись для “Галаганівської” колекції копії малюнків Т. Калинського, хоч і не у повному складі, через Прилуцький окружний музей “перекочували” до Чернігівського історичного музею і в такий спосіб збереглися до наших днів.

Однак, цілком імовірно, що свого часу ідея копіювання малюнків Т. Калинського для власної колекції прийшла до душі не лише Галаганам, але й Тарновським. Принаймні саме на таку думку наштовхують рядки листа Людмили Володимирівни Тарновської до сина Василя від 17 липня 1859 р.¹⁷: “... На днях я получила от Машеньки письмо, она пишет, что разрисовывает для тебя древние Малороссийские костюмы и переписывает для тебя же записки из жизни Румянцева, которые дал ей старик Ригельман”¹⁸. Тобто, сестра Василя Тарновського – Марія виконувала для його колекції якісь розмальовки “малоросійських” костюмів (а власне саме народне вбрання найкраще відображали малюнки Т. Калинського), які могли походити з архіву О.І. Ригельмана. Але ж, як нами вже доведено, ті зображення, які нині розташовані в експозиції Чернігівського історичного музею, не є роботами Марії Тарновської, а походять із сокиринської колекції Галаганів.

Серед інших цікавих матеріалів з особового фонду В.І. Маслова, який у березні 1931 р., під час свого перебування у Прилуках, цілеспрямовано фотографував експонати з колишньої збірки Галаганів, слід назвати нині втрачене полотно 1853 р. нібито пензля Л.Ф. Лагоріо¹⁹ – “Рештки палацу К.Г. Розумовського в Батурині”²⁰, а також “Портрет невідомого”²¹.

Як свідчать матеріали архіву В.І. Маслова, останній твір, ще перебуваючи у фондах Прилуцького музею, був атрибутований саме як “Портрет невідомого”. Разом із іншими експонатами з колекції Галаганів, він у 1953 р. з Прилуцького краєзнавчого музею надійшов

*Невідомий художник.
Портрет невідомого.
Фото В.І. Маслова. 1931 р.*

спочатку до Чернігівського історичного музею, а відтак за актом від 26 червня 1984 р. – до новоствореного Чернігівського художнього музею. Постаць зображеної на полотні молодой людини залишалася невідомою й тоді, коли цей портрет був вперше опублікований²². І лише у 1992 р. співробітниця Чернігівського художнього музею С.Ф. Гавриловій, на підставі відомостей з листування Григорія Павловича Галагана з матір'ю, вдалося ідентифікувати постать портретованого та ім'я художника. Автором полотна виявився Василь Олексійович Серебряков (1816–1886), який належав до колонії російських художників у Римі і перебував під опікою відомого мистця О.А. Іванова.

З біографії Г.П. Галагана відомо, що влітку 1839 р. він перебував на канікулах у родинному маєтку в Сокиринцях. Повернувшись на навчання до Санкт-Петербурга, він захворів і лікарі порадили йому поїхати до Італії²³, де він і мешкав протягом 1842–1843 років. Будучи в Римі, молодий Галаган долучився до намагань О.А. Іванова забезпечити В.О. Серебрякова коштами на навчання та проживання. Як свідчить лист Г.П. Галагана до матері, яку він неодмінно називав “мой бесподобный Ангел маменька”²⁴, Григорій Павлович вважав В.О. Серебрякова обдарованим та талановитим художником і разом із О.А. Івановим шукав можливості замовлень для нього. Однак, згодом Г.П. Галагану прийшлося замовити художнику власний портрет, про що він писав матері: “...я заказал Серебрякову свой портрет для вас, и портрет в полной степени”²⁵, “...признаться мне очень не хотелось писать своего портрета, но Александр Андреевич и Федор Васильевич упростили меня, им хочется, чтобы у вас был настоящий хороший мой портрет, а с этим вместе мы может спасли талант”²⁶. Портрет мав вийти дуже колоритним: “Серебряков пишет меня, – писал Григорий Павлович, – в национальном Малороссийском костюме; я сделал красный коротенький жупан и шаровары”²⁷ (*кольор. вкл. 9*). Між іншим, В.О. Серебряков затримував виконання замовлення через певні обставини: “Обстоятельства есть такие: В[еликая] Княгиня поехала во Флоренцию. Серебрякову необходимо было за нею последовать, чтобы показать свою мастерскую; вчера я получил от него письма”²⁸. Он дня через 3 будет [...] и кончит портрет, но для этого нужно дней восемь, и тогда я свободен”²⁹.

Фактично це означало, що незавершеність портрета затримувала Г.П. Галагана у його намірах повертатися з Італії до України. У наступному листі до матері він писав: “Итак, мой Ангел, завтра с Божию помощью я выезжаю из Рима и наконец еду к вам. Из моего письма № 33 вы видели, какая причина меня задержала: портрет не написан, т.е. лицо кончено, но [...] и околичность не кончены, и поэтому он пришлет нам в октябре”³⁰.

Подальші події показали, що В.О. Серебряков дотримав свого слова, і від осені 1843 р. портрет зберігався у маєтку Галаганів, додатковим свідченням цього є збережені старі фото кабінету, де згаданий портрет висить над столом власника маєтку (*кольор. вкл. 9*). Вірогідно, що внаслідок бурхливих подій і переміщень ХХ ст., портрет зазнав серйозних пошкоджень, що викликало необхідність проведення його реставрації, під час якої твір був дубльований на нове полотно³¹. Нині портрет Г.П. Галагана перебуває в експозиції Чернігівського художнього музею, де займає одне з чільних місць.

Таким чином, завдяки проведеній автором ґрунтовній науково-дослідній праці та об'єднанню зусиль наукових співробітників трьох згаданих музеїв, вдалося відтворити історію створення та побутування частини експонатів “Галаганівського” зібрання, простежити їхнє переміщення у часі і просторі, і, навіть, наблизитися до розуміння того, в який спосіб йшло формування тогочасних поміщицьких колекцій, яким чином їхні власники співпрацювали чи конкурували між собою, створюючи та зберігаючи той спадок, яким ми нині пишаємося та який досліджуємо.

- ¹ Висловлюю щиро подяку керівництву та науковим співробітникам Прилуцького краєзнавчого музею ім. В.І. Маслова, Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського та Чернігівського обласного художнього музею ім. Григорія Галагана, зокрема, Т. Зоць, І. Ральченко, С. Лаєвському, Л. Линюк та С. Половніковій за сприяння науковій роботі та допомогу під час підготовки матеріалів статті до друку.
- ² Український портретний живопис XVI–XVIII століть: Каталог-альбом. – К., 2006. – С. 212.
- ³ Лаєвський С.Л., Линюк Л.П. Музей українських старожитностей В.В. Тарновського у часі і просторі //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 5–8.
- ⁴ Рубан В.В. Український портретний живопис першої половини XIX століття. – К., 1984. – С. 280.
- ⁵ Рубан В.В. Забытые имена. – К., 1990. – С. 39.
- ⁶ Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1885.
- ⁷ Рубан В.В. Забытые имена. – С. 218.
- ⁸ Яворницький Д. В.В. Тарновський //Хроніка–2000. – № 16. – 1996. – С. 151.
- ⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 243. – Спр. 1116: Свідectвo о рожденiи Маслова Василя Ивановича, выданное Черниговской Духовной Констисторией ... – Арк. 3.
- ¹⁰ Клочко О. Дороги, які нас вибирають //Прилуки. Фортеця: Культурологічний часопис. – 2008. – № 2. – С. 6–13.
- ¹¹ ІР НБУВ. – Ф. 243. – Спр. 324. – Арк. 1–2.
- ¹² ІР НБУВ. – Ф. 243. – Спр. 370: Краєведческая работа В.И. Маслова (1930). – Арк. 1.
- ¹³ Словник художників України. – К., 1973. – С. 95.
- ¹⁴ Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі... – К., 1994. – С. 30.
- ¹⁵ Словник художників України. – С. 95.
- ¹⁶ У 1953 р. з Прилук до Чернігівського історичного музею надійшло 10 картин: 6 – типажі українського козацтва, міщанства та селянства, 4 – типи донських козаків. З часом 1 зображення було передано до ЧОХМ. Таким чином на сьогодні 6 зображень міститься в експозиції ЧІМ ім. В.В. Тарновського, а 3 – у його фондах.
- ¹⁷ За звернення нашої уваги на цей лист, принагідно висловлюю щиро подяку Половніковій Світлані Олександрівні, старшому науковому співробітнику Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.
- ¹⁸ Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № Ал 504/23/75: Лист Л.В. Тарновської сину Василю.
- ¹⁹ Біографією Л.Ф. Лагоріо (1826–1905) не підтверджуються факти написання ним подібної картини та і власне перебування у маєтку Розумовського в Батурині. Як відомо, 1852 р. художник після закінчення Петербурзької академії мистецтв, поїхав до Європи, де прожив вісім років. Протягом 1853 р. він мешкав у Парижі та займався вивченням живопису французьких майстрів у Луврі та Люксембурзькому палаці. У 1854 р. переїхав до Рима, 1857 р. продовжив своє перебування за кордоном на власний кошт ще на два роки. Крім того, вважався мариністом, був першим учнем І. Айвазовського.
- ²⁰ ІР НБУВ. – Ф. 243. – Спр. 685. – Арк. 20.
- ²¹ Там само. – Арк. 18.
- ²² Рубан В.В. Забытые имена. – С. 41.
- ²³ Там же. – С. 42.
- ²⁴ ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 10720; 10721: Листи Григорія Павловича Галагана до матері з Італії, 1843 р.
- ²⁵ ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 10720: Лист Григорія Павловича Галагана до матері з Італії, 1843 р. – Арк 1зв.
- ²⁶ Там само. – Арк. 2.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Ці листи зберігаються в ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 1261–1263. Датуються вони квітнем–травнем 1843 р., але в них немає жодної згадки про портрет Г.П. Галагана, лише пояснення причин затримки.
- ²⁹ ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 10720. – Лист Григорія Павловича Галагана до матері з Італії, 1843 р. – Арк 2.
- ³⁰ ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 10721. – Лист Григорія Павловича Галагана до матері з Італії, 1843 р. – Арк 2зв.
- ³¹ Відреставровано в Державній науково-дослідній реставраційній майстерні м. Києва (нині – Національний науково-дослідний реставраційний центр України), художник-реставратор В.І. Цитович.

ШЕНДРИК Л.

Полтавський церковний історико-археологічний комітет та його роль у збереженні історико-культурної спадщини Полтавщини

Вагомий внесок у становлення і розвиток краєзнавства, музейної справи, церковної археології, розшук, вивчення, публікацію, збирання і збереження пам'яток церковної старовини зробили Церковно-археологічні товариства (ЦАТ) та комітети, створені у другій половині XIX ст. на території України. Саме вони фундували церковно-археологічні музеї – давньосховища. Першим подібним музеєм в Україні був створений 1872 року Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії (КДА) [2, 96]. За зразком ЦАТ, враховуючи його досвід наукової й пам'яткоохоронної роботи, такі установи почали створювати і в інших українських єпархіях: Свято-Володимирівське православне братство з давньосховищем (1887 р. у м. Володимирі-Волинському), Волинське церковно-археологічне товариство з давньосховищем й історичною бібліотекою (1893 р. у м. Житомирі) [1, 277]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. починають функціонувати єпархіальні музеї (давньосховища) у Кам'янці-Подільському, Холмі, Полтаві, Чернігові, Львові (заснований митрополитом А. Шептицьким у 1905 році такий музей згодом став Національним). До складу ЦАТ входили випускники КДА (духовенство єпархій, учителі місцевих духовних семінарій і училищ), фахові історики, етнографи, мистецтвознавці, аматори-ентузіасти. Комплектувалися давньосховища (музеї) шляхом придбання пам'яток, обміну і пожертв. Пам'ятки надходили з церковних і монастирських ризниць і бібліотек, від приватних осіб, здобувалися під час розкопок. Цими музеями була зібрана значна кількість унікальних пам'яток: античних, азійських, західноєвропейських, східнослов'янських, східних християнських. На 1915 рік Київський церковно-археологічний музей мав найбільшу колекцію в Україні – 43 тисячі одиниць зберігання (як сакральні, так і світські старожитності); друге місце посідав Львівський музей (25 тисяч пам'яток).

Співробітниками церковно-археологічних музеїв у процесі фондової роботи вперше на території нашої країни були розроблені принципи атрибуції, систематизації, класифікації та використання в музейних колекціях культових пам'яток. Науковці, причетні до створення і діяльності давньосховищ, не тільки збирали і зберігали старожитності, а й вивчали, робили їх доступними широкому колу фахівців та аматорів. Створені музеї були доступними для громадського відвідування, музейний матеріал використовувався й у навчальному процесі. Окрім наукової та екскурсійної роботи, церковно-археологічні музеї займалися й виставковою діяльністю: брали участь або створювали власні виставки на основі своїх фондів. А відтак – своєю діяльністю вони долучилися до створення вітчизняної системи музеїв та формування в Україні системи охорони пам'яток.

Полтавський церковний історико-археологічний комітет було засновано 1906 року [8, 3]. Ініціатива його відкриття належить преосвященному Іоанну (І.К. Смирнов), єпископу Полтавському і Переяславському. Ще в 1904 році, відразу після очолення Полтавської кафедри, владика Іоанн, зацікавившись місцевою церковною старовиною, висловився про створення у Полтаві церковного давньосховища [8, 37]. На початок 1906 року він згуртував навколо себе невелике коло осіб, котрі цікавилися церковною археологією, й запропонував приступити до відкриття в Полтаві Церковного історико-археологічного комітету. Проект комітету, на його прохання, розробив дійсний член імператорського С.-Петербурзького археологічного інституту Володимир Олександрович Пархоменко (1880–1942, полтавець, виходець з родини священика), який незадовго до цього прибув до Полтави і став викладачем церковної історії в

духовній семінарії [8, 37]. Для обговорення складеного В. Пархоменком проекту та вирішення інших питань, пов'язаних з його організацією, 21 червня 1906 року єпископ Іоанн провів спеціальну нараду з ініціативною групою майбутнього комітету [8, 38]. Після наради до Святішого Синоду було відправлене клопотання з проханням про створення у Полтаві установи, котра б опікувалася предметами місцевої церковної старовини. Допоки чекали відповіді, В. Пархоменко, за дорученням владики Іоанна, розіслав по єпархії звернення – надсилати церковні старожитності для майбутнього давньосховища. Наприкінці жовтня 1906 року надійшов указ Синоду від 26 жовтня 1906 року за № 11852, в якому повідомлялося, що “Св. Синод своїм визначенням від 11–21 жовтня за № 5771 постановив: заснувати в місті Полтаві при архієрейській кафедрі Церковний історико-археологічний комітет з давньосховищем при ньому й затвердити його статут” [8, 38]. Відкриття комітету відбулося в будинку архієрея 2 листопада 1906 року о 18-й годині 30 хвилин. На цьому першому засіданні було обрано і склад комітету, до якого увійшли як духовні, так і світські особи: єпископ Прилуцький Феодосій, ректор Полтавської семінарії архімандрит Варлаам, протоіереї М. Уралов, І. Галабутський, кафедральний протоіерей Ф. Лазурський, викладач історії Петровського Полтавського кадетського корпусу, член Полтавської вченої архівної комісії, знавець місцевої старовини І. Павловський, директор психіатричної лікарні О. Мальцев, викладач семінарії М. Орлов, священник В. Трипольський та інші. Очолив комітет владики Іоанн. Рада комітету, згідно зі статутом, була обрана на три роки. Обов'язки діловода (тобто наукового секретаря) і завідувача давньосховища були покладені на В. Пархоменка, обов'язки скарбника і помічника завідувача давньосховища – на особистого секретаря єпархіального архієрея – Г. Житецького [8, 3].

Рада комітету звернулася до духовенства єпархії з проханням переглянути старожитності у своїх храмах і заборонила без дозволу єпархіальної влади віддавати або продавати старі церковні речі – про їх наявність мали повідомляти комітет. Звіт про роботу комітету станом на листопад 1907 року, складений В. Пархоменком, свідчить, що у давньосховищі за перший рік було зібрано 863 предмети: стародруки, рукописи, різноманітні культові пам'ятки (дароносиці, дискоси, звідзиці, хрести, лампади, плащаниці, фелони) [8, 44]. Отримані речі були атрибутовані; у спеціальних книгах велися записи: звідки надійшов предмет, час його надходження, особа, яка його надала, час виготовлення предмета; кожен предмет отримав свій інвентарний номер, – тобто проводилася скрупульозна робота по систематизації колекції, створенню експозиції давньосховища.

Для атрибуції речей комітет запрошував відомих фахівців. Так, упродовж 23–27 квітня 1907 року у давньосховищі працював Орест Левицький (1848–1922), уродженець с. Маячки Кобеляцького повіту (нині Новосанжарський район), історик, секретар Київської археологічної комісії, згодом один із засновників Академії наук України. Вчений визначив чимало найцінніших предметів колекції, серед яких 8 рукописів XVI ст., стародруки, картини з біблійними сюжетами, сакральні речі XV–XVI ст., енкалпійон (наперсний хрест-мощовик) XII ст. [8, 26]. Наукову атрибуцію речей також здійснювали директор Київського художньо-промислового музею М. Біляшівський, професор Київського університету, історик мистецтва І. Павлуцький. Останній відзначив високий художній рівень шитва на фелонах, які є творами українського мистецтва, і з дозволу завідувача музею сфотографував їх для презентації на археологічному з'їзді, що мав відбутися у Чернігові [8, 43].

Окрім наукової роботи, проводилася й екскурсійна. Давньосховище (під нього відвели три кімнати одного з будинків єпархіальної консисторії) було освячене владикою Іоанном 16 вересня 1907 року і відкрите для відвідувачів щонеділі з 12-ї до 14-ї години [8, 44]. Згідно із записами у журналі, ними були члени Полтавської вченої архівної комісії, члени Церковного історико-археологічного комітету, духовенство єпархії, викладачі і вихованці гімназій, духовної семінарії, городяни.

Поважним був і список почесних членів Полтавського церковного історико-археологічного комітету, серед яких відомі вчені і громадські діячі, котрі сприяли його роботі: директори С.-Петербурзького археологічного інституту М. Покровський і Московського – О. Успенський, професори О. Левицький, М. Петров і Ф. Тітов, князь В. Кочубей, голова Московського археологічного товариства графиня П. Уварова та інші [8, 46].

На засіданнях комітету заслуховувалися питання про його діяльність, звіти про стан давньосховища, фінансові звіти, акти ревізійної комісії, а також доповіді з історії місцевих монастирів і церков, інформація про результати обстеження сакральних пам'яток єпархії. Комітет обмінювався досвідом роботи з іншими комітетами України, його члени виступали з науковими доповідями на археологічних з'їздах. З результатами своєї роботи комітет знайомив населення губернії на шпальтах місцевої преси – “Полтавських єпархіальних відомостей”, “Полтавських відомостей” та у власних виданнях – “Працях Полтавського церковного історико-археологічного комітету” (до 1917 року вийшло три збірки). Комітет видавав і окремі дослідження своїх членів, зокрема книгу В. Пархоменка “Нарис історії Переяславсько-Бориспільської єпархії (1733–1785 рр.) у зв'язку із загальним перебігом малоросійського життя того часу” та І. Павловського “До історії Полтавської єпархії”, написану на основі архівних документів Полтавської духовної консисторії і Полтавського губернського правління [5, 2]. Видання комітету, що отримали схвальні відгуки у пресі – на сторінках “Журналу Міністерства народної освіти”, “Урядового вісника”, надсилались до бібліотек інших товариств, комітетів, навчальних закладів тощо [9, 72].

Давньосховище мало бібліотеку, в якій містилися видання з історії, етнографії, мистецтва, різноманітна довідникова література, необхідна для атрибуції предметів, які надходили до музею: “Слов'яно-російська палеографія” О.І. Соболевського, “Архівознавство” О.І. Воронова, “Російська нумізматика” О.К. Маркова, “Стародавні ікони”, “Значення іконописного оригіналу”, “Нариси з історії іконопису” О. Успенського, “Пам'ятки християнської архітектури” М.В. Покровського, “Праці Полтавської вченої архівної комісії”, власні видання та дослідження ЦАТ з інших регіонів [8, 43]. Тобто, була сформована фахова книгозбірня, необхідна для наукової і музейної роботи.

Особливої уваги заслуговує робота комітету зі збереження “сивих скель віків” – давніх храмів Полтавщини. Їх огляд на теренах єпархії здійснював член комітету, етнограф і мистецтвознавець, завідувач історико-етнографічного відділу губернського музею Костянтин Мощенко. Вже на другому засіданні комітету, 9 листопада 1906 року, владика Іоанн підняв питання про стан і способи збереження Покровської церкви в Ромнах, зведеної коштом останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського у 1764 році [8, 5]. На всіх наступних засіданнях, аж до перенесення, зведення Покровської церкви на новому місці в Полтаві (на підвір'ї архієрейського будинку) і освячення 28 червня 1909 року – вирішувалися питання як суто наукові, так і фінансові та правові: дотримання законності (внаслідок переговорів громада храму за 4800 руб. продала церкву комітету), способи демонтажу, перевезення і зведення храму, реставрації іконостасу (зокрема, під час реставрації ікон першого ярусу П.П. Покришкін, член Імператорської вченої архівної комісії, відкрив чудово збережений нижній шар живопису XVIII ст.) [10, 205]. Отже, була проведена колосальна робота з порятунку національної реліквії, музеєфікації храму. Власне, на кожному засіданні комітету розглядалися питання про стан старих храмів єпархії і вирішувалися способи реставрації церков, які цього потребували; всі храми були сфотографовані, світлини вміщені у спеціальному альбомі (дозвіл на фотографування від комітету мали його члени Й. Хмелевський, В. Бучневич), укладений каталог старовинних храмів Полтавщини [9, 88].

Значна увага приділялася й охороні та опису документів колишніх протопопських правлінь, які на цей час зберігалися в архівах повітових міст. За постановою комітету протоієреї

отримали спеціальні інструкції щодо збереження й опису архівів та залучення до роботи місцевої інтелігенції й духовенства [9, 87]. Водночас члени комітету збирали матеріали про засновників храмів та монастирів, використовуючи так звані “церковні літописи”, систематизуючи їх і вводячи до наукового обігу.

На запрошення Московського археологічного товариства Полтавський церковний історико-археологічний комітет долучився до XIV Всеросійського археологічного з'їзду, який відбувся у серпні 1908 року в Чернігові [9, 72]. Діяльність комітету отримала високу оцінку: він визнаний одним з трьох найкращих обласних ЦАТ з-поміж 30, котрі діяли в Росії [9, 73]. У роботі з'їзду взяли участь полтавці: В. Пархоменко (виступив з науковою доповіддю і виконував обов'язки секретаря секції церковних старожитностей), В. Трипольський (на цей час завідувач Полтавського давньосховища, на з'їзді представив виставку полтавських старожитностей: плащаниця 1466 р., хрест домонгольського періоду, срібна чаша XVI ст., декілька рукописних книг XV–XVI ст. та ін., – яка також була високо оцінена) [9, 72]. Полтавська делегація взяла участь у святкуванні тисячолітнього ювілею міста Чернігова 6 серпня 1908 року, привітавши від імені комітету місто-ювіляр вітальною адресою. За участь у роботі XIV Археологічного з'їзду і організовану на ньому виставку Полтавський церковний історико-археологічний комітет отримав подяку від Чернігівського церковного історико-археологічного комітету та Московського археологічного товариства [9, 89].

Володимир Пархоменко взяв діяльну участь у підготовці і проведенні XV Археологічного з'їзду, що відбувся в липні 1911 року у Новгороді, на якому представив роботу Полтавського церковного історико-археологічного комітету й унікальні речі давньосховища [10, 181]. На з'їзді жваво обговорювалось питання реорганізації системи охорони пам'яток церковної старовини, але було визнано доцільним зберегти існуючий прядок: церковні історико-археологічні комітети мали і надалі продовжувати роботу з виявлення і вивчення церковних старожитностей, їх реєстрації, опису, публікації [10, 186].

На кінець 1909 року, після трьох років функціонування, у Полтавському давньосховищі нараховувалося 1150 предметів. Каталог експонатів, укладений завідувачем музею В. Трипольським, був виданий накладом 1500 примірників [7]. Окремо було виготовлено 20 екземплярів з фототипіями найцінніших пам'яток колекції для вручення їх імператору і царській родині під час урочистостей з нагоди 200-річчя Полтавської битви [10, 205]. Показовою є характеристика, дана професором Київського університету св. Володимира В. Перетцом після його ознайомлення з музеєм у червні 1910 року: “Давньосховище багате на пам'ятки старовини ... в ньому є унікальні зразки давнього шитва XVII–XVIII століть, плащаниці XV–XVIII століть, серед яких привертає увагу плащаниця 1466 року з вишитим записом, котрий сповіщає, що ця плащаниця була вишита кн. Оленою. Є в Давньосховищі хрести, панагії, художньої роботи ікони XVII–XVIII століть. Особливо привертають увагу ікони “Святе сімейство”, “Апостол Петро” у вигляді типового українця, “Великомучениця Варвара”, картини “Страшного Суду” із значною кількістю місцевих деталей” [10, 209]. Головний акцент професор та його стипендіати С. Маслов, В. Маслов, О. Грузинський зробили на колекції рукописів і стародруків, серед яких найвидатніша пам'ятка – Пересопницьке Євангеліє: “В Полтаві, в Єпархіальному давньосховищі, – писав В. Перетц, – я перш за все оглянув Пересопницьке Євангеліє. Хто не бачив в натурі орнаментів Пересопницького рукопису, той не має жодного уявлення про цю пам'ятку старовинного мистецтва: вишуканість малюнка в стилі Відродження, ще не звільгаризованого малодосвідченими рисувальниками, різноманітність, свіжість і міцність фарб указують на те, що над художнім оздобленням працював небуденний майстер свого часу, до котрого далеко іншим, які залишили свій слід у мистецтві Євангелій та інших рукописів XVI століття” [10, 211]. Тоді ж за ініціативи В. Перетца та О. Грузинського (згодом – відомий учений-палеограф) у давньосховищі працювала особлива переписувачка, яка й переписала Пересопницьке

Євангеліє для його подальшого дослідження і видання у Києві [10, 211]. Висока оцінка, надана колекції В. Перетцем була прокоментована у звіті наукового секретаря комітету І. Авраменка за п'ятиріччя діяльності: "...ці відгуки красномовно свідчать про те, що недаремно Полтавські архіпастирі трудяться над збиранням пам'яток старовини у своє давньосховище. Останнє є новим джерелом, звідки беруть свій початок нові археологічні роботи вчених дослідників" [10, 212].

Діяльним членом Полтавського комітету і членом його Ради був І.Ф. Павловський, який збирав матеріали з історії єпархії, виступав з доповідями на засіданнях комітету. Івана Францевича називають "батьком" музею Полтавської битви на Шведській Могилі, бо саме він ще 1895 року виступив з ініціативою створення такого музею і доклав чимало зусиль для його відкриття.

Це стало можливим за підтримки Полтавського церковного історико-археологічного комітету і владики Іоанна особисто. На засіданні 16 січня 1907 року обговорювалося питання про відкриття при комітеті особливого музею на Полі Полтавської битви, присвяченого цій події, а І.Ф. Павловський отримав завдання розробити проект створення музею і розпочати збір експонатів до нього [8, 40]. До листопада 1907 року І.Ф. Павловський виокремив у давньосховищі 35 експонатів для музею Полтавської битви [8, 50–51].

Географія пошуків вражаюча: провідні музейні установи, архіви, бібліотеки Києва, Чернігова, Харкова, Москви, С.-Петербурга, Стокгольма, Полтавської губернії. Комітет надавав кошти на придбання речей, фотографування пам'ятників, виготовлення моделей тощо і до відкриття музею 26 червня 1909 року на своїх засіданнях розглядав стан підготовки, збору експонатів, компонування експозиції, до якої були залучені, окрім І.Ф. Павловського, й інші члени Ради [8, 60]. 2 вересня 1907 року владики Іоанн освятив закладення на Полі Полтавської битви будинку майбутнього музею. Будівлю музею зводили на території, за якою ще у XVIII ст. закріпилася народна назва "Шведська Могила", хоча тут була братська могила загиблих петровських вояків і споруджена поряд у середині XIX ст. Сампсоніївська церква.

До 200-річчя Полтавської битви Полтавський церковний історико-археологічний комітет за підтримки Міжвідомчої державної комісії з підготовки святкування 200-річчя Полтавської битви провів облаштування території Шведської Могилі: до Сампсоніївської церкви добудували вхід із дзвіницею, а в основі кургану братської могили спорудили мурований склеп, в якому створили церкву св. Петра і Павла. Всі роботи були здійснені за проектом єпархіального архітектора, члена комітету С.В. Носова, а розписи в обох храмах виконав єпархіальний художник і теж член комітету О.Я. Сокол. Опікувався роботами і член комітету, священник Сампсоніївського храму Л. Діатлович [6, 31]. Коштом комітету був виготовлений ювілейний альбом з фотографіями пам'яток, пов'язаних з Полтавською битвою, виконаних фотографом Й. Хмелевським, в тому числі – внутрішні розписи Сампсоніївської та "Могильної" (каплиці св. Петра і Павла) церков [10, 205]. Нині цей альбом становить виняткову історичну і мистецьку цінність.

Після закінчення урочистостей 1909 року Полтавський комітет продовжував опікуватися пам'ятками на Шведській Могилі і музеєм. Так, з метою розширення музею у 1910 році зробили дві бічні прибудови [4, 3], виділяли кошти на поповнення експозиції, господарські потреби тощо [10, 217]. Отже, під патронатом Полтавського церковного історико-археологічного комітету перебувало два музеї: Полтавської битви на Шведській Могилі та Давньосховище в архієрейському будинку. Коли розпочалася Перша світова війна, частину приміщень архієрейського будинку віддали під облаштування госпіталю, а щоб зберегти унікальну колекцію давньосховища у 1915 році передали її до природничо-історичного музею Полтавського губернського земства [3, 39].

Після жовтневого перевороту в Петрограді 1917 року Полтавський церковний істори-

ко-археологічний комітет припинив свою роботу. З колекцій його музеїв збереглося небагато експонатів, а Пересопницьке Євангеліє після Другої світової війни потрапило до заповідника “Києво-Печерська Лавра”, нині – зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

Отже, Полтавський церковний історико-археологічний комітет, створений як з науковою, так і пам’яткоохоронною метою, сприяв розвитку на Полтавщині музейної справи, започаткував музеєфікацію церков, створив фотолітопис полтавських храмів, увів до наукового обігу чимало документів протопопських правлінь, проводив велику культурно-освітню роботу та став ініціатором фундації музею Полтавської битви.

-
1. Енциклопедія історії України. – Т.2: Г–Д. – К, 2004. – 528 с.
  2. Литвин К. З історії формування етнографічної колекції виставки XIV археологічного з’їзду в Чернігові //Сіверянський літопис. – 2011. – № 3. – С. 94–99.
  3. Мокляк В. З історії створення та діяльності Полтавського єпархіального давньосховища //Полтавські єпархіальні відомості. – 1997. – Ч. 4. – 58 с.
  4. Павловский И.Ф. Каталог музея Полтавской битвы на Шведской Могиле. – Полтава, 1910. – 34 с.
  5. Павловский И.Ф. К истории Полтавской епархии. – Полтава, 1916. – 182 с.
  6. Павловский И.Ф. Шведская Могила. Исторический очерк с 20 рисунками. – Полтава, 1910. – 40 с.
  7. Трипольский В. Полтавское Епархиальное Древлехранилище. Указатель с описанием выдающихся письменных и вещественных памятников церковной старины Полтавской Епархии. – Полтава, 1909. – 141 с.
  8. Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. – Вып. 1. – Полтава, 1908. – 110 с.
  9. Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. – Вып. 2. – Полтава, 1908. – 198 с.
  10. Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического Комитета. – Вып. 3. – Полтава, 1912. – 225 с.

МОРОЗОВА А.

Нововиявлені документи з історії Музею культурів та Етнографічного музею Чернігова

Після встановлення радянської влади на теренах України місцеві органи влади приділяли велику увагу культурно-освітній роботі. Відкривалися робітничі клуби, вечірні народні університети, бібліотеки, створювалися нові музеї тощо. Звичайно, перш за все, ці заходи були спрямовані на піднесення політичної свідомості й культурного рівня трудящих. Відповідно до рішення Чернігівського губернського відділу народної освіти 1920 р. був створений Етнографічний музей, а 1921 р. на базі Єпархіального давньосховища – Музей культурів.

Виявлені у Державному архіві Чернігівської області документи стосуються історії цих двох закладів на початку 1920-х років, коли вирішувалося питання не лише функціонування у важкі часи матеріальної скрути, але й було під загрозою саме їхнє існування. Документи зберігаються у фонді чернігівського губернського прокурора, що здійснював контроль за дотриманням законодавства місцевими органами влади та управління.

Взята під контроль губернсько-го прокурора справа стосувалася розміщення музеїв у колишньому будинку Гортинських на Магістратській вулиці Чернігова. Треба сказати, що після націоналізації протягом кількох років власники цієї садиби змінювалися дуже часто (на садибі стояло два мурованих двоповерхових будинки, які сьогодні з'єднані і використовуються стоматологічною поліклінікою). Так, до березня 1920 р. її займали губернський відділ охорони здоров'я та 165-й стрілецький піхотний полк, згодом – новостворене Чернігівське землемірне училище, у вересні цьо-

*Будинок Гортинських.
Східний корпус і прибудова. 1968 р.*

го ж року тут розмістилася Третя радянська друкарня¹. У грудні 1921 р. в одному з будинків була влаштована тимчасова виставка Чернігівського етнографічного музею² “Чернігівщина до і після революції”, і з того часу музей працював у цьому приміщенні. В іншому ж будинку за рішенням губвиконкому була розміщена робітнича поліклініка³, яка забажала зайняти і музейне приміщення. У листі Чернігівської губнаросвіти до комунгоспу яскраво описано, яких зусиль коштувало обладнати музеї в будинку, яких втрат зазнав Музей культурів під час переїзду з Троїцького монастиря (док. № 1). Але, не зважаючи на наведені аргументи, губкомунгосп вирішив передати будинок лікарні (док. № 2). Представники губнаросвіти звернулися до губернського прокурора. Показовою є відповідь на його запит: губкомунгосп наголошує на тому, що “охорона здоров'я трудящихся, во всяком случае, важнее хранения музейных редкостей” (док. № 3).

Врешті-решт помічник губернського прокурора 21 березня 1923 р. вирішив звернутися до губкомунгоспу: “...прошу постановление губжилкомиссии от 25 декабря 1922 г. по данному делу, как несогласное с требованием ст. 25 Кодекса законов о народном просвещении отменить и о последующем меня уведомить”⁴.

Але губкомунгосп не поспішав виконувати припис, і 29 травня та 16 червня 1923 р. на його адресу надійшли листи з вимогою виконання рішення прокурора⁵. Водночас 15 червня 1923 р. губкомунгосп повідомив, що рішення щодо переведення музеїв до іншого приміщення не виконується через певні причини юридичного характеру (док. № 4). Так музеї залишились у пристосованому приміщенні одного з будинків садиби Гортинських. Але того ж 1923 р. п'ять музеїв Чернігова, у тому числі Етнографічний музей та Музей культів, були об'єднані в Чернігівський державний музей, а в 1926 р. вони з'єдналися під одним дахом будинку Чернігівських відділень державного дворянського земельного та селянського поземельного банків (нині – Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені В.Г. Короленка).

Документи друкуються мовою оригіналів згідно з сучасними правописними нормами із дотриманням лексичних і стилістичних особливостей оригіналу. Скорочені слова, в разі потреби, доповнено без застережень.

У коментарях наведено стисло інформацію про установи, що згадуються в документах.

¹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-612. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 13, 14, 34.

² Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20–90-ті роки //Родовід. – 1996. – № 2 (14). – С. 45–48.

³ ДАЧО. – Ф. Р-792. – Оп. 1. – Спр. 398. – Арк. 220.

⁴ ДАЧО. – Ф. Р-418. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 10.

⁵ Там само. – Арк. 11, 12.

№ 1

Лист Чернігівської губнаросвіти¹ до відділу благоустрою губкомунгоспу² про неможливість звільнення приміщення, що займають Етнографічний музей та Музей культів Чернігова

14 грудня 1922 р.

По имеющимся в наробразе сведениям губздрав³ обратился к губоткомхозу с ходатайством о передаче для его нужд второго дома в усадьбе Гортинского по Магистратской улице, находящегося ныне в ведении губнаробраза.

Вследствие этого губнаробраз считает необходимым сообщить нижеследующее: оба дома в усадьбе Гортинского в конце прошлого года были предоставлены для устройства в них “выставки Черниговщины”, каковая и была организована в декабре 1921 г. под главным руководством и благодаря энергии заведующего этнографическим музеем губнаробраза В.Е. Зубка. Значительную часть этой выставки составили экспонаты этого музея, организованного еще в начале 1921 г., но не открытого до того времени ввиду полного несоответствия его задачам прежнего помещения (ныне губарх⁴, рядом с домом бывшего дворянства⁵). По закрытии “выставки Черниговщины” лишь только настало теплое время, было приступлено к организации этнографического музея в новом помещении и к половине мая 1922 г., несмотря на ряд затруднений, музей был совершенно готов, заняв весь верхний этаж одного из домов Гортинского. В это же время для детского дома ожидавшихся в Чернигове голодающих детей Поволжья срочно потребовалось помещение, занятое организовавшимся тогда музеем культов в Троицком монастыре⁶. Ввиду того, что нижний этаж дома, в котором был устроен этнографический музей, был свободен, что здание это своей благоустроенностью и центральным положением в городе вполне подходило для музейных целей и что в настоящем случае представилась возможность частичной концентрации черниговских музеев – губмузей⁷ получил предложение переместить сюда музей культов. При крайнем недостатке необходимого персонала, материальных, перевозочных и упаковочных средств перемещение было произведено, причем, не смотря на все предосторожности, погибло от 15 до 20% всех экспонатов – хрупких предметов старого искусства, не выдержавших тяжести перевозки и переноски.

Как раз в этот момент губздрав заявил претензию на оба дома Гортинского. Губнаробраз в решительной форме протестовал против изъятия у него дома, занятого музеями, обратившись за помощью к Всеукраинской Академии Наук⁸ и в Наркомпрос⁹. Академия в свою очередь ходатайствовала перед Центром об оставлении музеев в их помещениях. Народный же комиссар просвещения дважды по телеграфу настоятельно просил губисполком содействовать оставлению музеев там же. В результате дом остался за музеями – губздраву был передан другой дом в той же усадьбе – и губмузей немедленно

приступил к организации Музея культов в помещении, куда он был перевезен. Почти шесть месяцев напряженнейшего специального труда было затрачено на полную реорганизацию музея, и в результате массы энергии, при крайней незначительности денежных и технических средств, Музей ныне закончен организацией, отвечая необходимым требованиям научности и эстетики и являясь, несомненно, одним из лучших музеев этого типа на Украине.

Тяготы, перенесенные музеем за короткое время его существования, столь велики и труд, затраченный на его организацию, столь значителен, что вновь передвигать его в момент, когда он только что устроен, и сводить, таким образом, на нет все затраченные усилия, не представляется никакой возможности.

Множество погибших старинных икон и портретов, занимающих одну из комнат музея, и ряд икон, сильно пострадавших от перевозок, но не окончательно утраченных для науки, являются живым доказательством того, что значит перемещать музей при современных условиях. Нет никакого сомнения, что, если бы даже и нашлось вполне приспособленное для Музея культов помещение и оказались бы средства для его перемещения, все же коллекция музейных “мертвецов” значительно возросла бы.

Принимая во внимание всю совокупность усилий, затраченных на оба музея – Этнографический и Культов – и считая, что новое перемещение поведет к очередному разрушению культурных учреждений, уже сильно пострадавших в предыдущее время, губнаробраз признает невозможным освободить дом, ныне занятый указанными музеями, и опираясь на постановление ВУЦИКа¹⁰ от 13 сентября сего года, п. 1 коего гласит: “Закрепить за Наркомпросом и его органами на началах постоянного владения в пределах фактической потребности все домостроения, полностью и в общей своей части занятые культурно-просветительными и учебно-воспитательными учреждениями, состоящими в ведении Наркомпроса и его органов”, настоятельно просит губоткомхоз закрепить за ним, губнаробразом, означенное здание и этим дать возможность нормально функционировать и планомерно развиваться помещенным в нем культурным учреждениям.

Зав. губнаробразом   Дорофеев
Предгубмузея
Секретарь

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-418, оп. 1, спр. 330, арк. 9–9зв. Машинопис, засвідчена копія.

№ 2

**З листа Чернігівського губкомунгоспу до Чернігівського губвиконкому
про передачу будинку, в якому розміщені Музей культурів і
Етнографічний музей, робітничій поліклініці Чернігова**

4 січня 1923 р.

Губернская жилищная комиссия, заслушав в заседании 25 декабря: 1) переписку по ходатайству губернского отдела здравоохранения о предоставлении в распоряжение подотдела рабмедицины для устройства рабочей поликлиники второго корпуса в усадьбе бывшей Гортынского на Магистратской улице, в связи с ходатайством губнаробраза о закреплении того же корпуса за ним ввиду того, что он фактически занят уже музеями этнографическим и культов...*, постановила:

Изъявить принципиальное согласие на передачу дома в усадьбе бывшей Гортынского подотделу рабмедицины, для музеев же подыскать другое соответствующее помещение. Одновременно просить губисполком разрешения организовать комиссию из представителей ГИК**, Госконтроля, губпрофсовета, губнаробраза, Гарх*** и губоткомхоза для выяснения на месте как вопроса о том, какие помещения и сколько необходимо для музеев, так и вопроса о помещениях, необходимых для архивов.

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-418, оп. 1, спр. 330, арк. 3. Машинопис, засвідчена копія.

* Опущено про закріплення приміщень за Чернігівським губернським архівним управлінням.

** **ГИК** – губернский исполнительный комитет.

*** **Гарх** – губернское архивное управление.

Лист Чернігівського губкомунгоспу губернському прокурору Чернігівщини¹¹ щодо передачі будинку в садибі Гортинського, який займають Музей культур і Етнографічний музей, робітничій поліклініці Чернігова

17 лютого 1923 р.

Возвращая переписку по поводу отказа губернской жилищной комиссии в закреплении за губнаробразом одного из домов в усадьбе бывшей Гортинского на Магистратской улице, занятого музеями этнографическим и культов, вместе с выпиской из постановления по сему предмету жилищной комиссии от 25 декабря 1922 г., губоткомхоз сообщает:

1. В заседании губернской жилищной комиссии 25 декабря 1922 г. ходатайство губнаробраза о закреплении за ним дома в усадьбе Гортинского для музеев рассматривалось параллельно с ходатайством губздрава об уступке того же дома для нужд рабполиклиники. Ссылаясь на постановление ВУЦИК от 18 сентября 1922 г., губнаробраз признавал за собой преимущественное право на пользование этим домом, как фактически уже занятым музеями, и кроме того указывал, что перевозка хранящихся в музеях предметов в другое помещение неизбежно сопряжена с утратой или порчей части этих предметов, имеющих весьма высокую научную или художественную ценность, не говоря уже о затратах труда и средств при переходе в другое помещение. С другой стороны, ходатайство губздрава мотивировано было не менее вескими доводами в пользу рабполиклиники, которая занимает уже один дом в той же усадьбе Гортинского и без предоставления в ее распоряжение другого дома, занятого ныне музеями, не может развернуть своей деятельности в должном масштабе: она лишена возможности сосредоточить в одном месте амбулаторные приемы по всем отраслям медицины, кабинеты, лаборатории, консультации и т. п., где трудящиеся могли бы получать в одном рабоче-лечебном учреждении не только все виды врачебной помощи, но и пользоваться в целях охраны своего здоровья профилактическими указаниями в области санитарии и гигиены.

2. Из прилагаемой при этом копии постановления губернской жилищной комиссии от 25 декабря видно, что окончательное решение по вопросу о переводе музеев из дома бывшего Гортинского в другое помещение комиссия не принимала, предоставив практическое разрешение вопроса о необходимых для музеев помещениях Особой междуведомственной комиссии, об организации каковой и просил губисполком.

Что касается выраженного в постановлении жилищной комиссии принципиального согласия на передачу дома бывшего Гортинского (об освобождении его музеями) рабполиклинике, то оно вполне соответственно, т. к. задача жилищных комиссий заключается в наиболее целесообразном использовании национализированных домостроений в интересах трудящихся, а охрана здоровья трудящихся, во всяком случае, важнее хранения музейных редкостей.

3. Обвинение губнаробразом жилкомиссии в "сознательном нарушении декрета ВУЦИК от 18 сентября 1922 г." совершенно неосновательно, т. к. обязательному закреплению за Наркомпросом и его местными органами, в силу упомянутого декрета, подлежат только здания, специально для культурно-просветительных или учебно-воспитательных целей приспособленные, к числу каковых дом Гортинского не принадлежит.

Представляя собою строение обыкновенного жилого типа, дом этот занят музеями случайно, как мог бы быть занят ими и другой свободный дом.

Зам. зав. губоткомхозом *підпис**

Зав. п/о благоустройства *підпис**

Зав. имущественным столом *Масютин*

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-418, оп. 1, спр. 330, арк 8–8зв. Машинопис, оригінал.

* Підписи нерозбірливі.

**З листа Чернігівського губкомунгоспу до губернського прокурора
про невиконання рішення щодо передачі будинку в садибі Гортинського, який займають
Музей культурів і Етнографічний музей, робітничій поліклініці Чернігова**

15 червня 1923 р.

...Губоткомхоз сообщает, что постановление губернской жилищной комиссии от 25 декабря 1922 г. по вопросу о передаче музеев Этнографического и Культуров из бывшего дома Гортинского в другое помещение до сих пор остается без практического осуществления, т. к., во-первых, Междуведомственная комиссия, от которой зависело решение этого вопроса, губисполкомом не была еще организована и, во-вторых, означенное постановление губжилкомиссии обжаловано губнаобразом в Главкомхоз¹², которому затребованы для рассмотрения все материалы по настоящему делу...

Зав. губоткомхозом *підпис**

Зав. п/о благоустройства *Масютин*

Зав. имуществом столом *Бобровницкий*

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-418, оп. 1, спр. 330, арк. 13. Машинопис, оригінал.

Коментарі:

1. **Відділ народної освіти Чернігівського губвиконкому** створений відповідно до декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 14 січня 1919 р. Здійснював керівництво справою народної освіти та культурно-освітньої роботи. Скасований відповідно до постанови ВУЦВК від 3 червня 1925 р. про зміни в адміністративно-територіальному устрої країни.

2. **Відділ місцевого господарства Чернігівського губвиконкому** створений 14 листопада 1919 р. згідно з постановою Наркомату внутрішніх справ України “Об учреждении отделов коммунального хозяйства при губернских, уездных и городских исполкомах” від 5 квітня 1919 р. Здійснював керівництво і контроль за діяльністю комунальних підприємств губернії. Ліквідований відповідно до постанови ВУЦВК від 3 червня 1925 р. про зміни в адміністративно-територіальному устрої країни.

3. **Відділ охорони здоров'я Чернігівського губвиконкому** створений 15 березня 1919 р. згідно з постановою Наркомату здоров'я УСРР “Про організацію місцевих відділів охорони здоров'я”. Займався організацією лікувальної допомоги населенню, завідував лікувальними та аптечними закладами, організацією боротьби з епідеміями.

4. **Губернське архівне управління** утворене в травні 1922 р., 26 лютого 1923 р. було реорганізоване на губернський відділ Укрцентрархіву при губвиконкомі. У зв'язку з ліквідацією губернії Чернігівське губернське архівне управління в середині 1925 р. було реорганізоване на окружне архівне управління, здійснювало облік, концентрацію та упорядкування архівних матеріалів на Чернігівщині. 1 жовтня 1930 р. функції ліквідованого окружного архівного управління були передані створеному Чернігівському місцевому міжрайонному архівному управлінню.

5. **Будинок Чернігівського губернського дворянського зібрання** споруджений у середині XIX ст. в історичній частині міста – на Валю. Протягом 1891–1893 рр. був реконструйований. Зруйнований під час Другої світової війни.

6. **Троїцько-Іллінський монастир у Чернігові** розташований на терасах Болдиних гір. Складається з двох частин – колишнього Іллінського та Троїцького монастирів, об'єднаних ландшафтом та архітектурою в єдиний ансамбль. З 1967 р. – у складі Чернігівського архітектурно-історичного заповідника, у 1988 р. повернутий церкві.

7. **Чернігівський губмузей** створений для керівництва музеями губернії на підставі рішення колегії відділу народної освіти Чернігівського губвиконкому від 20 травня 1919 р. у його складі.

8. Відкриття **Всеукраїнської Академії Наук** відбулося 24 листопада 1918 р. У 1918–1921 рр. вона іменувалася Українська академія наук (УАН), з 1921 по 1936 р. – Всеукраїнська академія наук (ВУАН),

---

* Підпис нерозбірливий.

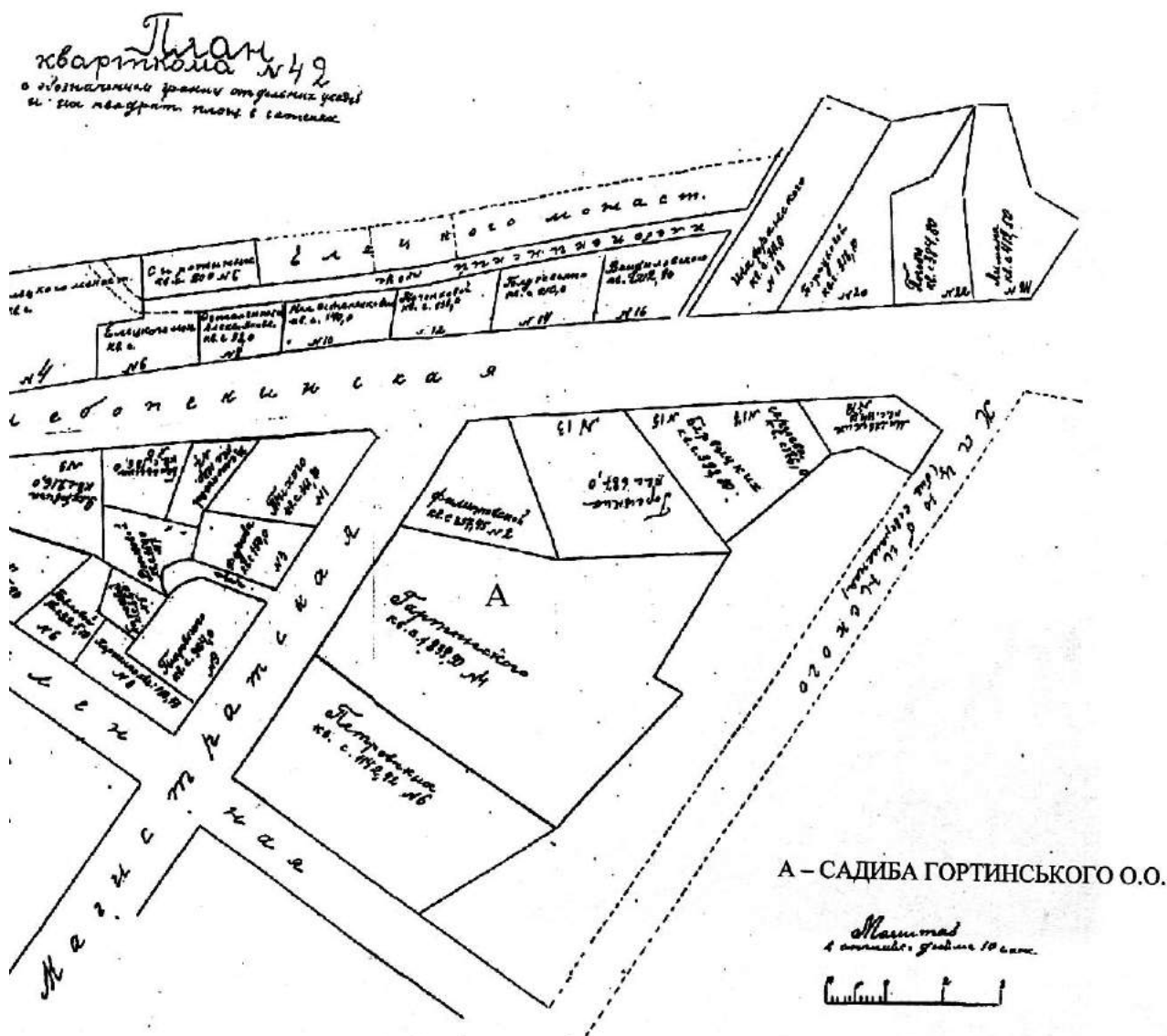
у 1936–1991 рр. – Академія наук Української РСР, з 1991 по 1993 р. – Академія наук України, а з 1994 р. – Національна академія наук України.

9. **Народний комісаріат освіти** – державний орган УСРР, що контролював у 1920-х – 1930-х рр. майже всі культурно-гуманітарні сфери: освіту, науку, бібліотечну справу, книговидавництво, музеї, театри й кіно, клуби, парки культури та відпочинку, охорону пам'яток історії та культури, творчі об'єднання, міжнародні культурні зв'язки тощо.

10. **Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет**, спочатку – ЦВК Всеукраїнської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів УНР, ЦВК Всеукраїнського з'їзду Рад – орган влади в Україні у 1917–1938 рр. (з перервою з 1919 до лютого 1920 р.).

11. **Чернігівська губерньська прокуратура** створена 10 серпня 1922 р. відповідно по постанови ВУЦВК від 16 червня 1922 р. Ліквідована 1 серпня 1925 р. на підставі постанови ВУЦВК від 3 червня 1925 р. про зміни в адміністративно-територіальному устрої країни.

12. **Головне управління комунального господарства** при Раднаркомі УСРР, яке 1931 р. було перетворене на Наркомат комунального господарства.

АВДЄЄВА Т., ГОЛОВКО О.

Експонати Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського у колекції Музею історії Полтавської битви

Сучасна колекція музею історії Полтавської битви є результатом наполегливої дослідницької роботи не одного покоління істориків, краєзнавців, науковців. Формування її розпочалося ще на початку ХХ ст.

До створення музею на полі Полтавської битви значною мірою долучився Полтавський церковний історико-археологічний комітет, який було засновано у 1906 р.[7] На засіданні комітету 16 січня 1907 р. було підняте питання про заснування музею на Шведській Могилі. Його відкриття планувалось приурочити до 200-річного ювілею Полтавської битви. Історику-краєзнавцю Івану Францевичу Павловському, який ще у 1895 р. висловив ідею створення такої музейної установи на полі битви 1709 р., було доручено збір необхідних цінностей. Географія пошуків експонатів була досить широкою: це провідні музейні установи, архіви, бібліотеки Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Стокгольма.

На прохання Полтавського церковного історико-археологічного комітету відгукнулася і Чернігівська архівна комісія. Її представники висловили готовність надіслати в дар музею на полі Полтавської битви шведський зарядний ящик. У свою чергу комітет на засіданні 28 січня 1909 р. ухвалив: “принять к сведению, благодарить Комиссию за выраженную готовность и просить о высылке ящика” [6, 194]. Цей предмет є в укладеному І.Ф. Павловським й надрукованому в 1910 р. “Каталоге музея Полтавской битвы на Шведской могиле” під № 233: “Шведській зарядний ящикъ. Принесень въ даръ музею Черниговскою архивною комиссією” [5, 23]. Окрім того, з Чернігівського єпархіального давньосховища були отримані рукописи, що стосувалися баталії 1709 р. [6, 194].

Музей історії Полтавської битви (МПБ) урочисто відкрито 26 червня 1909 р. Загалом до складу музейної колекції увійшло 339 експонатів. Першим директором заслужено став І.Ф. Павловський. Проте доля першого музею та його збірки склалася непросто. Після жовтневого перевороту наприкінці 1917 – на початку 1918 років музей зазнав ряду пограбувань. Усі цінні речі були викрадені [4, 35]. За таких обставин директор музею, задля збереження решти колекції, передав її до Центрального пролетарського музею Полтавщини (нині – Полтавський краєзнавчий музей), де вони увійшли до збірки “Полтавський бій”. На сьогодні доля багатьох експонатів з першої колекції музею історії Полтавської битви, зокрема і тих, що були передані з Чернігова у 1909 р., невідома. Оскільки в умовах Другої світової війни у 1941 р. виникла небезпека окупації території Полтавської області нацистами, постало питання про евакуацію культурних цінностей, у тому числі музейних колекцій. 2 вересня 1941 р. експонати виставки “Полтавська баталія” евакуювали до м. Уфи. Та колекція була вивезена не повністю. Відомо, що під час пограбування краєзнавчого музею 19–20 вересня 1943 р. нацистами була вивезена старовинна зброя часів Петра І. Будинок музею, разом з експонатами, що залишилися, був спалений [3, 123–132].

Новий період функціонування музею історії Полтавської битви розпочинається по завершенні Другої світової війни. Вже у 1945 р. виконавчим комітетом Полтавської обласної ради депутатів трудящих та бюро обкому КП(б)У згідно з постановою № 136 від 29 травня 1945 р. було порушене клопотання перед Радою Народних Комісарів УРСР

про організацію в Полтаві Державного військово-історичного заповідника-музею на полі Полтавської битви 1709 р.

Однак, процес поновлення установи розтягнувся на довгі п'ять років. 25 травня 1949 р. Рада Міністрів СРСР прийняла Постанову "Про відбудову і збереження історичних пам'яток Полтавської битви". Аналогічну постанову видала і Рада Міністрів УРСР 13 червня 1949 р. Відповідно до них Комітет у справах культурно-освітніх установ був зобов'язаний протягом 1949–1950 років відреставрувати архітектурні й фортифікаційні пам'ятки на території поля Полтавської битви, провести благоустрій території, а також поновити музей Полтавської битви як музей республіканського підпорядкування II категорії і відкрити його не пізніше 1 травня 1950 р. Проте через ряд обставин музей відкрили лише 23 вересня 1950 р. Одночасно з роботами з упорядкування приміщення та місцевості формувалася нова колекція музею. З питань організації експозиції та придбання експонатів велося листування з Державним історичним музеєм у Москві, Артилерійським історичним музеєм Ленінграда, Ермітажем, Музеєм російського мистецтва, Військово-інженерною академією. Укркультпостач зобов'язав директорів республіканських музеїв та завідуючих відділами культурно-освітньої роботи до 26 січня надати до Управління музеїв списки речей і документів, пов'язаних із "петровською епохою", та відібрати необхідні для музею експонати.

Як і під час формування першої музейної колекції, до цього процесу долучився Чернігівський державний історичний музей. Відповідно до наказу Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР № 90 від 18 лютого 1950 р. [1, 19] та Акта передачі експонатів на постійне збереження № 1 від 6 березня 1950 р., укладеного директором Чернігівського державного історичного музею А.І. Левенком та головним зберігачем М.М. Махліним Державному музею історії Полтавської битви через В.О. Пайдему передано 25 експонатів [1, 39].

Серед них – 21 мідна монета першої третини XVIII ст. Відомо, що Петро I провів грошову реформу: з 1700 р. введені в обіг мідні монети денга, полушка (1/2 копійки), напівполушка (1/4 копійки), у 1704 р. – мідна копійка та срібний рубль. Більшість зазначених номіналів мідних монет наявні у переданій колекції (інв. МІПБ № Н-1 – 107–127). Денга репрезентована 9 одиницями 1701–1731 років; з 9 монет номіналом "1 копійка" 1707–1723 років 5 карбовані на Кадашевському монетному дворі, 2 – на Набережному, 1 – на Санкт-Петербурзькому, 1 – не піддається визначенню через поганий стан збереження; маємо 2 полушки 1720 і 1722 років, а також "5 копійок" 1724 р. Кадашевського двору. Решту 4 музейних предмети, переданих з Чернігова, становили документи і книги.

В указі Петра I київському полковнику Г. Карпову, даному в Москві 30 квітня 1682 року (інв. № КН – 35, П-1 – 85) і засвідченому великою державною печаткою, йдеться про смерть царя Федора Олексійовича і сходження на престол Петра I.

Два документи безпосередньо пов'язані з Полтавською битвою. Це – книга на честь перемоги 1709 року та маніфест (відозва) Петра I до українського народу, даний у Сумах 21 січня 1709 р. (інв. № КН – 250, П-1 – 87), в якому Петро I звинувачує І. Мазепу в намірах повернути Україну Польщі і ввести унію, а себе оголошує єдиним захисником православної віри та "прав і вольностей Гетьманщини".

Унікальним є видання праці С. Пуфендорфа (1632–1694) "Вступ до європейської історії", СПб, 1718; 558 с., з присвятою Петру I (інв. № КН – 693, П – 192). Книгу, що побачила світ у 1682 р., без перебільшення можна назвати настільною для істориків XVIII ст., тож за наказом Петра I вона була перекладена російською мовою. В ній подано короткий опис історії стародавніх держав Середземномор'я, Передньої Азії: Персії, Греції, Македонії, Карфагена, Римської імперії. Розповідається про похід Олександра Македонського,

висвітлюється питання щодо освіти у Європейських країнах, зокрема Іспанії, Португалії, Англії, Франції, Бельгії, Голландії, Данії, Польщі, Швеції. Згадує також учений про козаків та їхніх сусідів московитів. Книга має старі інвентарні номери, штампи та написи, у тому числі латиною: “З бібліотеки кафедри Чернігівського Єпископства”, “Кафедра Чернігівська”, № 11289140 п-88, 9/В-24, № 1792, які засвідчують, що до Чернігівського музею вона потрапила з бібліотеки Чернігівської духовної семінарії.

Отже, з часу заснування музею Полтавської битви на Шведській Могилі та поновлення його роботи в 1950 р. Чернігівський історичний музей долучився до формування його колекції.

-
1. Акти прийому експонатів на постійне збереження Музею історії Полтавської битви (далі – МПБ) за 1950 р.
  2. Акти прийому експонатів на постійне збереження МПБ за 1956 р.
  3. Кондратенко Т., Кузьменко Н. Зброя Періоду Полтавської битви 1709 року в колекції Полтавського краєзнавчого музею //Полтавська битва 1709 року крізь призму трьох століть. – Полтава, 2009. – С. 123–132.
  4. Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смути 1917–1922 рр.: Щоденник. – Полтава, 1995. – 280 с.: іл.
  5. Павловський И.Ф. Каталог музея Полтавской битвы на Шведской Могиле. – Полтава, 1910. – 34 с.
  6. Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета. – Вып. 3. – Полтава, 1912. – 225 с.
  7. Шендрик Л.К. Полтавський церковний історико-археологічний комітет та його роль у фундації музею Полтавської битви на Шведській Могилі //Україна: архітектура, історія, мистецтво. Матеріали четвертої Всеукраїнської наукової конференції “Вайнгортівські читання”, березень 2012 р. – Полтава, 2012. – С. 131–141.

ШИЛЕНКО Ю.

Картина Тараса Шевченка “Катерина”. Історія створення. Дослідження

Картина Тараса Шевченка “Катерина” (*кольор. іл.10*) – найвідоміший художній твір не лише у доробку художника, а й в українському образотворчому мистецтві – факт очевидний і незаперечний. Написана влітку 1842 р. ще учнем Імператорської академії мистецтв, ця олійна картина продовжує хвилювати та зачаровувати нас, бо й досі не розкрила всієї таїни, закладеної автором у композиційних особливостях, характеристиці персонажів, образних деталях, пейзажі, поєднанні кольорів та фарб. Розгадати її – мрія не одного покоління дослідників, і використання сучасних методів дослідження дасть можливість максимально наблизитися до цієї мети.

Картина “Катерина” для Національного музею Тараса Шевченка – експонат надзвичайної ваги. З неї, власне, і почалося формування найбільш відомого зібрання творів та меморіальних речей поета, яке впродовж десятиліть збирали та зберігали Григорій Степанович Тарновський, Василь Васильович Тарновський-старший та Василь Васильович Тарновський-молодший. Саме шевченківська колекція родини Тарновських стала основою фондового зібрання Державного музею Т.Г. Шевченка (нині – Національний музей Тараса Шевченка).

“Я намалював Катерину в той час, як вона попрощалася з своїм москалицем і вертається в село. У царині під куренем дідусь сидить, ложечки собі струже й сумно дивиться на Катерину, а вона сердешна тіль не плаче та підіймає передню червону запащину, бо вже, знаєте, трохи теє...а москаль дере собі за своїми, тілько курява ляга – собачка ще поганенька догоня його та нібито гавкає. По однім боці могила, на могилі вітряк, а там уже степ тілько мріє. Отака моя картина”¹, – так описував Тарас Шевченко свій твір у листі від 25 січня 1843 року до свого знайомого – поміщика із Качанівки Григорія Тарновського, для картинної галереї якого він і пропонує це полотно. З листа довідуємося, що художник чекав його приїзду до Петербурга, щоб передати картину, але Тарновський не приїхав, тому поет детально описав її сюжет і навіть зробив невеличкий начерк композиції.

11 травня 1843 р. конференц-секретар Академії мистецтв В.І. Григорович зробив запис до журналу реєстрації паперів правління Академії про видачу учню Тарасу Шевченку квитка на проїзд до малоросійських губерній “и на беспрепятственное, где будет, жительство”².

19 травня Тарас Шевченко виїхав в Україну і вже наприкінці місяця був у Качанівці, куди, очевидно, сам і привіз картину.

Майже півстоліття твір зберігався в Шевченківській колекції родини Тарновських і тільки з відкриттям у Чернігові Музею українських старожитностей В.В. Тарновського (1902 р.) став доступним для дослідників та поціновувачів творчості художника.

У каталозі колекції музею, укладеному Б.Д. Грінченком, подано короткий опис твору: “Катерина. К поэме Шевченка того же имени. 935 x 720. На картине красной краскою подпись художника и годъ 1842. Фототипія съ нея в Киевской старине. 1896 г.”³, – це перша коротка атрибутивна інформація. На жаль, стан збереженості роботи не було зафіксовано.

Вивчення графічно-малярського доробку поета активно почало здійснюватися у зв’язку з ювілеями 1911 та 1914 років і активно тривало в наступні роки. У 1925 р. Всеукраїнська академія наук розпочала видання повного зібрання творів Тараса Шевченка, але том з малярською спадщиною під редакцією Сергія Єфремова, підготовлений академіком О.П. Новицьким, так і не з’явився, бо весь наклад, видрукований у 1934 р., було знищено. Збереглися лише поодинокі екземпляри. Опис картини знаходимо в “Коментарях” О.П. Новицького до малюнків

Т.Г. Шевченка під № 293: “Катерина. Підпис червоною фарбою: “1842/ Т. Шевченко. Олійними фарбами. Розмір: 0,95 x 0,72”⁴.

Зі створенням 1932 р. Галереї картин Т.Г. Шевченка цю олійну роботу разом із іншими творами поета було передано з Чернігова до Харкова. Через 7 років картина експонувалася на ювілейній шевченківській виставці, присвяченій 125-річчю від дня народження поета. Після закриття виставки її експонати стали основою колекції створеного у 1941 р. Центрального музею Тараса Шевченка в Києві, який відкрився в Маріїнському палаці. Відвідувачі, на жаль, не довго милувалися “Катериною”. З початком Великої Вітчизняної війни, напередодні окупації Києва німецькими військами, в липні 1941 р., колекцію музею було евакуйовано спочатку до Харкова, а потім разом з експонатами Галереї картин Т.Г. Шевченка до Новосибірська, де фонди цих музеїв, а також фонди Київського літературно-меморіального будинку-музею Т.Г. Шевченка зберігалися разом із колекцією Державної Третяковської галереї.

За період перебування в евакуації предмети, в тому числі й “Катерина”, розпаковувалися та оглядалися. 23 березня 1942 р. комісія у складі працівників Третяковської галереї склала акт їхнього огляду. Маємо перший детальний опис стану збереженості картини: “По всій поверхні полотна – глибокі кракелюри, деформація полотна. По периметру – відбиток внутрішньої частини підрамника. По краях – потертості та значні осипи фарби. На звороті полотна – плями від води. На роботі помітні дрібні не фахові реставраційні втручання”⁵. Це наразі перший опис стану полотна, який нам вдалося знайти.

З евакуації колекція у грудні 1944 р. повернулася до Харкова, а 5 березня 1947 р., “Катерина” вже експонувалася на виставці в Харківському художньому музеї. В акті передвиставкового огляду опис стану збереження зафіксував появу нових пошкоджень, а саме – осипів фарби по всій поверхні полотна, а особливо в районі дубової крони.

В 1948 р. Шевченківські твори були перевезені до Києва у новостворений Державний музей Т.Г. Шевченка, і вже 20 грудня 1948 р. картину передали до Державних реставраційних майстерень, де було проведено першу документально підтверджену реставрацію полотна. В завданні на реставрацію зазначено: “Поверхня злегка забруднена, пожухла. Живопис щільний. Заломи полотна на підрамнику. Вздовж країв – осипи. Кракелюр по всій поверхні, особливо – на небі, на вершнику та на обличчі Катерини. Полотно тонке, дрібнозернисте. На звороті – дві латки: 2,5 x 1,5 см праворуч від центру, навпроти ніг Катерини. З лицевого боку вони заклеєні папером: 5 x 3 см. Дірка в правій верхній частині картини між гілками дерева: 0,5 x 0,5. Вздовж правого краю приклеєно або пришито смужку паперу. В кутах втрачено шматочки полотна. В лівому верхньому куті – осипи фарбового шару: 0,5 x 0,5 см, легка деформація полотна по всій поверхні, праворуч від голови Катерини – видавлено полотно. В нижньому правому куті – розкладення лаку”⁶. Як бачимо, пошкодження були досить значними. В результаті проведених заходів: локального закріплення фарбового шару, дублювання окрайків, закриття розривів, видалення поверхневих забруднень з лицевого та зворотного боків твору, ґрунтування місць втрат та тонування їх олійними фарбами робота набула того стану зберігання, в якому вона перебуває зараз. Картину було змонтовано на новий підрамник.

У 1955 та 1957 роках були проведені чергові реставраційні огляди твору, під час яких полотно знепилувалося, а живопис покривався шаром лаку. Тоді ж фахівці-реставратори рекомендували змонтувати картину під скло.

Як вже згадувалося, вивчення малярської спадщини Тараса Шевченка почалося наприкінці XIX – на початку XX ст.; особливо активізувалося у зв’язку з ювілеями поета: 50-ті роковини смерті Т.Г. Шевченка та 100-річчя від дня його народження, а також гучними урочистостями вже радянської доби на честь 125-річчя та 150-річчя Тараса Шевченка. Вперше повне видання творів поета з’явилося в 1961–1964 роках; окрім поетичної, прозової спадщини, епістолярії, воно включало й 5 томів, де були репрезентовані картини, малюнки, рисунки, гравюри Шевченка-художника.

Протягом десятиліть шевченкознавці, мистецтвознавці, літературознавці та музейники продовжують вивчати й аналізувати художні твори, факти, події, аби визначитись у датуваннях, назвах, техніці виконання, особах портретованих та автентичності деяких олійних робіт, що приписуються шевченковому пензлю.

Що ж стосується техніко-технологічного аспекту дослідження Шевченкових олійних творів та робіт, авторство яких йому приписується, то вперше в 1967 р. ґрунтовні оптико-фізичні та рентгенографічні дослідження були здійснені саме стосовно картини “Катерина” фахівцями Державної науково-дослідної реставраційної майстерні (нині – Національний науково-дослідний реставраційний центр України).

Під час проведення огляду стану збереженості картини було помічене незначне ущільнення фарбового шару праворуч від постаті Катерини, яке не відповідало фактурі мазка авторського живопису, а також сліди попередніх реставраційних втручань.

Проведені наукові дослідження полотна підтвердили припущення фахівців про можливість пізніших авторських поновлень поверх вже існуючого фарбового шару. При дослідженні твору в інфрачервоних променях виявилось, що на небі, праворуч від млина, видно зображення ще одного ківера і кілька деталей біля лівого плеча Катерини, а також чотири передні ноги коня і незначне зрушення всієї його передньої частини вправо.

Треба зауважити, що начерк, зроблений Шевченком у листі до Г.С. Тарновського від 25 січня 1843 р., повторює перший варіант фігури москаля. На тому начерку кінь накреслений повністю, на картині ж задні ноги його сховані за постаттю Катерини.

На рентгенограмі помітно зміну розташування постаті військового, ківера, появу нових деталей. Перший варіант картини, де постать військового здається статичною, очевидно, не задовольнив художника, у другому – художник змінив її. Чітко читається біля постаті Катерини кілок, від якого протягнена мотузка із сорочкою. Судячи із подальших змін у композиції твору, художник відмовився від цього варіанта, бо нині на картині на цьому місці – курінь і граблі біля нього. Автор відкидає несуттєві деталі, зосереджуючи увагу глядача на постаті героїні.

На фотографії, виконаній у техніці ультрафіолетової люмінесценції, прочитувалося чимало пізніших тонких реставраційних поновлень на обличчі Катерини, її одязі, ногах, брилі дідуса та на тлі картини. Ці пізніші тонування на втрачених місцях авторського живопису не помітні для неозброєного ока.

Наступним етапом у дослідженні живопису Тараса Шевченка став комплекс заходів, що проводився з 2002 по 2012 рік на базі Національного науково-дослідного реставраційного центру України з ініціативи відділів фондів Центру та Національного музею Тараса Шевченка.

Найактивнішу участь у цій науково-дослідній роботі брали наукові співробітники відділу фізико-хімічних досліджень, секторів рентгенографічних досліджень та фотодокументування, а також експерти – художники-реставратори під керівництвом заступника генерального директора ННДРЦУ з науково-реставраційної роботи Тетяни Бичко. Ними були використані сучасні методи дослідження, які дали змогу зробити важливі висновки щодо атрибуції, авторської манери та структури живопису Т.Г. Шевченка. Це дало можливість сформулювати банк даних еталонних музейних живописних творів Тараса Шевченка.

Для дослідження було відібрано 29 живописних робіт (з них 13 закінчених, 4 так звані “сумнівних” твори та 12 робіт, які безпідставно приписуються Шевченкові), а також міхурці з фарбами, що залишилися після смерті Т.Г. Шевченка в його майстерні в Академії мистецтв у С.-Петербурзі. Отже, вперше було здійснено весь комплекс сучасних техніко-технологічних та оптико-фізичних досліджень. Отримані результати мають велике значення для подальшого вивчення малярської спадщини митця, адже наразі триває робота над підготовкою нового Повного академічного видання творів Тараса Шевченка.

Олійна картина “Катерина” визнана еталонним твором Шевченка-живописця. В результаті

фізико-хімічних досліджень було визначено матеріальні складові картини: ґрунт – одношаровий, білий; наповнювач ґрунту – свинцеве білило, кремнезем; в’язиво – олія; пігменти фарбового шару – свинцеве білило, синій кобальт, берлінська лазур, свинцевий крон, складений зелений (берлінська лазур зі свинцевим кроном), кіновар, краплак, органічний червоний, вохра червона, вохра жовта, вохра брунатна, вохра червоно-брунатна, чорна вугільна. На рентгенівському знімку сформоване світлотіньове зображення, яке цілісно передало структуру та ступінь збереженості картини: авторських полотна, ґрунту, фарбового шару. Рентгенографічні дослідження показали: основа – полотно прямого полотняного плетіння, щільність 14 x 14 ниток/см²; ґрунт – тонкошаровий; система накладання фарб характеризується виразними мазками – штрихоподібні, розмиті, з великою кількістю білил у моделюванні облич та одягу; стан збереження – задовільний. Наведені дані є основною характеристикою живописного письма Тараса Шевченка.

І ще одна загадка твору: картина підписана двічі. У правому нижньому куті, ближче до краю полотна – червоною олійною фарбою підпис художника та дата, другий підпис – чорною олійною фарбою на 5 см вище: “1842. Т. Шевченко”. Щодо другого підпису, те, що він не належить Т.Г. Шевченку, факт очевидний, літери зовсім не схожі на шевченківські, хоча в академічному виданні 1961–1965 років та у висновках, зроблених після дослідження 1967 р., написано, що обидва автентичні. Під час досліджень, на жаль, не бралися зразки фарби з підпису на хімічний аналіз, але на фотовідбитку макрозйомки чітко видно, як тріщина кракелюру, що проходить майже перпендикулярно через підпис, заповнена фарбою. Це говорить про те, що напис було зроблено пізніше, вже після утворення кракелюру. В ранніх описах картини, про які йшлося вище (Каталог музею українських старожитностей, коментарі О. Новицького 1934 р.), другий підпис не згадується, зазначається лише один, зроблений червоною фарбою. Не видно другого і на фототипії, вміщеній в “Киевской старине” (1896 р., № 2). А от на фотографії, зробленій під час реставрації 1948 р., його вже добре видно. Коли ж з’явився другий підпис? На нашу думку, це трапилося ймовірніше за все, коли робота готувалася до Ювілейної шевченківської виставки, на яку вона передавалася у 1938 р. з Галереї картин у Харкові. Робота оформлювалася в нову раму, яка перекривала автентичний підпис Т.Г. Шевченка в нижньому правому куті полотна. В НМТШ зберігається інвентарна книга Ювілейної шевченківської виставки, де, на жаль, подано дуже короткий опис твору і про підписи згадок немає взагалі.

Сьогодні ми на порозі 200-літнього ювілею від дня народження Тараса Шевченка, а ґрунтовні дослідження малярського спадку митця за допомогою сучасних технічних методів тільки розпочалися. Вони відкривають нові можливості та перспективи науковцям-шевченкознавцям, мистецтвознавцям та музейникам у царині вивчення та збереження унікального доробку Тараса Шевченка-художника і в подальшому будуть тривати та розвиватися.

---

¹ Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т. 6. – К., 2003. – С. 21.

² Жур П. Труды и дни Кобзаря. – СПб., 1996. – С. 89.

³ Каталог музея украинских древностей В. В. Тарновского. Т. 2. // Сост. Б. Д. Гринченко. – Чернигов, 1903.

⁴ Новицький О. Коментар до малюнків Т.Г. Шевченка // Тарас Шевченко. Повне зібрання творів : Малярські твори. – К., 1932. – Т. 8. – С. 40.

⁵ Акти евакуація–реєвакуація 1941–1947 рр.

⁶ Акти реставрації 1948 р.

⁷ Дослідження та наукова реставрація раритетів Національного музею Тараса Шевченка. Каталог виставки. – К., 2012.

АРЕНДАР Г.

Булави і перначі з колекції Василя Тарновського: питання атрибуції

За каталогом 1898 р. у колекції В.В. Тарновського нараховувалося 4 булави і 12 перначів¹, які увійшли до зібрання Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського, відкритого у Чернігові 1902 року. На жаль, музей зазнав значних втрат 17 травня 1919 року, коли чотири злодії, озброєні револьверами, увірвавшись до музею, зв'язали сторожа, розбили три вітрини і викрали близько 60 пам'яток. З клейнодів було викрадено 2 булави (за каталогом № 286, 289) та 8 перначів (№ 290, 292, 293, 294, 296, 297, 298, 299; останній номер не значиться у списку викрадених, але є у списку повернутих)². 30 травня одного з грабіжників було викрито і знешкоджено. Під час обшуку в його помешканні чекісти віднайшли і повернули до музею 14 предметів, серед них одну булаву (№ 289), руків'я від булави (№ 286) та 4 перначі (№ 292, 293, 298, 299)³. Згодом надійшов ще 1 пернач (№ 290). Злодіїв викрадені речі цікавили лише з матеріальної точки зору, більшість з тих, що повернули до музею, були понівечені. Так, булаву (№ 289, інв. № И-4520) розламали на три частини і деформували, іншу (№ 286, інв. № И-4517) розпиляли, срібну голівку з 54 бірюзинами, ймовірно, встигли збути, а дві частини руків'я з залишками оксамиту повернуто до музею. В одного з перначів (№ 292, інв. № И-4521) відсутній дерев'яний держак, в іншого – частина держака зі срібла і дерева, вкритого шкірою акули (№ 293, інв. № И-4523), у третього (№ 290, інв. № И-4527) – наверх голівки, зламане одне перо та відокремлене руків'я. Музей назавжди втратив 3 перначі, з-поміж них особливо цінний з гербами Польщі та Вишневецьких, датований 1670 роком, прикрашений 45 смарагдами і 64 рубінами (№ 294). На думку укладачів каталогу, клейнод дарований польським королем Вишневецькому. Від пернача за № 296 збереглася лише одна пір'їна, а останній – за № 297, був єдиним у колекції В. Тарновського, виготовленим зі сталі, таушованої золотом.

Постійні переїзди музею з одного приміщення до іншого в 1920-х – 1930-х роках призвели до того, що деякі деталі повернутих клейнодів були депаспортизовані, а згодом помилково з'єднані між собою. Грановане руків'я булави (№ 289) було прикріплене до голівки пернача (№ 290) і в повоєнні роки як одна річ отримали один інвентарний № И-4527. Долішня ж частина руків'я булави та руків'я пернача кілька років тому були віднайдені серед невизначених деталей, завдяки чому пам'яткам повернуто первісний вигляд: зокрема 2010 року булава відреставрована і змонтована Національним науково-дослідним реставраційним центром України.

У повоєнні роки музей утратив ще три клейноди. У наказному порядку 1952 року Київському історичному музею (нині – Національний музей історії України) для поповнення експозиції передано булаву (№ 288, інв. № И-4519) та пернач (№ 295, інв. № И-4524, И-4530), наступного року Переяслав-Хмельницький музей (нині – Національний історико-етнографічний заповідник “Переяслав”) отримав на постійне зберігання пернач (№ 292, інв. № И-4521) на виставку, присвячену 300-річчю Переяславської ради”. Нині в Чернігівському історичному музеї маємо з колекції В. Тарновського дві булави, руків'я від булави, 6 перначів та окремі деталі двох з них (кольор. вкл. II).

Булава – один з найдавніших видів зброї, відомий з часів неоліту. Широко застосовувалася на мусульманському Сході. В Європі отримала розповсюдження в XIII–XVII ст. На теренах України бойові булави особливо поширилися за часів Київської Русі. Булава складається з короткого дерев'яного чи металевого руків'я у вигляді стрижня та металевої, кістяної чи

“Каталог українських древностей колекції В.В. Тарновського” Табл.

дерев'яної бойової частини: куляста або грушоподібна – яблуко (голівка), призматична – брус, з шипами – буздихан. Бойову частину виконували як суцільнолитою, так і порожнистою всередині. В останньому випадку її іноді збільшували в розмірі (церемоніальна зброя) або заповнювали свинцем (бойова зброя). Довжина булави коливалася від 50 до 80 см. Пернач як холодна ударна зброя, різновид булави відомий з XIV ст. Він має бойову частину, утворену радіально розташованими металевими вертикальними трикутниками або фігурними пластинами-пір'їнами (кількість до 14 од.), привареними до пустотілого стрижня. У випадку, коли пір'їн було 6, цей рід зброї називався шестопером. Середня довжина пернача сягала 50 см⁴.

У XVII–XVIII ст. в Україні булава і пернач втратили бойове значення і стали символом влади гетьманів і воєначальників нижчого рангу – полковників, курінних отаманів тощо. Перетворившись зі зброї на атрибут влади, булави і перначі почали виготовлятися з дорогоцінних металів із застосуванням складних технічних прийомів, оздоблюватися коштовним камінням⁵.

У нашій розвідці зупинимося на характеристиці клейнодів, які нині зберігаються в музеї. Атрибувати ці речі досить складно, бо їхні форми протягом XVII–XVIII ст. не зазнали помітних змін, стильові особливості не завжди виразні, відсутні тавра, які визначають час і місце створення предмета. Значною мірою полегшили відновити первісний вигляд пошкоджених клейнодів їхні світлини, вміщені в каталозі Тарновського. Серед них: “...булава гетьманская. Вся медная, вызолоченная, чеканной работы; середина ручки восьмигранная” (№ 289, інв. № И-4520). В описі укладачі каталогу припустилися помилок: у результаті випробування метал виявився сріблом 800 проби, а держак має 9 граней. Булава – довжиною 60 см, діаметром 8,3 см, вагою 729 г. Форма заповненої свинцем голівки ближча до грушоподібної: угорі округлена, трохи приплюснута й увігнута, донизу звужена. Навершя – у вигляді кульки на короткій ніжці. На голівці у трьох симетрично розташованих фігурних медальйонах майстерно карбований низьким рельєфом по канфареному тлу дрібний стилізований східний орнамент: у центрі – розетка, навколо неї два тюльпани, соняшник, гвоздика, бутони з листям. Подібним, але спрощеним декором оздоблено руків'я угорі. Руків'я складається з 4-х частин: дві горішні та нижня – циліндричні, між ними – гранована, яка за діаметром не співпадає з попередніми і схоже, не була припаяна, тому під час крадіжки держак без зусиль роз'єднали. Вірогідно, первісне руків'я не мало гранованої частини – вона є пізнішим доповненням. На нашу думку, булава виготовлена на Сході (Іран чи Туреччина), про що свідчить форма голівки та орнамент. Рослинні елементи (гвоздика, тюльпан, соняшник, гіацинт), зазвичай об'єднані у геометричні фігури, – типовий декор для витворів декоративного мистецтва країн Сходу XVII ст.⁶

До речі, окрім світлини булави, вміщеної в каталозі, її малюнок, виконаний знаним художником-реставратором М. Касперовичем, був опублікований М. Грушевським⁷, з документальною точністю її також відтворено у 1850 р. художником-копіїстом родини Тарновських Г. Васьком на портреті гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного⁸.

За орнаментальними особливостями подібний до булави полковницький пернач (№ 292). Срібне окуття втраченого руків'я мало такі самі картуші з рослинним візерунком у вигляді щільно гравірованих гвоздик. Голівка складається з суцільних пір'їн, якщо їх візуально поєднати попарно, то за формою і декором вони нагадують пальметку, вельми розповсюджену у східних візерунках. За збігом обставин нині горішня частина пернача (голівка з окуттям верхньої частини держака) належить Національному історико-етнографічному заповіднику “Переяслав” (інв. № 23), а окуття нижньої частини держака зберігається в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського (інв. № И-4699).

У каталозі 1898 р. значаться дві срібні булави, які за типом голівки різняться від попередньої – мають кулясту форму. На превеликий жаль, одна голівка втрачена (№ 286), судячи з опису і світлини, всі частини булави виконані в одному стилі. Великого розміру срібна золочена куля була вкрита мереживною карбованою сіткою із завитків, ламаних ліній, в'язок плодів,

черепашок та напівкоштовним камінням – бірюзою. Срібне окуття дерев'яного руків'я (довжина – 52 см, діаметр угорі – 2,8 см, унизу – 3,7 см, інв. № И-4517) має подібне оздоблення, притаманне золотарським речам України середини XVIII ст.⁹

Наступна булава (№ 287, інв. № И-4515), за каталогом – “гетьманська похідна” (довжиною 45 см, вага 287 г), виглядає значно простішою. Її куляста пустотіла голівка – 10-гранна, увінчана наверхшам у вигляді виноградного грона. Руків'я – дерев'яне, угорі окуте срібною платівкою, вкритою низками золоченого дубового листа, такий самий орнамент на гранях голівки. Інша частина руків'я у XIX ст. була обтягнута зеленим оксамитом. Булава оздоблена традиційним українським рослинним орнаментом (дубове листя, грона винограду) XVII–XVIII ст.¹⁰

Нещодавно на замовлення нашого музею київською фірмою “Купола” виготовлений муляж булави, що свого часу була передана Національному музею історії України (№ 288)¹¹. Від попередніх клейнодів вона відрізняється формою голівки: призматична, розділена на 18 ромбічних сегментів, у центрі кожного – картуш з гніздом, заповненим блакитною емаллю, що імітує бірюзу, навколо рослинні мотиви. Руків'я – дерев'яне, обтягнуте зміїною шкірою, угорі та долі окуте двома срібними платівками, карбованими густим візерунком зі стебел, що закручені в спіралі і перехоплені кільцями. Посередині руків'я та на нижньому окутті закріплені фігурні накладки, гравіровані стилізованими подвійними ліліями, ймовірно, запозиченими з польського герба “Гоздава”¹². Загальний стиль оформлення клейнода надзвичайно близький до булави, що належала Мартину Калиновському, воєводі чернігівському (1635–1652), напільному гетьману (1646–1652)¹³. Подібна булава відтворена на портреті великого коронного гетьмана, каштеляна краківського Станіслава Яблонського (помер в 1702 р.), написаному наприкінці XIX ст.¹⁴ Аналогічної форми окуття бачимо на булаві гетьмана Правобережної України Павла Тетері (?), що зберігається з 1661 року в Польщі¹⁵. Декор булави виконаний у ранньобароковому стилі, характерному для витворів європейських майстрів першої половини XVII ст. Виходячи із зазначеного, можна припустити, що описувана нами пам'ятка – польського походження.

Клейноди, які надійшли до колекції В. Тарновського з родин нащадків козацької старшини, можна вважати автентичними (хоча і тут могли бути помилки), що значною мірою полегшує їх атрибуцію. Маємо дві такі речі – це перначі білоцерківського полковника (1709–1710) С. Палія та чернігівського полковника, наказного гетьмана (1705–1724) П. Полуботка, придбані збирачем у їхніх нащадків Танських і Милорадовичів. Форма, розмір і декор перначів типові для часів Гетьманщини. Обидва виготовлені з срібла і дерева, їхні литі голівки мають грушоподібну форму, а дерев'яні держакі вкриті металевим окуттям. Пернач Палія (№ 299, інв. № И-4528) має довжину 51 см, вагу 555 г, срібло 875 проби. Голівка (d – 7 см) складається з 9-ти пір'їн довжиною 7,5 см, шириною 2,3 см, прикрашених ажурним квітковим орнаментом. До ребер пір'їн припаяно пласку хвилясту платівку, оздоблену стилізованими стеблами з квіткою. Окуття руків'я з 4-ма валиками-опорами, карбоване суцільним чорним візерунком із зображенням трьох гвоздик на стеблі у квітках тюльпана на канфареному тлі, заповненому дрібними квіточками. Півсферичні наверхшам і наконечник пернача вкриті подібним узором. Такі орнаментальні мотиви з'являються в російській торевиці наприкінці XVII – на початку XVIII ст. і є запозиченням з іранського й турецького декору¹⁶. Вірогідно, пернач був “пожалован” С. Палію царським урядом у 1709 році після повернення із заслання та поновлення на полковництві. Як відомо, Антон Танський був останнім білоцерківським полковником (1710–1711), його дружина Марія – донька Семена Палія, саме їхніми спадкоємцями була збережена ця реліквія¹⁷.

Пернач Павла Полуботка виглядає значно простіше, ніж попередній (інв. № И-4529). Його довжина – 48 см, вага – 611,5 г, срібло – 900 проби. Срібна золочена голівка має шість пір'їн з гладким краєм. Пір'їни (висота – 9,7 см, ширина – 2,4 см) – прозорчасті з надто схематизованим узором. Руків'я вкрите трьома платівками: верхня і долішня – гладкі, середня – карбована низькорельєфним орнаментом у вигляді риб'ячої луски. Лускатий декор, що давав мож-

ливість надійно тримати клейнод у руці, мав широке застосування в XVII–XVIII ст. як у Росії, так за її межами, але він не може бути головним аргументом датування клейнода. Більш вагому інформацію надають твори образотворчого мистецтва, зокрема, портрети козацької верхівки. Цей тип пернача зображений на портретах охтирського полковника І. Перехреста (гравюра 1689 р.) роботи Тарасевича, бунчукового товариша М. Борковського (перша чверть XVIII ст.), стародубського полковника М. Миклашевського (1706 р.), на гравюрі І. Щирського на честь миргородського полковника Д. Апостола (1693 р.)¹⁸.

Аналіз пернача Полуботка, дослідження старшинських портретів та урахування джерела надходження пам'ятки дають підставу вважати, що пернач вписується у хронологічні рамки перебування П. Полуботка на полковницькому уряді (1705–1724).

В колекції музею репрезентовано ще один пернач (інв. № И-4525) з вирізаним написом на руків'ї: “ПерНачь Черниговскаго полковника Павла Полуботка 1707”. У каталозі Тарновського пернач з таким написом не зафіксований, проте, за № 298 подано опис та ілюстрацію пернача переяславського полковника (1768–1782) Григорія Іваненка, що абсолютно ідентичний зазначеному вище. З'ясувати цю прикру помилку допомогли документи, пов'язані з пограбуванням музею в 1919 році. Завідувач музею І.Г. Рашевський у списку викрадених цінностей серед іншого зазначив: “...пернач литой бронзовый, вызолоченный, 8 ажурных перьев, принадлежал полковнику Иваненко, а на ручке ошибочно вырезано “Полуботка” (!). У списку повернутих речей записав: “Пернач литой бронзовый, вызолоченный, в 8 перьев ажурных, надпись “Полуботка”¹⁹. Тож напис на перначі Іваненка з'явився по смерті Тарновського, тобто між 1899–1919 роками. Пернач виглядає ошатно, має гарні пропорції, виконаний здібним майстром. Орнаментальні особливості витвору притаманні другій половині XVIII ст. Його голівка – куляста, має вісім пір'їн з волютоподібними ребрами, оздобленими перлинником і крутими завитками, у мережчатому візерунку пір'їн переважають акантові мотиви. Руків'я – коротке гранчасте, перехоплене трьома профільованими поясками. Довжина пернача – 40,3 см, вага – 1008 г. Схожий клейнод зустрічаємо на узагальненому портреті “полковника малоросійського козацького полку” роботи Т. Калинського (XVIII ст.). Поєднання барокової рослинної орнаментики з рокайлевими волютоподібними елементами характерне для українських і російських витворів прикладного мистецтва 1750-х – 1770-х років, що не суперечить рокам перебування Іваненка на уряді переяславського полковника.

Зовсім по-іншому виглядає пернач прилуцького полковника (1773–1782) Олександра Якубовича (№ 291, інв. № И-4526). Він має довге руків'я (72 см), плавно розширене донизу, і невелику, як для такого держака, золочену грушовидну голівку (висота – 9 см, діаметр – 7 см) з вісьмома литими пір'їнами, ребра яких – гладкі волютоподібні. Наверх висотою 2 см – конічне, оздоблене хвилястими рельєфними лініями. Дерев'яне руків'я вкрите трьома срібними платівками: середня – гладка, з ледь помітним стилізованим листям, вмонтована у крайні окуття, які суцільно карбовані красивим лускатим орнаментом. Характер форми голівки (волютоподібні ребра) та декору наверх (хвилясті лінії) типові для стилю рококо, розквіт якого припадає на другу половину XVIII ст. Тож пернач міг бути виготовлений у роки перебування Якубовича на полковницькому уряді. В цілому форма і стиль оформлення клейнода типові для перначів, які мають українське або російське походження.

Своєрідним у колекції Тарновського є пернач із гірського кришталю, оздоблений золоченим сріблом (№ 300, інв. № И-4522), він має вагу 342,36 г, довжину 30,5 см, діаметр голівки 8 см. Голівка – грушоподібна, на її срібному стрижні закріплено шість обоймиць з чотирма (дві втрачено) вмонтованими кришталевими пір'їнами (висота – 6,5 см, ширина – 2,5 см). Руків'я складається з двох частин, з'єднаних посередині литою срібною катушкою, орнаментованою пагонами аканта, серед яких майже непомітно карбовано польський герб “Леліва”: у щиті складної форми – п'ятикутна зірка (допущена помилка – має бути шестикутна), супроводжу-

вана знизу півмісяцем ріжками догори. Щит увінчує дворянська корона з п'ятьма пір'їнами павича. Відомо, що цей герб належав кільком українським старшинським родинам, зокрема Тарновським, Джурам, Адамовичам тощо²⁰. Саме за часів Гетьманщини вищими колами козацтва від польської шляхти була запозичена традиція створювати родові герби і прикрашати ними предмети вжитку²¹. Напівсферичні срібні навершя і кінець руків'я пернача карбовані навкісними ложками. Бароковий орнамент (мотиви аканта та ложки) дозволяє датувати пернач першою половиною – третьою чвертю XVIII ст. Присутність герба засвідчує, що пернач виготовлений за індивідуальним замовленням. Можливо, власником його був гадацький полковник (1772–1777) Іван Данилович Тарновський. Серед інших старшинських родів, які мали цей герб, полковників не виявлено²².

Ця публікація є першою спробою атрибутувати клейноди з колекції В.В. Тарновського. Для більш ґрунтовного дослідження необхідно долучити архівні джерела, речові пам'ятки інших музеїв та публікації з цієї проблематики, які з'являються в Україні, Росії, Польщі та інших країнах.

¹ Каталог українских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. 57–58. Тут і далі цифра зі значками № означає посилання на каталог

² Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Нововиявлені документи з історії Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – Чернігів, 1996. – С. 6–11.

³ Там само. – С. 11–13.

⁴ Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: Історико-зброєзнавче дослідження. – К., 2007. – С. 161.

⁵ Благодір О. Українські клейноди //Хроніка-2000. – Вип. 1. – К., 1992. – С. 120.

⁶ Artystyczne zbiory Wilanowa. Katalog. – Warszawa, 1979. – S. 228, il. № 177; Большая иллюстрированная энциклопедия древностей. – Прага, 1980. – С. 92–96, 107, 109–111, 113.

⁷ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1918. – С. 408.

⁸ Національний музей історії України. Фотоальбом. – К., 2001. – С. 54; Походяща О. Портрети гетьманів війська Запорозького (у збірці Національного музею історії України) //Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини: Науковий збірник: Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 649–650.

⁹ Петренко М. Українське золотарство XVI–XVIII ст. – К., 1970. – С. 125–128.

¹⁰ Там само. – С. 83–86; Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № Ал-215, Ал-1513.

¹¹ Національний музей історії України. – Інв. № 3–1647.

¹² Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – СПб., 1914. – Табл. XXI.

¹³ Sokolowski A. Dzieje Polski Pustrowane. – T. V. – Warszawa, 1901. – S. 106; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К., 2006. – С. 402.

¹⁴ Sokolowski A. Dzieje Polski Ilustrowane. – S. 194.

¹⁵ Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К., 2004. – С. 541; Киевская старина. – 1901. – № 4. – Отд. 2. – С. 9.

¹⁶ Гольдберг Т., Мишуков Ф., Платонова Н., Постникова-Лосева М. Русское золотое и серебряное дело XV–XX веков. – М., 1967. – С. 23.

¹⁷ Модзалевський В.Л. Малоросійський Родословник. – Т. V. – Вип. 1. – К., 1996. – С. 2; Антон Танский, полковник киевский //Киевская старина. – 1894. – № 4. – С. 146, 150.

¹⁸ Український портрет XVI–XVIII століть. – К., 2004. – С. 303, 164, 146–147; Степовик Д. Іван Щирський. – К., 1988. – С. 89.

¹⁹ Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Вказ. праця. – С. 9, 12.

²⁰ Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – С. 1, 43, 180. – Табл. XVI, XXVII.

²¹ Петренко М.З. Українські родові герби та їх значення в атрибуції музейних пам'яток //Лаврський альманах. – Вип. 15. – К., 2006. – С. 82–88; Арендар Г. Герби та емблеми на ужиткових речах із зібрання Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського //Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 29–33.

²² Модзалевський В.Л. Малоросійський Родословник. – Т. V. – Вип. 1. – С. 31.

11. Булави і перначі з колекції Тарновського

12. Меморіальні ужиткові і декоративні тканини

Килимок для моління – “попона”, що належала М.А. Миклашевському.

ЛАЄВСЬКИЙ А.

Шаблі XVII–XVIII століть з колекції Василя Тарновського в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ) має одне із найбагатших зібрань предметів старовини, що репрезентують історію України XVII–XVIII ст. Цінною його складовою є колекція шабел і шабельних клинків XVII–XVIII ст., яка налічує понад 40 одиниць. До її перлин, безсумнівно, належать шаблі з колекції відомого мецената, громадського діяча, поціновувача і збирача “предметів, що характеризують стародавній побут Малоросії”, Василя Васильовича Тарновського-молодшого.

Свого часу В.В. Тарновський подарував власну колекцію Чернігівському земству, яке, виконуючи взяті на себе зобов'язання, відкрило у 1902 р. Музей українських старожитностей імені В.В. Тарновського. За “Каталогом українских древностей коллекции В.В. Тарновского” 1898 р. у ній нараховувалося 28 шабел і 1 шабельний клинок XVII–XVIII ст.¹ Каталог містить загальний опис шабел із зазначенням матеріалу, з якого вони виготовлені, і основних параметрів (довжина клинка, ширина клинка, довжина хрестовини); стосовно деяких шабел подана інформація про те, як вони потрапили до колекції.

На сьогоднішній день у музеї зберігається 24 шаблі і 1 шабельний клинок, які походять із зібрання В.В. Тарновського, що загалом складає більшість наявної колекції шабел XVII–XVIII ст. Відомо, що у 1953 р. шаблі № 126, 128, 140 (номери за каталогом В.В. Тарновського 1898 р., далі – КТ) були передані до новоствореного Переяслав-Хмельницького державного історичного музею, де вони зберігаються й нині. Доля шаблі за каталогом В.В. Тарновського під № 127 залишається невідомою.

Всі шаблі з колекції В.В. Тарновського, окрім № И-2905 (сучасний інвентарний номер ЧІМ; № 131 КТ), наприкінці 1980-х років були оглянуті фахівцями-зброезнавцями – О.М. Кулінським і Б.В. Мельником і включені до “Каталога коллекции холодного оружия” ЧІМ²: описані, визначені їхні типи, встановлені дати і ймовірне місце виготовлення. Досліджувалася колекція шабел і провідним сучасним українським шаблезнавцем Д.В. Тоїчкіним. Проте, у поле зору дослідника потрапили виключно найкоштовніші зразки³. Однак, з огляду на інтенсивний розвиток зброезнавчих досліджень, зокрема, вітчизняних, розробку нових класифікаційних схем холодного озброєння, запровадження до наукового обігу нових джерел з української військової історії і воєнного мистецтва актуальним стає питання новітньої атрибуції збірки холодної зброї ЧІМ. Крім того, за час, що минув після виходу останнього каталогу, колекція холодної зброї музею поповнилася новими зразками, з'явилася нова інформація про окремі шаблі, у тому числі і про джерела їх надходження. Відтак, пропоноване дослідження – це перший крок до укладання нового ґрунтового каталогу колекції холодної зброї ЧІМ.

Переходячи до безпосередньої характеристики музейного зібрання, маємо зазначити, що воно складається з доволі коштовних шабел XVII–XVIII ст., що й виокремлює його серед решти музейних збірок України. Значна частина шабел оправлена сріблом, позолочена (за КТ коштовними металами оправлені чи декоровані 20 з 25 предметів, що збереглися у ЧІМ)⁴. Руків'я виготовлені з різноманітних, у тому числі й коштовних, матеріалів: яшми (№ И-2914, И-2926), слонової (№ И-2897, И-2901, И-2902, И-2911) і моржевої (№ И-2906, И-2946) кістки, рогу (№ И-2895, И-2912, И-2918, И-2927). Піхви окремих шабел (лише 3 не мають піхов) обтягнуті червоним, зеленим оксамитом, акулячою шкірою, вкриті срібними пластинами. На 20 шабельних клинках маємо клейма, зображення, написи латиною, арабською, грецькою і

польською мовами, яскраві орнаменти. Загалом коштовність оправи переважної більшості шабел майже не залишає сумнівів, що їхні власники належали до козацької старшини.

Географія походження об'єктів нашого дослідження доволі широка: Персія, Грузія, Туреччина, Польща, окремі клинки, вочевидь, мають західноєвропейське походження.

Відкритим залишається питання щодо комплексного виготовлення окремих шабел на території сучасної України (м. Львів, можливо, м. Кам'янець-Подільський). Так, на думку укладачів “Каталога колекції холодного озброєння” ЧІМ, шабля № И-2893 – “української роботи”, а № И-2916 і № И-2926 – “роботи львівських майстрів”⁵.

У колекції представлено ряд особливо цікавих зразків. В.В. Тарновський був переконаний, що дві шаблі з його зібрання (№ И-2926 та № И-2895) свого часу належали гетьманові І.С. Мазепі. У КТ зазначено, що шабля № И-2926 – “...дар гетьмана Мазепи осавулу Савичу” і що куплена вона була у нащадка осавула⁶. На клинку іншої, так званої “шаблі Мазепи” (інв. № И-2895), вміщені напис і дата: “Іоанн Мазепа 1665”. За КТ – це шабля “до-гетьманського періоду Мазепи”, і на ній не що інше, як автограф славнозвісного гетьмана⁷.

Привертають увагу своєю коштовністю клинки шабел № И-2916 та № И-2926. На останній з правого боку клинка зображено дві палаючі свічки, короновану Богородицю з Дитиною і двох янголів, що підтримують корону. Богородиця лівою рукою обнімає Дитину, а правою тримає гілочку. Таке зображення Божої Матері називається “Нев’янучий цвіт”. Уздовж обуха нанесено напис грецькою мовою: “ΤΗΝ ΠΑΣΑΝ ΕΛΠΙΔΑ ΜΟΥ ΙΣ(Σ)Ε ΑΝΑΤΙΘΙΜΙ Μ(Η)(Τ)ΗΡ ΤΟΥ Θ(Ε)ΟΥ ΦΙΛΑΞΟΝ ΙΜΑΣ Π(Ο)ΤΙΝ ΣΚΕΠΙΝ ΣΟΥ” (“Всю надію свою на Тебе покладаю, Мати Божа, захисти мене під Покровою Своєю!”)⁸.

Схожий напис грецькою мовою, якому передують зображення хреста, знаходимо на бічній площині устя піхов шаблі № И-2893. На жаль, напис залишається повністю не розшифрованим: зрозуміло лише, що його останні символи – це дата: “1664”.

На шаблі № И-2916 у схожому стилі з правого боку клинка зображені дві палаючі свічки, хрест у колі, над яким – два тюльпани, уздовж обуха – напис латиною: “IUDICA DOMINE NOCENTES ME EXPUGNA IMPUGNANTES ME” (“Засуди, Господи, тих, хто шкодить мені, та здолай тих, хто проти мене”).

Принагідно зауважимо, що шаблі з подібними клинками належали московському царю Івану Олексійовичу⁹, російському імператору Павлу I¹⁰, великому князю Костянтину Миколайовичу¹¹; шаблю зі схожим клинком у роки російсько-турецької війни 1768–1774 років подарували мешканці Бухареста А.С. Милорадовичу¹².

Шість шабел із колекції В.В. Тарновського містять арабські написи на клинках (№ И-2893, И-2900, И-2902, И-2917, И-2946, И-2954), зокрема – цитати з Корану і різноманітні звернення до Аллаха.

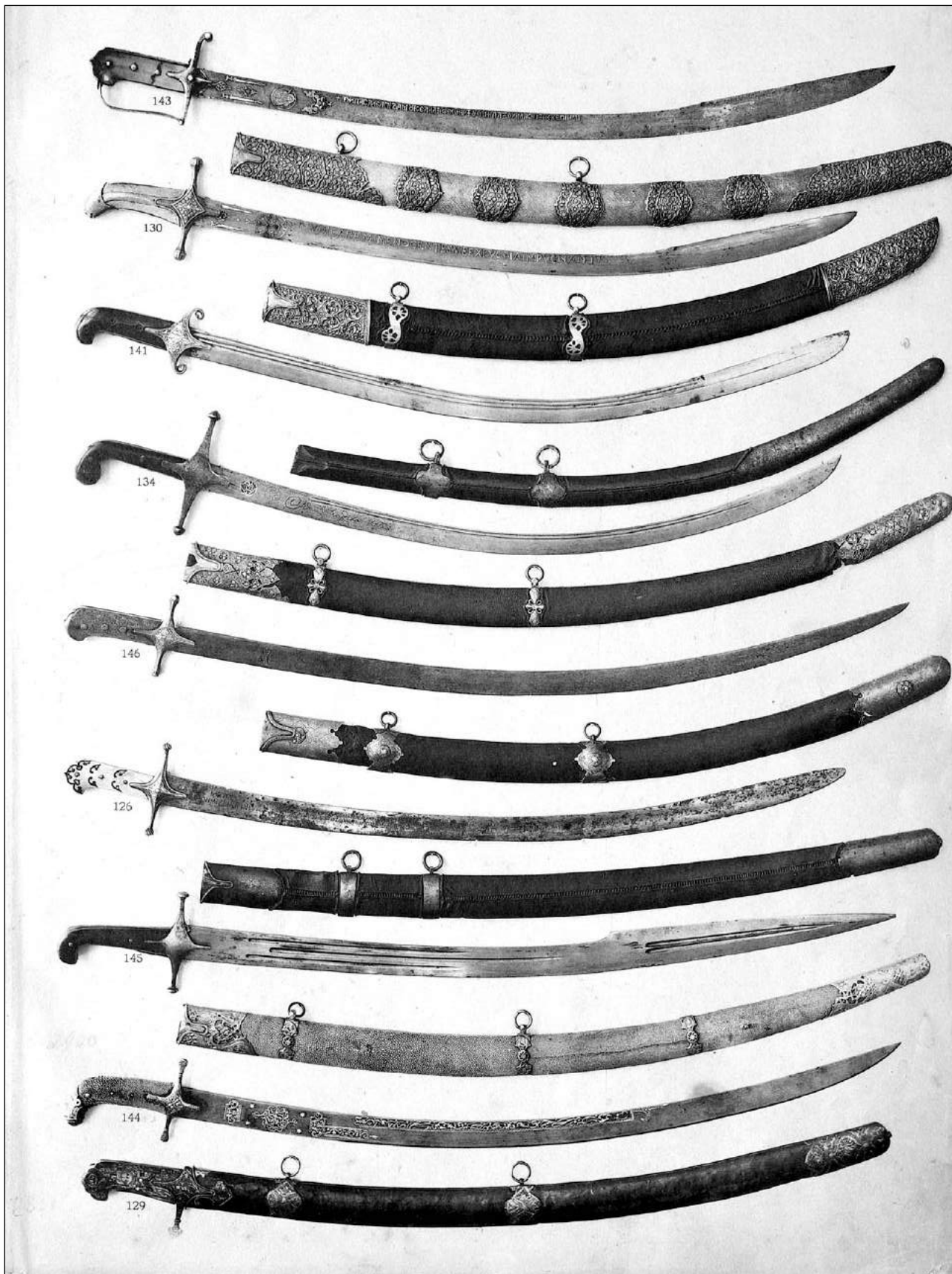
На багатьох клинках зустрічаються клейма майстрів, почасти і досі не розшифровані, як-от на “шаблі Мазепи”. З розшифрованих – найбільше представлено клеймо “гурда”. Це легендарне клеймо почали використовувати невідомі генуезькі виробники клинків XVI ст. У XVII ст. воно почало широко наслідуватися європейськими майстрами, насамперед, у Штирії. Висока якість таких клинків була добре відома, тому їх використовували для комплектації шабел як польські, так і турецькі зброярі. У зібранні шабел В.В. Тарновського нами виявлено три клинки з подібним клеймом (№ И-2910, И-2918, И-2923).

Серед цікавих варіантів декору шабел варто згадати зображення на повний зріст святого Пилипа на клинку шаблі № И-2899 і святого Якова на шаблі № И-2914. На руків'ї зі слонової кістки шаблі № И-2897 з лівого боку вирізано зображення Юрія Зміборця, який списом вбиває змія, а з правого – архангела Михаїла.

Нижче пропонуємо реєстр шабел з колекції В.В. Тарновського, наявних у зібранні ЧІМ. У графі “Назва” зазначено ймовірне походження шаблі, час її виготовлення і, за можливості,

– тип. Шаблі подаються у таблиці у тій послідовності, як вони зафіксовані в “Каталогі українських древностей коллекции В.В. Тарновского” 1898 р. Сучасні інвентарні номери і порядковий номер за КТ вказані у третій графі таблиці. Довжина шаблі вимірювалася нами по прямій від вістря клинка до верхів’я руків’я; довжина клинка – від вістря клинка до п’яти; ширина клинка – біля п’яти. Всі виміри подаються у міліметрах. У графі “Піхви” зазначена їхня наявність (+) або відсутність (-).

№	Назва	Інв. номер ЧІМ Номер за КТ	Довжина шаблі, мм.	Довжина клинка, мм.	Ширина клинка, мм.	Піхви
1	Шабля. Карабеля. Перша половина XVIII ст. Польща.	И-2897 № 129	920	795	32	+
2	Шабля. Ординка. XVII ст. Польща.	И-2916 № 130	920	790	33	+
3	Шабля. XVII–XVIII ст. Туреччина (?).	И-2905 № 131	940	810	31	+
4	Шабля. XVII–XVIII ст. Туреччина.	И-2923 № 132	910	780	34	+
5	Шабля. XVIII ст. (?) Польща.	И-2906 № 133	600	485	34	+
6	Шабля. Друга половина XVII – XVIII ст. Туреччина – Україна.	И-2895 № 134	910	760	32	+
7	Шабля. XVII–XVIII ст. Туреччина (?).	И-2946 № 135	950	815	34	+
8	Шабля. “Козацька” (гусарська карабеля). Друга половина XVII ст. Польща.	И-2910 № 136	1005	861	30	+
9	Шабля. XVII–XVIII ст. Туреччина.	И-2907 № 137	1003	890	28	+
10	Шабля. Шамшир. XVIII ст. Персія – Туреччина.	И-2902 № 138	975	840	30	+
11	Шабля. XVII–XVIII ст. Туреччина (?).	И-2917 № 139	1000	875	36	+
12	Шабля. XVII–XVIII ст. Польща.	И-2918 № 141	920	790	34	+
13	Шабля. Шамшир. XVIII ст. (?). Туреччина – Польща (?).	И-2913 № 142	885	745	33	+
14	Шабля. Карабеля. Клинок XVII ст. Ефес XVIII ст. Туреччина – Україна.	И-2926 № 143	960	840	32	-
15	Шабля. XVIII ст. Польща.	И-2900 № 144	1020	870	35	+
16	Шабля. XVIII ст. Туреччина.	И-2912 № 145	1000	870	40	+
17	Шабля. Карабеля. XVIII ст. Польща.	И-2914 № 146/1	980	855	34	+
18	Шабля. Карабеля. XVII ст. Туреччина.	И-2893 № 146/2	1000	880	31	+

“Каталог українських древностей колекції В.В. Тарновського”. Табл.

19	Шабля. Шамшир. XVIII ст. Туреччина.	И-2901 № 147	870	740	33	+
20	Шабля. Шамшир. XVII–XVIII ст. Туреччина–Польща.	И-2909 № 148	830	700	33	+
21	Шабля. Гусарська. XVIII ст. Польща.	И-2899 № 149	945	835	35	+
22	Шабля. XVIII ст. Польща.	И-2954 № 150	910	783	33	+
23	Шабля. XVIII ст. Туреччина.	И-2911 № 151	1004	900	33	+
24	Шабля. XVII–XVIII ст. Грузія.	И-2927 № 152	932	805	35	-
25	Клинок шабельний. XVII ст. Європа.	И-2920 № 839	-	840	35	+

Таким чином, колекція шабель XVII–XVIII ст. у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського, основу якої складають шаблі з зібрання В.В. Тарновського, є однією з найбільших серед музейних збірок України. Репрезентативність даного зібрання, зокрема, широка географія походження шабель, їхня різноманітність і коштовність робить його насправді унікальним.

¹ Каталог українських древностей колекції В.В. Тарновського. – К., 1898. – С. 42–47.

² Каталог колекції холодної зброї /Чернігівський історичний музей; сост. И. Кривоносова. – Чернігів, 1990. – 56 с.

³ Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. – К., 2007. – 368 с.

⁴ Каталог українських древностей колекції В.В. Тарновського. – С. 42–47.

⁵ Каталог колекції холодної зброї. – С. 11–13.

⁶ Каталог українських древностей колекції В.В. Тарновського. – С. 46.

⁷ Там же. – С. 44.

⁸ Тоїчкін Д. До питання про походження шабель XVII ст., прикрашених християнською символікою і епіграфікою // Спеціальні історичні дисципліни. – № 20 – К., 2012. – С. 214.

⁹ Аствацатурян Э. Турецкое оружие. – СПб., 2002. – С. 97.

¹⁰ Прохоров В. О древних саблях с греческими, славянскими и другими надписями // Труды II Археологического съезда. – Вып. 2. – СПб., 1881. – С. 198.

¹¹ Там же. – С. 200.

¹² Царскосельский музей с собранием оружия принадлежащего государю императору. – СПб., 1860. – С. 157.

БЛАКИТНИЙ М.

Гармати з колекції Василя Тарновського в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського

Колекція В. Тарновського так званого козацького періоду містила чимало зразків холодної та вогнепальної зброї. Остання була представлена в тому числі й гарматами.

Згідно з каталогом 1898 р. у зібранні В. Тарновського було 32 гармати і 4 фортечні рушниці¹. На фото подано зображення 6 цілих гармат, одного гарматного фрагмента і однієї фортечної рушниці. Тобто, інші 26 гармат, як і фортечні рушниці можна атрибутувати тільки за описом. Каталог містить детальні характеристики 20 гармат – це такі параметри, як: довжина, калібр, вага, написи, окремі деталі.

На початку 1920-х років Музей В. Тарновського увійшов до складу Чернігівського державного музею. Вочевидь, що гармати, як інша частина зброї Державного музею, не були евакуйовані у серпні 1941 р., а залишалися у спеціальних сховищах. Зокрема це підтверджують матеріали розкопок С. Баран-Бутовича, проведені влітку–восени 1942 р. на згарищі зруйнованого музею, під час яких було віднайдено 30 гармат XVII ст.²

Через втрату довоєнної картотеки, на жаль, важко визначити, які саме гармати сучасного музейного зібрання перебували в колекції В. Тарновського. Це можливо зробити лише за фотографіями або описами каталогу 1898 р.

Наразі маємо дві гармати, зроблені відомим глухівським майстром К. Балашевичем. Зокрема, в експозиції представлена глухівська бронзова гармата 1717 р. (№ И-2767), яка була виготовлена на замовлення гадяцького полковника М. Милорадовича, за каталогом Тарновського – № 153. На казенній частині гармати вміщені напис кирилицею: “Року 1717” та родовий герб полковника, оточений літерами: “Е.Ц.П.В.В.З.П.Г.М.М.К.М.” (Его царского пресветлого величества Войска Запорожского полковник гадячский Михаил Милорадович, кавалер македонский). По борту торелі напис: “Карп Балашевич маистер”. На правому боці дульної частини – зображення грифона (дракона), який передніми лапами штовхає кулягу (ядро). Вага гармати – 16 пудів (256 кг), довжина – 127 см, калібр – 88 мм. Вінград втрачений. Була придбана В. Тарновським у Полтавській губернії.

Інша бронзова гармата (№ И-2766) відлита К. Балашевичем у 1713 р. для гадяцького полковника І. Чарниша, за каталогом Тарновського – № 155. Назва гармати – “Соловей”. Вінград був зроблений у вигляді голови дракона (очевидно, втрачений під час Другої світової війни, оскільки у 1930 р. він ще був цілий³). На казенній частині гармати – напис кирилицею: “Року 1713” та герб І. Чарниша, оточений літерами: “Е.Ц.П.В.В.З.П.Г.И.Ч.” (Его царского пресветлого величества Войска Запорожского полковник гадячский Иван Чарниш). По боках герба міститься напис кирилицею: “дал: цару: серце главу: меч кровию пише: славу:”, “держит: готов: меч: без главы: кривавой брани знак ест прави”, “воспой: песнь: победы: красно: хвали: царя: велегласно: соловей”. Під останнім написом зображено пташку – солов’я. Вага гармати – понад 3 пуди, або 50 кг, довжина – 95 см, калібр – 48 мм. Була придбана В. Тарновським у Полтавській губернії.

Окрім зазначених, у Чернігівському історичному музеї зберігаються наступні гармати з колекції українських старожитностей В. Тарновського:

– польська бронзова гармата 1631 р. (№ И-2731), за каталогом Тарновського – № 154. Її вага – 13 пудів (понад 200 кг), довжина – 131,5 см, калібр – 78 мм. Вінград, дельфіни і цапфи

“Каталог українських древностей В.В. Тарновського”. Табл.

прикрашені зображенням левів; на казенній частині польсько-литовський герб “Правдиц”, оточений літерами: “A.G.Z.G.N.B.”; на дульній частині в овальній рамці стоїть дата: “1631”, між дельфінами – римська цифра XIV. Була придбана В. Тарновським у Полтавській губернії;

– дві бронзові гармати човнового типу XVII–XVIII ст. (№ И-2733, И-2743), за каталогом Тарновського – № 159–160. Вага кожної понад півтора пуда, довжина – 66 см, калібр – 33 мм. На казенній частині кожної – герб: серце, протяте упоперек шаблею і згори трьома стрілами; оточений літерами: “ЯДГ”. Запалювальний отвір – пановка – у вигляді чашечки;

– човнова гармата з чавуну (№ И-2760), за каталогом В. Тарновського – № 174; вага – понад 32 кг, довжина – 79,1 см, калібр – 35 мм;

– човнова гармата з чавуну (№ И-2761), за каталогом В. Тарновського – № 180; вага – понад 16 кг, довжина – 66 см, калібр – 30 мм. Вінград відбитий;

– човнова гармата (№ И-2748), за каталогом В. Тарновського – № 172; вага – понад 80 кг, довжина – 85 см, калібр – 41 мм. З округлим вінградом;

– човнова гармата (№ И-2759), за каталогом В. Тарновського – № 173; вага – понад 80 кг, довжина – 85 см, калібр – 43 мм. З округлим вінградом, містить напис: “1724 OLONEI”.

Не була включена до каталогу 1898 р. салютівка гадяцького полковника І. Чарниша, на якій бачимо зображення герба з літерами навколо: “И. Ч. П. В. Е. Ц. В. З. Г.”. Виготовлена зі сплаву бронзи і чавуну, висотою – 175 мм, калібр – 100 мм (№ И-5869). До Великої Вітчизняної війни вона зберігалася у Чернігівському державному музеї, згодом, була вкрадена і в 1959 р. придбана у мешканця м. Чернігова. Визначити її приналежність до колекції Тарновського вдалося за допомогою каталогу, укладеного родиною Грінченків, де серед фотографій речей з колекції згадана: “Мортирка Ивана Чарныша”⁴.

Найбільша в колекції – чавунна 700-кілограмова гармата без зайвих прикрас (№ И-2764), за каталогом Тарновського – № 168, довжиною – 237 см, калібр – 62 мм.

Таким чином, на сьогодні з 57 гармат, що зберігаються в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського, 11 – походять з колекції В.В. Тарновського. Але це не остаточний результат, оскільки у процесі дослідження можуть з’явитися нові дані, які допоможуть визначити й інші гармати, що раніше перебували у колекції відомого українського мецената.

---

¹ Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. 48–53.

² Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20-90-ті роки //Родовід. – 1996. – Вип. 14. – С. 53.

³ Баран-Бутович С. Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони). – Чернігів, 1930. – С. 11–12.

⁴ Каталог музея украинских древностей В.В. Тарновского. Т. II /Сост. Б.Д. Гринченко. – Чернигов, 1900. – С. 128. – № 1265–1266.

ЗАЙЧЕНКО В.

Меморіальні ужиткові і декоративні тканини у зібранні В.В. Тарновського

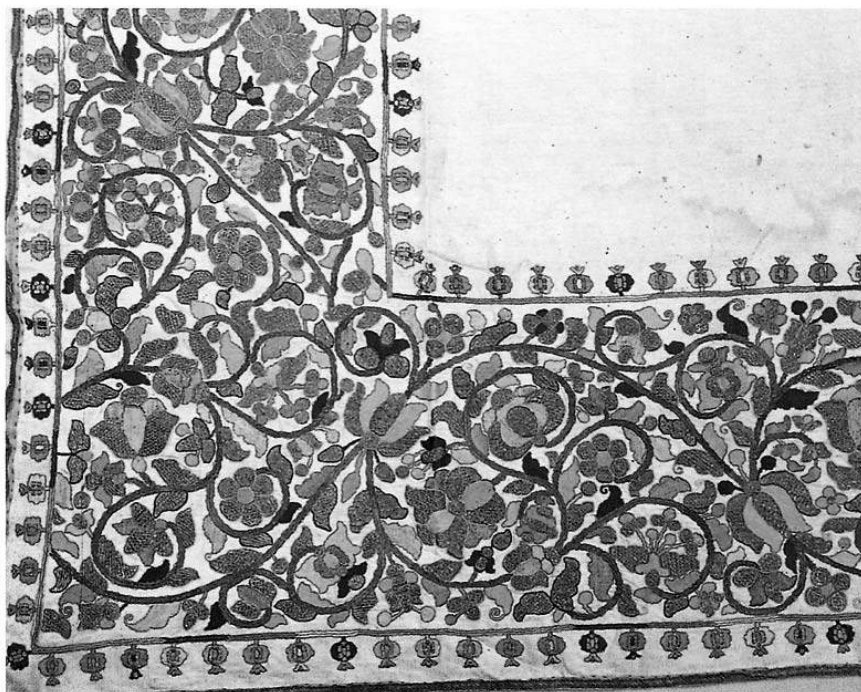
Зібрання українських старожитностей В.В. Тарновського вирізняється значною кількістю меморіальних речей. Представлені вони й у збірках інтер'єрних тканин та одягу.

Серед декоративних тканин зібрання В.В. Тарновського найбільшу групу складають зразки вишивки XVII–XVIII ст. у вигляді фрагментів окрайок простирадл та скатерок, хоч є і цілісні речі. За каталогом колекції їх налічується 109 одиниць¹. 106 з них вдалося віднайти у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Зацікавлені можуть знайти широку інформацію про цю групу пам'яток у каталозі “Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть”².

Одна з пам'яток має дані про джерело надходження. В каталозі старожитностей В.В. Тарновського вона записана так: “Простыня. Принадлежала жене прилуцкого полковника Григория Галагана. Находилась в усадьбе имени Галагана в Сокиринцах Прилуцкого уезда Полтавской губернии и получена в дар от С.А. Галаган”³. Постає три питання: з якого роду походила дружина Григорія Гнатовича Галагана, хто така С.А. Галаган, який шлях пам'ятка пройшла від власниці до колекції Тарновського. Відповіді вдалося знайти в “Малороссийском родословнике” В. Модзалевського.

Дружиною Григорія Гнатовича була Олена (Уляна) Михайлівна Дуніна-Борковська. Її батько, Михайло Васильович Дунін-Борковський, син найбагатшої і найвпливовішої людини в Чернігівському полку наприкінці XVII ст. Василя Касперовича Дуніна-Борковського, помер 1719 або 1721 року. Мати, донька гетьмана Параска Данилівна Апостол, у 1725 році вдруге вийшла заміж за бунчукового товариша Михайла Васильовича Скоропадського, небожа гетьмана. Через шість років померла і мати, залишивши дівчину круглою сиротою у чужій сім'ї вітчима.

У 1738 році її віддали заміж за 22-річного Григорія Галагана⁴. Посаг заможних наречених у ті часи складався з багатьох речей, але чи не найбільша увага приділялася постелі. Простирадла (тоді звалися простирами) та наволоки прикрашалися розкішними орнаментами, виконаними золотними, срібними, шовковими, бавовняними нитками. Простира О. Дуніної-Борковської – найвишуканіший зразок такого шиття. Цінним є й те, що вона повністю зберегла форму, а її розмір 155 x 340 см дає уявлення і про розмір тогочасного

Простирадло родини Галаганів (Дуніних-Борковських).

ліжка (ложка). Багатий посаг не приніс щастя жінці. Г. Галаган у замітці під назвою “Жизнь моя” написав: “В двадцать два года оженился не кстати и не по своей воле и терпел неудобство через десять лет”⁵. Саме стільки він терпів свою дружину, ймовірно, теж віддану за нього не з власної волі. У 1747 році Олена (Уляна) Галаган померла⁶. Було їй тоді трохи більше тридцяти років.

Можна припустити, що посаг, або частина його, передавався у родині по чоловічій лінії і простирadlo потрапило до сина – Івана Григоровича, також прилуцького полковника, та його дружини Катерини Юхимівни Дараган. Потім перейшло до онука Григорія Івановича та його дружини Ірини Антонівни Милорадович. І вже правнук Г.Г. Галагана та О.М. Дуніної-Борковської Петро Григорович Галаган (1792–1855) та його дружина (з 1824 р.), донька таємного радника Софія Олександрівна Казадаєва, були останніми власниками цієї сімейної реліквії. Мешкали вони в Дігтярях, де побудували чудовий палац. Родина не мала нащадків. Петро Григорович помер у 1855 році, Софія Олександрівна залишилася сама і, мабуть, невдовзі передала простирadlo в надійні руки – В.В. Тарновському. В каталозі колекції В.В. Тарновського вказано, що це трапилося в Сокиринцях. Можливо, немолода самотня жінка останні роки жила з родиною чоловікового брата Павла Григоровича. Вже у 1864 році вона померла⁷, похована в Дігтярях, куди на її похорони їздив В.В. Тарновський (висловлюємо вдячність С.О. Половніковій за надану інформацію). Таким чином цей чудовий твір зберігався родиною Галаганів більше ста років. Але, мабуть, треба замінити поширену назву “простирadlo Галаганів” на назву “простирadlo Дуніних-Борковських”. Адже створений цей шедевр вишивального мистецтва

саме родиною останніх для Олени (Уляни) Михайлівни Дуніної-Борковської.

Її матір’ю, як вже згадувалося, була донька гетьмана Данила Павловича Апостола – Параска. У збірці В.В. Тарновського з-поміж 23 предметів вбрання (п’ять кунтушів, дві пари черевиків жіночих, два фрагменти плахт, три жіночих головних убори – “кораблики”, одинадцять чоловічих поясів) є два раритети, що належали особисто їй. Щодо них маємо такі каталожні відомості: “Кунтуш (женский) из зел. шелк. материи заткан сереб. разводами” та “Пара черевиков, остроконечные, на высоких каблуках из белой кожи дочери

гетьмана Апостола, жены ген. есаула Мих. Вас. Скоропадского, кунтуш и черевики приобретены от Корбе, матери которого Скоропадской вещи эти достались по наследству”⁸.

Наразі знаємо лише один приклад, коли Корбе взяли за дружину Скоропадську: за гвардії прапорщиком Михайлом Івановичем Корбе була Софія Яківна Скоропадська (бл. 1769–1804), донька Якова Михайловича Скоропадського (?–1785) та Єфросинії Йосипівни Закревської. Її дід Ми-

*Кунтуш і черевички
П.Д. Апостол.*

хайло Васильович був одружений тричі і, як вже згадувалося, другою дружиною була Параска Апостол, удова М.В. Дуніна-Борковського⁹. Припускаємо, бо точних даних не знайдено, що Яків був саме її сином. І його доньці Софії, онуці Параски Данилівни, дісталися кунтуш і черевики.

Чоловік Софії Яківни М.І. Корбе наприкінці XVIII ст. володів селом Вейсбахівка Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині – Білорічиця Прилуцького району Чернігівської області), побудував там церкву, яку в 1862 році поновив його син генерал-майор Іван Михайлович Корбе (1800–1868), поміщик Вейсбахівки¹⁰. Можливо, в цей час Василь Васильович зустрічався з ним і придбав безцінні реліквії. Кунтуш, пошитий з коштовної парчі, несе на собі відгомін крою кінця XVII ст. Не зносили його наступні покоління тому, що змінилася мода. Так само й черевики, пошиті з шовку, ймовірно, взувалися лише під час урочистих подій; та й розмір їхній, досить великий, міг не підійти наступникам. Завдячуючи збігу різних обставин, насамперед – повазі до пам'яті предків, збереглися ці унікальні самі по собі та ще й пов'язані з гетьманською родиною пам'ятки.

З колекції В.В. Тарновського походять три шапочки-“кораблики”, жіночі головні убори, про один з яких подана така інформація: “Кораблик парчевый. Получен в дар от М.А. Максимовича, как принадлежащий его бабке”¹¹. Немає сумніву, що дарувальником був Михайло Олександрович

“Кораблик” з родини Максимовичів.

Максимович (1804–1873), відомий письменник, фольклорист, ботанік, перший ректор університету св. Володимира в Києві. Можливо, він подарував кораблик юному Василю Тарновського в 1850-ті роки. Бабуся М.О. Максимовича має бути дружина Івана Івановича (1756–1826), секунд-майора. Їх у нього було дві: Олена Василівна Романова, донька сотника, з якою він одружився у 1786 році, та Єлизавета Павлівна Киктева. Вже через це не можна встановити приналежність “кораблика” конкретній жінці. Крім того, на той час, коли О.В. Романова виходила заміж, “кораблики” вже були архаїзмом. Ймовіріше, річ належала прабабусі Михайла Олександровича Мотроні Федорівні Базилевич, доньці бубнівського сотника, або Марфі Василівні Лазаревич, доньці сотника леплявського.¹² З огляду ще й на бабусь і прабабусь по материнській лінії вирахувати власницю “кораблика” неможливо, тож можемо говорити тільки про дарувальника та про те, що шапочка належала комусь з жінок родини Максимовичів.

А рід Максимовичів має відомих, навіть видатних представників. Життя багатьох з них було пов'язане з Чернігівщиною. Родовід починається від Максима Васильківського, мешканця м. Ніжина (1650-ті), орендаря і “обивателя” Печерського. Він мав синів Іоанна, Дмитра, Григорія, Василя та Антона. Предком Михайла Олександровича був Василь Максимович, полковник

*Невідомий художник XIX ст.
Портрет Н.Д. Розумовської.*

компанійський і переяславський наказний, який у 1698 році “на урочище Кодыме попался у руки бусурманам и на Кодыме усечением главы живот свой окончил”. У його сина Леонтія народився син Іван, який залишив по собі сина Івана Івановича. Останній і був дідом Михайла Олександровича. Батьками ж вченого були Олександр Іванович Максимович (1782–1852) та Гликерія Прохорівна Тимковська (1788–1829). Ця гілка роду Максимовичів мала маєтності у Переяславському повіті Київщини.¹³

Брат Василя Максимовича Іоанн став видатним церковним діячем: архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський, митрополит Тобольський і всього Сибіру, канонізований в 1916 р. Дмитро Максимович, ніжинський полковник (1682–1692) і полковий суддя, генеральний бунчужний (1703–1708) як один з найближчих соратників гетьмана Івана Мазепи засланий у 1710 році в Архангельськ, де й помер. Дружина Івана Антоновича Фотинія з 1712 по 1754 рік ігуменствувала в Чернігівському П’ятницькому дівочому монастирі, підтримувала тісний контакт з сім’єю свекра, бунчукового товариша Антона Максимовича, мешканця села Смолигівка.¹⁴

Ще одна меморіальна пам’ятка з групи тканин – килимок, який слугував попоною на коня: “Попона полковника стародубского Михайла Миклашевского, красная, вышитая серебром и мелким жемчугом. Попона эта не что иное, как турецкий молельный коврик, добытый, вероятно, во время сражения и употреблявшийся как попона. Приобретен у потомков полк. Миклашевского”¹⁵. Сумнівів, що це килимок для моління, немає (*кольор. вкл. 12*). Є сумніви, що він належав Михайлові Миклашевському, який загинув 1706 року. На нашу думку, килимок створений пізніше і, можливо, належав синові М.А. Миклашевського Андрію Михайловичу. Він почав службу 1707 року, у 1716 році – знатний військовий товариш, у 1719 – кандидат у стародубські полковники, кандидат у генеральні хорунжі, стародубський наказний полковник; брав участь у Полтавській битві, в Гілянському поході, у взятті Хотина (1739 р.), звідки й міг привезти цей трофей. Помер Андрій Михайлович близько 1750 року, залишивши чотирьох синів та шістьох дочок¹⁶. Зрозуміло, що нащадків, у яких придбав попону Василь Васильович Тарновський, вирахувати нереально.

Меморіальні речі знаних в часи Гетьманщини родів можуть бути окрасою експозиції музею, оскільки всі вони гарно декоровані. Але трьохсотлітнє перебування в не найкращих умовах позначилося на їхньому стані. Раритети потребують реставрації.

¹ Каталог українских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. 70.

² Зайченко В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть. Каталог колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – К., 2001.

³ Каталог українских древностей... – С. 70. – № 612.

⁴ Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 1. – К., 1908. – С. 8, 223, 488; Т. 4. – К., 1914. – С. 665, 666.

⁵ Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. – К., 1968. – С. 232.

⁶ Модзалевский В. Указ. соч. – Т. 1. – С. 488.

⁷ Там же. – С. 224.

⁸ Каталог українских древностей... – С. 67. – № 519, 520.

⁹ Модзалевский В. Указ. соч. – Т. 4. – С. 665, 666, 670.

¹⁰ Шкоропад Д., Савон О. Прилуччина. Енциклопедичний довідник. – Ніжин, 2007. – С. 58.

¹¹ Каталог українских древностей... – С. 67. – № 516.

¹² Модзалевский В. Указ. соч. – Т. 3 – С. 298, 301–302, 306, 309, 312–313, 316.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же. – С. 298

¹⁵ Каталог українских древностей... – С. 55. – № 248.

¹⁶ Модзалевский В. Указ. соч. – Т. 3. – С. 475, 479.

МУДРИЦЬКА В.

Колекція В.В. Тарновського на XI Археологічному з'їзді (за матеріалами київської преси)

XI Археологічний з'їзд відбувався у Києві з 1 по 20 серпня 1899 р. Московський та Київський попередні комітети по його влаштуванню провели велику підготовчу роботу, одним із напрямків якої було створення виставки. Київське відділення зібрало дані про сорок приватних колекцій, “насчитываемых в пределах Юго-Западного края, Полтавской и Харьковской губ.”¹ Попри активне листування, лише декілька колекціонерів зголосилися взяти участь у виставці. Не вдалося зібрати і достатню кількість церковних артефактів та старожитностей Волині.

Крім того, не вдалося побудувати виставку в одному приміщенні, вона розташовувалася у декількох місцях, а церковні старожитності взагалі експонувалися на окремій виставці, створеній Духовною академією.

Значна частина виставки з'їзду розмістилася в університеті св. Володимира, де власне відбувалися засідання. Вона складалася з розділів: кам'яного та бронзового віку, скіфських старожитностей, “древностей времен переселения народов; славянских древностей; незначительного отдела классического искусства, ... исторических древностей; отдела церковных древностей; картографического отдела, рукописей и старопечатных книг”². Це були колекції університету, професора В.Б. Антоновича, К.М. Мельник та “мелких собраний киевских любителей: проф. Лашкарева, Червинского, Тиховского и Кнауэра, из собрания Пулавского с Подолии и коллекции Житинского и Радзиминского с Волини”³. До каталогу виставки не увійшли лише речі, здобуті під час останніх розкопок К.М. Мельник та М.Ф. Біляшівського, які були продемонстровані під час виступів.

Другий розділ виставки був відкритий 5 серпня 1899 р. у ще недобудованому приміщенні Миського музею. Уже під час свого фактичного відкриття Київський музей старожитностей та мистецтв вразив відвідувачів експозицією українських портретів⁴. Були представлені “коллекции древностей и портретов, принадлежащих Обществу древностей и искусств, коллекция древностей Южного и Ю-Западного края, присланная из Императорской археологической комиссии, собрания Чернева и Кундыревича, ценные раскопки Мазараки, в высшей степени интересные раскопки Хвойко и наконец, собрания древностей и бытовых предметов Ник. Яковл. и Василия Вас. Тарновских”⁵.

Василь Васильович Тарновський-молодший був членом Київського відділу попереднього комітету XI Археологічного з'їзду і задалегідь запропонував оглянути своє зібрання під час роботи з'їзду. Каталог його колекції на той час вже був надрукований⁶. На жаль, В.В. Тарновський не дожив до відкриття з'їзду – він помер 13 червня 1899 р. За його заповітом колекцію мали передати Чернігівському губернському земству для влаштування музею. Виконувач духівниці голова Чернігівської губернської земської управи Ф.М. Уманець одержав збірку від нащадків мецената, її перевірку здійснив уповноважений Чернігівського земства Б.Д. Грінченко⁷. “Колекция малорусских древностей покойного В.В. Тарновского, завещанная, как известно, городу Чернигову, которую представители этого города попросили принять и поместить временно в киевском городском музее, пока для нее будет подготовлено соответствующее помещение в самом Чернигове. На днях эта коллекция доставлена принявшим на себя ее Н.Ф. Биляшевским в помещение Общества древностей и искусства”⁸.

Під колекцію Василя Васильовича було відведено два з п'яти залів виставки. Вона отри-

мала схвальні відгуки у місцевій пресі, зокрема у газеті “Жизнь и искусство” писали: “выставка собственно занимает пять зал на втором этаже музея. Первая от входа и смежная с ней комната заняты коллекцией В.В. Тарновского, распределенной с большим вкусом и знанием дела. В одной из них помещены разнообразнейшие предметы художеств, вооружения, домашнего и военного быта малороссов. Одна стена уставлена бюстами Шевченко, его рисунками и другими памятниками деятельности поэта. В этой же комнате обращает на себя внимание прекраснейшей работы бронзовый бюст Мазепы, у подножия которого расположены казацкие пушки, ядра и холодное оружие, необыкновенно эффектно размещенные. Здесь же находятся шкафики с документами, касающимися истории Малороссии. Следующая зала представляет картинную галерею: портреты знаменитых гетманов и других деятелей Малороссии окружают ее в два ряда, причем эффект верхнего освещения, смягчая грубость красок и контуров, способствует общему приятному впечатлению, производимому их видом”⁹.

Газета “Киевлянин” додала інші подробиці: дев'ять вітрин було зайнято “предметами разных эпох, найденными при раскопках Н.Ф. Беляшевским “Княжей горы”; портре-

4. 2 паровод. съ 6 ч. веч. Вхоть по рекомендаціи. Мужчины платять 50 коп., дамы—20 коп. 1—9533—1

Выставки

Археологическая и собранія В. В. Тарновскаго „Украинскія Древности“. Открыты ежедневно отъ 10 до 4 часовъ дня. Въ зданіи музея по Александровской улицѣ, противъ Царскаго сада. 5—459—3

Продается выгодно табачный магазинъ; свѣдѣнія въ банкирской кон- М 11

ти малоросійських гетьманів і полковників, в основному “позднейшие копии с разбросанных по разным уголкам Малороссии подлинников”, розвішані на стінах у два яруси; виставлені також портрети князя Костянтина Острозького, М.І. Костомарова, бюст М.В. Гоголя, модель пам’ятника Б. Хмельницькому і т. ін.¹⁰

“Киевское слово” окрему статтю присвятило шевченківському розділу колекції В.В. Тарновського:

“Отдел этот, заключающий в себе более 250 предметов, так или иначе относящихся к талантливейшему малорусскому поэту Т.Г. Шевченко, лишь частью вошел в состав выставки украинских древностей В.В. Тарновского, устроенной в киевском музее древностей и искусств. Многие же предметы Шевченковского отдела не попали на эту выставку как вследствие недостатка места, так и ввиду того, что отдел этот имеет слишком специальный характер и представляет поэтому лишь незначительный интерес в археологическом отношении. Упомянутый отдел распадается на следующие 18 групп:

- 1) Литературные произведения Шевченко и относящиеся к нему сочинения на малоросійском и других языках, напечатанные в отдельных изданиях, журналах и газетах.
- 2) Письма Шевченко (автографы). Всех писем собрано 12, из числа которых – 4 адресованы В.В. Тарновскому; 2 – Г.С. Тарновскому, 1 – его куме Н.В. Тарновской, 1 – Я. В. Тарновскому, 1 – В.М. Лазаревскому, 1 – Г.Н. Честаховскому и 2 письма его родным братьям Никите и Варфоломею Григорьевичам.

3) Сочинения Шевченко в автографах. Сюда вошли 19 собственноручно Т.Г. написанных больших и мелких его стихотворений, 4 автографа, заключающие в себе отрывки некоторых его стихотворений, и дневник Шевченко с 12 июня 1857 до 13 июля 1858 года, писанный собственной рукой Шевченка с включением нескольких записей посторонних лиц. В записях Шевченка находятся его стихотворения Доля, Муза, Слава и Сон.

4) Рисунки Шевченка карандашом и акварелью. Среди них имеется портрет поэта, рисованный им самим (карандашом) в 1845 году в с. Потоках Киевской губ. и подаренный им куме своей Н.В. Тарновской и два вида Киева, набросанных также карандашом.

5) Гравюры (офорт Шевченко). Большинство их помещено в издании Шевченка “Живописная Украина” вышедшем в Петербурге в 1844 г. 8 офортов из этой группы представляют портреты самого художника, относящиеся к 1860-му году.

6) Медные доски, гравированные Шевченком для его офортов. Таких досок имеется в коллекции всего две.

7) Бумаги Шевченко, в том числе билет, выданный Шевченку из Академии художеств на поездку в Малороссию для художественных занятий от 23 марта 1845 г. и три плана хаты, которую поэт хотел выстроить себе в 1861 году близ Канева, на Чернечей горе на месте теперешней его могилы.

8) Книги Шевченка.

9) Разные вещи, принадлежащие Шевченко. Предметы, составляющие эту группу, состоят главным образом из различных принадлежностей для письма, живописи, рисования и гравирования, которые приобретены на распродаже вещей поэта после его смерти.

10) Бюсты, барельефы, маски и клише портретов Шевченка. К этой группе принадлежит маска Шевченка (оригинал), бюст поэта в натуральную величину, гипсовый, без одежды, работы С. Каменского 1862 г., бюст в натуральную величину, мраморный в шубе, но без шапки, работы известного скульптора П. Забелы 1869 г., далее бюст средней величины в шубе и шапке, гипсовый, работы И. Саковича 1869 г. и бюст в натуральную величину бронзовый (последние бюсты помещены на выставке).

11) Портреты Шевченка, выписанные масляными красками. Портреты эти следующие: портрет поясной в шубе и шапке, представляющий копию с портрета Крамского, находящегося в Третьяковской галерее в Москве, портрет в сюртуке – копия с портрета Репина, сделанного им в дар для шевченковской хаты, построенной близ Канева, и портрет в арестантском платье и картузе, являющийся копией 1856 года с портрета, писанного самим Ш. Первые два портрета находятся на выставке.

12) Портреты Шевченка, гравированные, рисованные, литографированные и фотографические. Эта коллекция довольно богата и состоит из 45 номеров. Из них отметим поясной литографированный портрет Ш. работы известного скульптора Микешина 1859 г., гравированный поясной портрет поэта в шубе и шапке с офорта Крамского 1871 г. и литографию “Шевченко в гробу” Верещагина.

13) Вещи, имеющие отношение к Шевченко.

14) Бумаги, имеющие отношение к Шевченко. В числе последних имеется, между прочим, следующий в высокой степени интересный документ: прошение М.М. Лазаревского министру о перевозке тела Шевченко из Петербурга в Киев от 27 февраля 1861 г.

15) Картины, писанные красками, с сюжетами, относящимся к Шевченко, а также взятыми из его сочинений.

16) Рисунки, литографии, гравюры и фотографии с картин, портретов и рисунков Шевченко.

17) Рисунки, гравюры, литографии и фотографии с сюжетами, взятыми из сочинений Шевченко, и наконец 18-ая группа включает в себе те же произведения художеств с сюжетами, относящимися к Шевченко.

Вот в самих кратких и общих чертах содержание Ш. отдела коллекции В.В. Тарновского, но уже из этого беглого очерка достаточно видно, сколько ценных предметов для характеристики жизни и деятельности гениального творца “Кобзаря” собрано тут, и нельзя не пожелать, чтобы черниговское земство, владеющее теперь этими сокровищами, отвело шевченковскому отделу вполне подходящее помещение, выделив его, быть может, в особый музей имени Шевченко”¹¹.

На заключеному засіданні XI Археологічного з'їзду серед найбільш вдалих колекцій, що демонструвалися на виставці, було відмічено “роскошное собрание украинских древностей покойного В.В. Тарновского”¹².

Зібрання перебувало в Києві до осені 1901 р., коли його основна частина була перевезена до Чернігова¹³. Але і пізніше довозилися окремі предмети¹⁴.

У некролозі В.В. Тарновського писалося, що він “не принадлежал к тем коллекционерам, которые, собрав сокровища, хранят их под спудом и неохотно допускают других к пользованию ими. Напротив, он всегда был рад предоставить каждому возможность пользоваться тем, что он собрал, и в течении многих лет он был озабочен мыслью сделать свой музей общественным достоянием, доступным для общего пользования”¹⁵.

---

¹ Труды XI Археологического съезда в Киеве. 1899. – Т. 2. – М., 1902. – Отд. III. – С. 54.

² Там же. – С. 55.

³ Там же. – С. 56.

⁴ Ходак І. До історії дослідження українського портретного малярства: внесок Данила Щербаківського //Студії мистецтвознавчі. – 2007. – № 1. – С. 103–125; Киевское слово. – 1899. – 6 августа. – № 4157. – С. 2.

⁵ Труды XI Археологического съезда в Киеве. – С. 56.

⁶ Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898.

⁷ Черненко О. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 рр.) //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 9. (Спецвип. 1). – Чернігів, 2007. – С. 34.

⁸ Жизнь и искусство. – 1899. – 26 июля.

⁹ Жизнь и искусство. – 1899. – 5 августа.

¹⁰ Киевлянин. – 1899. – № 216.

¹¹ Киевское слово. – 1899. – 15 августа.

¹² Киевская старина. – Т. LXVII. – Октябрь. – С. 120.

¹³ Коваленко О., Ясновська Л. Нові матеріали до історії чернігівських музеїв //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 5. – Чернігів, 2005. – С. 100–101.

¹⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. XXXI. – Спр. 2620. – Арк. 1–9.

¹⁵ Киевская старина. – Т. LXVI. – Июль. – С. 132.

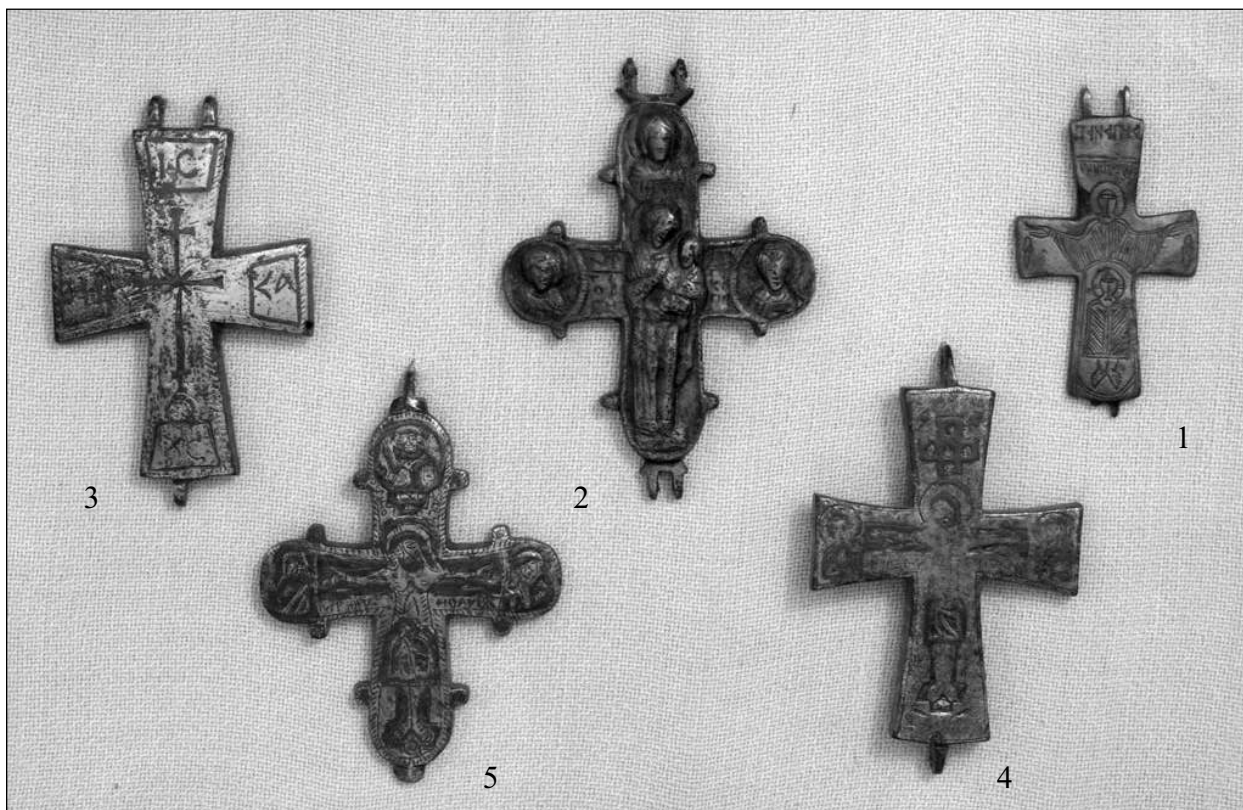
СИТА Л.

Хрести-енколпіони з колекції В.В. Тарновського у зібранні Чернігівського історичного музею

У Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігається археологічна частина зібрання Василя Васильовича Тарновського, пов'язана з дослідженням городища Княжа Гора на Черкащині. Городище розташоване на правому березі р. Дніпро, південніше Канева біля с. Пекарі (нині Канівський район Черкаської області), його площа становить майже 4 га. В літературі цю пам'ятку прийнято ототожнювати з літописним містом Родень, що згадується в літописі під 980 р.¹ Наприкінці XIX ст. городище активно розкопували шукачі скарбів. В.В. Тарновський придбав у власність територію городища та запросив археолога М.Ф. Біляшівського провести професійне дослідження. Микола Федотович розпочав розкопки пам'ятки у 1891 р. і продовжував протягом двох сезонів². Роботи були припинені у 1892 р. через брак коштів у В.В. Тарновського, який фінансував дослідження. Матеріали розкопок поповнили його зібрання старожитностей³.

Багатий речовий матеріал з Княжої Гори, в тому числі і предмети християнського культу, неодноразово привертая увагу дослідників⁴. Основним джерелом інформації слугували довоєнні публікації, передусім у каталогах М.Ф. Біляшівського та Б.І. і В.М. Ханенків⁵.

Колекція енкалпіонів у зібранні В.В. Тарновського була свого часу однією з найкращих у Російській імперії⁶ і налічувала 53 предмети. Вона містила не лише знахідки з Княжої Гори; 6 христів були знайдені між Мар'їною та Княжою горами, 2 – походять із с. Леплява, 2 – з Києва, 1 – з Корсуня.

Енкалпіони в експозиції музею: 1– група I, 2 – група II, 3–5 – група IV.

На жаль, цілісність колекції була порушена. Під час Другої світової війни знахідки з неї були депаспортизовані або частково втрачені.

На сьогодні в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського зберігаються 20 еноклпіонів. Ототожнити, більш чи менш впевнено, з номерами каталогу колекції В.В. Тарновського можна тільки 15 хрестів. Інші співвіднести дуже складно, оскільки фотографій більшості предметів у каталозі нема, опис часто дуже короткий, а розміри однотипних речей схожі.

Майже всі хрести колекції В.В. Тарновського створені давньоруськими майстрами. Лише одна стулка еноклпіона із зображенням Богоматері Оранти є імпортом із візантійських провінцій⁷.

Розглянемо їх згідно з класифікацією Г.Ф. Корзухіної та Г.О. Піскової, де за технікою виготовлення з урахуванням форми, розмірів та іконографії виділено дев'ять груп хрестів-релікваріїв⁸. У музейній збірці представлені шість із дев'яти груп.

Групу I складають візантійські еноклпіони. У колекції В.В. Тарновського вона представлена зворотною стулкою складня з прямими ледь розширеними кінцями з різьбленим зображенням Богоматері Оранти і Богодитини на зріст перед нею. Над головою напис грецькою мовою ΠΑΝΑΓΗΑ. Цей хрест датується X–XII ст.⁹

Усі інші еноклпіони колекції датуються XII–XIII ст. і відносяться, переважно, до київської групи металопластики.

II група репрезентована одним цілим хрестом, що розпався на дві стулки, та п'ятьма окремими стулками з високим рельєфом. Дві лицеві та три зворотні стулки належать середнім еноклпіонам із закругленими кінцями, доповненими парними виступами з боків. На лицевих стулках – зображення Розп'яття без виділення поперечини Хресного Древа, але з позначеними оглав'єм і підніжжям, та трьох святих у медальйонах на кінцях. На зворотних стулках – зображення Богоматері Одигітрії на зріст доповнене трьома медальйонами з погрудними зображеннями святих.

На лицевій стулці від великого прямокінцевого еноклпіона – зображення Розп'яття з виділенням поперечини Хресного Древа, оглав'єм і підніжжям, із символами сонця і місяця над головою Христа, який пальцями рук торкається голів невеликих погрудних зображень Богоматері та Іоанна Богослова у нижніх кутах бокових кінців.

Ще одна, зворотна, стулка належить малому прямокінцевому хресту-енколпіону із зображенням Богоматері Агіосорітисси на зріст. Стулка дуже мілка, зсередини на боковому кінці збереглася, вірогідно, частина лицеві стулки, закріплена наскрізною заклепкою.

Група III – рельєфно-чорнені хрести-енколпіони – представлена двома цілими виробами та двома лицевими стулками. Останні належать еноклпіонам із закругленими кінцями з парними виступами з боків, з рельєфним зображенням Розп'яття. Основна поперечина Хресного Древа передана заглибленими лініями, оглав'є – чорню. На бокових кінцях розміщені чорнені погрудні зображення Богоматері та Іоанна Богослова без медальйонів.

Повністю зберігся еноклпіон з рухомим гранчастим оглав'єм, малий, із закругленими кінцями, знайдений між Мар'їною та Княжою горами. На лицевій стулці – грубе рельєфне зображення Розп'яття без предстоячих на бокових кінцях; над головою Христа заглибленими лініями нанесений чотирикінцевий хрест. На зворотній стулці – грубе незрозуміле зображення, ймовірно, більше за все, Богоматері Ассунти, над головою заглибленими лініями нанесений чотирикінцевий хрест, на бокових кінцях вирізані зірки та невизначені значки, що, ймовірно, імітують літери.

Ще один еноклпіон цієї групи – цілий, із закругленими кінцями, малий. На лицевій стулці – рельєфне Розп'яття, що погано збереглося, на бокових кінцях – чорнені зображення, що погано читаються. Верхня частина стулки втрачена. На зворотній стулці – чорнені восьмикінцевий хрест із сіянням у середохресті та монограми у медальйонах на чотирьох кінцях.

Група IV – чорнені еноклпіони – відрізняється великим розмаїттям варіантів. Музей має два цілих складні, три лицеві та одну зворотну стулки. На лицевій стулці хреста із закругленими кінцями з виступами з боків – зображення Розп'яття, предстоячих по боках та св. Георгія угорі.

Ще одна лицева стулка енколпіона з прямими ледь розширеними кінцями, зображень не має, тільки на нижньому кінці зберігся слід від заглибленого Розп'яття.

Інший варіант представлений хрестами з прямими ледь розширеними кінцями. Один із них має стулки, які дещо відрізняються за розмірами (можливо, вони належали різним екземплярам, тож і обліковані кожна окремо). На лицевій стулці зображене Розп'яття, на бокових кінцях – поясні фігури Богоматері та Іоанна із супроводжуючими написами. На зворотній стулці – восьмикінцевий хрест із сіянням у середохресті, на чотирьох кінцях – монограми у трапецієвидних рамках. Другий енколпійон за формою дуже схожий на попередній, але має два прямокутні виступи угорі середохрестя. На лицевій стулці таке саме зображення, як і на попередньому; на зворотній – восьмикінцевий хрест із сіянням і троє святих у медальйонах угорі і по боках, унизу збереглися сліди трапецієвидної рамки, без черні.

Наступний хрест – цілий, прямокінцевий з виступами-“слізками” на кутах, малий. На лицевій стулці – Розп'яття; на зворотній – восьмикінцевий хрест з чотирма крапками у середохресті, на чотирьох кінцях – медальйони з монограмами.

Група VII – енколпійони з дрібними щільно скомпонованими рельєфними зображеннями – представлена двома цілими виробами. Перший хрест зберігся повністю, у закритому вигляді, з рухомим оглав'єм, із закругленими кінцями. На лицевій стулці – поколінне зображення Богоматері Ассунти і чотири погруддя євангелістів у медальйонах. На зворотній стулці – Розп'яття з предстоячими та два архангели у медальйонах. Усі фігури з великими головами, з масивними носами.

Другий хрест – прямокінцевий, з рухомим оглав'єм. На лицевій стулці – зображення Етимасії, на кінцях погрудні зображення предстоячих і двох святих. На зворотній стулці – поясне зображення Богоматері Оранти і чотири символи євангелістів на кінцях (ангел, телець, лев, орел) у прямокутних рамках.

Групу IX складають енколпійони рідкісних типів. У каталозі В.В. Тарновського під № 1696 описаний цілий хрест-енколпійон з біконічним оглав'єм, знайдений між Мар'їною та Княжою горами. На сьогодні у фондах музею збереглася тільки зворотна стулка прямокінцевого хреста-енколпіона з рельєфними зображеннями Іоанна Богослова по центру, херувима та серафима по боках із супроводжуючими написами.

Як бачимо, колекція хрестів-енколпійонів, зібрана В.В. Тарновським, досить різноманітна. Із дев'яти груп, виділених Г.Ф. Корзухіною та Г.О. Пісковою, у ній представлено шість. Майже усі розглянуті предмети створені давньоруськими майстрами і датуються, в основному, XII–XIII ст. – часом заключного етапу існування городища на Княжій Горі.

¹ Мезенцева Г.Г. Древньоруське місто Родень: Княжа Гора. – К., 1968.

² Беляшевский Н.Ф. Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. // Киевская старина. – 1892. – Т. 36. – № 1. – С. 61–104; Беляшевский Н.Ф. Раскопки на Княжей Горе в 1892 г. // Киевская старина. – 1893. – Т. 41. – № 4. – С. 134–146.

³ Черненко О. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 рр.) // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2007. – Вип. 9 (Спецвип. 1). – С. 32.

⁴ Коваленко В., Пуцко В. Бронзовые кресты-энколпионы из Княжей Горы // Byzantinoslavica. – Praha, 1993. – С. 300–309; Куницький В.А. Близькосхідні енколпійони на території Південної Русі // Археологія. – 1990. – № 1. – С. 106–116.

⁵ Каталог українських древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. 6–35; Ханенко Б.И. и Ханенко В.Н. Древности Поднепровья. Кресты и образки. Вып. I. – К., 1899; Ханенко Б.И. и Ханенко В.Н. Древности Поднепровья. Кресты и образки. Вып. II. – К., 1900.

⁶ Черненко О. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 рр.). – С. 43.

⁷ Коваленко В., Пуцко В. Бронзовые кресты-энколпионы из Княжей Горы. – С. 300–309.

⁸ Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв. – СПб., 2003.

⁹ Куницький В.А. Близькосхідні енколпійони на території Південної Русі. – С. 110, 112.

СИТИЙ Ю., СИТА Л.

Княжа Гора в контексті історичної долі половців

Питання взаємовідносин Давньоруської держави з кочівниками в науковій літературі піднімається з XVIII ст. і має значну бібліографію, підсумовану в історіографічному нарисі Р.М. Мавродіної “Киевская Русь и кочевники (печенеги, торки, половцы)”¹. Але і сьогодні продовжують розглядатися різні аспекти життя половців, зокрема після подій першої половини XIII ст.² Після битви на Калці відбулося поступове підкорення половців монголами, що включало кілька етапів. Згідно з дослідженнями С.А. Плетньової, мета монгольського походу 1228–1229 років була точно визначена: Саксин, кипчаки, поволзькі булгари. Після поразки 1228 р. частина половців втекла до Угорщини, частина – на землі Русі, але основна маса потрапила в залежність від монголів. Одним з етапів підкорення половців було знищення або переселення половецької аристократії, конфіскація майна у простих кочівників. В результаті зникнення керівної верхівки половецького суспільства значна кількість половецьких воїнів перейшла до складу монгольського війська. Половецькі загони брали участь у монгольських походах і завжди приймали на себе першу, найбільш потужну, відсіч супротивників³.

Цікаві матеріали з колекції В.В. Тарновського у Чернігівському історичному музеї, на наш погляд, дозволяють дещо підняти завісу над долею окремого половецького загону, що потрапив під владу монголів.

Серед музейної колекції речей, що походять з Княжої Гори, О.Є. Черненко виділила групу знахідок, які можуть вказувати на присутність на городищі кочівників⁴. У першу чергу, це 16 вістер стріл (рис. 1) та 2 захисні кільця для рук, виготовлені з кістки, – подібні кільця О.П. Медведєв пов’язує з монгольською навалою⁵. Друга категорія знахідок, якій не приділяли належної уваги, – це прикраси, представлені срібними сережками “половецького” типу (рис. 2) та 5 підвісками з каменю трикутної та ромбоподібної форми, у тому числі з лазуриту. До них слід також віднести підвіску, за формою подібну до попередніх, виготовлену зі стінки напівфаянсової посудини (рис. 3). Нетрадиційним для давньоруських городищ є і набір намиста з Княжої Гори, серед якого зустрічаються великі намистини з яшми, сардару, гагату, бурштину, хризопразу (рис. 4). Вони були більш характерними для жіночих прикрас кочівників. Виразно іноетнічне походження мають – цілі зразки та фрагменти – 11 дзеркал, що доповнюють аксесуари жіночого населення пам’ятки⁶ (рис. 5). Окремо зазначимо, що дослідники матеріалів з Княжої Гори відзначали заняття населення обробкою баранячих шкір – однією з галузей господарства кочового населення⁷. Таким чином можемо констатувати наявність на Княжій Горі кочівників, ймовірно за все, – половців.

Викликає подив кількість скарбів IV групи за Г.Ф. Корзухіною, знайдених на Княжій Горі, що датуються часом між 70-ми роками XII ст. – 1240 р., та предметів християнського культу (уламки хоросів та лампад, іконки, хрести-енколпіони тощо), виявлених у порівняно невеликому прикордонному містечку. Ще М.Ф. Біляшівський у 1890 р. зазначав: “Из массы найденных на горе вещей выделяется по своему обилию группа предметов религиозных. Складные медные кресты-энколпионы занимают первое место. Их найдено очень много, вероятно, несколько сотен”⁸. Подібні знахідки більш характерні для культурних шарів великих міст – Києва і Переяслава. П.П. Толочко висловив думку, що ювелірні вироби з Княжої Гори мають не місцеве, а київське виробництво⁹.

Невідповідність знахідок з Княжої Гори розташуванню городища на межі зі степом (для

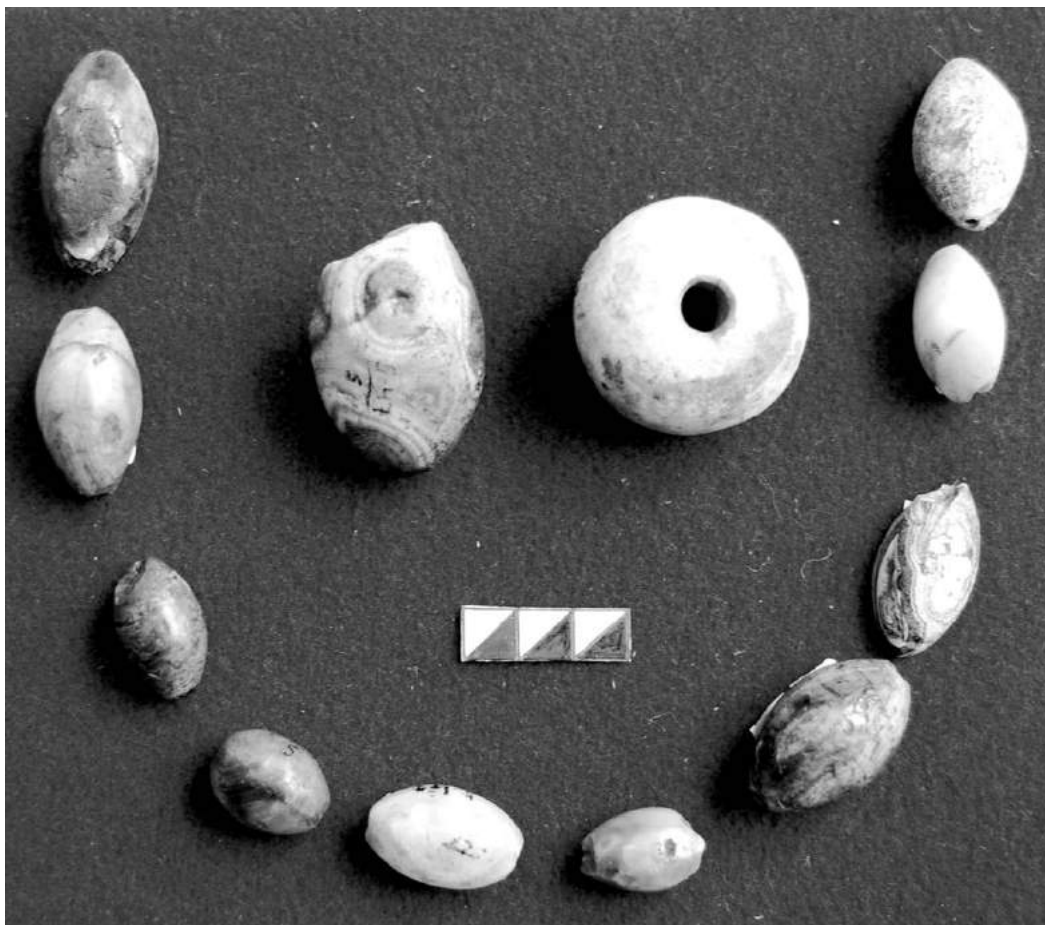
Рис. 1. Кістяні вістря стріл.

Рис. 2. Серезка
“половецького типу”.

Рис. 3. Кам'яні підвіски.

Рис. 4. Кам'яні намистини.

Рис. 5. Дзеркала.

охорони південних кордонів Київської землі від кочівників) породжувала питання, у відповідях на які науковці не мають одностайності. Походження речей пояснювалося розміщенням на городищі князівського замку та масштабами пошуків (майже вся площа перекопана) або втечею на Княжу Гору частини населення з Канева чи Корсуня напередодні подій 1240 р. Відносно першого можливого пояснення зазначимо, що майже повністю розкопаний дитинець літописного Любеча, розташованого посеред добре заселеної території, містив значно меншу кількість скарбів, схованих перед монгольською навалою. Щодо другого пояснення, то, дійсно, особливості природних умов, начебто могли забезпечити втікачам більшу безпеку, але значна кількість речей має походження, на нашу думку, саме з розграбованого Києва.

Н.І. Шендрік, проаналізувавши вістря стріл з Княжої Гори, виділила 8 одиниць, що датуються XIII–XV ст.¹⁰ Таким чином, слід визнати два факти: життя на городищі тривало деякий час після погрому Києва та Переяслава та на городищі певний час мешкали половці, які у складі монгольського війська брали участь у захопленні давньоруських міст.

Запропонуємо гіпотезу, побудовану на речовому матеріалі, що зберігається в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського. Формування скарбів могло відбуватися різними шляхами, в тому числі і за рахунок пограбування давньоруського населення. На користь цього свідчать виявлені оплавлені прикраси у складі скарбів, що мають київське походження. Яскравим прикладом є уламок мідної пластини, забраної з князівських палат на території дитинця Києва і принесеної на Княжу Гору, на якому золотою інкрустацією на чорному тлі зображена триповерхова вежа, частина стіни та воїни на фоні річки. Б.О. Рибаків визначив фрагмент як частину дверей світського палацу і висловив думку про їхнє київське походження¹¹. М.К. Каргер, аналізуючи пластину, звернув увагу на два фрагменти мідного листа з орнаментом у подібній техніці, знайдені на садибі Десятинної церкви¹².

Вістря стріл другої половини XIII ст. вказують на події, що відбувалися на Княжій Горі вже після погрому Києва у 1240 р. Скарби, виявлені на пам'ятці, зберігалися в будинках мешканців, і лише один – був знайдений у печі. Отже, мешканці Княжої Гори не чекали небезпеки, тому і залишили їх не захороненими на момент загибелі городища.

О.П. Толочко, аналізуючи повідомлення літописів другої половини XIII ст., вказує на участь частини половців у політичних подіях на Галичині протягом ще щонайменше 15 років після монгольського погрому¹³. Певне збагачення половців під час погромів давньоруських міст також могло призвести до майнового розшарування учасників монгольських походів і як результат – до спроб проводити незалежну від монгольських зверхників, самостійну політику. Ця самостійність ще не повністю знищеної половецької аристократії могла викликати гнів їхніх господарів.

Отже, можна припустити, що половці, які у складі монгольського війська брали участь у погромі Києва 1240 р., у другій половині XIII ст. могли якийсь час мешкати на Княжій Горі. Напевно, відсутність покори призвела до каральної акції монголів проти своїх підлеглих, в результаті якої на Княжій Горі залишилася значна кількість скарбів, що раніше належали мешканцям Південної Русі.

Серед матеріалів другої половини XIII ст. на окремих поселеннях, що продовжували існувати після погрому Чернігівської землі, є певна кількість знахідок, принесених зі зруйнованого Чернігова. Напевно, у великому місті були зібрані на згарищах всі більш-менш придатні для використання речі. В першу чергу, це плінфа та свинець із покрівель церков та палаців. На поселеннях другої половини XIII ст. з'являються уламки плінфи, що мають сліди вторинного використання. За керамічним матеріалом досить важко розмежувати час до і після 1239 р., що певною мірою позначається на висновках дослідників. Саме така ситуація склалася й зі знахідками з Княжої Гори. Речі, що датуються 1170–1240 роками, могли з'явитися на городищі саме після погрому Київської землі у 1240 р., а не до нього. Цей досить невловимий нюанс

археологічного контексту змінює значну кількість висновків про давньоруський період життя мешканців городища Княжа Гора (зроблених саме на кількості та значущості віднайдених скарбів) і може пролити світло на життя нових насельників пам'ятки – половців, що взяли участь у монгольських походах на Русь, та на їхню подальшу долю.

---

¹ Мавродина Р.М. Киевская Русь и кочевники (печенеги, торки, половцы) – Л., 1983. – 90 с.

² Толочко О.П. Останні літописні згадки про половців //Матеріальна та духовна культура Південної Русі: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В.Й. Довженка (Чернігів – Шестовиця, 16–19 липня 2009 р.). – К.; Чернігів, 2012. – С. 309–310.

³ Плетнева С.А. Половцы. – М., 1990. – С. 183–184.

⁴ Черненко О. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 рр.) //Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 9 (Спецвип. 1). – Чернігів, 2007. – С. 47.

⁵ Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв. //САИ. – Вып. 1-36. – М., 1966. – С. 26.

⁶ Черненко О. Вказ. праця. – С. 38–47.

⁷ Шендрик Н.І. Нове в шкіряному виробництві часів Київської Русі //Нове в дослідженнях України. – 1965. – Вип. 2. – С. 49–52.

⁸ Беляшевский Н.Ф. Городище Княжа Гора //Киевская старина. – 1890. – № 12 – С. 499.

⁹ Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности в XII–XIII вв. – К., 1980. – С. 143, 147–150.

¹⁰ Шендрик Н.І. Наконечники стріл з Княжої Гори //Праці Київського Державного Історичного музею. – К., 1958. – Вип. I. – С. 158–160.

¹¹ Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – С. 326.

¹² Бондарець О.В. Зображення на пластині з Княжої Гори: потенційна змістовність //Могилянські читання: Збірник наукових праць. – К., 2004. – С. 63–64.

¹³ Толочко О.П. Останні літописні згадки про половців. – С. 309–310.

МУДРИЦЬКА М.

Орнаментовані персні з Княжої Гори у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

У Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігаються матеріали з розкопок М.Ф. Біляшівського 1891–1892 років на городищі Княжа Гора поблизу Канева. Збірка походить з колекції українських старожитностей Василя Васильовича Тарновського-молодшого і налічує 876 одиниць зберігання (Інв. № А 5/5)¹.

Найбільша і найрізноманітніша група колекції стосується давньоруської доби². Найчисельніша категорія – прикраси, серед яких маємо й орнаментовані золоті, срібні та бронзові персні.

Вперше ці знахідки були опубліковані у 1898 р. в “Каталогі українских древностей коллекции В.В. Тарновского” (КТ), де згадуються орнаментовані персні зі щитками: один золотий (№ 625), три срібних (№ 626–628) та чотири мідних (№ 629–632)³. Згодом персням з розкопок М.Ф. Біляшівського приділила увагу Г.Г. Мезенцева, обмежившись загальною характеристикою: “...більшість... мають овальні, чотирикутні ромбічні, шестикутні та інші фігурні щитки, на таких щитках зустрічаємо черневі зображення хрестів, рослинних орнаментів, складні карбовані візерунки”⁴.

Фото 1.

Вивчення сучасного складу колекції дозволило встановити, що зі згаданих у каталозі орнаментованих пернів збереглися всі, за винятком одного срібного (№ 627).

Золотий перстень (А 5-92/5, № 625 за КТ; d – 2,1 см): обруч замкнутий, оздоблений вальцюванням; має трапецієподібний у перетині щиток з гніздом для вставки прямокутної форми. Щиток виготовлений із чотирьох пластин, від з’єднань яких по кутах відходять навскісні зигзагоподібні лінії (фото 1).

Один зі срібних пернів (А 5-94/5, № 628 за КТ; d – 2,2 см) має гладкий щиток, декорований з боків рослинним орнаментом (фото 2).

Найбільш цікавим у колекції є срібний перстень (А 5-95/5, № 626 за КТ; d – 2,2 см) з порожнистим щитком шестикутної форми, прикрашений гравірованим орнаментом. На сьогодні щиток значно деформований, а його верхня частина втрачена (фото 3).

Фото 3.

Вигляд прикраси можна уявити лише за фотографією у згаданому каталозі, де він описаний

Фото 2.

як “ромбовидный, на нем гравировкой: – в середине крест, по углам которого четыре трезубца”⁵. Але на фото видно, що орнамент інший: в ромб вміщений прямий чотирикінцевий рівнобічний хрест, по кутах якого – чотири асиметричні чотиризубці (фото 3а). Вони дуже схожі на так звані “граблі” – орнамент, що пізніше зустрічається в народному мистецтві. Можливо, маємо стилізований тризуб, що виступає як елемент візерунка, а не як княжий знак. Відомо, що ці геральдичні знаки у XII ст. поступово зникають⁶.

Фото 3а.

Наступний перстень (А 5-313/5, № 631 за КТ; d – 2,4 см) має шестикутний щиток, декорований хрестом на підніжжі (фото 5). Персні з подібними щитками зустрічаються дуже рідко. На думку Т.І. Макарової, це один із найбільш ранніх ти-

Фото 5.

розеткою у квадраті, схожою на попередній перстень (фото 7). Слід зазначити, що така розетка – один із найбільш розповсюджених орнаментів, особливо на пернях з квадрифолійними щитками. Аналогічні вироби знайдені в Новгороді, Києві, на Чернігівщині. Всі вони виготовлені тисненням.

Фото 7.

М.В. Седова назвала такі розетки “косим хрестом”⁸. За Б.О. Рибаківим, це – квіти, що нагадують за формою мальтійський хрест⁹.

Ще один перстень (А 5-312/5, № 630 за КТ; d – 2,0 см) має прямокутний щиток із зображенням хреста у квадраті, виконаним інкрустацією сріблом. Такий хрест також є дещо видозміненою чотирипелюстковою розеткою (фото 8). Подібні персні датуються, в основному, XII ст.¹⁰

Серед пернів без щитків, виготовлених із мідних сплавів, можна виділити два пластинчасті, прямі, з пуансонним орнаментом. Перстень (А 5-238/5, № 621 за КТ; d – 2,9 см) із замкнутим обручем орнаментований чотир-

Всі персні, які будуть описані нижче, виготовлені з мідних сплавів. Більшість з них – пластинчасті, широкосерединні, із замкнутими обручами, іноді з фігурними переходами до щитка. Серед них – один з об’ємним щитком із трьома фігурними виступами (А 5-100/5, № за КТ не визначений; d – 2,5 см) (фото 4). Щитки інших пернів орнаментовані зображенням хреста або розетки з чотирма пелюстками.

Наступний перстень (А 5-313/5, № 631 за КТ; d – 2,4 см) має шестикутний щиток, декорований хрестом на підніжжі (фото 5).

Персні з подібними щитками зустрічаються дуже рідко. На думку Т.І. Макарової, це один із найбільш ранніх ти-

пів, що датується XI ст.⁷

Інший перстень (А5-314/5, № 632 за КТ; d – 2,2 см) має щиток у формі квадрифолія із зображенням чотирипелюсткової розетки у квадраті, вписаної в квадрифолій (фото 6).

Подібний до попереднього перстень (А5-96/5, № 629 за КТ; d – 2,0 см) має обруч із фігурними переходами до щитка. Сам щиток, наближеної до квадрифолія форми, прикрашений

розеткою у квадраті, схожою на попередній перстень (фото 7). Слід зазначити, що така розетка – один із найбільш розповсюджених орнаментів, особливо на пернях з квадрифолійними щитками. Аналогічні вироби знайдені в Новгороді, Києві, на Чернігівщині. Всі вони виготовлені тисненням.

М.В. Седова назвала такі розетки “косим хрестом”⁸. За Б.О. Рибаківим, це – квіти, що нагадують за формою мальтійський хрест⁹.

Ще один перстень (А 5-312/5, № 630 за КТ; d – 2,0 см) має прямокутний щиток із зображенням хреста у квадраті, виконаним інкрустацією сріблом. Такий хрест також є дещо видозміненою чотирипелюстковою розеткою (фото 8). Подібні персні датуються, в основному, XII ст.¹⁰

Серед пернів без щитків, виготовлених із мідних сплавів, можна виділити два пластинчасті, прямі, з пуансонним орнаментом. Перстень (А 5-238/5, № 621 за КТ; d – 2,9 см) із замкнутим обручем орнаментований чотир-

М.В. Седова назвала такі розетки “косим хрестом”⁸. За Б.О. Рибаківим, це – квіти, що нагадують за формою мальтійський хрест⁹.

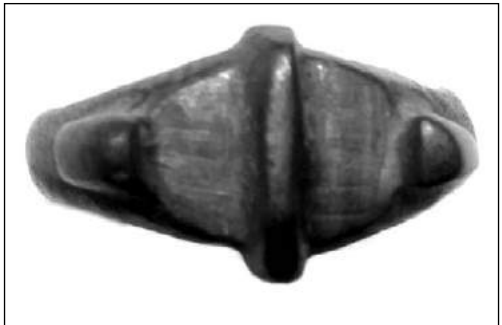
Ще один перстень (А 5-312/5, № 630 за КТ; d – 2,0 см) має прямокутний щиток із зображенням хреста у квадраті, виконаним інкрустацією сріблом. Такий хрест також є дещо видозміненою чотирипелюстковою розеткою (фото 8). Подібні персні датуються, в основному, XII ст.¹⁰

Серед пернів без щитків, виготовлених із мідних сплавів, можна виділити два пластинчасті, прямі, з пуансонним орнаментом. Перстень (А 5-238/5, № 621 за КТ; d – 2,9 см) із замкнутим обручем орнаментований чотир-

М.В. Седова назвала такі розетки “косим хрестом”⁸. За Б.О. Рибаківим, це – квіти, що нагадують за формою мальтійський хрест⁹.

Ще один перстень (А 5-312/5, № 630 за КТ; d – 2,0 см) має прямокутний щиток із зображенням хреста у квадраті, виконаним інкрустацією сріблом. Такий хрест також є дещо видозміненою чотирипелюстковою розеткою (фото 8). Подібні персні датуються, в основному, XII ст.¹⁰

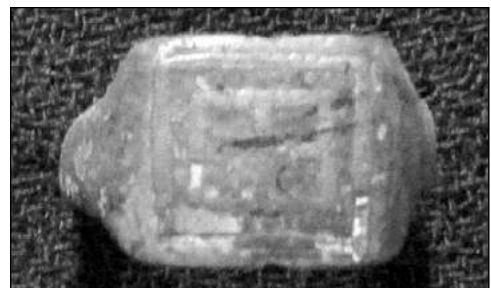
Серед пернів без щитків, виготовлених із мідних сплавів, можна виділити два пластинчасті, прямі, з пуансонним орнаментом. Перстень (А 5-238/5, № 621 за КТ; d – 2,9 см) із замкнутим обручем орнаментований чотир-

Фото 4.

Фото 6.

Фото 8.

ма смугами заглиблених дрібних крапок, між якими по центру – смуга більших крапок (фото 9). Другий перстень (А 5-214/5, № 614 за КТ; d – 2,5 см) був виготовлений із частини зламаного прямого, пластинчастого браслета із закрученими кінцями; має незамкнутий обруч із кінцями, що заходять один за інший, один із них залишився закрученим. Декорований заглибленими невеликими крапками, згрупованими у три ряди на досить великій відстані один від одного (фото 10).

Фото 9.

Орнамент, вміщений на щитках, часто був пов'язаний із сакральними функціями персня¹¹. Розглянувши декор перснів з Княжої Гори детальніше, можна визначити, що тут переважає хрестоподібна чотири-

Фото 10.

частинна композиція. На думку Б.О. Рибакова, вона пов'язана з поняттям чотирьох сторін світу і захисту з усіх сторін та носила заклинальний характер¹². Адже персні, у першу чергу, були призначені для магічного захисту людської руки. Навіть сама форма кільця і досі вважається символом вічності. Кільця-амулету повинні були захищати від хвороб, спокус, оберігати від негараздів та допомагати у всіх справах. Розбиті кільця символізували порушені обітниця, а їхня втрата, за народним повір'ям, означала біду.

Магія персня посилювалась залежно від матеріалу, з якого вони виготовлялись. Наприклад, золото не тільки визначало соціальний статус і матеріальний статок власника, але й символізувало мудрість і знання, притаманні йому¹³. Вважається, що срібло захищало від демонів, мідь та бронза теж мали магічні властивості очищати від негативної енергії¹⁴.

Розглянувши орнаментовані персні з Княжої Гори, можна зробити висновок, що колекція відрізняється різноманітністю. Кількість прикрас у зібранні В.В. Тарновського дійсно велика і потребує подальшого детального вивчення. Особливий науковий інтерес становлять орнаментовані прикраси, оскільки вони є пам'яткою не тільки декоративно-прикладного мистецтва, але і світогляду доби Княжої Русі.

¹ Каталог українських древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898.

² Черненко О. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 рр.) // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 9 (Спецвип. 1). – Чернігів, 2007. – С. 42.

³ Каталог українських древностей коллекции В.В. Тарновского. – С. 16, 17.

⁴ Мезенцева Г.Г. Древньюоруське місто Родень. Княжа Гора. – К., 1968. – С. 81.

⁵ Каталог українських древностей коллекции В.В. Тарновского. – С. 9.

⁶ Драчук В.С. Рассказывает геральдика. – М., 1977. – С. 34.

⁷ Макарова Т.И. Черное дело Древней Руси. – М., 1986. – С. 47.

⁸ Седова М.В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X–XV вв.). – М., 1981. – С. 138.

⁹ Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М., 1987. – С. 520, 521, 552, 612.

¹⁰ Макарова Т.И. Указ. соч. – С. 48.

¹¹ Якубовський В. Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 58.

¹² Рыбаков Б.А. Указ. соч. – С. 52.

¹³ Энциклопедия. Символы, знаки, эмблемы. – М., 2006. – С. 214.

¹⁴ Лебедев Н., Лидин А. Карма повседневности. – М., 1995. – С. 68.

ЛАЄВСЬКИЙ С.

Колекція Василя Тарновського в українській нумізматиці та боністиці

Колекція українських старожитностей Василя Васильовича Тарновського ще за життя збирача привертала значну увагу дослідників та поціновувачів. До появи у 1898 році “Каталога українских древностей коллекции В.В. Тарновского” окремі речі зі збірки вводилися до наукового обігу на сторінках часописів¹. Ширше коло мало можливість оглядати експонати на виставках. Вивчали, а радше використовували колекцію й митці, зокрема, І. Репін під час роботи над картиною “Запорожці пишуть листа турецькому султану” в Качанівці – маєтку В.В. Тарновського зробив чимало замальовок, серед яких на полотні легко вгадати речі зі збірки, які й нині зберігаються у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського².

Популяризація музейних пам’яток відбувається здебільшого шляхом публікацій та експозицій. Свого часу друкування зображень експонатів на поштових листівках та марках, які виходили мільйонними накладами, сприяло привертанню уваги до музеїв. Але філокартія та філателія охоплює лише невелику кількість прихильників. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття найактивніший музейний промоушен відбувається завдяки мережі Інтернет. Проте, найбільш вдалим державним маркетинговим проектом просування національної культурної спадщини є карбування музейних пам’яток на монетах та купюрах. Адже саме гроші, як засіб платежу і розрахунків, проходять через руки кожної людини.

Мета цієї розвідки поглянути на сучасне використання колекції Василя Тарновського в українській боністиці та нумізматиці, спробувати відшукати музейні предмети на грошових знаках. Дана тематика не досліджувалася ані вітчизняними нумізматами й боністами, ані закордонними, тому бібліографія практично відсутня.

Взагалі музейні експонати подекуди зустрічаються на грошах. Так, на реверсі квотера Нью-Джерсі (США) з серії “50 квотерів штатів”, введеного в обіг 1999 року, зображена картина Е. Латса “Вашингтон, що перетинає Делавер”, яка зберігається в Музеї Метрополітен у Нью-Йорку³. Широко використовуються музейні зібрання для карбування російських пам’ятних та ювілейних монет: 2002 року в історичній серії з’явилася монета, присвячена Діонісію, на якій представлена ікона “Розп’яття” із зібрання Третьяковської галереї⁴, 2006 – монети до 150-річчя Третьяковської галереї з її творами⁵, а 2012 – монети до 100-річчя Музею образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна також із музейними реліквіями⁶. На білетах Національного банку Республіки Білорусь номіналом 1000000 рублів, введених в обіг у квітні 1999 року, зображені Національний художній музей Республіки Білорусь та фрагмент картини І.Ф. Хруцького з його зібрання. До-речі, те саме зображення з’явилося на купюрах номіналом 1000 рублів у січні 2000 року, які замінили попередню банкноту⁷. Цікаво, що у січні 2010 року на честь 200-річчя від дня народження художника І.Ф. Хруцького була викарбувана монета “І. Хруцькі” з його портретом та творами⁸.

За часів незалежності держави Національним банком України (НБУ) введено в обіг понад 560 пам’ятних та ювілейних монет (на момент написання статті) та 9 номіналів банкнот. Останні впродовж 1992–2007 років декілька разів змінювали свій дизайн та розмір, інколи докорінно. Різні серії українських монет прикрашають музейні цінності, зокрема: на монеті “Палеоліт” (2000) розміщений браслет з меандровим орнаментом, знайдений на Мізинській стоянці (с. Мезин, Коропський район, Чернігівська область), який зараз зберігається в Національному музеї історії України; монета “Пектораль” (2003) презентує експонат Музею іс-

торичних коштовностей України. Крім того, монети нашої країни популяризують цілу низку музейних комплексів.

Українська національна валюта – гривня своєю назвою завдячує грошовій одиниці доби Київської Русі. Центральна Рада законом від 1 березня 1918 року “Про грошову одиницю, биття монети та друк державних кредитових білетів” запровадила гривню на території Української Народної Республіки, але гетьман П. Скоропадський у квітні 1918 року відновив карбованець, що обертався до гривні, та, як виявилось, ненадовго. Вже у грудні 1918 року Директорія УНР проголосила гривню як основну грошову одиницю. Із втратою незалежності України була втрачена й національна валюта. Лише 1991 року питання власної грошової системи як атрибута суверенітету держави знов стало актуальним. Президія Верховної Ради України прийняла постанову від 14 листопада 1991 року № 1809-ХІІ “Про національну валюту в Україні”⁹, якою визначила “терміни готовності до введення в обіг національної валюти”. Основні етапи грошової реформи до її 10-річчя подані на сторінках часопису “Вісник Національного банку України”¹⁰, а про особисті почуття при створенні гривні розповідає один із авторів її дизайну уродженець Чернігівщини, народний художник України, лауреат Національної премії Тараса Шевченка Василь Лопата¹¹.

Через відсутність на той час власної бази замовлення на виготовлення банкнот було розміщено в Канаді у фірмі “Canadian Bank Note Company” та у Великобританії (“Thomas de la Rue”), а розмінні монети карбувалися на Італійському монетному дворі та Луганському верстатобудівному заводі. У квітні 1998 року введено в дію Київський монетний двір НБУ, який і карбує національну валюту.

Пам’ятні та ювілейні монети розробляються художниками і скульпторами сектора розробки дизайну монет Монетного двору НБУ, а паперові гроші – художниками відділу розробки дизайну банкнот банкотної фабрики НБУ.

Поява на українських паперових грошах зображень музейних предметів відбулася внаслідок заміни банкнот зразка 1992 року на банкноти зразка 2003–2004 років. Так, на купюрах номіналом 1, 2, 5, 10 гривень з’явилися зброя та військовоє спорядження. На жаль, сьогодні

*Таблиця з каталогу колекції
В.В. Тарновського;
в центрі – торбан І. Мазепи.*

достеменно невідомі як обставини появи саме цих сюжетів на гривні, так і місце знаходження оригіналів. Невідомими залишаються й автори цих змін.

На реверсі банкноти номіналом 10 гривень зразка 2004 року привертає увагу зображення музичного інструмента. Купюра введена в обіг 1 листопада 2004 року, а 2006 року вона зазнала невеликих змін у кольорі та дизайні. На аверсі – портрет гетьмана Івана Мазепи. Центром

композиції реверсу є Успенський собор Києво-Печерської лаври, збудований Святославом Ярославичем, засновником роду чернігівських князів, та відновлений коштом Івана Мазепи. Праворуч зображення собору – музичний інструмент, в якому легко вгадати торбан – струнний щипковий музичний інструмент. Відомо, що гетьман складав вірші та музикував, отже поява інструмента на купюрі не випадкова. В колекції Василя Тарновського зберігався торбан Мазепи, який значився під № 506 в Каталозі 1898 року¹², а його зображення було вміщене у додатку до каталогу та на окремій листівці¹³. Згідно з каталожним описом: “Бандура (торбан) гетмана Іоанна Мазепи. Палисандрового дерева, отделана слоновою костью. На ручке герб гетмана, из инкрустированной слоновой кости”. Якщо порівняти зображення в Каталозі та на банкноті, то легко можна помітити схожість попри деякі відмінності, як-от: відсутність на торбані, поданому на купюрі, герба та наявність на ньому 10 кілків. Оскільки невідомі будь-які інші зображення торбана Івана Мазепи, не викликає сумнівів щодо відтворення на банкноті саме експоната із зібрання В.В. Тарновського. На жаль, наразі невідомою залишається доля цього раритету. Він вважається втраченим в роки Великої Вітчизняної війни, хоча, за деякими даними, може знаходитися в Німеччині.

20 лютого 2006 року Національним банком України введена в обіг купюра номіналом 100 гривень зразка 2005 року. На аверсі вміщений автопортрет Тараса Шевченка 1840–1841 років, як тло центральної частини використаний фрагмент Шевченкової “Катерини”. Картина була написана влітку 1842 року, про що автор повідомив Г.С. Тар-

Фрагмент експозиції Музею українських старожитностей В.В. Тарновського. Початок ХХ ст.

новського листом від 25 січня 1843 року: “...намалював я се літо дві картини і сховав, думав, що ви приїдете... Але Скобелев таки пронишпорив і одну вимантачив, а друга ще в мене, ...то я думаю послать її до вас, а що вона буде коштувать, то це вже ваше діло...”¹⁴. Григорій Степанович таки купив картину, яка згодом увійшла до знаменитої Шевченкіани Василя Тарновського¹⁵. Збереглося фото експозиції Музею українських старожитностей В.В. Тарновського, де в інтер’єрі Шевченківського відділу на мольберті експонується “Катерина”¹⁶. Поруч із зображенням картини на банкноті – палітра, пара пензлів та флейц або шпатель. Можна припустити, що вони також походять із колекції Василя Тарновського. У Шевченковому розділі Каталогу 1900 року під № 741 значиться: “Палитра красного дерева и при ней одиннадцать кистей”¹⁷.

Крім того, у двох ящиках (№ 742, 743) також зберігалися пензлі та “1 флейс” і “2 шпателя сталевих”¹⁸. У жовтні 1933 року Шевченкіана Василя Тарновського була вилучена з Чернігівського історичного музею і сьогодні представлена в Національному музеї Тараса Шевченка та відділі рукописів Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України.

Шевченківська колекція В.В. Тарновського знайшла своє відображення і на пам'ятних монетах НБУ. 28 квітня 2009 року Національним банком України введено в обіг пам'ятну монету номіналом 5 гривень “60 років Національному музею Т.Г. Шевченка”¹⁹. На аверсі – картина “Катерина” на мольберті. Не виключено, що й мольберт, зображений на монеті, походить зі збірки В.В. Тарновського, адже в Каталозі 1900 року під № 739 зафіксований: “Мольберт орехового дерева, нелакирований”²⁰.

29 квітня 2011 року введена в обіг пам'ятна монета “Останній шлях Кобзаря (до 150-річчя перепоховання Т.Г. Шевченка)” номіналом 5 гривень²¹. На реверсі – барельєф Тараса Шевченка з хреста на Шевченковій могилі. Василь Васильович, який все своє життя був великим шанувальником Тараса Григоровича Шевченка, після перепоховання поета на Чернечій горі опікувався його могилою. Коли стало відомо, що могила “являє собою красномовні руїни”, Тарновський відгукнувся: “Считаю своїм нравственным долгом, во-первых, как личный приятель покойного, а в особенности как горячий поклонник его таланта, принять всецело на себя обязанность приведения дорогой могилы в надлежащий вид”²². Він замовив проект хреста на могилі та став автором барельєфа²³, один з відливків якого зберігався в колекції благодійника²⁴ і на щастя сьогодні входить до збірки Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.

У січні 2003 року Національним банком України введена в обіг монета номіналом 10 гривень “Павло Полуботок”. На реверсі – поясний портрет чернігівського полковника²⁵ з парсуни невідомого художника XVIII ст.²⁶ На столі, на який спирається Полуботок, лежить пернач, котрий стилістично подібний до того, що зберігається в Чернігівському історичному музеї і походить з колекції В.В. Тарновського. З Каталогу 1898 року, де він записаний під № 838 у розділі “Предмети, поступившие по составлению каталога”, можна дізнатися й про обставини його надходження: “Пернач Павла Полуботка, полковника черниговского и наказного гетмана. Серебряный, гладкий. Головка литая, вызолоченная о шести ажурных перьях. Посредине ручки чеканка вроде чешуи. Хранился в Полтаве в доме Милорадовичей, родственни-

ков и наследников Полуботка и от них приобретен”²⁷. Атрибуція клейнода, оскільки в музеї є ще один пернач з написом: “Пернач черниговского полковника Павла Полуботка 1707”, була зроблена головним зберігачем фондів Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського Г. Арендар²⁸.

У вересні 2003 року з’явилася монета номіналом 2 гривні “Остап Вересай”. Вона присвячена відомому кобзарю ХІХ ст., уродженцю Чернігівщини. На аверсі та реверсі монети є зображення музичного інструмента – кобзи або так званої старосвітської бандури²⁹. Не вдаючись до подробиць відмінностей цих інструментів, варто

зазначити, що зображення взято з фотографії О. Вересая, опублікованої в “Записках Юго-Западного отделения Императорского русского географического общества”³⁰. Інструмент кобзаря доволі докладно описаний першим його дослідником М. Лисенком³¹, після смерті О. Вересая він опинився в Музеї Південно-Західної філії Географічного товариства³². Притому в замітці написано: “Старая бандура Вересая”. На нашу думку, мова може йти або про інструмент, що вийшов із вжитку, або – це була стара за віком річ. У Каталозі українських старожитностей В.В. Тарновського читаємо: “Бандура кобзаря Остапа Вересая. Помещается в коллекции, как бандура одного из последних украинских кобзарей”³³. Не виключено, що у Василя Тарновського був саме той інструмент, який зображений на фотографії, що і став взірцем для авторів монети.

29 листопада 2010 року Національним банком України в серії “Славетні роди України” введена в обіг срібна монета номіналом 10 гривень “Рід Тарновських”. На аверсі – маєток “Качанівка”, з яким пов’язані три покоління Тарновських, а на реверсі – портрети Григорія Степановича, Василя Васильовича-старшого та Василя Васильовича-молодшого³⁴. Варто відзначити, що до карбування цієї монети, як і багатьох інших, долучився Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського.

Пошук джерел натхнення для створення пам’ятних і ювілейних монет, а також банкнот Національного банку України саме в музеях свідчить про значення музейних раритетів у сприйнятті української історії світовим співтовариством. З-поміж 560 монет нами виявлені 19, на яких представлені музейні експонати, на чотирьох з них – українські старожитності Василя Васильовича Тарновського.

¹ Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 339.

² Лаєвський С. Перші на першому // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 197–207.

³ Howat John K. “Washington Crossing the Delaware” // The Metropolitan Museum of Art Bulletin. – № 26 (7). – P. 289–

299; Chester L. Krause, Clifford Misher. 2005 Standart Catalog of World Coins 1901–Present. – 32 ed. – Iola, Wisconsin: Krause Publications. – P. 2210.

⁴ Вестник Банка России. – 2002. – № 47 (625). – С. 40–41.

⁵ Там же. – 2006. – № 54 (924). – С. 6.

⁶ Там же. – 2012. – № 28 (1346). – С. 6.

⁷ Банкаўскі Веснік. – 1999. – № 31 (105). – С. 34.

⁸ Банкаўскі Веснік. Спецыяльны выпуск. – 2011. – № 32/541. – С. 2.

⁹ Відомості Верховної Ради України. – 1992. – 28 січня (№ 4). – Стаття 23.

¹⁰ Вісник Національного банку України. Спецвипуск. – 2006. – Серпень. – 152 с.

¹¹ Лопата В.І. Надії та розчарування, або Метаморфози гривні. – К., 2000. – 160 с.

¹² Каталог українских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. 66.

¹³ Український музей. Бандура Мазепи. 12. – М., б/д [1900-і]: Издательство К. Фишер. – (Серия “Чернигов”).

¹⁴ Киевская старина. – 1896. – № 4. – Док., изв. и зам. – С. 3

¹⁵ Каталог Музея українских древностей В.В. Тарновского. Том II /Сост. Б.Д. и М.Н. Гринченко. – Чернигов, 1900. – С. 193. – № 427.

¹⁶ Половнікова С. Музей українських старожитностей ім. В.В. Тарновського //Родовід. – 1996. – № 14. – С. 36.

¹⁷ Каталог Музея українских древностей В.В. Тарновского. – С. 226.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Вісник Національного банку України. – 2009. – № 6 (160). – С. 44.

²⁰ Каталог Музея українских древностей В.В. Тарновского. – С. 226.

²¹ Вісник Національного банку України. – 2011. – № 8 (186). – С. 46.

²² Цит. за: Тарахан-Бережа З. Василь Тарновський та пам'ятний хрест на Шевченковій могилі //Родовід. – 1996. – № 14. – С. 65–66.

²³ Тарахан-Бережа З. Вказ. праця. – С. 66.

²⁴ Каталог Музея українских древностей В.В. Тарновского. – С. 205. – № 545.

²⁵ Вісник Національного банку України. – 2003. – № 3 (85). – С. 68.

²⁶ Україна козацька держава. – К., 2004. – С. 460–461.

²⁷ Каталог українских древностей коллекции В.В. Тарновского. – С. 84.

²⁸ Арендар. Г. Пернач Павла Полуботка //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2011. – Вип. 12. – С. 3–5.

²⁹ Вісник Національного банку України. – 2003. – № 11 (93). – С. 43.

³⁰ Русов А.А. Кобзарь Остап Вересай, его музыка и исполняемые им народные песни //Записки юго-западного отделения Императорского русского географического общества. – Т. I. – К., 1874. – С. 339–366.

³¹ Лысенко Н.В. Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Вересаем. – К., 1874. – С. 38.

³² А. Ум. Вересай //Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. – 1892. – Т. VI (11). – С. 23.

³³ Каталог українских древностей коллекции В.В. Тарновского. – С. 66. – № 509.

³⁴ Вісник Національного банку України. – 2011. – № 1 (179). – С. 62.

БУЛИГА О.

Формування, збереження та дослідження археологічної колекції предметів XVII століття, віднайдених на місці Берестецької битви

Історія українського козацтва – яскрава, героїчна сторінка минувшини нашого народу. Вона насичена різноманітними подіями, серед яких особливе місце займає найбільша битва тієї епохи, відома під назвою Берестецької. Вона відбулась улітку 1651 року на теренах Волинського краю як протиборство між арміями польського короля Яна-Казимира та українського гетьмана Богдана Хмельницького.

Місцевість, де розгорнулись усі перипетії битви, віддавна привертала увагу як пересічних українців, так і дослідників історії України. Першим науковцем, який вивчав історію Берестецької битви, не лише працюючи з документальними джерелами, а й відвідуючи край, де мали місце події літа 1651 року, був Микола Костомаров. У 1844–1845 роках він викладав історію в Рівненській чоловічій гімназії (тепер приміщення обласного краєзнавчого музею). У вільний час майбутній метр історичної науки подорожував по визначних місцях Волині. Його спогади про волинські “пілігримства”, зокрема, й відвідання поля козацької звитяги, містяться в автобіографії вченого [4, 470–472].

Територія найбільшої битви в історії українського козацтва кликала до себе не лише дослідників. Це було пов’язане з тим, що колишні болота річки Пляшівки зберігали останки відважних козаків, учасників Берестецької битви. Вони не були поховані згідно з християнською традицією. Тому, за ініціативою ченців Почаївської лаври, у 1910 році місцеві жителі дістали козацькі кістки із землі та розмістили на острові Журавлиха в усипальниці-саркофазі. Саме найбільший монастир Волинського краю ініціював проведення перших археологічних розкопок на місці битви. Їх здійснювали члени Київського відділу Імператорського військово-історичного товариства під керівництвом історика Івана Каманіна. За два дні, 13–14 червня 1910 року на пагорбі Монастирщина було досліджено 1/20 площу урочища. Окрім людських кістяків тут віднайдено залишки весла, великий ніж та розбитий глиняний горщик [5, 6]. Залишки козацьких шабель місцеві жителі віднаходили здебільшого на дні річки Пляшівки. 25 травня 1912 року на Журавлисі було освячено дерев’яну Михайлівську церкву (1650), в якій за переказами молився Б. Хмельницький. Її перенесено сюди з сусіднього села Острів, а у червні 1914 року над усипальницею-саркофагом зведено муровану церкву на честь св. Георгія. Обидва храми поєднали підземним ходом.

Від того часу на острові Журавлиха існував Свято-Георгіївський скит Свято-Успенської Почаївської лаври. У середині 50-х років XX ст. його було закрито. Тут розмістили ферму, і лише через десять років за наполяганням української інтелігенції було відкрито музей “Козацькі могили” – відділ Рівненського краєзнавчого музею. Відсутність оригінальних експонатів у новоствореному музейному закладі пришвидшила початок багаторічних археологічних розкопок під керівництвом Ігоря Свешнікова. Перший польовий сезон експедиції Рівненського краєзнавчого музею розпочався у 1970 році. Щорічні розкопки тривали майже чверть століття, до 1994 року.

Це була перша спроба в українській історичній науці дослідити місце битви XVII ст. археологічними методами. Вченому доводилося вирішувати незвичні і невідпрацьовані проблеми датування, реставрації і зберігання здобутого матеріалу. Всі методики розробив особисто Ігор Кирилович, до того ж вони були не лише авторськими, але й новаторськими, зокрема технології реставрації виробів зі шкіри і дерева. Слід зауважити також, що більшість реставраційних робіт І.К. Свешніков провів власноручно. Загальний обсяг робіт вражає. За час роботи

експедиції (1970–1994) досліджено 2,5 га суцільної площі, виявлено 91 людський та 56 кінських кістяків, знайдено понад 5000 предметів. Не всі з них, на жаль, вдалося реставрувати (речі зі шкіри та дерева), але й те, що поповнило експозиції Рівненського краєзнавчого музею та його тодішнього відділу – музею “Козацькі могили” оцінюється фахівцями як колекція європейського рівня [1].

Під час археологічних досліджень Свешнікову вдалось віднайти одну з переправ козаків через річку Пляшівку, яка зберегла велику кількість речових джерел доби Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Також було уточнено розташування військових таборів обох армій. З-поміж віднайдених речей учасників битви найбільшу кількість склали вогнепальна та холодна зброя, порохівниці, предмети кінського спорядження, сумки, гаманці, взуття, різноманітні знаряддя, загальновійськові та особисті речі. Усі вони точно датовані, бо потрапили у болото після десятої години ранку 10 липня 1651 року [3, 2].

Знайдення великої кількості оригінальних предметів XVII ст. пояснюється не стільки масштабами битви, скільки місцем її проведення: у болотистій місцевості озброєння та речі учасників баталії дійшли до нас завдячуючи наявності торфу, який став своєрідним консервантом. Археологічні знахідки з місця Берестецької битви є єдиними прикладом масових знахідок достовірних речей козацького часу, що сьогодні зберігаються в музеях України. З трьох людських черепів були зроблені антропологічні реконструкції зовнішнього вигляду загиблих козаків [8, 67].

Серед великої кількості віднайдених предметів – значна кількість унікальних, наприклад: селянська “коса бойова залізна”. Її цінність полягає у тому, що до початку розкопок місця Берестецької битви в Європі збереглося всього лише дві бойові коси XVII ст. Ось, опис волинського екземпляра: “Коса бойова залізна з основою для кріплення до ручки і довгим, злегка вигнутим лезом з трьома долами. На місці кріплення – залізне, прикрашене нарізним орнаментом кільце діаметром 6 см з фігурним верхнім краєм. Біля основи леза – нечітке клеймо в овалі заглибленні (довжина леза – 80 см, ширина 6 см)” [3, 3].

З козацьких речей, поряд із вогнепальною та холодною зброєю, необхідно відзначити чоботи, що виготовлялись з телячої шкіри, мали тришарову м’яку підошву без каблуків, з плоскими або ребристими підковками замість останніх. Першу пару козацьких чобіт XVII ст. в Україні було знайдено саме на переправі під Берестечком уже в перший рік розкопок під керівництвом І. Свешнікова.

Унікальною є й “срібна чорнильниця”, яка, на відміну від відомих похідних каламарів, належить до числа стаціонарних. Вона складається з трьох циліндричних чашечок з трипелюстковою покриткою на шарнірі, прикрашеною угорі виступом з кільцевим потовщенням. На звороті покритки латинські літери “T”, “O”, “C”. Найімовірніше, на думку І. Свешнікова, це початкові літери назв окремих видів чорнил, що знаходились у циліндриках: Incaust (чорне чорнило), Osgae (червоне чорнило), Супобег (чорнило жовтого кольору). Її розмір – 8,5 x 9,5 см, висота – 6 см. Чорнильниця знайдена разом із фрагментами двох свинцевих каламарів.

У музеях України зберігаються кілька козацьких похідних каламарів, що мають вигляд довгого вузького пенала. Їх козацький писар носив на поясі. Берестецький екземпляр використовувався в якійсь канцелярії для написання документів різнокольоровим чорнилом. Зокрема, вохра застосовувалась для написання початкових літер дипломів, універсалів та інших особливо важливих документів. Ігор Свешніков вважає, що дана знахідка належала до обладнання канцелярії Війська Запорозького і разом з іншими речами була винесена з намету писаря Війська Запорозького Івана Виговського, який у цей час разом з Богданом Хмельницьким був захоплений у полон татарами [7].

Також необхідно згадати дерев’яну плакетку діаметром 3,5 см з вирізьбленою карикату-

рою на багатого шляхтича, яка, на думку Свешнікова, є найдавнішим в Україні прикладом світського шаржу, а також музичний інструмент у вигляді бочечки-резонатора. Відсутність аналогій не дає можливості визначити назву цього інструмента. Рідкісними знахідками вважаються шкіряні чохла для ложок [3].

Після смерті Ігоря Свешнікова (1995) на полі Берестецької битви у 1996–1998 роках археологічні розвідки здійснювались експедицією Державного історико-меморіального заповідника “Поле Берестецької битви” під керівництвом С.В. Ревуцького. У 2003 році працювала археологічна експедиція Рівненської філії Охоронної археологічної служби України, очолювана Богданом Прищепою [6]. Матеріали цих досліджень зберігаються в Національному історико-меморіальному заповіднику “Поле Берестецької битви”.

Знахідки першої археологічної експедиції під керівництвом І. Каманіна до сьогоднішнього дня не збереглись. Колекція Свешнікова була складовою Рівненського краєзнавчого музею та його відділу – музею “Козацькі могили”. У 1994 році “Козацькі могили” стали окремим Державним історико-меморіальним заповідником “Поле Берестецької битви”, якому Рівненський краєзнавчий музей передав 983 музейні предмети, переважна більшість з них сьогодні представлені в експозиції заповідника. Предмети, віднайдені експедицією І. Свешнікова, перебувають ще у п’яти музеях України, куди були передані за наказами профільного міністерства. Зокрема, у 1978 році Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиця отримав 110 предметів: вони й нині є однією з найцінніших збірок оригінальних експонатів цього музейного закладу. У 1980 році 5 та 12 предметів було передано, відповідно, у Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник та Державний історичний музей України (Київ). У 1984 році 9 предметів поповнили зібрання Державного музею літератури України. У 2008 році 91 одиниця передана до Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” (Батурин).

У Рівненському обласному краєзнавчому музеї сьогодні зберігається 2723 предмети, віднайдені археологічною експедицією на місці битви під Берестечком. Переважна більшість з них виставлена в окремому залі – одному з найбільших у музеї. Перебування колекції у семи музеях, з одного боку, розпорошило її, що недоцільно, з іншого, берестецькі пам’ятки бачать сотні тисяч відвідувачів, а всі їхні теперішні зберігачі вдячні можливості представляти у своїх експозиціях унікальні речі козацької доби.

Найкращим дослідником даної колекції козацьких старожитностей став її збирач Ігор Свешніков. Підсумки своїх багаторічних досліджень він виклав у праці “Битва під Берестечком” [7]. Учасниця більшості експедицій Свешнікова, завідувачка сектору давньої історії Рівненського краєзнавчого музею Тетяна Пономарьова у співавторстві з Володимиром Виткаловим випустила книгу про події літа 1651 року, що ґрунтується на різноманітних джерелах того часу [2]. У 2013 році нею у співавторстві з Олександром Булигою підготовлена до друку монографія “Переправа незабутня. Історія однієї експедиції”, що висвітлює більш як двадцятирічний період проведення археологічних робіт на полі Берестецької битви. Щорічні наукові конференції, присвячені різноманітним аспектам Берестецької битви, відбуваються, починаючи з 1990 року, на базі музею “Козацькі могили” (село Пляшева Радивилівського району Рівненської області). Учасники цих форумів козакознавства у своїх дослідженнях використовують і матеріали колекції, зібраної експедицією Рівненського краєзнавчого музею.

Вшановуючи заслуги Ігоря Кириловича Свешнікова, Рівненська обласна рада з 2006 року присуджує щорічну премію в галузі історико-культурної спадщини його імені. Її лауреатами стали: Павло Лотоцький – перший завідувач музею “Козацькі могили”, Гурій Бухало – творець першої музейної експозиції, автор книги “Круг містечка Берестечка” та згадана вище Тетяна Пономарьова.

Предмети колекції демонструвались на виставці у Ванкувері та музеях Кракова, Луцька, Острога, Нетішина, Костополя. Інтерес до неї підкреслює значення тієї подвижницької праці, яку здійснили Ігор Кирилович Свешніков та його колеги, збираючи, зберігаючи та вивчаючи матеріали про Берестецьку битву. Сподіваємось, що і надалі речі, віднайдені під Берестечком, єднатимуть різні куточки України, а в музеях, де вони зберігаються пам'ятатимуть імена тих, хто формував найбільшу козацьку колекцію нашої держави.

---

1. Булига О., Пономарьова Т. Археологічні матеріали Ігоря Свешнікова у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею //Життєвий та творчий шлях І.К. Свешнікова: Зб. тез наукової конференції. – Рівне, 2005. – С. 8–10.
2. Виткалов В.Г., Пономарьова Т.О. Берестецька битва 1651 року мовою документів: за матеріалами наукової спадщини І.К. Свешнікова. Хрестоматія. - Рівне, 2005. – 403 с.
3. Каталог найважливіших знахідок з місця Берестецької битви 1651 р. – Рівне, 1986.
4. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – 736 с.
5. На казачьих могилах под Пляшевой //Почаевский листок. – 1910. – № 19.
6. Прищеп Б., Чекурков В. Робота на полі Берестецької битви 1651 р. //Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – Вип. 6. – К., 2004.
7. Свешніков І. Битва під Берестечком. – Львів, 1993.
8. Сегеда С. “Антропологічні” портрети учасників Берестецької битви //Берестецька битва в історії, літературі та мистецтві: Матеріали наукової конференції. – Рівне, 2001. – С. 65–67.

ДІДЕНКО С., ШЕВЧЕНКО О.

Колекція зброї та військового спорядження Національного музею історії України

У Національному музеї історії України серед історичних пам'яток одне з провідних місць належить колекції зброї, яка налічує близько трьох тисяч одиниць та засвідчує технічні можливості, художні досягнення людства певних історичних епох і пробуджує естетичні почуття своїми довершеними формами, розкішним та вишуканим декором.

Найдавніші предмети озброєння перебувають у складі археологічної збірки музею. Її фундаторами були відомі колекціонери та дослідники XIX – початку XX ст. В. Хвойка, О. Бобринський, Є. Зносько-Боровський, Ф. Кундеревич, В. Антонович, С. Мазаракі, М. Біляшівський, родини Ханенків, Терещенків та ін. Протягом XX ст. музей збагатився всесвітньовідомими археологічними колекціями, в числі яких була значна кількість предметів озброєння практично всіх історичних періодів від доби каменю до середньовіччя. Одночасно формувалася музейна збірка озброєння та військового спорядження епохи пізнього середньовіччя – новітнього часу. Її основу заклали наприкінці XIX ст. колекціонери-меценати Б. Ханенко, П. Потоцький, В. Тарновський, А. Левкович. На початку 40-х років минулого століття вона нараховувала більше чотирьох тисяч предметів і за кількістю та якістю експонатів вважалась третьою в Радянському Союзі після колекцій Москви та Ленінграда. У роки Другої світової війни частина колекції загинула. Однак у повоєнні роки збірка поповнилась завдяки допомозі інших музеїв, установ, окремих осіб, а також за рахунок виставок військових трофеїв, передачі окремих зразків вогнепальної зброї та спорядження з інтендантських складів, підрозділів збройних сил. Значну кількість зброї музей отримав від Львівського історичного музею, Львівського музею українського мистецтва, Ленінградського артилерійського історичного музею РСЧА (тепер Військово-історичний музей артилерії, інженерних військ і військ зв'язку), Московського музею революції, Музею Радянської Армії в Москві, Закарпатського краєзнавчого музею, Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, трофейної виставки в Києві 1946 року. Протягом останніх років колекція поповнюється за рахунок співпраці музею з правоохоронними органами України. Вона містить зброю різних часів багатьох країн Заходу і Сходу: Визвольної війни 1648–1654 років, Північної війни 1700–1721 років, Вітчизняної війни 1812 р., Кримської війни 1854–1855 років. Невелика, але цікава частина колекції зброї пов'язана з подіями революції 1905–1907 років, Першої світової та Великої Вітчизняної воєн. У музеї зберігається також спортивна та мисливська зброя.

Кожен вид зброї музейної колекції пройшов свій шлях історичного розвитку, видозмінюючись у зв'язку з розвитком економічних умов, технічної бази виготовлення, тактики ведення бою та розвитку бойового спорядження.

Основні типи зброї для полювання та ведення бою на ближній, середній і дальній дистанціях сформувалися ще в епоху ранньої кам'яної доби. Першою зброєю давньої людини стали палиця, примітивний дерев'яний спис із загостреним кінцем та звичайний камінь, яким можна було вразити здобич на відстані. Матеріалом для виготовлення предметів озброєння були тверді породи деревини, камінь та кістка. В середньому палеоліті (150–40 тис. років тому) неандертальське населення навчилося оснащувати дерев'яні списи крем'яними наконечниками, що значно підвищило продуктивність полювання на великих тварин. У Національному музеї історії України зберігаються крем'яні гостроконечники з кримських середньопалеолітичних стоянок Чокурча I, Кабазі II та Кабазі V. Вдосконалення технологій обробки каменю та кістки у пізньому палеоліті призвели до модифікації мисливського озброєння та появи нових видів зброї. Виникає новий

вид дистанційної зброї – легкий металевий спис-дротик, який в умілих руках міг влучити в ціль на відстані 30 м, а за допомогою спеціального пристрою – списометалки – навіть 70–80 м. Входять в ужиток наконечники з кістки, рогу та бивня мамонта, оснащені рядом гострих крем'яних пластин по краях. Бойові якості такої зброї значно перевищували примітивні списи попередньої епохи. Колекція озброєння мисливців пізнього палеоліту в музеї представлена знахідками з розкопок всесвітньовідомої Мізинської стоянки на Чернігівщині.

Одним з найголовніших досягнень людства в епоху кам'яної доби було винайдення лука. На території України людство почало використовувати простий лук близько 14–13 тис. років тому. В музеї зберігаються крем'яні вістря стріл зі стоянок давніх мисливців палеоліту–мезоліту в селах Пушкарі, Мізин, Семенівка, Кудлаївка, Петровське. З переходом людства до відтворюючих форм господарства в неоліті (VII–V тис. до н. е.) з'являються перші кам'яні сокири. Це необхідне для господарства знаряддя за потреби перетворювалося на ефективний бойовий засіб.

Справжнім проривом в історії людства стало відкриття міді та бронзи. Використання цих металів поклало початок новій ері в історії холодної зброї і призвело до появи величезної кількості її різновидів. На теренах України в епоху енеоліту–бронзи (V–II тис. до н. е.) продовжували користуватися зброєю з різних порід каменю та кістки. Однак поступово входила в ужиток і мідна зброя, хоча в ті часи вона була доступною лише для племінних вождів і виконувала роль радше символу влади, аніж зброї. Найдавнішим зразком металевого озброєння в колекції музею є мідний бойовий келеп з поселення трипільської культури середини IV тис. до н. е. поблизу с. Верем'я у Середньому Подніпров'ї. З цієї ж пам'ятки походить і наверх кам'яної булави. Про одночасне застосування в цей час кам'яного і металевого озброєння свідчать знахідки з поховання майстра-зброяра катакомбної культури кінця III – початку II тис. до н. е. поблизу с. Новомикільське Луганської області, де разом з крем'яними вістряма списа, дротиків та стріл знайдено бронзовий кинджал. Характерною зброєю степового скотарського населення були кам'яні бойові сокири та булави з просвердленим отвором-проухом для насаджування на древко. Протягом II тис. до н. е. комплекс озброєння давнього населення України збагатився новими різновидами бронзової зброї ближнього бою. Це провушні та втулкові сокири, чекани, клевці. У племен карпатського регіону з'являється меч та бронзовий захисний обладунок – рукозахисні браслети та спіралі, шоломи тощо. У музеї зберігається, зокрема, скарб предметів озброєння XIV–XII ст. до н. е. з с. Худлов Закарпатської області, до складу якого входять бронзові сокири-клевці, меч та рукозахисні спіралі.

Перше тисячоліття до н. е. ознаменувалося істотними змінами у військовій справі давнього населення України. Поширюється залізна зброя, а на просторах Північного Причорномор'я з'являються войовничі іраномовні кочові племена кіммерійців, скіфів і сарматів. У Національному музеї історії України експонуються предмети озброєння та деталі захисного обладунку кіммерійців: наконечники стріл з бронзи та кістки, залізний короткий меч, бронзовий кинджал і точильний камінь з поховання кіммерійського воїна кінця VIII – початку VII ст., знайдені поблизу с. Балки Запорізької області, та бронзовий бойовий пояс із с. Підгірці на Київщині. У музейній колекції зберігається повний комплекс скіфського озброєння VII–IV ст. до н. е. Особливий інтерес становлять бронзовий шолом античного виробництва та панцир із залізних та бронзових лусочок із поховань знатних воїнів поблизу сіл Пастирське та Журавка на Черкащині. Сарматську зброю представлено залізними мечами та бойовою сокирою I–II ст., обух якої оснащено шипами.

Протягом майже всього I тис. н. е. основною зброєю давнього населення України були лук, спис та дротик. З приходом у північнопричорноморські степи кочових племен хозар та печенігів у VIII–X ст. на арену театру бойових дій виходить суто кавалерійська клинкова січна зброя – шабля та палаш.

З утворенням у IX ст. Давньоруської держави розпочинається новий етап в історії військового мистецтва наших пращурів. Постійна боротьба з кочовиками на східних та південних кордонах, а також далеко не завжди мирні стосунки з північними та західними сусідами змушували

давньоруських князів утримувати регулярні професійні військові частини – дружини. Дружинники застосовували широкий арсенал передового на той час озброєння. Зброєю ближнього бою були довгі двосічні мечі, шаблі, сокири, булави, кістені, кинджали-скрамасакси тощо. Для бою на середній дистанції застосовувалися довгі важкі списи та піки. Основною металюною зброєю стали дротики-сулиці, складний далекобійний лук, рідше – арбалет-самостріл. До комплексу захисного спорядження належали: залізні кольчуги, пластинчасті панцирі, шоломи з кольчужною сіткою-бармицею або маскою-личиною для захисту обличчя, щити. Давньоруські зброярі-бронники використовували найкращі досягнення майстрів Сходу та Заходу, створивши оптимальний для свого часу захисний обладунок, що поєднав рухомість кольчуги з надійністю пластинчастого панцира. Всі ці види озброєння та захисного спорядження X–XIII ст. представлені в експозиції Національного музею історії України. Надзвичайно цікавим експонатом є знайдена в Києві залізна маска XIV ст. для захисту голови бойового коня.

З XIV ст. українські землі входять до складу Великого князівства Литовського, а пізніше – Речі Посполитої. З цього часу на теренах України поширюються зброя та обладунок західноєвропейських зразків. В музейній колекції представлені декілька обладунків крилатих гусарів та два рицарських обладунки, що походять з приватного зібрання родини Ханенків.

Рицарський обладунок.

В XV ст. у зв'язку з масовим поширенням вогнепальної зброї розпочинається нова ера в історії розвитку озброєння та військової справи. Принципово змінюється тактика ведення бойових дій. Звичайні для середньовіччя обладунки вже не можуть захистити від кулі і поступово виходять з ужитку. Однак полегшені модифікації обладунку для захисту від шабельних ударів, такі, як кіраса, залишаються на озброєнні важкої кавалерії аж до XIX ст.

Протягом XV–XVI ст. в Європі для ближнього бою продовжували використовувати меч. Та невдовзі ця зброя остаточно виходить з ужитку, ставши настінними прикрасами дворянських палаців. У музеї представлені три основні види пізньосередньовічних мечів: поясні, півтораручні, дворучні. На зміну мечу прийшов палаш, що у XVIII ст. стає головною зброєю важкої кавалерії – драгунів і кірасирів. Найдавнішим зразком цієї зброї у музейній збірці є палаш, що за переказами належав Петру I.

Починаючи з XV ст., одним з головних видів холодної зброї стає шабля. Різні типи іранських, турецьких, польських та угорських шабель були на озброєнні в українському козацькому війську протягом XVI–XVIII ст. В музейній колекції – кілька сотень шабель як східного, так і європейського походження, що відрізняються між собою формами клинка, будовою ефесів, художнім оздобленням. Особливий інтерес становлять ятагани XVII–XVIII ст., що походять з Туреччини. В колекції зберігаються також кавказькі шашки та кинджали, прикрашені багатим орнаментом, черню.

Серед розмаїття зброї особливу увагу привертають шаблі, які, окрім свого прямого призначення, слугували як нагорода. Першу таку групу становлять царські подарунки, пожалувані козакам, отаманам, осавулам за їхні “верние служби”. Це – козацька шабля XVIII ст. часу правління Єлизавети Петрівни, жалувана імператрицею осавулу Андрію Івановичу Юдіну, та дві козацькі шаблі XVIII ст. періоду правління Катерини II: одна з них жалувана донському козаку Івану Васильовичу Лук’янову, інша – сотнику Пантелеймону Сисоєву. Предметом гордості музею є шабля учасника Вітчизняної війни 1812 р., генерал-фельдмаршала П.Х. Вітгенштейна, отримана у нагороду від Павла I за успішну службу. У 1830 р. генерал подарував шаблю київському археологу-аматору Кіндрату Лохвицькому за відкриття фундаментів Десятинної церкви – визначної

пам'ятки давньоруської культури. Цікавим зразком холодної зброї є шабля східного типу з подвійним клинком, що має назву “зульфакар” (від назви меча пророка Магомета, який також мав подвійний клинок).

Особливе місце у збірці музею належить шпагам – колючій зброї з довгим вузьким клинком. У країнах Західної та Центральної Європи шпага входить в ужиток з XV ст., а з XVIII ст. перебуває на озброєнні російської армії. В музейній збірці представлені бойові, чиновницькі, парадні, студентські шпаги XVII – початку XX ст. – гранчасті, з глибокими долами, пласкі, прикрашені травленням та гравіруванням.

Окрему групу становить зброя XV–XVIII ст. на довгих і коротких ратищах: алебарди, бойові коси, ціпи, бердиші, списи і дротики. Модифікованими формами бойових списів є протазани. До ударної зброї пізнього середньовіччя належать моргенштерни – зброя німецьких повсталих селян XVI ст., келепи, чекани, булави й перначі. У запорізьких козаків булава була символом влади гетьмана, пернач – влади полковника. Гордістю колекції є декілька гетьманських булав та полковничих перначів XVII–XVIII ст. і бунчук. Метальна зброя пізнього середньовіччя – лук, арбалети й стріли – привертає увагу не лише унікальною технічною досконалістю, але й неперевершеним художнім оздобленням. Перлинами збірки є декілька саксонських арбалетів кінця XVI ст., ложі яких вкриті слоновою кісткою, оздоблені напрочуд тонким вишуканим рослинним гравіруванням із зображенням птахів та тварин.

Вогнепальна зброя колекції репрезентована різноманітними зразками: від найпростіших видів до новітніх систем. Перші зразки XV–XVI ст. мали форму кованих трубок з глухою казною і запалювальним отвором. До таких належать рідкісні екземпляри невеликих за розміром гарматок з козацького човна “чайки” та дев'ятиствольна ожига – прообраз сучасного кулемета. В музейній збірці представлені зразки рушниць, бандолетів, пістолетів з ударно-колісцевим та ударно-кремінним замками, виготовлені в країнах Західної Європи, Сходу, Кавказу, Росії у XVI – першій половині XIX ст. Шедеврами колекції є мисливські рушниці, відомих майстрів-зброярів. З середини XIX ст. вогнепальна зброя істотно вдосконалюється. Найважливішим чинником перетворень стала динамічна еволюція способів займання заряду, яка підвищила дальність і влучність стрільби, а після заміни замків затворами і прийняття унітарного патрона збільшила її швидкість. Представлені в колекції системи новітніх зразків зброї пов'язані з іменами їхніх творців – Бердана, Кольта, Сміт-Вессона, Нагана, Гра, Манліхера, Маузера, Мосіна, Коровіна, Токарева та ін. Зберігається в музейній колекції і зразок озброєння незалежної України – кортик Військово-Морських сил України, прийнятий в 1992 році.

Ожига та козацькі гармати.

Грізна краса зброї вражає досконалістю, витонченістю й довершеністю форм. Звичайно, потрапляючи до музейних колекцій, зброя втрачає своє безпосереднє призначення, однак вона перетворюється на чудові й доступні для широкого огляду музейні експонати. Сподіваємось, прийде час, коли всі її види, навіть найсучасніші, займуть місце не на військових полігонах, а в арсеналах, перетворених на музеї.

ПОПЕЛЬНИЦЬКА О.

Парадна західноєвропейська і східна зброя XVI–XIX століть із зібрання Б.І. Ханенка у колекції Національного музею історії України

Київський підприємець Богдан Іванович Ханенко (1849–1917) зібрав чудову колекцію творів європейського і східного мистецтва: живопис, порцеляну, художній метал, археологічні знахідки, зброю тощо. Кращі речі цього зібрання він придбав на аукціонах у Римі, Флоренції, Парижі, в антикварів Петербурга, Києва та Москви [1].

У 1921 р. колекція Б.І. Ханенка стала основою новоствореного Музею мистецтв імені Богдана Івановича та Варвари Николівни Ханенків Всеукраїнської академії наук. У 1934 р. цей музейний заклад було перейменовано на Музей західноєвропейського і східного мистецтва, у 1999 р. – Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків (з 2011 р. має статус національного, далі у тексті – НММХ).

У 1937 р. зброя з колишньої колекції Б.І. Ханенка була передана з Музею західноєвропейського і східного мистецтва до Центрального державного історичного музею (нині – Національний музей історії України): в акті передачі 1937 р. зазначені майже 140 окремих одиниць озброєння і кілька комплектів воїнських обладунків [2]. До 1941 р. ці речі експонувались у Відділі зброї “Музейного містечка” у Києво-Печерському заповіднику. У роки Другої світової війни їх вивезли до м. Уфі, а 1944 р. повернули до Києва.

Втрата під час евакуації облікової документації стала причиною того, що музейні предмети з колекції Б.І. Ханенка виявились депаспортизованими. Їх наукова атрибуція стала можливою завдяки документам з наукового архіву НММХ, про існування яких ми дізнались завдяки інформації, люб’язно наданій нам адміністрацією музею. Цими важливими джерелами є два рукописні інвентарі: “Каталог зібрання зброї Б.І. Ханенка” (далі у тексті “Каталог Ханенка”), складений особисто Б.І. Ханенком [3], та “Інвентарний каталог Музею мистецтв Всеукраїнської академії наук” (далі у тексті “Каталог Музею мистецтв ВУАН”) за 1919–1929 роки [4]. Ці інвентарі містять важливу інформацію як щодо самих предметів озброєння з колишнього зібрання Б.І. Ханенка (описи, датування, місця виготовлення), так і про шляхи їх надходження до зібрання Б.І. Ханенка (де й у кого були придбані тощо).

Дана публікація присвячена розгляду кількох найбільш цікавих взірців холодної і вогнепальної зброї із зібрання Б.І. Ханенка, що мають не лише значну історичну, а й мистецьку вартість.

Парадний палаш. 1878 р. Іран.

Опис предмета міститься у “Каталозі Ханенка” [3, арк. 12, № 82]: “Меч арабский, лезвие дамаскировано; желобок с перехватом, по нему наведены золотом орнаменты и надписи; ручка железная, с серебряным орнаментом; ножны из черной кожи; длина – 1 м, ширина лезвия – 5 см”. У “Путівнику” по Музею мистецтв ВУАН цей предмет записано як “... меч арабо-сицилійського походження XIV–XVI ст.” [5, 22].

Наукова атрибуція цього музейного предмета дозволила нам дещо уточнити його попередні описи. Це – палаш [6] з рівним дволезовим клинком. Металеve руків’я (з розширенням у середній частині) завершується ромбічною “голівкою”. Хрест-навхрест руків’я перетинають два виступаючі ребра, місце їх перетину має вигляд пірамідального виступу. Декор руків’я виконано у техніці наведення сріблом: стилізований рослинний орнамент із включенням фігурок

пташок. Захист руки (перехрестя) заокруглене, його опущені донизу кінці завершуються декоративними голівками драконів. Клинок рівний, плавно звужується до вістря, з широким центральним долом, на якому через рівні проміжки розміщені кілька поперечних “перетинок”, декорованих позолоченим рослинним орнаментом. Біля п’яти і на вістрі в орнаментальних рамках золотою інкрустацією виконані написи східною в’яззю. Піхви дерев’яні, обтягнені шкірою чорного кольору, без декору.

Датування цього палаша уточнене завдяки консультативній допомозі, люб’язно наданій нам науковими співробітниками Інституту сходознавства імені Агатангела Кримського НАН України. На їхню думку, в орнаментальних картушах на лезі мовою фарсі зазначена дата виготовлення – 1296 (рік хіджри, що відповідає 1878 р.), назва місяця – раджаб [7] та ім’я – ібн-Аббас. Отже, палаш із зібрання Б.І. Ханенка було виготовлено у часи правління в Ірані династії Каджарів (1795–1925). Ми припускаємо, що на форму його руків’я вплинуло мистецтво зброярських центрів Індії [8].

За класифікацією, прийнятою у сучасному зброєзнавстві, палаш належить до типу іранських прямих мечів – т. зв. “мечів відродження” (Revival sword), що наслідували кращі класичні більш ранні взірці XV–XVI ст. [9]. Подібні перські парадні палаші є об’єктами колекціонування. Зокрема, вони представлені у музеях Польщі, а на відомій картині польського живописця Яна Матейка “Грюнвальдська битва” (1878) князь Вітовт тримає у руці високо піднятий меч “каджарського типу”.

Мисливський мушкет [10] “саксонського типу”. Друга половина XVII – перша половина XVIII ст. Саксонія(?), Дрезден(?).

“Каталог Ханенка” наводить його наступний опис: “Немецкий мушкет с колесцами XVII в.: ореховое дерево, инкрустация черным деревом, слоновой костью, перламутром – изображены герб и цветы. На металлических частях гравированы сцены охоты. В прикладе устроен ящик для патронов. Клеймо с изображением всадника. Надпись на стволе “Lo Leny Hegerefer”. Из собрания Альберичи [11], № 1416” [3, арк. 13, № 89].

Цей мушкет є чудовим взірцем парадної ручної вогнепальної зброї з довгим рівним по всій довжині стволом, виготовленим з дамаскованої сталі [12].

На верхній грані ствола [13] гравіровано напис з двох частин, розділених віньеткою (стерся, погано читається): “Lo...inn /Neireiter(?)”. У казенній частині ствола карбоване кругле клеймо із зображенням вершника та літерами “IN”. Латунна запобіжна скоба спускового гачка оснащена упорами для пальців і декорована гравірованим рослинним орнаментом. Замок кремінний колісцевий відкритий. Срібна(?) “замочна дошка” декорована гравірованою сценою полювання: чоловік, озброєний списом, атакує ведмедя, у цьому мисливцю допомагають хорти [14].

Дерев’яні ложа і гранчастий приклад декоровані інкрустацією (квіти та пташки), вико-

наною перламутром і латунним дротом. У “щоку” приклада інкрустовано гравіровану кістяну пластину із зображенням герба: обрамлений бароковим картушем щит, поділений на чотири поля, у яких зображені два олені, що стоять на задніх ногах, та дві композиції з трьох трикут-

ників, обернених вершинами догори. У чотиригранному дерев'яному прикладі вирізана т. зв. “німецька прикладна виїмка” (служить для зберігання запасних кременів, викрутки та інших дрібних речей), що закривається висувною кришкою.

Ознаками, що дозволяють вважати цей взірець ручної вогнепальної зброї виробом майстрів т. зв. “німецького регіону Священної Римської імперії” (до якого дослідники зараховують зброярів Австрії, Богемії та Польщі), є загальна масивність мушкета та його замка, а також використання в інкрустації перламутру.

Аналогами мушкета із зібрання Б.І. Ханенка є карабін і два декоровані мушкети кінця XVI ст. з Саксонії, що зберігаються у Державному історичному музеї в Москві. Їх прикрашають герби саксонського курфюрста та князя-архієпископа міста Зальцбург, отже, ця зброя була виготовлена для особистої варти можновладців [15; 16].

Аркебуза [17]. Кінець XVI – перша половина XVII ст. Саксонія, Дрезден(?).

За “Каталогом Ханенка”: “Немецкий мушкет (пищаль) с колесами первой половины XVII в. Ореховое дерево, инкрустация слоновой костью с изображением солдата с барабаном. В прикладе устроен ящик для патронов. На стволе золоченое клеймо с изображением всадника. Из собрания гр. Ришар, № 1191” [3, арк. 12зв., № 87].

Дерев'яна цівка ложа аркебузи – довга, сягає дульного зрізу ствола. Приклад майже рівний, з овальними гранями, дещо опущений донизу. З правого боку приклада вирізана т. зв. “німецька прикладна виїмка”. Її прикриває висувна дерев'яна кришка, інкрустована кістяною гравірованою пластиною із зображенням міфічного морського змія Левіафана. Поверхні ложа і приклада рясно інкрустовані гравірованими кістяними пластинами. “Щоку” приклада [18] прикрашає велика пластина із зображенням бородатого військового барабанщика в одязі XVI ст.: кірасі, панталонах, панчохах, взутті з широкими носами. На інших пластинах – “гротескні” дельфіни, риби, ведмеді, грифони, маскарони людей та фантастичних істот, фрукти, квіти, волоти, орнаментальна “дрезденська луска” [19]. У нижню частину цівки вмонтовані кістяні шомпольні втулки, які утримують дерев'яний шомпол з кістяним прибієнником.

Сталева запобіжна скоба спускового гачка оснащена упорами для кожного пальця. Замок аркебузи кременний колісцевий [20] притискний закритий “барокового типу”. Його механізм, прикритий захисним кожухом, змонтовано з правого боку ствола.

Ствол викуваний з дамаскованої сталі з характерним малюнком, восьмигранний, рівний по всій довжині [21]. На ньому вибите кругле клеймо із зображенням трьох людських постатей і літерами “ICV” [14; 15].

Парадний [22] гнотовий мушкет [23]. XVIII – перша половина XIX ст. Японія, сьогунат Токугава [24].

У “Каталозі Ханенка” записаний як “... ружье старинное китайское” [3, арк. 18, № 128], у рукописному “Каталозі Музею мистецтв ВУАН” та друкованому “Провіднику” по Музею мистецтв ВУАН – як “... китайская кулеврина XVIII ст., с восьмигранным дулом, гравированным серебром с чернью и деревянным узким прикладом” [4, арк. 49, № 49; 6, 22] та “... рушница китайська фітильна”.

Завдяки консультативній допомозі, наданій нам науковими співробітниками НММХ – завідуючою відділом Галиною Біленко та старшим науковим співробітником Мартою Логвин, вдалось з'ясувати, що ця зброя є виробом японських майстрів, виготовленим у “китайському стилі”.

Мушкет великого калібру оснащений масивним ложем, виготовленим з червоного дуба(?) та вкритим лаком вишневого кольору [25]. На його торцях аплікацією із золотої фольги кін-баку виконані зображення квітки мальви – герба клану Токугава [26]. Ложе завершується вузьким трикутним слабо вираженим прикладом.

Ствол гранчастий, декорований гравіруванням, наведенням [27] золотом і сріблом, інкрустацією латунню по штучній патині. Сюжет розміщеного майже по всій довжині ствола малюнка – “дракони у полум’ї серед хмар” – є поширеним у японському і китайському мистецтві. Розтруб, яким завершується дульний зріз ствола, прикрашено меандром – “громовим орнаментом” лей-вен [28].

Латунний замок гнотовий закритий з зовнішнім рухомим курком-серпентином, в якому затискався мотузяний гніт. Бічна поверхня замка декорована гравірованим зображенням хмар, а основа курка – гербом Токугава.

Рушниця оснащена прицільним пристроєм – мушкою і квадратним ціликом з вертикальними і горизонтальними прорізами.

На казенній частині ствола розміщені дві групи ієрогліфів. За визначенням старшого наукового співробітника НММХ Марти Логвин, ієрогліфи, виконані у техніці інкрустації золотавим металом, перекладаються як “зброяр князя Сацуми” [29], а наведені сріблом – “сокіл-сапсан, що летить” (ім’я майстра?).

1. Кузіна І. Діяльність Б.І. Ханенка зі створення колекції мистецьких творів //Література та культура Полісся: Зб. наук. праць. – Ніжин, 2010. – Вип. 57: Регіональні економічні, релігійні, освітянсько-наукові та культурно-мистецькі проблеми в загальноукраїнському контексті. – С. 279–287.

2. Науковий архів НММХ. – Оп. 1. – Од. зб. 44. – Спр. 44.

3. Дело № 3. Инвентарная опись коллекции оружия, составленная основателем собрания Б.И. Ханенко. На 18 лл. [До 1917 г.] //НА НММХ. – Оп. 1. – Спр. 13.

4. Дело № 34/1. Каталогные описания коллекции оружия Музея искусств ВУАН. 1921–1929 гг. На 69 лл. //НА НММХ. – Оп. 1. – Спр. 19.

5. Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків Української Академії наук. Провідник. – К., 1924.

6. У фаховій літературі холодна зброя з рівним дволезовим клинком, виготовлена до XVII ст., називається “меч”, а більш пізня – “палаш” (з угорської *pallós*), що поєднує властивості меча та шаблі. Див.: Палаші //Аствацатурян Э. Г. Турецкое оружие в собрании Государственного исторического музея. – СПб., 2002. – С. 129–132.

7. Сьомий місяць мусульманського місячного календаря, один з чотирьох доісламських священних місяців, під час якого здійснювалось “мале” паломництво до Мекки. У певні дні раджаба мусульмани постились на згадку про перенесення пророка Мухаммеда до Єрусалиму та його наступне вознесіння. Окремі дні раджаба присвячувались пророкам Ісі (Ісусу) та Ібрагіму (Аврааму). У цей місяць заборонялось вести війни і конфліктувати.

8. У арабському світі меч символізував верховну державну владу, першим носієм якої вважався ісламський імам Алі. Проте у доісламському Ірані існували власні традиції, пов’язані з шануванням меча як елітної зброї, що сягають часів бронзового і раннього залізного віків. Після іранізації на рубежі XVI–XVII ст. тюркських правителів з династії Сефевідів давні іранські традиції зберігались у придворній культурі до XIX ст. включно. Особливо цінувались церемоніальні мечі з булатними клинками, які сефевідські шахи використовували як дипломатичні дарунки. З XVII ст. придворні майстри зазначали на клинках власні імена, ця традиція зберігалась і у пізніші часи. Цими ж відомими клеймами “прикрашали” свої вироби і народні майстри. За часів Каджарів відбулося відродження “сефевідських” традицій виготовлення високоякісної художньої зброї для парадного костюма можновладців і вельмож. Декорування клинків священним для іранців металом – золотом, геометричним орнаментом, “доісламськими” зображеннями тварин та рослин (декоративні елементи у вигляді голів драконів на перехрестях відомі з XIV ст., витючки цих зображень дослідники вбачають у символіці давньої Парфії та Китаю), цитатами з творів відомих перських поетів підкреслювало приналежність мечів до обрядово-ритуальної сфери. Зокрема, мечі використовували дервіші у шіїтських релігійних театральних містеріях. За ісламською традицією для прикрашання клинків вживались декоративні написи віршів з Корану.

9. Тоїчкін Д.В. Дослідження XXI століття. Рец. на: Manoucher Moshtagh Khorasani. Arms and Armor from Iran. The bronze Age to the End of the Qajar Period. – Tübingen, Germany: Legat-Verlag GmbH & Co. KG, 2006. – 776 p. (Манучегр Хорасані. Наступальна та захисна зброя з Ірану. Від бронзового віку до епохи Каджарів) //Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 2008. – № 11. – С. 314–341.

10. Мушкет – ручна вогнепальна дульнозарядна гладкоствольна зброя з широким прикладом і довгим стволом, з’явилась у XVI ст. з винайденням гранульованого пороху та зменшення ваги кулі. У XVII ст. конструкція мушкета вдосконалилась – він став легшим, і тому відпала потреба на час пострілу встановлювати його на спеціальну опору. З середини XVII ст. мисливський мушкет (що дозволяв влучати у невелику рухому ціль зі значної відстані) на полюванні витіснив популярний арбалет.

11. Альберічі Августо (Alberici Augusto, 1846 – після 1900) – італійський художник, антиквар, народився та помер у Римі. Автор історичних і батальних полотен. Його антикварне зібрання неодноразово виставлялось на торги, про що свідчать друковані каталоги (Alberici A. Catalogo degli oggetti d'arte antichi, del medioevo, del rinascimento e moderni che formano la collezione Alberici, Roma 1907; Alberici A. Catalogue de la riche collection d'antiquités classiques, terres cuites, figurines de Tanagra et de l'Asie Mineure, vases, bronzes, bijoux, pierres gravées, monnaies romaines, etc. et d'objets d'art des XIVe, XVe et XVIe siècles. Tableaux des premiers temps des écoles florentine et siennoise, bronzes, faïences, meubles anciens sculptés, statues et bas-reliefs en bois et marbre, armes, ouvrages en fer, instruments de musique, porcelaine, tapisseries, étoffes, orfèvrerie, bijoux, objets de vitrine et de curiosité, etc. appartenant à M.г A. Alberici, Rome 1886; Alberici Augusto, Dorides Charles des Catalogue de objets d'art antiques, du moyen-âge, de la renaissance et des temps modernes appartenant à un illustre personnage romain, de la collection de M. Auguste Alberici, et des objets collectionnés par feu le Comte Charles des Dorides, Rome 1891). Певно, на одному з цих аукціонів Б.І. Ханенко придбав зазначений мушкет.

12. Виготовлення “дамаських”, або “перекручених” стволів у європейському зброярстві набуло поширення з другої половини XVII ст. Це була складна операція, що вимагала від коваля неабиякої майстерності: металеву смугу – заготовку майбутнього ствола – спірально накручували на сталевий стрижень-осердя та акуратно зварювали.

13. Восьмигранний перетин ствола мушкета обумовлений наявністю усередині нього восьми вертикальних нарізів, які полегшують чистку зброї від продуктів горіння пороху.

14. Подібні зображення виготовлялись за спеціальними трафаретами – малюнками, які з XVI ст. відомі художники створювали для майстрів, що займались декоруванням зброї. Особливого розповсюдження альбоми таких малюнків набули з середини XVII ст.

15. Герасимова А.А. Памятники раннего огнестрельного оружия в собрании А.А. Катугар де Бионкура: к проблеме атрибуции //Труды ГИМА. – Вып. 188: Проблемы атрибуции памятников декоративно-прикладного искусства: Мат-лы I-й научно-практ. конфер. 13–16 октября 2009 г. – Ч. I. – М., 2011. – С. 73–82; Родионов Е.А. Немецкое охотничье оружие XVI–XVIII вв. в собрании Гатчинского дворца-музея. Режим доступа: ru/special/publications/

16. Блекмор Г.Л. Охотничье оружие стран мира от средних веков до двадцатого столетия. – М., 2006. – 430 с.

17. Аркебуза – гладкоствольна дульнозарядна рушниця, один з перших типів ручної вогнепальної зброї. У XVI–XVII ст. використовувалась у кавалерії. Пишно декорована аркебуза із зібрання Б.І. Ханенка могла належати піхотинцю-аркебузиру придворної варті якогось європейського феодала. На користь того, що це – не мисливська зброя, свідчать наявність зображення військового барабанщика і відсутність традиційних сцен полювання.

18. Виступ на прикладі, який стрілок притискав до щоки під час пострілу.

19. Художнє оформлення виконане у стилі “інтернаціонального маньєризму”, до якого наближений жанр західноєвропейського мистецтва кінця XVI–XVII ст. “гротеск”. Характеризується домінуванням форми зображуваного предмета над змістом, пластичною надлишковістю, надмірною вишуканістю.

20. З винайденням у першій чверті XVI ст. т. зв. “іскрової системи” замка рушниця-аркебуза стала широко застосовуватись, зокрема, на полюванні, оскільки стрільцю тепер не могла завадити вогка погода. Принцип дії колісцевого замка полягає у підпалюванні порохового заряду іскрами, що виникають при терті сталевого зубчастого коліщатка по шматочку піриту (сірчаний колчедан) або кременю. Перевага рушниці полягала у тому, що її можна було тримати постійно зарядженою.

21. Наявність шомпола свідчить про те, що зброя заряджалась з дульної частини, а, отже, належить до дульнозарядної (шомпольної).

22. Декоровані взірці вогнепальної зброї призначались для урочистостей; їх розміщували на підставках або несли перед високоповажними особами.

23. Середньовічні великокаліберні японські мушкети мали назву *какае-дзюцу* (з японської “ручна гармата”), в той час як гнотова рушниця – *тетто*, *хінава-дзю* або *танегасіма*; див.: Хаттори Тякудзицу. Огнестрельное оружие в Феодалной Японии. Режим доступа: <http://hattori.narod.ru/weapons/fireworks.html>

24. Феодална держава (1603–1868) на чолі з представниками клану Токугава. В історії Японії час існування сьогунату Токугава відомий як період Едо, назва якого походить від назви тогочасної столиці – сучасного Токіо.

25. *Дзьоб-таме* – один з найдорожчих сортів японських лаків.

26. Мальва (японською *міцуба-аої-мон*) – символ довголіття.

27. Техніка нанесення тонкого шару гарячого золота або срібла на металеву поверхню.

28. У Китаї свастика *лей-вен* (“оберемок блискавок”) означала “десять тисяч” або “безкінечність”.

29. Сацума – велике князівство на о. Кюсю часів сьогунату Токугава, в 1185–1871 рр. очолюване родиною Сімадзу, де з 1543 р. (після завезення до Японії португальцями аркебуз) почалося масове виробництво цього виду зброї. Зокрема, на о. Кюсю в добу Момояма (1573–1603) і наступний період Едо працювала одна з трьох головних груп японських зброярів (*тетто*-кадзі) Танегасіма. Рушниці з о. Кюсю мали характерні ложа з тонованого дерева, іноді прикрашені геральдичними символами чи золотими аплікаціями.

КУЧИНСЬКА М.

Весільний килим XVIII століття

Одним з перших експонатів при створенні Сумського художнього музею з колекції Оскара Гансена надійшов незвичайний тканий весільний килим, в середній частині якого поряд зображені два герби (*кольор. вкл. 13*). Цей експонат завжди породжував багато питань.

Поєднання в шлюбі двох славетних родів підкреслювалось специфічними ознаками родів на речах, супроводжуваних вінчання. Якщо родина мала герб, його зображення виконувалось і на келихах, і на одязі, і на килимі та ін., наприклад, на килимі – великі “Ріг достатку” та герби двох родів, представники яких брали шлюб на килимі¹.

Весільний килим, що досліджується, – вовняний, розміром 309 x 202 см. Основа – лляна, з круто суканих ниток; піткання – з вовняних ниток, слабше суканих і тонших за нитки основи, що було характерно для XVIII – початку XIX ст. Композиція килима проста і водночас довершена. По вертикалі він поділений на три частини. В середній – поряд зображені два максимально спрощені герби, між ними – вертикальний рослинний орнамент з виноградними гронами. У верхній і нижній частинах – по два вазони з букетами, орієнтовані верхівками до середини килима. Довершеності композиції надає розташована по всьому периметру широка облямівка (32 см) з чітким і виразним гіллястим орнаментом. Килиму притаманне живописне трактування рослинних мотивів. Форми квіток та листя певною мірою узагальнені. Килим милує око теплотою та стриманістю тонів. Тло центральної частини та облямівки – однакове, з нефарбованої білої овечої вовни, яка з часом трохи посіріла. Саме таке природне тло сірого або білого кольору з нефарбованої вовни було характерним для килимів XVIII ст. Фарбування природними барвниками давало змогу досягти дивовижної за м’якістю різнокольоровості. Колористично цей витвір вирішений за допомогою тонкої градації квіткових барв, які поєднують вохристі та блакитно-сині мотиви. Всі кольори гармонізовані, ніжні та витончені, але треба брати до уваги, що плин часу значно змінив первинний стан: спочатку кольори були більш насичені та яскраві. Чіткість, виразність, мистецька досконалість малюнка та колористична гармонійність – найголовніші та найцінніші риси килима.

Щити гербів килима, що досліджується, мають вирізну, або “німецьку” форму та увінчані баронськими коронами прибалтійського типу – в золотий обруч вставлені 7 перлин². Такі корони були поширені в гербах вихідців із Західної Європи, які вступили на російську службу. На щитах вміщені зображення лілій, зірки та корогви з хрестом. На гербах килима відсутні шоломи, намети та щитотримачі. Тло обох щитів – вохристе, хоча за геральдичним описом має бути червоним, ймовірно, колір змінився внаслідок негативного впливу природних факторів і часу.

Праворуч розташований герб “Радван”, або “Вірб” (Radwan, Wirb): на червоному тлі – золота церковна корогва з трьома кінцями, над нею – золотий кавалерський хрест, обабіч якого літери **A**, **R**; над щитом у короні – три пір’їни страуса³. Гербом “Радван” користувалися більш ніж 150 родів Білорусії, України, Литви, Польщі та Росії⁴.

У лівому щиті зображені три вертикально розташовані трипелюсткові лілії, над ними літери **B** та **E** з 8-кінцевою зіркою посередині; над щитом з “крилатої” корони постає янгол. З численних шляхетських родів тільки герб Енгельгардтів має у щиті три лілії, зірку, а у клейноді – крилатого янгола та окрему пару крил: “... щит разделен пополам, в верхней половине на голубом фоне расположена восьмиугольная золотая звезда. На красном фоне в нижней по-

ловине – три срібляних лілії. Щит увенчан дворянським шлемом и короной, по сторонам которой выходят два черных распростертых крыла, а на поверхности видно ангела с крыльями, который имеет в руках пальмовые ветви, а на голове золотую корону. Намет на щите голубой, подложенный золотом. Щит держат два льва”⁵.

Енгельгардти – дворянський і баронський рід, який походить зі Швейцарії, де Генріх Енгельгардт згадується в 1383–1390 роках як громадянин та член міської ради Цюріха. Легендарний засновник роду – Карл Бернард Енгельгардт (1159–1230) – лицар, учасник 3-го Хрестового походу отримав своє прізвище (у перекладі “Янгол-охоронець”) за спасіння життя короля Франції Філіппа II Августа при облозі Акри. Російські Енгельгардти походять від Георга Енгельгардта, який на початку XV ст. мешкав у Ліфляндії⁶. Рід залишив помітний слід в історії.

Зображення на килимі має деякі відмінності від затвердженого герба Енгельгардтів: однакове тло всього щита, янгол замість пальмових гілок в руках тримається ними за крила, що виходять з корони. Вірогідно, ці відмінності сталися внаслідок стилізації та вільного трактування окремих елементів, а можливо й поспіху з виконанням замовлення.

Якщо припустити, що літери на щитах – це позначені латиною ініціали молодих, які вінчаються, тоді виходить, що у шлюбі поєднуються представники роду Енгельгардтів з ініціалами **BE** та **AR** з “Радванів”. У XVIII ст. серед Енгельгардтів була велика кількість як чоловіків, так і жінок з ініціалами **BE** (дуже популярними в цій родині були імена Василь, або Базиль, Варвара, або Барбара). Але поки що не вдалося встановити пару, де співпадали б означені ініціали.

Багато спільного з нашим килимом мають килими XVIII ст., виготовлені на мануфактурі Потоцьких у Бродах, що зберігаються в художньому зібранні Вавельського королівського замку у Польщі, особливо килим першої половини XVIII ст. з вазонами квітів⁷: співпадають пропорції виробу та навіть окремі деталі (виконання ірисів, тюльпанів, листя, гілок), відчувається та ж сама манера стилізації та прийоми орнаментики. Це дозволяє припустити, що килим з Сумського художнього музею також був виконаний на мануфактурі Потоцьких у Бродах, що з 1779 по 1880 р. мали статус “вільного торгового міста”.

---

¹ Художественные собрания Вавельского королевского замка /Под ред. Р. Юревич. – Варшава, 1975.– Ил. 35–36.

² Каменцева Е.И., Устюгов И.В. Русская сфрагистика и геральдика. – М., 1963. – С. 52–60.

³ Лакиер А.Б. Русская геральдика. – М., 1990. – С. 288.

⁴ Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – К., 1993. – С. 21, 80,102, 117, 132, 156, 163,166, 192, 211.

⁵ Общий гербовник дворянских родов Российской империи. – Ч. 6. – Отд 1.– С. 91.

⁶ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь – Т. XL. – СПб., 1904. – С. 796–797.

⁷ Художественные собрания Вавельского королевского замка. – № 982, ил. 35.

13. Весільний килим XVIII ст.

14. Слобожанська ікона... Портрети Стороженків

“Дейсіс” з церкви св. Миколая м. Лебедина.

Невід. худ.
І. Стороженко. XVIII ст.

Невід. худ.
І. Стороженко (метал).
Кінець XIX ст.

Невід. худ.
Г. Стороженко.
Перша половина XIX ст.

ЮРЧЕНКО Н.

Слобожанська ікона XVII століття “Дейсіс”: іконографічні, стилістичні та духовні аспекти образу

На православній Сумщині навколо історичних міст Глухова, Путивля, Сум були сконцентровані храми та монастирі з іконописними майстернями, заснованими у XV–XIX ст. В одинадцяти монастирях більша частина храмів була присвячена світлому образу Божої Матері. Центром іконописання на Сумщині був Сумський Успенський монастир, мистецькими осередками гаптарства всеукраїнського значення – Глухівський та Путивльський дівочі монастирі, якими керувала Марія-Магдалина Мазепа, мати великого гетьмана. Найбільшими збірками історичних і мистецьких цінностей були путивльські Молчанський, Святодухівський і Софроніївський, а також Гамаліївський (Шостка) монастирі. До 1918 р. тут були представлені малярство, різьблення, золотарство, порцеляна, гапти, стародруки. До наших часів у більш-менш належному стані зберігся іконостас XVII ст. Спасо-Преображенського собору м. Путивля, тут же можна побачити і рештки старожитностей зі зруйнованого Святодухівського жіночого монастиря.

На Сумщині працювали майстри з Києво-Печерської лаври та з Росії. Іконописців та художників запрошували багаті власники земель, як-от: Кондратьєви, Терещенки, Харитоненки, Голіцини, Строганови, Щербатови, Юсупови та інші, на кошти яких у XVII–XIX ст. було збудовано та відновлено значну частину храмів. До нашого часу в соборах, церквах та музеях області ще зберігається багато ікон старообрядницького та народного письма, а також академічні твори на релігійну тему.

В середині 1990-х років до зібрання Сумського художнього музею на реставрацію надійшла ікона “Дейсіс” XVII ст. (дошка липова, левкас, паволока, позолота, темпера, олія, рельєф, 195 x 119 x 3 см; *кольор. вкл. 14*) з церкви св. Миколая м. Лебедина – один з відомих раритетів, про який згадує Г. Логвин у своїх наукових працях¹. Подібних пам’яток XVII–XIX ст. в церквах області майже не збереглося. Унікальність цього твору потребує здійснення щодо нього повного наукового дослідження, в якому можна виділити такі основні аспекти:

- а) історія походження;
- б) іконографія;
- в) характеристика матеріалу та технічні особливості зображальних засобів;
- г) стилістичний аналіз твору;
- д) духовний зміст.

У храмах Лебедина було зосереджено значну кількість стародавніх ікон, завезених з Київщини, Чернігівщини, а також з прикордонних земель Росії та Білорусії. “Дейсіс” походить з храму, збудованого в 1666 р., який у XIX ст. був перебудований у стилі класицизму. Саме в XVII ст. на території Сумщини при монастирях утворюються іконописні майстерні. З літописних джерел, зокрема, відоме ім’я ієродиякона Ілії, який народився в Лебедині в 1672 р., навчався іконопису у київських майстрів, служив у Сумському Успенському монастирі і дбав про розвиток іконописного малярства на Сумщині². На жаль, історія не залишила свідчень про творчість цього митця, але час створення і місце походження пам’ятки перегукуються з біографічними даними Ілії, тож можна сподіватись на його причетність до створення ікони.

За композицією ікона є типовою, а за своїми стилістичними ознаками характерною для іконографії Лівобережної України: русявий Христос і святі зображені зі смаглявими ликами та

широко відкритими карими очима. Вона була створена для головного ряду іконостасу, який у своєму первинному стані не зберігся (іконостас сучасної Миколаївської церкви та ікони, що там знаходяться, належать до XIX – початку XX ст.), ймовірно за все, на замовлення. Високопрофесійний рівень малярства та дотримання всіх правил іконописання на позолоті свідчить, що вона була зроблена талановитими майстрами при монастирі.

Велика двометрова дошка вражає канонічною чіткістю дейсісної теми – моління Церкви за весь світ. Монументальна велич і внутрішня молитовна камерність не сперечаються, а перебувають у гармонії між собою. Завдяки позолоченому фону, що повністю вкриває поверхню дошки, постаті святих мають особливе сяйво (не зважаючи на те, що твір не пройшов повну реставрацію). Вохряно-рожеві лики та насичені темні кольори одягу святих мають яскравий відблиск. Чорною фарбою майстерно підкреслений трон Христа Вседержителя (в XVII ст. була розповсюджена імітація чорневої наводки по металу³). Все так, як свідчить Святе Писання: “Видех Господа сидяща на престолі висоце и превознесенне” (Іс.: 6, 1). Від подібних молільних образів ікона відрізняється надзвичайною внутрішньою зосередженістю. Ренесансне світобачення образів Христа і Богородиці, в яких відбита молитовна покірність, порушується особливою схвильованістю Іоанна Хрестителя. Для передачі величі іконописець зосереджує увагу на постатях святих, уникає молитовних звернень на сувоях, які на пізніших подібних іконах тримають Богородиця та Іоанн Предтеча.

В іконі зримо відтворене Євангеліє від Матфея, де йдеться про Страшний суд (гл. 25, 31–32), в якому Христос предстає як “великий Судія”: “Егда же приидет Сын Человеческий во славе своей и вси святые Ангелы с Ним, тогда же сядет на престоле славы Своея. И соберутся пред ним вси язичи и разлучит их друг от друга, якоже пастырь разлучает овцы от козлищ”. Саме так іконописець будує композицію твору, де на престолі сидить Христос з відкритим Євангелієм і благословляє людей. Він не в сакосі та митрі, як це було поширено в творах XIX ст., а в багряному хітоні та “золотому” гіматії, що за церковною символікою означає божественну славу святого. Вишукані лінії квітково-рослинного візерунка, в основі якого лотос та античні листя аканфа, також представляють єхаристичні символи першообразу. Текст Євангелія зі складною в’яззю не суперечить подібній каліграфії ікон XVII ст. Метафорична форма – з глибоким змістом, в якому Христос – Великий Пастир звертається до “вівців” (маються на увазі люди, вірні Богові), що стоять по правий бік від нього і обов’язково отримають спасіння.

За гімнографічними та літургічними текстами Василя Великого, Іоанна Златоустого, Григорія Богослова Христос на престолі символізує Софію-Премудрість і знаменує спасіння людства завдяки своїй спокутній жертві, що була принесена Ним на Землі. Христос як первосвященик здійснює літургію та водночас приносить самого себе в жертву. Престол знаменує не лише трон, але й жертвник, тому й автор твору в двох вимірах зображує триступінчасте підніжжя та “золотий” з чорнінням потойбічний царський престол: “Так говорит Господь: небо – престол мой, а земля – подножие ног моих” (Іс.: 66, 1). Обабіч Христа – архангели⁴, зображені в червоних хітонах немов палаючі свічки. Яскравою кіновар’ю майстер ставить акценти на одязі небесних воїнів. Червоний колір символізує як жертвоприношення задля спасіння людства, так і всеосяжну любов. Лики архангелів з пухкими вилицями схожі на подібні образи з малюнків кужбушків Києво-Печерської іконописної майстерні.

Іконописець органічно “римує” вертикальні постаті з горизонталлю складених навхрест рук предстоячих святих, втілюючи форму латинського хреста. Святі лики Христа і предстоячих композиційно утворюють рівнобедрений трикутник, а постать Христа вписується ще й у кристал, таким чином митець досягає повної гармонії та рівноваги твору, додержується принципу золотого перетину. Між тим, незримий трикутник символізує присутність Бога-Отця: “... видеый Мене, виде Отца Мого” (Іо.: 14, 9). А всі три постаті складають духовну піраміду,

вершиною якої є образ Ісуса Христа. До нього схиляються всі християни, але першими молитовниками були Богоматір та Іоанн Предтеча.

Цей дійсний чин більш лаконічний ніж пізніші подібні образи, які були досить розповсюджені як в Росії, так і в Україні. Вони були менші за розмірами і мали назви з молитов, як-от: “Предста Царице Одесную Тебе” або “Цар Царем”, де Христос зображений в одягах великого архієрея. Автор лебединського молитовного образу відтворює Сина Божого перш за все як людину, яка віддала себе в жертву.

Старозавітне пророцтво від Ісаї богослови тлумачать як царювання на престолі вічної слави Ісуса Христа і предстояння перед Ним Пречистої Його Матері “в ризах позлащених одягана преиспещрена” (Пс. 44), а Іоанна Предтечу – як ангела пустелі. Головним в одязі Богородиці був червоний мафорій, який в кольоровій гамі твору є одним з домінуючих. Темні кольори одягу предстоячих, які ніби колони фланкують композицію, надають твору не тільки величчю, а й певної суворості. Г. Логвин звернув увагу на квітчасту туніку Богоматері зі стилізованими напіврозкритими бутонами з двома листками обабіч, які в мініатюрі схематично повторюють побудову твору з Христом та Предстоячими⁵. Декор з квітів був досить поширений в іконографії XVII–XVIII ст. Біла туніка з квітами органічно розділяє темні кольори “важкого” мафорія та синього далматика. Яскравим акцентом є червоне взуття Богородиці, що має певні аналоги із західноєвропейським живописом того часу. Одяг Іоанна Предтечі автор ікони трактує згідно з євангельськими описами: “милоти з верблюжого волосу” та синій гіматій, а на ногах – сандалі (Матф.: 3, 4). Взуття підкреслює земне існування святих, тоді як Христа іконописці писали за каноном босим, з правильними класичними ступнями ніг.

У пізніх дійсних іконах Богоматір та Іоанн Предтеча зображені із сувоями з молитовними зверненнями до Христа, які відповідають священним текстам, де Діва Марія тримає згорток зі словами: “Велико, многомилостиве, Господи Иисусе Христе, Сыне Божий, Царю всея Славы, услыши мя”. Тоді як трагізм одухотвореного виразу обличчя Іоанна Хрестителя з бароковими рисами, який контрастує з напрохуд смиренною позою, красномовно промовляє: “Аз видех и свидетельствовах о Нем се Царь Божий, вземляй грехи всего мира”.

Іконографія Богородиці належить до типу Агіосоритисси (Заступниці), де Матір Божа предстоїть у молитві, який склався у Візантії у VIII ст.⁶, і використовувався іконописцями саме для дійсних композицій. Лик та характерне зображення мафорія, які майстер запозичив з візантійського аналогу, мають схожість з Орантою з Софії Київській. Водночас, в образі з лебединської церкви тонко підкреслений особливий духовний вираз обличчя української жінки, яка звертається до Бога з молитвою за все людство. Іконописець вирішує одну з головних тем послуху Діви Марії, що ототожнюється з Матір’ю-Церквою, та поклоніння своєму Владиці. Духовне вознесіння молитви Церкви до Христа та до Бога-Отця через Дух Святий уособлює Святу Трійцю, що водночас є спасенним причастям та завершенням літургії.

¹ Логвин Г. Украинское искусство. – М., 1963. – С. 216–217; Логвин Г.Н. По Україні. – К., 1968. – С. 415.

² Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – С. 166.

³ Икона: Секреты ремесла. – М., 2000. – С. 162.

⁴ Антонова В., Мнева Н. Каталог древнерусской живописи. – М., 1963. – С. 65.

⁵ Логвин Г.Н. По Україні – С. 415.

⁶ Этингоф О.Е. Образ Богоматери: Очерки византийской иконографии XI–XIII веков. – М., 2000. – С. 59.

ІЖЕВСЬКИЙ А.

Графіка шляхетських альбомів ХІХ – початку ХХ століть у львівських колекціях

На рубежі ХVІІІ–ХІХ ст. на європейських просторах у середовищі аристократії та інтелігенції як закономірний наслідок доби Просвітництва і особливий вияв романтизму набув поширення так званий “альбом”*, який згодом ставав цінною родинною пам’яткою і своєрідним культурним віддзеркаленням епохи.

Розвиток культури графіки шляхетського (дворянського) альбому як специфічного жанру образотворчого мистецтва є явищем мало вивченим. На це впливає і надмірна розпорошеність самих артефактів по різних колекціях: у великих містах – це переважно бібліотечні фонди, архіви, іноді приватні збірки, навіть букіністичні книгарні. Прикладом може слугувати Львів, де збірки альбомів і близької їм по духу рукописної преси містяться у відділах рукописів та рідкісної книги Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника (ЛННБУ), Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка, Державному історичному архіві України, однак вони жодним чином не виділені в окремий фонд і не мають каталогу. Окрім того, хоча шляхетський альбом представляє собою мистецьку цінність, однак рідко експонується повністю як окрема музейна одиниця. У Варшаві, наприклад, практикувалося розшивання альбому львівської акторки Г. Ашпергерової заради представлення сторінки з графікою Ю. Коссака в експозиції, присвяченій польському композитору К. Крупінському (Театральний музей, травень 2007 р.). Значну мистецтвознавчу увагу до світу альбомного рисунка виявляють російські дослідники. Вагомою, навіть з порівняно сучаснішими публікаціями в Інтернеті, залишається монографія О. Корнілової [8].

Графічна спадщина альбомів охоплює різні жанри: на чільному місці – портрет власника альбому, його родини, друзів, хоча може бути і пейзаж, часто – це панські маєтки, і натюрморт з квітів, і побутові сценки, і карикатури, й експерименти з каліграфією і шрифтами. Значно рідше у панському альбомі трапляються зображення на релігійну тематику, якщо йдеться про суто біблійні сцени, однак доволі широко представлена тема меморіальних місць – надгробки, обеліски, урни, пам’ятні хрести, часто з епітафіями. По своїй природі альбом – це суто світська річ, проте – річ надзвичайно особистісна, яку аристократ початку ХІХ ст. часто брав із собою в далекі подорожі, так само, як і молитовник. Альбом – це набір особистих вражень, роздумів, це, до певної міри, щоденник, однак більш урочистий, призначений для оглядів у салоні, він був не лише монологом власника (як щоденник), а й символом спілкування з однодумцями, з майбутніми поколіннями шляхетного роду.

Альбомна культура першої половини ХІХ ст. тісно пов’язана з романтизмом. Насамперед, через вплив художників-романтиків на аматорську творчість шляхетського середовища.

Галичина як частина Австрійської імперії, як, до речі, і решта України – частина Російської імперії, відповідала критеріям і передумовам, в результаті яких розвинулась культура шляхетського альбому. До таких будемо відносити: по-перше, зростання ролі високої освіти серед аристократії, яка включала знання історії мистецтва і літератури; по-друге, тіснішу комунікацію між аристократами і художниками-професіоналами.

Альбом – це мистецтво мальованого графічного портрета напередодні впровадження

---

* Альбом – книга, до якої на пам’ять вписували вірші, сентенції, а також в якій малювали чи вміщували вже готові рисунки (авт. перекл. з польської мови) – <http://www.sknsap.4i.pl/slownik>

портретної фотографії. Тобто, це останній період, коли мальований від руки родинний альбом поступово перетворюється на родинну збірку фотографій. Фотографія цілком змінить образ альбому, він стане більш масовим, але втратить у мистецькій вартості.

Феномен мистецтва пізньої рукописної книги також полягав у витісненні її друкованою книгою. Спочатку майстри рукописних книг відстоювали своє мистецтво одночасним дотриманням певних канонів і пошуком таких розкішних художніх форм, які були б недосяжними для друкарів. Ця ситуація змінюється у XVIII ст., коли стрімко розвивається поліграфія, досягаючи ефектів, що перевищують в оздобі рукописну традицію. В результаті, рукописні манускрипти індивідуалізуються, з'являються експерименти зі спрощення художньої форми. Маргіналізація майстрів рукописів звужувала їхню діяльність до провінційних осередків, рукописним ілюмінаторам залишалось ілюструвати тексти місцевого характеру: релігійні апокрифи, легенди, особливі грамоти. У Музеї української культури у Свиднику (Східна Словаччина) є ряд рукописів XVIII – початку XX ст., де часто серед релігійного тексту “місцевого характеру” можна спостерігати оригінальні ілюстрації як на високу тему – образ Храму, так і самотутні карикатури олівцем на полях. Мистецтво шляхетських альбомів теж певною мірою пов'язане з провінцією – панськими маєтками.

Серед альбомів Галичини і Львова періоду романтизму варто виділити три – Гусаревських, Морачевських, А. Ашпергерової.

Альбом Гусаревських [1] представляє ранній романтизм 1808–1820-х років – наполеонівську добу і пізніший період – і налічує майже сотню малюнків, наклеєних або виконаних безпосередньо на аркуші альбому (значну частину творів графіки вирвано). Зберігається у відділі рукописів ЛННБУ.

Багато сторінок альбому репрезентують шаржі і карикатури на сучасників, створені його першим власником Адольфом Гусаревським (підпис-монограма “А. Н.”). Гусаревські були порівняно молодим шляхетським родом, якому як нагороду за “бої з турками” у так званих “крилатих гусарах” у другій половині XVII ст. був наданий герб “Сас”, характерний і для інших шляхетських родів Західної України. Графічна сатира А. Гусаревського скерована на представників свого класу: на п'яного шляхтича, на дворянську моду вже минулого XVIII ст. Її відзначає талановите володіння автором технікою рисунка пером. Майстерна передача лінією гротескової постаті галицького шляхтича у профіль [1, с. 6] наближує роботи А. Гусаревського за художньо-естетичними якостями до найкращих зразків карикатури початку XIX ст. у творчості Орловського. Лінія у Гусаревського – стрімка і динамічна, художник вів лінію не перериваючи, одночасно змінюючи її товщину і насиченість. Штрих накладався по формі, підкреслюючи фактуру складок одягу. В руці у шаржованого художник зобразив кубок, висміюючи поширене серед шляхтичів пияцтво.

Образ людини в альбомі Гусаревського є головним: військові [1, 37], духовенство, діти, цілі поміщицькі родини. Іноді портретні образи подаються у формі “шаради” – набору рисунків-голів, виконаних у колажній формі. Оригінальною є композиція, в якій показано похід наполеонівської армії (кольор. вкл. 16).

Серед рисунків альбому Гусаревських приваблюють увагу численні краєвиди, виконанні олівцем чи пензлем і пером у техніці гризайль: переважно – це види Верхньої та Нижньої Сілезії з середньовічними замками, містами, покинутими фільварками. Характер цих робіт різний: напіваматорські – з наївно-скрупульозним промальовуванням деталей берегів річки [1, 8], з академічним підходом і чіткою розбивкою побудови композиції по клітинах [1, 10].

Рідко зустрічаються релігійні сцени, як-от: побиття камінням св. Степана. Витонченістю і глибокою образністю вирізняються оригінальні шрифтові композиції, що нагадують віньєтки, вензелі, заставки у формі орла чи ангела [1, 7] тощо.

У родинному альбомі Морачевських, що також зберігається у відділі рукописів ЛННБУ

[3], зібрано кілька десятків творів графіки (в тому числі сатирично-гротескової). На основі цієї збірки можна прослідкувати поступ естетики і техніки рисунку другої чверті (основний масив творів) і кінця XIX ст.

Найшвидше виконано твори переважно аквареллю безпосередньо на сторінках альбому. Їх можна датувати не пізніше 40-х років XIX ст. Серед кількох натюрмортів з квітами, вмілих акварельних студій крони дерев виділяються кілька краєвидів з постатями, що виражають трагізм і передчуття тривоги: на одному зображено сивого діда на березі водойми поруч з могилою-хрестом (*кольор. вкл. 15*). Інший малюнок показує розмову чотирьох молодих людей навколо багаття: контраст освітлення, утворений язиками полум'я, підкреслюється гротесковими падаючими тінями [3, 29]. Малюнки підписані монографією "І. К."

До екзотичного типу краєвиду належить акварель із зображенням купецького каравану в казахських степах (1830-і – 1850-і рр.). Малюнок створено на окремому аркуші під впливом натурних спостережень. Автором був самобутній аматор, можливо, хтось із політичних засланих. За художнім рівнем він значно поступається акварелям Т. Шевченка, який також побував на засланні.

Наступний малюнок – це зображення ангела, професійно виконане у техніці літографії монограмістом "N" спеціально для господаря альбому [3, 55]. Технологічна складність цієї роботи полягає в тому, що літографічний відбиток виконаний на сторінці, не розшиваючи альбому. Образ сумного ангела, який зводить очі до неба цікавий, проте частину сторінки відтято.

Створений на окремій картці образ невідомого святого з книгою наповнений таємничістю [3, 19]. Веселість і сміх несе в собі жартівливе послання С. Морачевському та його дружині, підписане відомим поетом-романтиком К. Норвідом: "Залишаю Тобі Кракуса, вбиваючого змія, і королеву Вану над берегами Вісли як два візитові білети для Тебе і пані Морачевської". Епістолярно-альбомна культура першої половини XIX ст. була насамперед емоційною, що відповідало духу романтизму. А переклад Вацлавом Морачевським на початку XX ст. польською мовою сатиричних новел В. Стефаніка дозволяє відчувати той духовний і емоційний зв'язок, який єднав представників різних поколінь однієї родини.

За твердженнями дослідниці російського альбомного рисунка А. Корнілової, у 50-х роках XIX ст. наступає "згасання традиції творення дворянських альбомів" [8, 7]. Але ми можемо стверджувати на прикладі архіву Морачевських, що ця традиція переходить в іншу форму: швидкі начерки з натури, вирізані силуети. За одягом, матеріальною культурою такі зображення можна відносити до періоду після 1848 р. Особливе зацікавлення викликають дещо гротескові начерки олівцем: зображуючи аристократів, художник видовжує їхні постаті [3, 7], а селянина у широкій гуні виконує так, що постать виглядає низькою, незграбною і приземленою [3, 1]. Швидкі начерки з натури були необхідною школою у вмінні передати не лише рух, а і зміну настрою людини. Вже за рамками романтизму і представлений в альбомі портретний начерк Софії Морачевської періоду 1880-х років [3, 20].

Цікаво, що місце створення багатьох малюнків і записів підписане – село Романів, очевидно, поміщицький маєток Морачевських (тепер Перемишлянський район Львівської області).

Особливого естетичного рівня набувають рисунки й акварелі з альбому відомої львівської акторки Ганни Ашпергеррової, купленого в 1964 р. у Я. Дверніцького Театральним музеєм Варшави [2], які можна відносити до пізнього романтизму. Для неї малювали як камерно-ліричні, так і комічно-потішні портрети і сценки вже відомі художники-професіонали Ю. Коссака, Г. Родаковський, В. Моне-Млодніцька. Серед робіт першого вирізняється шарж аквареллю на львівського мистецтвознавця Я. Болоз-Антоневича (*кольор. вкл. 15*). По суті в альбомі представлена ціла портретна галерея сучасників, зокрема, колеги по театру акторки Г. Модзалевської (рисунок Г. Родаковського) [2, 67], акварельний автопортрет Ю. Коссака [2, 34]. Є і характерна для альбомів фамільної аристократії цвинтарно-епітафійна тема. Однак альбом

Г. Ашпергерою виходить за рамки суто дворянсько-поміщицького явища, він показує насамперед життя шляхетної богеми.

Рукописна преса української молоді, окремі зразки якої зберігаються у відділах рукописів і рідкісної книги ЛННБУ та Львівському державному історичному архіві, як явище пов'язана з альбомною культурою й одночасно являє собою цікаву сторінку українського національного відродження. Час активного поширення ілюстрованих часописів припав на середину XIX ст., коли у Львові, Києві та інших містах формуються особливі українські національні товариства – громади.

Прикладом часописів, близьких за духом ілюстрацій до альбомної графіки, є “Гомон” (1862) за редакцією О. Партицького [5] та “Відьма” (1865), створені в середовищі учнів Львівської семінарії, з ілюстраціями іронічно-сатиричного характеру. Так, до статті “Судьба одного поета” Дуткевич пером зобразив алегорично-фантастичну сцену поклоніння молодого віршотворця античному богу Фебу – покровителю поезії, висміюючи тривале очікування особливого натхнення, типове для багатьох прихильників романтизму.

Дуткевич, Партицький О. “Судьба одного поета”. Папір, туш, перо //Гомонь. – Львів: Греко-католицька семінарія Св. Духа, березень 1862. – Арк. 2.

Образ одинака-романтика бачимо в ілюстрації до поезії “Освідчення” для часопису “Відьма” [4]. На малюнку молодий чорнявий кавалер освідчується в коханні панні, яка робить вигляд, що нічого не розуміє. Між чоловіком і дівчиною на стіні в бароковій рамі – дзеркало, яке окрім буйного чуба молодика не відображає нічого. Порожнеча дзеркала і порожнє крісло поруч панни підкреслюють даремні намагання зрозуміти один одного.

Художники і літератори рукописних часописів у багатьох аспектах нагадували авторів шляхетських альбомів, бо й самі походили зі шляхетних священицьких родин, однак хотіли показати свою творчість більшій аудиторії, з монологу альбомів прагнули перейти на широкий діалог, розширити тематичний ряд гострим відображенням політичного життя. Це вдалося завдяки поступовій розбудові української преси у Галичині, в якій брали участь А. Вахнянин, О. Партицький, К. Устиянович та багато інших. Часто вони були представниками спольщених шляхетних родин, котрі наvertsалися до українськості. Ці процеси супроводжуються остаточ-

ною втратою популярності альбомної культури, як явища суспільно-непотрібного, далекого від потреб народу.

Мода на альбоми відродилася в період раннього модернізму. Тоді поширюється декадентство, яке увібрало в себе багато аспектів художньо-естетичного і філософського порядку, пов'язаних з проблемами індивідуалізації творчості, особистості. Характер альбому став інший ніж при романтизмі, значно додалось депресивних рис, власне, декадентство було своєрідним антиподом позитивізму. На першому плані – іронічно-скептичний погляд на людину з її особливими екзальтованими почуттями.

В Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Франка зберігається альбом карикатур “Киевские типы” (1890-ті – 1900-ті рр.) [7, 30]. Виконані ці карикатури для себе “у шухляду” або для салону самобутнім графіком, ім'я якого ще не вдалося встановити, однак, очевидно, що це київський чиновник, принаймні так можна судити з портретів того кола осіб, яких зображав художник. Дуже часто малюнки супроводжуються авторською назвою – дрібним написом російською мовою олівцем.

Унікальність цього альбому полягає в тому, що завдяки його умовному поділу на два періоди – 1890-і й 1900-і роки чітко простежується характер сатири: першого – позитивістичного, у котрому висміюється дійсність, місцеві чиновники, другого – декадентського. В останньому, власне, виведено навіть узагальнений образ декадента [7, 30]. Для художніх творів першого періоду характерне підкреслення індивідуальності персонажів через контраст: різниця в масштабах постатей, в елементах одягу. Герої постають на грубих скельних постаментах групами з двох–трьох осіб. Серед них – величезні київські сенатори, члени судової палати, маленькі статські секретарі, таємні радники (*кольор. вкл. 15*), а от – скромний архіваріус, зображений один на першій сторінці [7, 3]. Обличчя персонажів – добродушно-гумористичні. Роботи виконані аквареллю в приглушеній кольоровій гаммі, а також пером і тушшю. Характерні намагання передати об'єм постатей і предметів, повітряну перспективу.

В роботах другої частини альбому, після 1900 р., абсолютно змінюється концепція кольору – насичені, іноді яскраві, часто в поєднанні з суцільною плямою чорного. Тут переважає площинність. Обличчя зображених часто набуває саркастичного виразу, штучної гримаси. Художник повертається до композиційно-жанрових вирішень альбому періоду романтизму – зображує колажі-шаради з численними постатями київського міщанства та інтелігенції, у формі маскарадів малює представників знаті: князя Урусова (*кольор. вкл. 16*), пару Красицьких у польсько-шляхетських костюмах, фліртуючого з дамою у масці Тарновського в українсько-козацькому строї (*кольор. вкл. 16*). Оригінальними є композиції, де показані романтичні стосунки між чоловіком і жінкою. Їх зображено то у формі гри в теніс маленькими сердечками, то з допомогою екзальтованих сцен біля фортепіано чи з екзотичними рослинами [7, 40]. ореолом таємничості оточений в альбомі образ фатальної жінки Марії Тарновської, уродженої О'Рурк, невістки В.В. Тарновського – відомого мецената, колекціонера українських старожитностей. Єдину з усіх персонажів альбому, М. Тарновську зображено на чорному тлі – адже її, через трагічну долю коханців, називали “чорним янголом” (*кольор. вкл. 16*).

Альбом В. Данте-Барановського [6] слугує прикладом збірки рисунків начеркового характеру, зроблених олівцем і тушшю, що були створені у Львові протягом 1903 – 1920-х років. Зберігається у відділі рукописів ЛННБУ. Тут переважають портрети, очевидно, друзів і знайомих. Художник акцентував увагу насиченим тушуванням на певних деталях – чи-то очах і галстуку, чи-то на зачісці, фоні [6, 10]. Альбом А. Данте-Барановського – компактний, без твердої оправы і нагадує більш лаконічну форму – блокнот, яка стала актуальною для інтелігенції в мобільному ХХ ст.

До речі, мистецтвознавець і викладач Української академії друкарства А. Попов мав власну збірку оригінальних альбомів-блокнотів з малюнками і автографами відомих людей – ху-

15. Графіка шляхетських альбомів

Невід. автор. Похід наполеонівської армії. З альбому А. Гусаревського.

“І.К.” Краєвид з могилою-хрестом на березі водойми. Альбом Морачевських.

Ю. Косак. Шарж на львівського мистецтвознавця Я. Болоз-Антонієвича. Альбом Г. Ашпергерової.

16. Графіка шляхетських альбомів

Невідомий автор. "Киевские типы 1890-1900 гг."

Карикатура на Урсова.

Київські чиновники.

М. Тарновська і В. Шталь.

М. Тарновська.

Маскарад київського панства.

дожника І. Глазунова, поета В. Висоцького, актора І. Миколайчука та ін., яку показував захопленим студентам.

Шляхетські альбоми були гарною базою для творчих пошуків у галузі графіки доби романтизму і пізніше, в період раннього модернізму, стали певною ремінісценцією, переосмисленням давніх романтичних віань. Це також була основа, від якої відштовхувалися, шукаючи нову форму для більш широкого спілкування творці рукописної і друкованої ілюстрованої преси – однієї з важливих підвалин українського національного відродження.

На наш погляд, для подальшого дослідження цікавою є ідея ретроспективного показу альбомної графіки у формах художньої виставки та наукової монографії. Попри те, що львівські збірки альбомів виділяються своєю неоднорідністю графіки, станом збереження, вони, без сумніву, заслуговують на презентацію шанувальникам мистецтва.

-
1. Альбом Адольфа Гусаревського [Альбом рисунків і поезій, вітань] //Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника (далі – ЛННБУ). – Відділ рукописів. – Ф. 9: Фонд окремих надходжень. – Спр. 1252.
  2. Альбом Ганни Ашпергерої, львівської акторки [Альбом рисунків і поезій, вітань] //Театральний музей у Варшаві (Польща). – Фонд графіки та рисунку. – Альбом 23. – Спр. 795.
  3. Альбом Морачевських. Матеріали родинного архіву (1825–1871): [Альбом поезії та малюнків] //ЛННБУ. – Відділ рукописів. – Ф. 9: Фонд окремих надходжень. – Спр. 3090. – Арк. 3–7.
  4. Відьма. – Львів: 14/26 лютого 1865 року. [Рукописний часопис: тексти та ілюстрації] //ЛННБУ. – Відділ рукописів. – Ф. 154: Фонд О. Партицького. – Спр. 24. – Арк. 1–2.
  5. Гомонь. – Львів: Греко-католицька семінарія Св. Духа, березень 1862 . [Рукописний часопис: тексти та ілюстрації] //ЛННБУ. – Відділ рукописів. – Ф. 154: Фонд О. Партицького. – Спр. 21. – Арк. 1–2.
  6. Данте-Барановський В. Шкіци, портрети діячів культури. – Львів, 1903–1920 рр. – 150 арк. [Альбом-блокнот рисунків] //ЛННБУ. – Відділ рукописів. – Ф. 9: Фонд окремих надходжень. – Спр. 145.
  7. Киевские типы 1890–1900 гг.: Альбом карикатур [Рукопис]. – К., 1890–1900. – 46 арк. //Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка. – Рідкісна книга. – Ф. 4. – Спр. 303.
  8. Корнилова А. Мир альбомного рисунка: русская альбомная графика конца XVIII – первой половины XIX в. – Ленинград: Искусство, 1990. – 287 с.

ПОХОДЯЦА О.

Портрети Стороженків в колекції Національного музею історії України

В розділі експозиції Національного музею історії України (далі НМІУ) “Україна доби Гетьманщини” експонуються два ктиторських козацьких портрети Стороженків – прилуцького полковника Івана (?–1693) та бунчукового товариша Григорія (?–1745). Вони часто публікувалися у наукових виданнях, розміщувалися в Інтернеті та неодноразово були задіяні у телепрограмах. Однак використання портретів у науковому обігу без належної атрибуції призвело до ряду помилок. Одна з найпоширеніших – вважати, що на портретах зображені брати [3, 74]. При дослідженні їхнього родоводу та співставленні з написами є очевидним, що ми маємо справу з портретами діда (Іван Стороженко) та онука (Григорій Стороженко) [9; 12].

Оригінали портретів зберігалися у с. Ржавці Прилуцького повіту Полтавської губернії (сучасне – с. Іржавець Ічнянського району Чернігівської області) і згоріли під час пожежі [15, 167]. За життя полковника І. Стороженка Свято-Троїцька церква, ктитором якої він був, була дерев'яною. Його онук Г. Стороженко у 1716 р. заклав новий Свято-Троїцький храм, будівництво якого було закінчене в 1723 р., і туди була перенесена чудотворна ікона Пресвятої Богородиці з Покровської церкви Запорозької Січі (пізніше відома як Іржавецька Пресвята Богородиця). За переказами, образ мав пророчий дар: Матір Божа плакала перед Полтавською битвою. Зі спогадів священика цієї церкви М. Ревуцького дізнаємось: “Вже за тиждень до того дня (храмового свята 6 червня – О.П.) можна було бачити юрби прочан, які йшли з усіх боків, а в саме свято їх було так багато, що порівняно невеликий храм Ржавський не вмщає в себе й десяту частину їх” [5]. За традиціями православної церкви портрети ктиторів Стороженків знаходились у храмі.

Завдяки розвідкам нащадка портретованих – історика, педагога, члена Київської археографічної комісії, товариства Нестора-Літописця та редакції часопису “Киевская старина”, директора Першої київської гімназії Миколи Володимировича Стороженка з'ясовується, що копії XVIII ст. з цих портретів збереглися у Миколи Ілліча Стороженка в с. Мармизівці Лохвицького повіту та Володимира Андрійовича Стороженка в с. Велика Круча Пирятинського повіту Полтавської губернії. У другій половині XIX ст. з “мармизівських” портретів були написані копії для колекції В.В. Тарновського [15, 167].

Визначити подальшу долю портретів з родинної збірки Стороженків допомогли дослідження В.Л. Модзалевського [8]. Можемо припустити, що М.В. Стороженко перевіз портрети до Києва з с. Велика Круча, з батьківського маєтку, і таким чином в його колекції опинились “найстаріші” портрети Івана та Григорія Стороженків, схожі до тих, що знаходились у с. Ржавці [2]. З приватної колекції М.В. Стороженка портрети потрапили до Музею України у Києві, директором якого був П.П. Потоцький, який належав до роду Стороженків і особливо опікувався їхньою родинною колекцією [10, 25]: у залі верхнього поверху Музею України експонувалось п'ять портретів Стороженків: Івана, Григорія Андрійовича, Володимира Івановича, Андрія Яковича, Єлизавети Андріївни (у заміжжі Ушакової) [4, 175–176]. На звороті наявних нині портретів на підрамниках чорною фарбою написані інвентарні номери музею Потоцького: “700” (І. Стороженко) та “№ 701” (Г. Стороженко), на підрамнику власноручний підпис П. Потоцького синім олівцем. За написами відомий час надходження портретів – 1928 р. (акти надходження № 395 та № 450) [4, 408]. Після розформування Музею України портрети у 1938 р. потрапили до колекції НМІУ [4, 437].

Іван Стороженко (інв. № М-1283, полотно, олія, 83 x 63 см; *кольор. вкл. 14*) зображений у похилому віці, сивоволосим, із сивою бородою. М.В. Стороженко вважав, що на портреті його предок намальований приблизно у 80-річному віці тому, що бороду козаки могли собі дозволити лише у старості, а молодь та чоловіки середнього віку залишали тільки вуса [11, 502]. Портретований зображений на фоні жовто-зелених колон та темно-зелених завіс. На ньому – червоний без застібок довгополий одяг, що нагадує рясу, підперезаний темно-синім із квітковим орнаментом поясом, на плечах накидка червоного кольору на лазуровій підкладці, скріплена під шиєю аграфом. У правій руці І. Стороженко тримає пернач – ознаку влади полковника, а лівою спирається на ефес шаблі. На другому плані ліворуч намальований стіл, вкритий зеленою скатертиною, на якому розміщені розп'яття та Євангеліє. Внизу в картуші напис: “Року Божого аз ЧГ МЦА (1693) февруарі Є. І. Преставився Рабъ Божій Іоанн Стороженко Полковникъ В[ойска] Е[го] Ц[арского] П[ресветлого] В[еличества] З[апорожского] прилуцкій”. І. Стороженко був прилуцьким полковником у 1687–1692 роках. У с. Ржавець біля містечка Ічні він переїхав з родиною наприкінці 1660-х років з околиць м. Канева, стрімко збільшив свої маєтки в околицях Прилук. Мав синів: Андрія – сотника ічнянського та Григорія – сотника іваницького [15, 169–170]. Його онуки продовжили династію військових.

Портрет написаний майстерним художником Лівобережної України, який був знайомий із живописом голландської митецької школи і вмів досконало моделювати обличчя та руки. За словами мистецтвознавця П. Білецького, цей портрет не типовий для козацького часу, бо портретований сидить біля розп'яття, а не стоїть, як це зображено на більшості портретів [2, 125]. Однак, це може пояснюватися похилим віком І. Стороженка, якому було важко декілька годин поспіль позувати художнику.

За іконографічними особливостями портрет Григорія Андрійовича (інв. № М-325, полотно, олія, 84,5 x 68 см; *кольор. вкл. 14*) виконаний у традиціях світського живопису. На ньому відсутня релігійна атрибутика. Проте, вивчення історії походження твору дозволяє віднести його до розряду ктиторських.

Г. Стороженко був активною та дієвою людиною. Попри військові справи знаходив час на підтримку церков та участь у житті громади. Був двічі одруженим: першим шлюбом з Уляною Василівною Томара, другим – з Євдокією Андріївною Лизогуб, удовою Якіма Андрійовича Кулябки. Мав четверо синів: Андрій (канцелярист, потім сотник ічнянський), Петро (військовий канцелярист), Степан (сотник яблунівський) та Данило. Після смерті батька у 1715 р. посів його посаду ічнянського сотника. Брав участь у численних міжнародних військових походах та дипломатичних посольствах, діяльності різноманітних комісій, у тому числі – кодифікаційної, тощо. При обранні Д. Апостола гетьманом став генеральним бунчужним. Як бунчуковий товариш виконував обов'язки генерального судді, генерального підскарбія [15, 167–173].

На портреті Г. Стороженко зображений у молодому віці – русявий красень з випещеними вусами. Вдягнений у зелений парчевий жупан, підперезаний поясом, поверх якого – підбита хутром кирея синього кольору, в лівому нижньому куті – висока хутряна шапка із султаном. Угорі зображено герб Стороженків: на червоному полі золотий хрест з півмісяцем унизу, короною у верхній частині та двома лавровими гілочками з боків. Навколо герба літери: “Г–С, С–И” (Григорій Стороженко сотник ічнянський). Під гербом віршований напис, що може трактуватись як панегірик чи як епітафія:

“Луна въ ноци свѣтитъ, волкъ туне блудить зрящъ,
Креста Христова вѣрным свѣтъ есть въ ноци и дни свѣтящъ;
Григорый Стороженко, мужъ сей знаменитый,
Имѣлъ ть въ гербѣ своемъ знаки родовиты:
Безвредно убо за сими свѣтилы
Шествовать въ небесного отчества предѣлы”.

З колекції М.В. Стороженка походить також невеличкий портрет Івана Стороженка кінця XIX ст., виконаний олійними фарбами на мідній дошці (інв. № М-569, 24 x 20 см; *кольор. вкл. 14*). Відомості про цей портрет також знаходимо в архіві В.Л. Модзалевського, який додає до біографічних розвідок інформацію про походження та особливості іконографії твору [8, 9]. Портрет має деякі іконографічні відмінності від портрета з с. Велика Круча, розглянутого вище. Володимир Львович, порівнюючи їх, вказав на деякі розбіжності у художньому виконанні та композиційній побудові. Так, на пізньому портреті І. Стороженко тримає ефес шаблі в лівій руці, а не спирається на нього; домальовано ще один стіл, на якому лежить шапка портретованого; напис вже не в картуші і має помилки: “АХЧГ” (1692 р.) [8]. Разом із цим зображенням І. Стороженка в київській оселі М.В. Стороженка зберігався цілий ряд козацьких портретів невеликих розмірів, виконаних на металі невідомим українським майстром XIX ст., як-от: гетьманів Б. Хмельницького (інв. № М-584), П. Дорошенка (інв. № М-580), Д. Апостола (інв. № М-582), І. Мазепи (інв. № М-581), генерального писаря В. Кочубея (інв. № М-583). Вірогідно, що ці портрети М.В. Стороженко замовив для своєї колекції, а потім використовував для виготовлення фототипій: зображення І. Стороженка в “Киевской старине” та “Стороженки. Фамильный архив” були виконані саме з цього портрета на мідній дошці.

Ктиторські портрети Стороженків вказують на щире меценатську діяльність українського козацтва, прагнення зміцнення духовності та підвищення культурного розвитку козацької держави. Портрети Івана та Григорія Стороженків з колекції Національного музею історії України виконані талановитими українськими художниками XVIII–XIX ст. і є важливими свідками нашої історії.

-
1. Інвентарна книга Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка. 1924–1934 роки.
  2. Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. – К., 1968. – 319 с.
  3. Белецький П. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. – Л., 1981. – 285 с.
  4. Білоконь С. Музей України (Збірка П.Потоцького): дослідження, матеріали. – К., 2006. – 475 с.
  5. Домбровський В.Д. Іржавська ікона Пресвятої Богородиці. Режим доступу: <http://www.orthodox.cn.ua/svjityni/chudotvornyi-icony>.
  6. Ернст Ф.Л. Українське малярство. Провідник по виставці. – К., 1929. – 122 с.: іл.
  7. Каталог українских древностей коллекции В.В.Тарновского. – К., 1898. – 86 с.
  8. Модзалевський В.Л. Старовинний український портрет. Біографічні написи //Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. 12. – Спр. 36. – Арк. 19.
  9. Модзалевський В. Малороссийский родословник. – К, 1914. – Т. IV. – 824 с.
  10. Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук. – Мюнхен, 1958. – Ч. II. – 176 с.
  11. Слабошпицький М.Ф. Творці Качанівського едему //Українські меценати. – К., 2001. – С. 137.
  12. Стороженки. Фамильный архив. – К., 1902. – Т. 1. – 512 с.
  13. Стороженки. Фамильный архив. – К., 1910. – Т. 8. – 720 с.
  14. Стороженко Н. Стороженки (Фамильная летопись) //Киевская старина. – 1884. – № 2. – 205–222.
  15. Стороженко Н. Полковник прилуцкий Иван и бунчуковый товарищ Григорий Стороженки //Киевская старина. – 1890. – № 4. – С. 167–173.

І. ЯНІНА

**Українські старожитності: запозичення і впливи
східної та західноєвропейської орнаментики
в бароковій вишивці та гаптах.**

Дослідники усе більше усвідомлюють правомірність і необхідність застосування до народного мистецтва таких категорій, як “напрямок”, “стиль”, “метод”, оскільки при вивченні народного мистецтва відкривається ряд історико-культурних нашарувань і запозичень [1; 2; 5; 9; 12]. У певні періоди на нього впливало професійне мистецтво, а деякі мотиви мали своїм джерелом різьблені, ткані і друковані зразки. На думку мистецтвознавців, метод цитування є взагалі характерним для періоду історизму. Про вплив, наприклад, західноєвропейських стилів на народне і взагалі декоративне мистецтво в Україні багато писали дослідники, які відзначали ускладненість композиції, любов до пишності, багатства декору, у чому, на їхню думку, не можна не бачити прояву духу бароко, своєрідного творчого імпульсу, що циклічно повторюється протягом усієї історії мистецтва [8, 222].

Збірка вишивки та гаптів з фондів Сумського художнього музею ім. Никанора Онацького (СХМ) нараховує близько півсотні зразків шитва XVII–XVIII ст., які називають “окрайками” або “лиштвами”: фрагменти скатертин, божників, одягу священників, вишиті двобічною гладдю шовковими нитками та золотою і срібною сухозліткою або з рельєфними вставками, виконаними “у прикріп”. Поширені такі вишивки були переважно на Лівобережжі, де знаходились центри їх виготовлення: жіночі монастирі та поміщицькі майстерні. Наприкінці XIX – на початку XX ст. ці українські старожитності стають об’єктом колекціонування і потрапляють до приватних збірок, в основному з церков, де довгий час зберігались. На цінність та унікальність вишивок XVII–XVIII ст. вказували досвідчені мистецтвознавці С. Таранушенко, П. Савицький, Є. Спаська, пізніше – М. Новицька та К. Берладіна [10; 11; 13; 14]. Саме такі зразки шитва і складають “золотий” фонд у колекції СХМ. Всі вишивки надійшли до музею в 1920-ті роки з приватної колекції О. Гансена (старі інвентарні чотиризначні номери зафіксовані червоним чорнилом на бирках та нашивках) і були в подальшому збережені завдяки фундатору і першому директору Н. Онацькому, а вивченням семантики орнаментів займалась В. Донченко-Хмара [3].

Спочатку збірка була неточно датована XVIII–XIX ст. У старих інвентарних книгах, на жаль, не визначений час і місце виготовлення, бракує повних і ґрунтовних інвентарних описів. При більш ретельному вивченні цих вишивок їх можна датувати кінцем XVII – XVIII ст. та порівняти з аналогічними зразками з інших музейних збірок, наприклад: Чернігівського історичного музею ім. В.В Тарновського, де серед трьохсот лиштв більша група В. Зайченко датована кінцем XVII – першою третьою XVIII ст. [4].

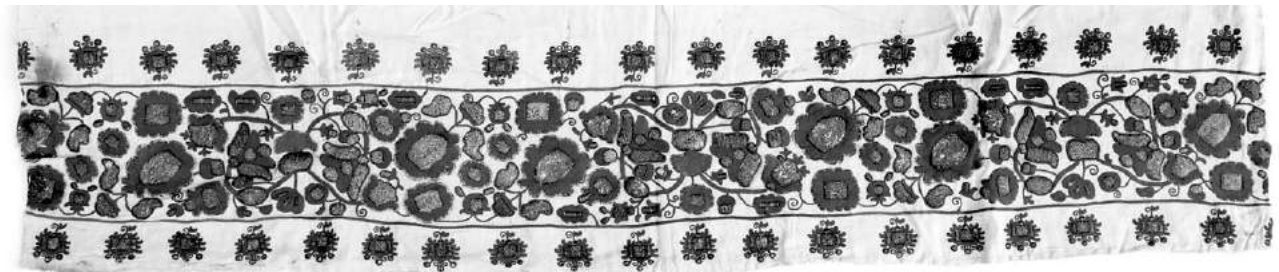
Предметом нашого вивчення є невеличка колекція фрагментів шитва, переважно виконаних шовком на полотні, винятково з квітковим бароковим орнаментом, який протягом XVIII ст. набув поширення в речах культового призначення. Композиції вишивки у вигляді вузьких смуг носять фризний характер. Різняться вони між собою трактуванням орнаментальних мотивів та кольоровим вирішенням, в залежності від чого М. Новицька умовно розподілила їх на дві групи, з чим погодилася і В. Донченко-Хмара. На їхню думку, в одному напрямку простежується чіткий графічний стриманий одно- або двоколірний орнамент, в якому переважають східні мотиви лотоса, шишок ананаса, гранатового яблука, квітки-розетки, гвоздики, аканта, пальмети. Ці лиштва виконані шовком одного кольору (червоного, зеленого, бежевого або коричневого) з

1. Інв. № Т-143.

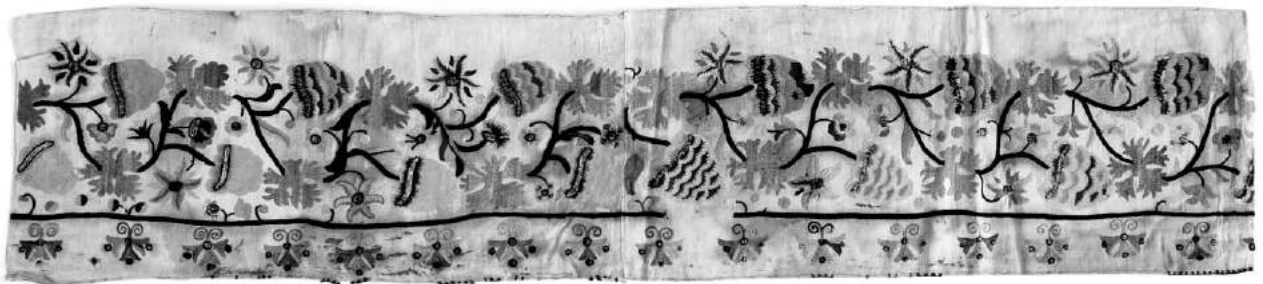
2. Інв. № Т-324.

3. Інв. № Т-319.

4. Інв. № Т-320.

5. Інв. № Т-165.

додаванням золотої чи срібної нитки (іл. 1, 2, 3, 4, 5). Їх можна датувати кінцем XVII – першою половиною XVIII ст. (інв. № Т-148, 163, 166, 168, 169, 173, 317, 319, 324). Лиштва завжди облямовані угорі і внизу вузькою смугою з поодиноких або потрійних рослинних мотивів, що закінчуються внизу двома закрутками. У пізніших зразках відбувається збагачення колористичної гами (інв. № Т-313, 315, 318, 320).

Більшість експонатів музейної збірки складає II група вишивок з яскравим багатоколірним орнаментом. Тут домінують впливи західноєвропейського бароко з динамічними композиціями, що будуються на гнучких стеблах з квітками троянди, ромашки, волошки, гвоздики закрученим та продовгува-

тим пір'ястим листям (інв. № Т-156, 158, 159), а також орнаменти у вигляді окремих букетів, перев'язаних стрічками, вазонів з квітами (інв. № Т-153, 154, 161, 312;) або квіткових гірлянд з гронами винограду (інв. № Т-212), фестончастим листям (інв. № Т-172). Ці зразки можна датувати серединою і другою половиною XVIII ст. Композиції з великими букетами повторюються

або чергуються з іншими, вазони змінюють форми від циліндричної до складної – з підставками і ручками, датувати які варто XVIII ст. (інв. № Т-179) (іл. 6, 7, 8, 9).

Т. Кара-Васильєва, простежуючи стильову еволюцію напрямків розвитку вишивки від пост візантійських впливів до ренесансу, бароко й рококо, а також модерну, відзначає, що найвидатніші зразки були створені під впливом стилю бароко, котрий отримав в Україні самобутню місцеву інтерпретацію як такий, що найбільш відповідає українському національному характеру. Дослідниця вважає, що інновації бароко торкнулися найпотаємніших глибин української культури, вплинувши на подальший розвиток як народного, так і професійного мистецтва, на їх національно-ментальне забарвлення [6; 7].

Беручи за основу орнаментальні ознаки лиштв, мистецтвознавці, визначили дві основні групи, так би мовити, “східну” та “західноєвропейську” схеми, але всередині кожної можна виділити різні варіанти трактування цих мотивів.

Окрему групу у збірці СХМ складають гапти початку XVIII ст., що надійшли в 1973 р. з приватної колекції Гематовича і Шпектор (м. Харків). Напевне, ці речі вживались у церковному побуті. Вірогідний фрагмент фелона (інв. № Т-518) має складний стилізований бароковий рослинний орнамент, виконаний “по карті” золотою та срібною металевією ниткою на оксамиті, що наслідував візерунки східних тканин. Чорне тло суцільно вкрите фантастичними квітками на гнучких стеблинах, де по центру виділяється велика умовно трактована багатопелюсткова квітка, що нагадує “лотос”. Рослинний орнамент має більшу рельєфність, в його художньо-образному трактуванні простежуються подібність до різьбленого декору. Інший зразок (інв. № Т-521) за стилістичними ознаками нагадує попередній: в овальній композиції на зеленому оксамитовому тлі серед пишних квітів, пуп’янків, ягід та листя, зібраних у розкішний букет, виділяються “лотоси” різних конфігурацій.

Орнаментика старшинських вишивок та гаптів кінця XVII – XVIII ст., переважно східного напрямку, стала основою, на якій протягом XIX ст. розвивалося все народне мистецтво – від

6. Інв. № Т-156.

7. Інв. № Т-161.

8. Інв. № Т-154.

9. Інв. № Т-179.

візерунків, виконаних різними техніками на рушниках, до вільно розписаних квіткових мотивів на дереві, папері, кераміці та писанках. На думку Т. Кара-Васильєвої, під впливом пишних форм східних орнаментів в українському мистецтві з'являються стилізовані квіти лотоса, граната та інших рослин, які, трансформуючись, набувають своєрідної місцевої інтерпретації. На традиційних народних рушниках XIX ст. з'являються вазони з тюльпанами, ананасами, пальметами, акантовим листям, вусиками та перчинками (Т-615, 628). Під впливом рослинної орнаментики барокової вишивки XVII–XVIII ст. виникли ті самі, тільки дуже спрощені, “лотоси”, вирішені більш умовно на зразках XIX ст., виконаних тамбуром (інв. № Т-627), гладдю та рушниковими швами (інв. № Т-81).

Досліджуючи зразки вишивки козацької старшини, які згодом стали окрайками, або лиштвами, можна дійти висновку, що пишні квіткові барокові мотиви цих вишивок перейшли назавжди в орнаментацию багатьох видів як народного, так і професійного декоративного мистецтва нашого регіону: у ткани візерунки килимів, стрічок, поясів, на розписи писанок, дерев'яних скринь, на витинанки, зустрічаються вони в оздобленні керамічного посуду та кахлів. Досконалі композиції з квітковими мотивами народних виробів XIX–XX ст., більшість з яких є головною складовою колекції СХМ, збігаються зі стилістикою орнаментальних мотивів старшинських вишивок та гаптів XVII–XVIII ст.

-
1. Вундер З.В. Растительный орнамент эстонской народной вышивки. Историческое развитие и локальные особенности. Дис. ... канд. ист. наук. – Таллинн, 1985.
  2. Гангур Н. Украинские традиции в орнаментации кубанского народного текстиля конца XIX – начала XX века (на материале рушника) // *Донецкий вісник наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка*. – Історія. – Т. 12. – Донецьк, 2006. – С. 191–201.
  3. Донченко-Хмара В. Деякі відомості про мотиви орнаменту вишивки Лівобережжя // *Лівобережжя та його культура XVIII–XX ст.: Тези доповідей та повідомлень наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження історика мистецтва Ф. Ернста*. – Суми, 1999.
  4. Зайченко В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть. Каталог колекції Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського. – К., 2001.
  5. Иванов С.В. Орнамент народов Сибири как исторический источник. – М.; Л., 1963.
  6. Кара-Васильєва Т. Українська вишивка. – К., 1993.
  7. Кара-Васильєва Т. Шедеври церковного шитва України. – К., 2000.
  8. Карпентьер А. Мы искали и нашли себя: Художественная публицистика. – М., 1984.
  9. Миллер А. Лотос в малорусском орнаменте // *Труды XIV Археологического съезда в Чернигове в 1908 г.* – Т. II. – М., 1911. – С. 81–88.
  10. Новицька М. Вишивка і гаптування // *Історія українського мистецтва*. – Т. III. – К., 1968. – С. 372–380.
  11. Пуцко В. Мария Новицкая. Украинская художественная вышивка XVII–XVIII веков. – Белград, 1984–1985.
  12. Рындина О., Леонов В. Опыт структурного анализа орнаментов // *Этнографическое обозрение*. – 1992. – № 1.
  13. Савицкий П. Об украинской вышивке XVIII века и современном ее возрождении // *Черниговская земская неделя*. – 1914. – № 24, 25.
  14. Таранушенко С. Пам'ятки мистецтва старої Слобожанщини. – Харків, 1922.

ЗМІСТ

Колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського Гончаренко В. <i>Кераміка Олешині та Грабова у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. Частина II</i>	3
Історія Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського Линюк Л., Ласєвський С. <i>Звіт про роботу Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського у 2012 році</i>	32
Краєзнавство	
Луцька В. <i>З історії аптечної справи Чернігова (кінець XVIII ст. – 1917 р.)</i>	54
Кириєвський В. <i>Пам'ятник царю, або До історії виникнення Шостки</i>	61
Блакитний М. <i>Офіцери – учасники Першої світової війни, поховані у Чернігові в 1914–1918 роках</i>	67
Горох М. <i>Чернігів і чернігівці на сторінках “Щоденників” С.О. Єфремова (1923–1929 роки)</i>	71
Сергєєва С. <i>Чернігівці – кавалери ордена Трудового Червоного Прапора УСРР.</i>	79
Кліщенко Т. <i>Лист з 1945-го</i>	86
Доповіді та повідомлення наукової конференції “Колекціонування українських старожитностей як складова частина українського національного руху і національного відродження XIX – початку XX століть”	
Ситий І. <i>Печатки Тарновських. За матеріалами Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського</i>	90
Будзар М. <i>Використання матеріалів про культурно-просвітницьку та меценатську діяльність В.В. Тарновського (молодшого) у викладанні дисциплін історико-культурологічного циклу у вищій школі</i>	95
Линюк Л. <i>Архів родини Тарновських у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського</i>	99
Половнікова С. <i>“Добрий геній”. Софія Тарновська</i>	104
Журавльова Т. <i>Кіноактриса Тетяна Василівна Тарновська</i>	112
Трач І. <i>Про Михайла Володимировича Тарновського</i>	119
Ісаєнко О. <i>До історії упорядкування Б.Д. Грінченком Каталогу українських старожитностей В.В. Тарновського</i>	122
Рахно О. <i>Чернігівські земці і формування фондів Музею українських старожитностей В.В. Тарновського (за матеріалами земських видань)</i>	131
Бекетова В. <i>Епістолярна спадщина Дмитра Яворницького як джерело з історії колекціонування українських старожитностей.</i>	138
Музичко О. <i>Знайомий В.В. Тарновського одеський професор І.А. Линниченко в історії колекціонування старожитностей в Україні кінця XIX – початку XX століть</i>	144

Ковалевська О. “Галаганівська” колекція крізь призму матеріалів особового фонду В.І. Маслова та сучасних музейних збірок Чернігівщини	151
Шендрик Л. Полтавський церковний історико-археологічний комітет та його роль у збереженні історико-культурної спадщини Полтавщини.	158
Морозова А. Нововиявлені документи з історії Музею культур та Етнографічного музею Чернігова	164
Авдєєва Т., Головка О. Експонати Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського у колекції Музею історії Полтавської битви	170
Шиленко Ю. Картина Тараса Шевченка “Катерина”. Історія створення. Дослідження	173
Арендар Г. Булави і перначі з колекції Василя Тарновського: питання атрибуції	177
Лаєвський А. Шаблі XVII–XVIII століть з колекції В.В. Тарновського в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського	183
Блакитний М. Гармати з колекції Василя Тарновського в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського	188
Зайченко В. Меморіальні ужиткові і декоративні тканини у зібранні В.В. Тарновського	191
Мудрицька В. Колекція В.В. Тарновського на XI Археологічному з’їзді (за матеріалами київської преси)	195
Сита Л. Хрести-енколпіони з колекції В.В. Тарновського у зібранні Чернігівського історичного музею	199
Ситий Ю., Сита Л. Князя Гора в контексті історичної долі половців	202
Мудрицька М. Орнаментовані персні з Княжої Гори у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського	207
Ласєвський С. Колекція Василя Тарновського в українській нумізматиці та боністиці.	210
Булига О. Формування, збереження та дослідження археологічної колекції предметів XVII століття, віднайдених на місці Берестецької битви	216
Діденко С., Шевченко О. Колекція зброї та військового спорядження Національного музею історії України	220
Попельницька О. Парадна західноєвропейська і східна зброя XVI–XIX століть із зібрання Б.І. Ханенка у колекції Національного музею історії України	224
Кучинська М. Весільний килим XVIII століття. Взаємопроникнення культур	229
Юрченко Н. Слобожанська ікона XVII століття “Дейсіс”: іконографічні, стилістичні та духовні аспекти образу	231
Іжевський А. Графіка шляхетських альбомів XIX – початку XX століть у львівських колекціях.	234
Походяща О. Портрети Стороженків в колекції Національного музею історії України.	240
Яніна І. Українські старожитності: запозичення і впливи східної та західноєвропейської орнаментики в бароковій вишивці та гаптах	243

Про авторів

- Авдєєва
Тетяна Валеріївна** – головний зберігач фондів Державного історико-культурного заповідника “Поле Полтавської битви”
- Арендар
Ганна Петрівна** – головний зберігач фондів Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Бекетова
Валентина
Михайлівна** – заступник директора з наукової роботи Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького, кандидат історичних наук
- Блакитний
Максим Михайлович** – учений секретар Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Будзар
Марина Михайлівна** – доцент кафедри історії, правознавства та методики викладання Кримського гуманітарного університету, кандидат історичних наук, м. Ялта
- Булига
Олександр
Степанович** – директор Рівненського обласного краєзнавчого музею
- Головко
Оксана Іванівна** – старший науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника “Поле Полтавської битви”
- Гончаренко
Вікторія Семенівна** – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Горох
Микола
Володимирович** – науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Діденко
Сергій Васильович** – завідувачий сектором археологічних фондів Національного музею історії України, м. Київ
- Журавльова
Тетяна Петрівна** – завідувача II науково-експозиційним відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Зайченко
Віра Володимирівна** – науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Іжєвський
Артур Валентинович** – науковий співробітник відділу мистецтва Інституту народознавства НАН України, кандидат мистецтвознавства, м. Львів
- Ісаєнко
Олена Іванівна** – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Кириєвський
В'ячеслав Дмитрович** – краєзнавець, м. Шостка Сумської області
- Кліщенко
Тетяна Миколаївна** – директор Щорського районного історичного музею
- Ковалевська
Ольга Олегівна** – доцент, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії НАН України, кандидат історичних наук
- Кучинська
Марія Едмонтівна** – науковий співробітник Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького

- Лаєвський
Артем Сергійович* – молодший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Лаєвський
Сергій Лазаревич* – директор Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Линюк
Людмила Петрівна* – заступник директора з наукової роботи Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Луцька
Валентина Леонідівна* – завідувача науково-методичним відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Морозова
Анна Валеріївна* – головний спеціаліст Державного архіву Чернігівської області, кандидат історичних наук
- Мудрицька
Вікторія Георгіївна* – завідувача I науково-експозиційним відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Мудрицька
Маргарита
Геннадіївна* – молодший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Музичко
Олександр Євгенович* – доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, кандидат історичних наук
- Половнікова
Світлана
Олександрівна* – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Попельницька
Олена Олексіївна* – провідний науковий співробітник Національного музею історії України, кандидат історичних наук, м. Київ
- Походзяца
Олена Борисівна* – завідувача сектором Національного музею історії України, м. Київ
- Рахно
Олександр Якович* – завідувач кафедри історії та археології України, заступник директора з навчальної роботи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
- Сергєєва
Світлана Миколаївна* – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Сита
Людмила Федорівна* – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Ситий
Ігор Михайлович* – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, кандидат історичних наук
- Ситий
Юрій Миколайович* – старший науковий співробітник кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
- Трач
Ірина Михайлівна* – представниця роду Тарновських, донька М.В. Тарновського, м. Київ
- Шевченко
Олена Василівна* – старший науковий співробітник документально-речових фондів Національного музею історії України, м. Київ

Шендрик Людмила Кирилівна	– заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника “Поле Полтавської битви”
Шиленко Юлія Анатоліївна	– головний зберігач Національного музею Тараса Шевченка, м. Київ
Юрченко Надія Семенівна	– головний зберігач Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького
Яніна Ірина Василівна	– старший науковий співробітник Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького

Від редколегії

Редколегія добирає для публікації статті, повідомлення, каталоги тощо, які раніше не друкувалися, залишаючи за собою право скорочувати, редагувати або відхиляти отримані матеріали. Автори публікацій відповідають за достовірність наведених фактів, точність цитат і посилань. Думка редколегії може не співпадати з думкою автора.

Наукове видання

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць

Випуск 15

Редакційна колегія:

О.Б. Коваленко (голова), С.Л. Лаєвський,

Л.П. Линюк (відповідальний редактор),

С.М. Лихачева, С.О. Половнікова

Технічний редактор В.М. Лозовий

Комп'ютерна верстка В.М. Лозового

Підписано до друку 12.11.2013 р.

Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman

Ум. друк. арк. 31,5+2,0 вкл. Ум. фарб.-відб. 31,5+2,0 вкл. Обл.-вид. арк. 29,29+1,86 вкл.

Зам. 0110. Наклад 250 прим.

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року

14027 м.Чернігів, вул Станіславського, 40